

ETÜSBED

Erzurum Teknik Üniversitesi
Sosyal Bilimler
Enstitüsü Dergisi

Erzurum Technical University Journal of Social Sciences Institute

E-ISSN 2717-8706

OCAK | JANUARY

2025

21

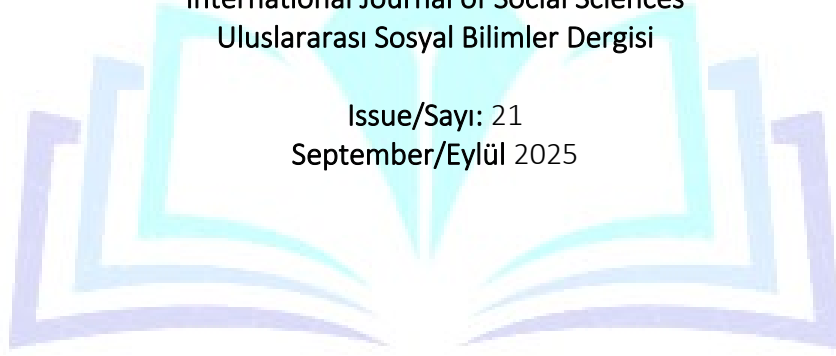

ETÜSBED

Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
(ETÜSBED)

International Journal of Social Sciences
Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi

Issue/Sayı: 21
September/Eylül 2025

ETÜSBED

EISSN: 2717-8706
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/etusbed>

CHIEF EDITOR / BAŞ EDİTÖR**Murat KILIÇ (Ph.D.)**

Erzurum Technical University, Faculty of Letters, Department of History, TÜRKİYE

EDITOR / EDİTÖR**Zeynep KARACA (Ph.D.)**

Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Economics, TÜRKİYE

ENGLISH LANGUAGE EDITOR /İNGİLİZCE DİL EDİTÖRÜ**Yavuz DAŞDEMİR (Lect.)**

School of Foreign Languages, Erzurum Technical University, TÜRKİYE

EDITORIAL BOARD / YAYIN KURULU**Prof. Dr. Hüseyin AYDOĞDU**

Erzurum Technical University / TÜRKİYE

Prof. Dr. Hüseyin DAŞTAN

Erzurum Technical University / TÜRKİYE

Prof. Dr. Murat KACIROĞLU

Erzurum Technical University / TÜRKİYE

Prof. Dr. Oğuzhan EKİNCİ

Erzurum Technical University / TÜRKİYE

Prof. Dr. Serap Bedir KARA

Erzurum Technical University / TÜRKİYE

Doç. Dr. Burak BAŞKAN

Erzurum Technical University / TÜRKİYE

Doç. Dr. Kübranur ÇEBİ KARAASLAN

Erzurum Technical University / TÜRKİYE

Doç. Dr. Nurşen AYDIN

Erzurum Technical University / TÜRKİYE

Dr. Öğr. Üyesi Ayşe ÇIRÇIR

Erzurum Technical University / TÜRKİYE

Dr. Öğr. Üyesi Serkan ÖZER

Erzurum Technical University / TÜRKİYE

Contact Publisher:

Asst. Prof. Murat KILIÇ (Ph.D.) / Erzurum Technical University Faculty of Letters, Department of History, Erzurum / TÜRKİYE

murat.kilic@erzurum.edu.tr<https://dergipark.org.tr/tr/pub/etusbed>

ADVISORY BOARD / DANIŞMA KURULU

- Prof. Dr. Abdulkadir KAYA**
Uludağ University / TÜRKİYE
- Prof. Dr. Abamüslim AKDEMİR**
Uludağ University / TÜRKİYE
- Prof. Dr. Ahmet SARI**
Atatürk University / TÜRKİYE
- Prof. Dr. Ali İhsan ÖBEK**
Trakya University / TÜRKİYE
- Prof. Dr. Ali UTKU**
Atatürk University / TÜRKİYE
- Prof. Dr. Ali Osman GÜNDOĞAN**
Muğla Sıtkı Koçman University / TÜRKİYE
- Prof. Dr. Arslan TOPAKKAYA**
ERCİYES University / TÜRKİYE
- Prof. Dr. Aylin SOYDAN**
Okan University / TÜRKİYE
- Prof. Dr. Bahadır GÜCÜYETER**
Atatürk University / TÜRKİYE
- Prof. Dr. Beyhan KANTER**
Mardin Artuklu University / TÜRKİYE
- Prof. Dr. Bilgehan Atsız GÖKDAĞ**
Kırıkkale University / TÜRKİYE
- Prof. Dr. Feridun M. EMECEN**
İstanbul 29 Mayıs University / TÜRKİYE
- Prof. Dr. Haldun ÖZKAN**
Atatürk University / TÜRKİYE
- Prof. Dr. Haluk SELVİ**
Sakarya University / TÜRKİYE
- Prof. Dr. Hikmet ÖKSÖZ**
Karadeniz Teknik University / TÜRKİYE
- Prof. Dr. Hürşad Sinan ÖZBEK**
Kocaeli University / TÜRKİYE
- Prof. Dr. Hüseyin ÖZER**
Atatürk University / TÜRKİYE
- Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR**
Milli Savunma University / TÜRKİYE
- Prof. Dr. Mehmet GÜNEŞ**
Marmara University / TÜRKİYE
- Prof. Dr. Mehmet Nurullah KURUTKAN**
Düzce University / TÜRKİYE
- Prof. Dr. Mehmet TÖRENEK**
Atatürk University / TÜRKİYE
- Prof. Dr. Melike GÖKCAN**
Eskişehir Osmangazi University / TÜRKİYE
- Prof. Dr. Mevlüt ÖZBEN**
Atatürk University / TÜRKİYE
- Prof. Dr. Murat KÜÇÜKÜĞURLU**
Erzurum Technical University / TÜRKİYE
- Prof. Dr. Ogün COŞKUN**
Atatürk University / TÜRKİYE
- Prof. Dr. Rifat KÜTÜK**
Atatürk University / TÜRKİYE
- Prof. Dr. Sebahattin ÇEVİKBAŞ**
Muğla Sıtkı Koçman University / TÜRKİYE
- Prof. Dr. Selami BAKIRCI**
Atatürk University / TÜRKİYE
- Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM**
Atatürk University / TÜRKİYE
- Prof. Dr. Süleyman EFENDİOĞLU**
Atatürk University / TÜRKİYE
- Prof. Dr. Süleyman ÖZBEK**
Gazi University / TÜRKİYE
- Prof. Dr. Şahmurat ARIK**
Kastamonu University / TÜRKİYE
- Prof. Dr. Uğur ÜÇÜNCÜ**
Karadeniz Teknik University / TÜRKİYE
- Prof. Dr. Ümit KILIÇ**
Atatürk University / TÜRKİYE
- Prof. Dr. Zehra SAVI**
Karabük University / TÜRKİYE
- Dr. Öğr. Üyesi Muhammed ÇELİK**
Bursa Uludağ University / TÜRKİYE

ABOUT/ HAKKINDA

Erzurum Technical University Journal of Social Sciences Institute (ETUSBED), which started its publication life in print in 2015, is a peer-reviewed and scientific journal that continues its publication life electronically as of the 11th issue (e-ISSN: 2717-8706). It aims to publish original and scientific studies that will contribute to the accumulation of social sciences in the fields of Philosophy, Economics and Administrative Sciences, Psychology, Sociology, History and Turkish Language and Literature. ETÜSBED is published thrice a year (January, May and September). Authors bear the sole legal responsibility for their published works in the ETÜSBED. The ETÜSBED has the sole ownership of copyright to all published works. No part of this publication shall be produced in any form without the written consent of the ETÜSBED. The Editorial Board reserves the right to publish or not to publish the manuscripts. No article is returned to authors.

2015 yılında basılı olarak yayın hayatına başlayan Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (ETÜSBED), 11. sayıdan itibaren (e-ISSN: 2717-8706) elektronik olarak yayın hayatına devam eden hakemli ve bilimsel bir dergidir. Sosyal bilimlerin İktisat, İşletme, Felsefe, Psikoloji, Sosyoloji, Tarih, Türk Dili ve Edebiyatı ve İngiliz Dili ve Edebiyatı alanlarındaki birikime katkıda bulunacak, özgün ve bilimsel yöntemlere uygun çalışmalarını yayınlamayı kendine amaç edinmiştir. ETÜSBED yılda üç defa (Ocak, Mayıs ve Eylül) yayımlanır. ETÜSBED Dergisi'nde yayınlanan tüm yazıların dil, bilim ve hukuki açıdan bütün sorumluluğu yazarlarına, yayın hakları ETÜSBED Dergisi'ne aittir. Yayınlanan yazılar yayıncının yazılı izni olmaksızın kısmen veya tamamen herhangi bir şekilde basılamaz, çoğaltılamaz. Yayın Kurulu dergiye gönderilen yazıları yayınlayıp yayınlamama hakkını saklı tutar. Dergiye gönderilen yazılar iade edilmez.

INDEXES / İNDEKSLER

ETÜSBED

AIMS AND SCOPE

ETÜSBED is a scientific, open access, online-only periodical published in accordance with independent, unbiased, and double-blinded peer-review principles. The journal published thrice a year in January, May and September. The publication languages of the journal are Turkish and English.

ETÜSBED aims to contribute to the literature by publishing manuscripts at the highest scientific level in Turkish language. The journal publishes original articles, reviews, care reports, and letters to the editors that are prepared in accordance with ethical guidelines. The scope of the journal includes all Social Sciences in general.

The target audience of the journal includes researchers and specialists who are interested or working in all fields of all Social Sciences.

ETÜSBED is currently indexed in TUBITAK ULAKBIM TR Dizin, MLA, Sherpa Romeo, Scilit, MIAR, Erih Plus, DRJI, ESJI.

The editorial and publication processes of the journal are shaped in accordance with the guidelines of the Council of Science Editors (CSE), Committee on Publication Ethics (COPE), European Association of Science Editors (EASE) and National Information Standards Organization (NISO). The journal is in conformity with the Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing (doaj.org/bestpractice).

Disclaimer

Statements or opinions expressed in the manuscripts published in the journal reflect the views of the author(s) and not the opinions of the editors, editorial board, and/or publisher; the editors, editorial board, and publisher disclaim any responsibility or liability for such materials.

Open Access Statement

ETÜSBED is an open access publication, and the journal's publication model is based on Budapest Access Initiative (BOAI) declaration. All published content is available online, free of charge at <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ETUSBED>. The journal's content is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial (CC BY-NC) 4.0 International License which permits third parties to share and adapt the content for non-commercial purposes by giving the appropriate credit to the original work.

You can find the current version of the Instructions to Authors at <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ETUSBED>

Editor in Chief : Asst. Prof. Murat KILIÇ (Ph.D.)

Address : Erzurum Technical University Faculty of Letters, Department of History, Erzurum / TÜRKİYE

E-mail : мурат.килич@erzurum.edu.tr, sbedergi@erzurum.edu.tr

Webpage : <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ETUSBED>

AMAÇ ve KAPSAM

ETÜSBED; bağımsız, tarafsız ve çift-kör hakem değerlendirme ilkelerine bağlı yayın yapan, Erzurum Teknik Üniversitesi Türkiyat Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün açık erişimli bilimsel elektronik yayın organıdır. Dergi Ocak, Mayıs ve Eylül aylarında olmak üzere yılda üç sayı olarak yayınlanmaktadır. Derginin yayın dilleri Türkçe ve İngilizce'dir.

ETÜSBED, Türkçe dilinde en yüksek bilimsel düzeyde makaleler yayınlayarak literatüre katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Dergi, etik kurallara uygun olarak hazırlanmış özgün makaleler, derlemeler, bakım raporları ve editörlere mektuplar yayımlar. Derginin Sosyal Bilimler gibi alanları kapsamakla birlikte bununla sınırlı değildir.

Derginin hedef kitlesi, Sosyal Bilimler ve yakın alanlarda çalışan araştırmacı ve uzmanlardır.

ETÜSBED, TUBITAK ULAKBIM TR Dizin, MLA, Sherpa Romeo, Scilit, MIAR, Erih Plus, DRJI, ESJI gibi indeksler tarafından taranan uluslararası alan indeksli bir dergidir.

Derginin editöryel ve yayın süreçleri Council of Science Editors (CSE), Committee on Publication Ethics (COPE), European Association of Science Editors (EASE) ve National Information Standards Organization (NISO) kılavuzlarına uygun olarak biçimlendirilmiştir. ETÜSBED, dergisinin editöryel ve yayın süreçleri, Akademik Yayıncılıkta Şeffaflık ve En İyi Uygulama (doaj.org/bestpractice) ilkelerine uygun olarak yürütülmektedir.

Sorumluluk Reddi

Dergide yayınlanan yazılarda ifade edilen ifadeler veya görüşler, editörlerin, yayın kurulunun ve/veya yayıncının görüşlerini değil, yazar(lar)ın görüşlerini yansıtır; editörler, yayın kurulu ve yayıncı bu tür materyaller için herhangi bir sorumluluk veya yükümlülük kabul etmemektedir.

Açık Erişim Bildirimi

ETÜSBED yayınlanma modeli Budapeşte Açık Erişim Girişimi (BOAI) bildirgesine dayanan açık erişimli bilimsel bir dergidir. Derginin arşivine <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ETUSBED> adresinden ücretsiz olarak erişilebilir. ETÜSBED'in içeriği, Creative Commons Atıf-Gayri Ticari (CC BY-NC) 4.0 Uluslararası Lisansı ile yayınlanmaktadır.

Yazarlara Bilgi'nin güncel versiyonuna <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ETUSBED> adresinden ulaşabilirsiniz.

Baş Editör : Asst. Prof. Murat KILIÇ (Ph.D.)

Adres : Erzurum Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Erzurum/ TÜRKİYE

E-posta : мурат.килич@erzurum.edu.tr, sbedergi@erzurum.edu.tr

Web : <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ETUSBED>

İÇİNDEKİLER / CONTENTS (ETÜSBED 21, January-Ocak 2025)

Araştırma Makaleleri /Research Articles

Evren KÜÇÜK Tarafsızlıktan NATO'ya: Türkiye Perspektifiyle İsveç-NATO İlişkileri <i>From Neutrality to NATO: Sweden-NATO Relations from a Turkish Perspective</i>	1-14
Erkam Emin AYVAZ Çevre Vergileri, Hava Taşımacılığı ve CO2 Emisyonları İlişkisi: Avrupa Ülkeleri Üzerine Bir Çalışma <i>The Relationship between Environmental Taxes, Air Transportation and CO2 Emissions: A Study on European Countries</i>	15-33
Ömer ÇANAKÇI, Mustafa YURTTADUR İslami Finans Perspektifinden Kitle Fonlamasının Araştırılması ve Model Önerileri <i>Research and Model Recommendations of Crowdfunding from the Islamic Finance Perspective</i>	34-49
Hazar KESKİN, Hayri ABAR The Role of Regional Electricity Consumption on Regional Development in Türkiye <i>The Relationship between Minimum Wage and Inflation, Unemployment and Growth Rates in Türkiye</i>	50-70
Mustafa Orhan ÖZER, MeltemİRTEŞ GÜLŞEN Türkiye'de Asgari Ücret ile Enflasyon, İşsizlik ve Büyüme Oranları Arasındaki İlişki <i>Analysis of Attilâ İlhan's Poem Titled "Şahane Serseri" in The Axis of Meaning and Harmony Elements</i>	71-84
Yahya AYDIN, Kazım KILINÇ Taraftarlıkta Marka Sadakatinin Lisanslı Spor Ürünleri Satın Alma Tercihine Etkisi <i>The Effect of Brand Loyalty on the Purchase Preference of Licensed Sports in Fantom</i>	85-100
Uğur UĞRAK, Selahattin AKYÜZ, Abide AKSUNGUR İş Minnettarlığı Ölçeği: Sağlık Çalışanlarında Türkçe Geçerlilik ve Güvenilirlik Çalışması <i>The Work Gratitude Scale: Turkish Validity and Reliability Study on Health Workers</i>	101-112
Abdullah SAĞLAM, Abdullah ÖNDEN, Mert EKER Girişimcilerin E-İhracat Eğilimleri: Engeller ve Çözüm Önerileri <i>Entrepreneurs' E-Export Trends: Challenges And Solutions</i>	113-140
Hasan YÜKSEL 'Sarı' Sendikacılık Temasının Türk Sineması'ndaki Yansımaları: Kuram ve Uygulama <i>The Reflections of 'Yellow' (Company) Union Theme in Turkish Cinema: Theory and Practice</i>	141-158
Mustafa BİNGÖL Tümeller Sorunu'nun Uğrağı- Duns Scotus <i>The Destination Of The Problem Of Universals - Duns Scotus</i>	159-167
Serkan POLAT Sultan III. Ahmed'in Kızı Zübeyde Sultan'ın Nişan ve Nikâh Merasimleri (1748 ve 1749) <i>Engagement and Wedding Ceremonies of Sultan Ahmed III's Daughter Zübeyde Sultan (1748 and 1749)</i>	168-181
Musa SEZER Osmanlıların Anadolu'dan Rumeli'ye Geçiş Güzergâhında Bir Şehir: XVI. Yüzyılda Lâpseki Vakıfları <i>A City on the Transition Route of the Ottomans from Anatolia to Rumelia: Lâpseki Foundations in the 16th Century</i>	182-201
Serhat USLU, Yasin TOPALOĞLU Evaluation of Hattuşili-I Testament in the Context of Threat Concept <i>I. Hattuşili Vasiyetnamesinin Tehdit Anlayışı Kapsamında Değerlendirilmesi</i>	202-216

Yusuf AKBABA, Yunus ARİFOĞLU

Sibir Hanlığı'nın Ticaret Yolları Kökenler ve Rotalar

Trade Routes of the Siberian Khanate: Origins and Routes

217-229

Eda DURMUŞ

Antik Lampsakos Şehrinin Tarihi ve Kültürel Gelişimi

Historical and Cultural Development of the Ancient City of Lampsacos

230-237

Tarafsızlıktan NATO'ya: Türkiye Perspektifiyle İsveç-NATO İlişkileri

From Neutrality to NATO: Sweden-NATO Relations from a Turkish Perspective

Evren KÜÇÜK¹

(Sorumlu Yazar-Corresponding Author)

¹ Kastamonu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Kastamonu-Türkiye, ekucuk@kastamonu.edu.tr

Geliş Tarihi/Received: 30.9.2024
Kabul Tarihi/Accepted: 16.10.2024

Atf /Cite this article:

Küçük, E. (2025). Tarafsızlıktan NATO'ya: Türkiye Perspektifiyle İsveç-NATO İlişkileri. *Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21, 1-14.

This article checked by

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Öz

Rusya'nın Ukrayna'yı işgal etmesiyle İsveç ve Finlandiya (ortak bir şekilde) güvenliklerini artırmak adına NATO üyeliğine karar vermişlerdir. Tarihsel süreç içerisinde Rusya'nın Baltık bölgesindeki faaliyetleri her iki devlet için varoluşsal bir tehdit olarak algılanmıştır. Rusya'nın gerçekleştirmiş olduğu askeri faaliyetler ve yaptığı açıklamalar, iki Nordik devletin üyelik sürecini hızlandırmıştır. İsveç'in NATO üyeliği, Türkiye'nin bazı güvenlik endişelerinden dolayı veto edilmiştir. Müzakereler neticesinde Madrid Zirvesi'nde (Türkiye-İsveç ve Finlandiya arasında) üçlü mutabakat metni ile veto krizi sonlandırılmaya çalışılmıştır. Nihayet Mart 2024'te İsveç, NATO'ya 32. üye olarak katılmıştır.

Bu çalışma, olası bir tehdit durumunda küçük bir devletin (İsveç'in) geleneksel dış politikasını terk edip kolektif bir askeri örgüte ihtiyaç duyduğunu ve bunun için de krizleri diplomatik müzakerelerle aşmaya çalıştığı iddiasını ortaya atmaktadır. Bu iddiadan hareketle NATO-İsveç ilişkileri üzerine mevcut siyasi tarih literatürüne katkıda bulunmayı hedeflemektedir. Söz konusu çalışma İsveç'in olası Rus tehditlerine karşı kolektif bir güvenlik örgütünün desteğini kazanmak istemesi sebebiyle bağlantısızlık politikasını terk ettiğini, Türkiye perspektifiyle ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: NATO, Rusya, İsveç, Kriz, Tarafsızlık

Abstract

With Russia's invasion of Ukraine, Sweden and Finland (jointly) decided to become members of NATO to increase their security. Historically, Russia's activities in the Baltic region have been perceived as an existential threat to both states. Russia's military activities and statements accelerated the membership process of the two Nordic states. Türkiye vetoed Sweden's NATO membership because of some security concerns. As a result of negotiations, an attempt was made to end the veto crisis with a trilateral agreement (between Türkiye, Sweden, and Finland) at the Madrid Summit. Finally, Sweden became NATO's 32nd member in March 2024.

This study argues that in the event of a potential threat, a small state (Sweden) abandoned its traditional foreign policy and needed a collective military organization, and therefore tried to overcome crises through diplomatic negotiations. Based on this claim, it aims to contribute to the existing political history literature on Türkiye-Sweden relations. This study reveals from a Turkish perspective that Sweden abandoned its policy of non-alignment because it wanted to gain the support of a collective security organization against possible Russian threats.

Keywords: NATO, Russia, Sweden, Crisis, Neutrality

Giriş

“Barış zamanında ittifaklara katılmama, savaş durumunda tarafsızlığı hedefleme” ilkesi İsveç’in dış, güvenlik ve savunma politikasının özünü oluşturmaktaydı. Bu durum İsveç’e aktif bir politika izleme, kendi kendine yeterli ve caydırıcı bir askeri savunma sağladı (Ferreira-Pereira, 2005: 466-467). Siyasi ve askeri oluşumların dışında kalma durumu İsveç’i “tarafsızlık” ve “bağlantısızlık” kavramları ile açıklama şartlarını oluşturmuştur. Her ne kadar iki kavram birbirinden farklı olsa da bazen birbirilerinin yerlerine kullanıldı. “İsveç tarafsızlığı” 1995 yılında Avrupa Birliği’ne girmesi ile artık resmi olarak kullanılmayan bir terim oldu (Dahl, 2011: 6). İsveç’in bağlantısızlık süreci ise 1995’ten 2022’ye kadar devam etti. Bu bağlantısızlık siyasi ve ulusal bir tercih iken 2024 yılı itibarıyla NATO üyelik süreci ile nihayete ermiştir.

Bu çalışma, NATO’nun kuruluşundan itibaren üyeliği gündeme geldiği halde tarafsızlık politikasını gerekçe gösteren İsveç’in niçin bu politikasını terk edip 2022 yılında bu askeri örgüte katılmak istedi? sorusunu siyasi tarih perspektifi ile yanıtlamayı amaçlamaktadır.

Son zamanlarda literatürde İsveç ve Finlandiya’nın NATO üyeliğine dair çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Söz konusu çalışmalar kriz, oyun teorisi, ontolojik güvenlik ve veto bağlamında literatüre önemli katkılar sunmaktadır (Alaranta, 2022; Tokatlı, 2024; Seyaz, 2024; Özkaya-Baştan-İzgi, 2024; Ovalı, 2024; Küçük, 2024). Diğer taraftan literatürde İsveç’in tarafsızlık politikası ve NATO-İsveç ilişkilerine dair de birçok çalışma bulunmaktadır (Tingsten, 1959; Ferreira-Pereira, 2005; Bjereld & Ekengren, 1999; Wahlbäck, 1967; Hoadley, 1981; Chivvis, 2017; Blydal, 2012; Dahl, 2011; Domisse, 2016; Sundelius, 1990). Fakat NATO-İsveç ilişkileri bağlamında Türkiye’nin perspektifiyle ilişkilere odaklanan bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu durum İsveç’in uzun bir süre takip ettiği bağlantısız dış politikasını, NATO üyeliği ile sonlandırması konu hakkında akademik bir çalışmanın yapılmasını gerektirmektedir. Söz konusu çalışma, birincil ve ikincil kaynaklar ile Siyasi Tarih literatürüne özgün bir katkı yapmayı hedeflemektedir.

Çalışma birincil kaynaklar (Türk Dışişleri Arşiv belgeleri) ve basında çıkan haberler doğrultusunda çalışmanın özgünlüğüne katkıda bulunmaya çalışmaktadır. Bu çalışma Kuzey Atlantik Örgütü’nün (NATO) kuruluş sürecinden (1948) İsveç’in üyeliğine (2024) kadar olan tarih ile sınırlanmıştır. İlk bölümde İsveç’in geleneksel tarafsızlık politikası ele alınacaktır. İkincisi bölümde ise NATO’nun kuruluşundan itibaren İsveç-NATO ilişkileri ve İsveç’in üyeliği kapsamında Türkiye’nin vetosu değerlendirilmeye çalışılacaktır.

“Barış Zamanında İttifaksız, Harp İçinde Tarafsız”: İsveç Dış Politikasında Geleneksel Tarafsızlık ve Bağlantısızlık

İsveç’in dış politikasını ve genel olarak dünyaya karşı tutumunu anlamak için iki olguyu -uzun barış dönemi ile tarafsızlığı- ve son derece sakin iç siyasi gelişimini akılda tutmak gerekir. 1814’den bu yana İsveç ne bir savaşa katılmış ne de herhangi bir ittifaka doğrudan dâhil olmuştur. İsveç, birkaç kez savaş tehdidiyle karşı karşıya kalmışsa da savaşa katılma yönünde somut bir adım atmamıştır. Bunun için iki strateji izlemiştir: İsveç bir yandan yakın çevresindeki büyük güçlerin dâhil olduğu çatışmalarda düzenli olarak tarafsızlığını ilan ederken, diğer yandan da kendisini Rusya’dan koruyabilecek büyük güçlerden sürekli destek aramıştır. İsveç’in coğrafi konumu, ulusal homojenliği ve irredantizmi (kurtarımcılık) ön plana çıkarmaması (Åland Adaları sorunu istisnai bir örnek) savaş tehlikesini azaltmış ve milliyetçi özelemlerini frenlemiştir. Uzun barış ve tarafsızlık dönemi doğal olarak İsveç kamuoyunu etkilemiş ve İsveç’in tarafsızlık politikasının belirlenmesine yardımcı olmuştur. İsveçliler, ulusal bir gelenek olarak görülen bu durumun devam etmesinin mümkün olduğuna inanmıştır. Böylece tarafsızlık politikası onlarca yıldır İsveç ulusal kimliğinin bir parçası olmuştur (Tingsten, 1959: 474-475; Blydal, 2012: 20).

İsveç tarafsızlığının Avrupa’nın diğer tarafsız devletlerinden temel farkı, herhangi bir uluslararası sözleşmeyle garanti altına alınmadığı gibi İsveç Anayasası’nda da bu konuya ilişkin bir düzenleme olmamasıdır. Bu bağlamda, uluslararası ya da ulusal yasalarla belirlenmemiş İsveç tarafsızlığının temelini büyük oranda İsveçlilerin ve İsveç Hükümetlerinin tarafsızlıktaki isteklerinden kaynaklanmaktadır (Alkan-Olsson, 2014: 274).

İsveç Hükümetleri, Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) arasındaki blok rekabetinin ortaya çıkmasıyla birlikte tarafsızlığı, ülkeyi süper güçler arasındaki çekişmelere dâhil olmaktan kurtaracak ve aynı zamanda ulusal ekonomik ve siyasi durumu iyileştirecek faydalı bir araç olarak algılamaya başlamışlardır (Ferreira-Pereira, 2005: 467). Her ne kadar İsveç, gönüllü bir şekilde bu politikayı benimsemiş olsa da bu politikanın ABD, SSCB ve komşu devletler tarafından ne derece benimsendiğini söylemek güçtür.

Soğuk Savaş döneminde İsveç’in hiçbir bloka bağlanmamak hususundaki politikası, zaman zaman diğer İskandinav ülkelerini de rahatsız etmiştir. Örneğin Norveç Dışişleri Bakanı Halvard Lange, İsveç dış politikasının değiştirilmesini istemek konumunda olmadığını fakat bu politikanın İskandinav ekonomik işbirliğinin çerçevesini daraltmaktan da geri kalmayacağını

ifade etmiştir (TDA, 561, 222195-215219-19). Lange, bir başka konuşmasında NATO'ya mensup devletler arasındaki işbirliği yalnız askeri hususlardan ibaret değil aynı zamanda siyasi, ekonomik ve kültürel işbirliği alanlarını da kapsadığını belirtmişti (TDA, 561, 222195-215219-21).

Soğuk Savaşın başlangıcında İsveç, savunma teknolojisindeki gelişmeler nedeniyle kendisini iki açıdan zor bir durumda bulmuştu. Birincisi, uçak ve roket teknolojisindeki hızlı ilerlemeler nedeniyle geniş coğrafi mesafelerin stratejik avantajını kaybetmesiydi. İkincisi, İsveç büyüklüğünde bir devlet artık savunma teknolojisi açısından büyük güçler ve süper güçlerle rekabet edemiyordu. İsveç bağlantısızlık politikasından vazgeçmek istemese de ABD ve NATO ile savunma teknolojisi ve istihbarat alanlarında Doğu-Batı çatışması boyunca devam edecek gizli bir işbirliğine girdi. Örneğin İsveç pistlerinin 1950'lerde SSCB'ye giden potansiyel NATO bombardıman uçaklarına iniş alanı sağlamak üzere genişletilmesi, İsveç'ten Wiesbaden'deki NATO hava kuvvetleri karargâhına özel teleks hattının kurulması ve Soğuk Savaşın sonuna kadar yüksek rütbeli İsveçli subayların NATO personeli pozisyonlarında görevlendirilmesi gibi konular İsveç ve ABD arasında gizli olarak yürütülen faaliyetlerdi (Blydal, 2012: 20-23). İnandırıcı bir tarafsızlık politikası çerçevesinde kamuoyundan gizli bir şekilde yürütülen bu faaliyetler İsveç'in "tarafsızlık" politikasına engel teşkil ediyordu.

İsveç'in Soğuk Savaş döneminde Üçüncü Dünya Devletleri ile ilişkileri ise dış politikasına önemli prestij sağlamıştı. İsveç, gayrisafi milli hasılasının % 1'ini yoksul ülkelere yardım amaçlı ayırma hedefini ilk tutturan devlet (1967'de) olmuştur. Daha sonra başka devletler tarafından aşılmış olsa da bu hedefe ilk ulaşan ülke olmak, uluslararası kamuoyunda, özellikle de Üçüncü Dünya olarak bilinen ülkeler nezdinde İsveç'in "dünyanın vicdanı" olarak adlandırılmasını sağlamıştı (Alkan-Olsson, 2014: 279).

İsveç Hükümetlerinin oluşturduğu olumlu kamu diplomasisi ve izlemiş olduğu tarafsızlık politikası ülkeye önemli bir prestij sağlamıştır. Nitekim Avrupa'nın tarafsızlığı da 1960'lardan itibaren giderek daha fazla aktif bir dış politika duruşuyla ilişkilendirildi. Tarafsızlık artık izolasyonizm veya istisnacılık olarak değil, küçük gelişmiş ülkelerin uluslararası çatışmalarda arabulucu olarak ve süper güç zirvelerinde ve müzakerelerinde ev sahibi olarak yapıcı bir rol oynamalarına izin veren meşru bir politika olarak görülmekteydi. Avusturya, İsviçre ve özellikle İsveç tarafsızlığı Soğuk Savaş döneminde karşıt görüşlerin bir araya gelebildiği bir platformdu (Aunesluoma ve Rainio-Niemi, 2016: 58). Tarafsızlık (nötralite), Finlandiya açısından bir "yaşam stratejisi" iken İsveç açısından neredeyse ilkesel ve bu bağlamda da kültürel (Alkan-Olsson, 2014: 286).

Soğuk Savaş süresince İsveç her ne kadar ABD ile önemli ilişkiler kurmuş olsa da NATO üyeliğini gündeme getirmekten sakınmıştır. Fakat Berlin Duvarının yıkılması ve SSCB'nin yıkılması ile İsveç hem dış politikasında hem de güvenlik politikalarında değişikliğe gitmiştir. İsveç'in dış politikası 1990'dan bu yana köklü değişikliklere uğramıştır. Neredeyse iki yüzyıl boyunca hem dış politikada hem de güvenlik politikasında tarafsızlığa güvenen ve Doğu- Batı mücadelesi sırasında bağlantısızlık izlenimi vermeye çalışan İsveç aslında uzun bir süredir NATO misyonlarına asker göndermekteydi.

İsveç, 1991 yılında Rusya'nın Baltık komşularına saldırması durumunda tarafsız kalmasının düşünülemeyeceğini ilan ettikten sonra, güvenlik politikasının resmi açıklamasında da artık tarafsızlıktan bahsetmemeye ve 2003 yılından itibaren bağlantısızlık terimini kullanmaya başladı. 2009 yılında da İsveç'in komşularıyla imzaladığı tek taraflı dayanışma deklarasyonu, ülkenin güvenlik politikası doktrinini oluşturmak üzere bağlantısızlığı âdeta tescillenmişti (Blydal, 2012: 25).

Rusya'nın Gürcistan'a müdahalesi (2008), Kırım'ı ilhak etmesi (2014) ve en son Ukrayna'yı işgali etmeye (2022) başlaması Baltık Denizinde de suların ısınmasına yol açtı. Rusya'nın gerek Kafkasya'da gerekse Doğu Avrupa'da yürütmüş olduğu faaliyetler, iki Nordik ülkesi İsveç'in ve Finlandiya'nın paradigma değişikliğine gitmesine yol açtı. Söz konusu gelişmeler, İsveç'in ve Finlandiya'nın yıllardır sürdürdükleri "bağlantısızlık" siyasetini bırakıp NATO üyeliği arayışına girdiği bir süreci başlattı.¹ Fakat İsveç'in NATO üyeliği 2020'lerde ilk defa gündeme gelmemiştir. NATO'nun kuruluşunda dahi İsveç'in üye olması dile getirildiği halde İsveç tarafsızlık politikasını gerekçe göstererek söz konusu ittifaka katılmayacağını belirtmişti.

Kırım'ın yasadışı ilhaki ve Rusya'nın Ukrayna'ya silahlı müdahalesi sonrasında İsveç'in NATO'ya bakışında da önemli değişiklikler yaşanmaya ve kamuoyunda üyelik konusu daha fazla gündeme gelmeye başlamıştı. İsveç Savunma Bakanlığı, NATO ile işbirliğinin hem ulusal savunmada hem de İsveç'in kendi bölgesinde (ve dışında) operasyonlar yürütebilmesi için

¹ Finlandiya'nın tarafsızlık politikası, İsveç'in aksine, hiçbir zaman Fin kimliğinin ayrılmaz bir parçası haline gelmemiştir. Bir görüşe göre tarafsızlık ikincil öneme sahipti ve Finlandiya'yı Demir Perde'nin Batı tarafında tutmaya yarayan pragmatik bir araçtı. Asıl öncelik, Finlandiya'nın özünde var olan Batılı kimliğine uygun olarak mümkün olduğunca Batı Avrupa entegrasyonuna izin veren seçenekler bulmaktı. Bu bağlamda tarafsızlık arzu edilen bir şey değildi. Soğuk Savaş'ın jeopolitik gerçekleri ve Finlandiya'nın Doğu ile Batı arasındaki siyasi açıdan zorlu bölgeye sürüklenmesi nedeniyle Finlandiya'nın benimsemek zorunda kaldığı bir duruştu. Ancak o dönemde mevcut olan en iyi seçenektir (Aunesluoma ve Rainio-Niemi, 2016: 51).

uygun, modern, esnek ve kullanışlı bir alan oluşturduğunu belirtiyordu (Anthony ve Weintraub, 2018: 8).

Üyelik konusunda İsveç'teki siyasi partiler arasında da gelecekte üyelik talebinde bulunup bulunmama konusunda görüş ayrılığı bulunmaktaydı. Sosyal Demokrat Parti, Yeşiller Partisi, Sol Parti ve İsveç Demokrat Partisi, İsveç'in mevcut koşullar altında üyeliğe başvurmaması gerektiğini düşünürken, Hıristiyan Demokrat Parti, Liberal Parti, Merkez Parti ve İlmli (Muhafazakâr) Parti aksi görüşteydi. NATO üyeliğine ilişkin kamuoyu görüşleri 2000'li yıllarda dalgalanmalar gösterse de İsveç savunma ve güvenlik politikasında böylesine temel bir değişiklik için ön koşul olarak görülen yeterli çoğunluk yoktu (Anthony ve Weintraub, 2018: 3). Eylül 2015'te Svenska Dagbladet gazetesi adına yapılan bir anket, İsveçlilerin % 41'inin NATO üyeliğinden yana, %39'unun ise karşı olduğunu göstermişti (Domisse, 2016: 5) 2022'den itibaren İsveç Hükümeti; kamuoyunu ikna etmek için savunma politikalarına ilişkin açıklamalar yaparak Rusya'nın saldırgan davranışlarına, uluslararası (ve Avrupa) norm ve kurallarını hiçe sayması ve siyasi hedeflere ulaşmak için askeri güç kullanma konusundaki faaliyetlerini sık sık vurguladı (Anthony ve Weintraub, 2018: 2). Diğer taraftan İsveçli yetkililer, Kuzey Atlantik Antlaşması'nın 5. Maddesini -herhangi bir üyeye karşı yapılacak silahlı bir saldırının tümüne karşı yapılmış sayılacağı- gündeme getirerek, üyeliğin İsveç'e büyük avantaj sağlayacağını dile getirdiler.

“Müttefikler Savunulacak, Müttefik Olmayanlara (ortaklara) Yardım Edilecek”: İsveç-NATO İlişkileri

Soğuk Savaşın başlamasıyla birlikte ABD ve Avrupalı devletler herhangi bir dış güçten olası bir saldırıya karşı müşterek savunma yapmak amacıyla askeri bir ittifak oluşturma girişimini başlattılar. Batı savunma ittifakının planlanması 1948 baharında başladığında, Norveç'te ve Danimarka'da olduğu gibi, İsveç'te de bir tartışma başladı. İsveç Hükümeti başından beri ittifaka katılmaya karşı çıkarken, bazı politikacılar ve büyük gazeteler, özellikle liberal Dagens Nyheter, İsveç'in üye olması gerektiği konusunda ısrarcı olmuştu. İsveç Hükümeti, 1948'de Danimarka'yı ve Norveç'i bir İskandinav Savunma İttifakı için müzakerelere davet ettiğinde, bu durum üç ülkede NATO için yapılan propagandaya karşı bir girişim olarak değerlendirildi (Tingsten, 1959: 477). Diğer taraftan Norveç'in, NATO'ya katılmak konusunda ABD ile görüşmelere başlaması üzerine SSCB, Norveç'e saldırmazlık antlaşması teklifinde bulundu. SSCB'ye göre küçük devletlerin NATO'ya alınma nedeni ABD'nin askeri üsler oluşturmak istemesiydi. Dönemin basınında SSCB'nin aynı saldırmazlık teklifini İsveç'e ve Danimarka'ya da yapacağı haberleri yayınlanınca İsveç basını söz konusu girişimi (Polonya, Finlandiya ve Baltık ülkelerini örnek vererek) uğursuz bir girişim olarak değerlendirmişti² (TDA, 539, 220209-213962-16). Nitekim Norveç, SSCB'nin saldırmazlık antlaşması hususundaki iki teklifine de olumsuz cevap vermişti (TDA, 539, 220209-213962-0; TDA, 539, 220209-213962-22; TDA, 539, 220209-213962-21). SSCB ise Norveç'in Atlantik Paktına katılmasını doğrudan kendi aleyhinde bir saldırı hazırlığı zemininde yorumlamıştı (TDA, 539, 220209-213962-24). İsveç Dışişleri Bakanı Östen Undén, Paris'te Türk Büyükelçisi N. Menemencioglu ile yaptığı bir görüşmede SSCB'nin Türkiye'ye karşı olduğu gibi Norveç aleyhinde de türlü baskı ve propagandaya girişeceğini ve özellikle Norveç'te askeri üsler kurmak konusunda ısrar edeceklerini iddia etmişti (TDA, 539, 220209-213962-0).

ABD de İskandinav ülkelerinin NATO'ya katılmasını sağlamak için zaman zaman çeşitli şartlar önermişti. NATO'nun kuruluş aşamasında İsveç herhangi bir koşula bağlanmadan ABD'den silah temin etmek isteyince Amerikalı yetkililer, Atlantik paktına katılma şartını ileri sürmüşlerdi. Dönemin Türkiye Stockholm Elçisi Bedi Arbel'e göre “Burası (İsveç) tarafsızlık politikasında ısrar ettiği takdirde ABD buna ehemmiyet vermeyerek Norveç'i elde etmekle yetinecektir. Bu aslında maksada yettiği gibi İsveç'i de çok zor bir durumda bırakarak sonunda maksada yanaştıracaktır.” Nitekim dönemin İsveç basını, Norveç'e karşı “güçlenmiş” bir dil kullanmaktaydı (TDA, 539, 220207-213150-0).

ABD'nin öncelikle Atlantik Paktına giren ülkelere silah vereceği vaadinde bulunması müzakere halinde bulunan İskandinavya Birliğinin oluşumuna önemli bir darbe vurmuştu. Hem tarafsızlığı koruyup hem de ABD'den silah alınmasının mümkün olmayacağı mesajı verilmişti (TDA, 539, 220209-213962-0). Atlantik Paktına İskandinav Devletleri de davet edilince Norveç, İsveç'e müracaat ederek Eylül 1948'den itibaren yapılan görüşmelerin olumlu veya olumsuz bir şekilde bitirilmesini talep etti. Batılı devletlerin Norveç'e karşı bir sempati duyduğu ve bu manevi krediyi kaybetmek istemedikleri İsveçlilere kesin bir dille bildirildi. İskandinav devletlerinin NATO'ya girmeleri halinde en önemli korkulardan biri Rusya'nın bu durumu bahane ederek Finlandiya'nın kuzeyini işgal etmesiydi. Danimarka ve Norveç, NATO'ya katılmak şartıyla Batılı devletlerin de onayı ile bir

² Bu dönemde SSCB'nin isteği İsveç'in ya kendileri lehine hayırhah bir politika izlemesi veya hiç olmazsa tamamıyla tarafsız kalmasıydı. Türkiye'nin Stockholm Elçisi Cevdet Dülger'e göre :” İsveç ile daima yakından ilgilenmek ve onun sempatisini kazanmak Rus siyaseti açısından bir gerekliliktir. 1950'lerde İsveç ve SSCB arasındaki spor müsabakaları, kültür ve basın heyetlerinin karşılıklı ziyaretleri, ekonomik ilişkilerde gösterilen kolaylıklar bu perspektiften değerlendirmek gerekir. SSCB de bölgedeki donanmasıyla kontrolündeki devletlere mesaj vermek, tarafsız devletlere donanması ile deniz gücü hakkında bir fikir vermek hedefi taşımaktaydı. SSCB donanmasının önemli bir kısmı Baltık'ta ve kuzeyde bulunduğundan bu bölgeyi kendi nüfuz bölgesi olarak değerlendirmekteydi.” (TDA, 539, 220480-213992-29, 06.04.1954).

İskandinav askeri işbirliği örgütü kurmak için çaba sarf etti. Fakat İsveç böyle bir oluşumun kendisine fayda sağlamayacağını bilakis oluşabilecek tehlikelere karşı yalnız bırakılmış olacaktı. Hem Batılı devletlerin hem de İsveç'in ikna edilmesi halinde İskandinav Devletleri Birliği kurulacaktı. Oslo'da bir araya gelen İsveç, Norveç ve Danimarka başbakanları yaptıkları görüşmede herhangi bir sonuca varamadan ayrılmak durumunda kaldılar. Norveç, NATO görüşmelerine katılma kararı alırken İsveç, Batıya sempatisini muhafaza etmekle beraber silahlanmış bir tarafsızlıkta kalmak hususunu tercih etti. Böylece üç İskandinavya devleti dış politikasını ayrı ayrı belirleme kararı aldı (TDA, 539, 220209-213962-0). Norveç ve Danimarka, İskandinav savunması ile NATO üyeliği arasında bir seçim yaparak NATO içinde kendilerini daha güvende hissettiler. Böylece Mart 1949 tarihi itibarıyla İskandinav devletleri arasında bir ittifak olamayacağı kesinleşti. Danimarka ve Norveç 1949 ilkbaharında NATO'ya girerken İsveç dışarıda kalmayı tercih etti. Böylece İsveç'in tarafsızlığını silahlı ve kuvvetli hale getirmek için tek başına gayret etmesi gerektiği ortaya çıkmıştı (TDA, 539, 220209-213962-0). Nihayetinde Norveç ve Danimarka coğrafi konumlarına ve geçmiş (işgal) deneyimlerine dayanarak NATO'ya katılmayı seçti. Finlandiya'nın ise uluslararası konjonktürü ve SSCB'yi dikkate alması hem o zaman hem de daha sonra ağır bastı (Billström, 2024b; Küçük, 2024: 1129-1130).

Dönemin İsveç Dışişleri Bakanı Östen Undén, “barış zamanında ittifaksız, harp içinde tarafsız bir politika” (TDA, 539, 219565-213220-2), “İsveç geleneksel tarafsızlık siyasetinden asla ayrılmayacaktır” ifadelerine yer vererek İsveç'in hâlihazırda resmen herhangi bir tarafa eğilmesinin çıkarlarına aykırı olduğunu, herhangi bir tarafa cephe almaya zorlanmadıklarını ve şimdiye kadar takip etmiş oldukları geleneksel tarafsızlık politikasından bir zarar görmediklerini ifade etmişti (TDA 539, 219565-213220-2; Küçük, 2024: 1129). Nitekim İsveç'in NATO dışında kalmasında Undén de etkili olmuştu. Undén'in³ dış politika anlayışı aslında İsveç'in tarafsızlık politikasını özetlemekteydi. Ona göre NATO'ya katılmak savaş riskini arttıracak, termonükleer bir savaş durumunda İsveç ne bu savaşın sonucunu etkileyebilecek ne de ittifak tarafından yeterince korunabilecekti. Olası bir konvansiyonel savaş ise İkinci Dünya Savaşı'na çok benzeyecek bu da İsveç'in daha önce izlemiş olduğu politikanın haklılığını ortaya koymaktaydı (Tingsten,1959: 478). İsveç her ne kadar Atlantik Paketi gibi bir askeri oluşuma katılmaktan imtina etse de genel anlamda Batı Avrupa devletlerinin faaliyetleri dışında kalmak istememişti.

Soğuk Savaş döneminde İsveç'in olası bir işgali ancak sınırlı bir süre için önleyebileceği, bu nedenle, her koşulda yurtdışından yardımın gerekli olduğu, atom silahları olmadan güçlü bir direniş gösterilemeyeceği tartışmaları sürse de NATO üyeliği için somut bir adım atılmadı. Fakat İsveç-SSCB ilişkileri de zaman zaman gerginliğini korudu. Soğuk Savaş döneminde Stockholm'deki Sovyet Büyükelçiliği'nin bazı casusluk olaylarına dâhil olması, Sovyet diplomatlarının sınır dışı edilmesi, savaş sırasında İsveçli diplomat Raoul Wallenberg'in Ruslar tarafından tutuklanması (1945) ardından ortadan kaybolması, 1952'de Baltık Denizde (Catalina olayı)⁴ iki İsveç uçağının SSCB tarafından düşürülmesi, Çekoslovakya'da diktatörlüğün kurulması, Berlin ablukası, Kore Savaşı ve Macaristan'daki ayaklanmanın bastırılması gibi olaylar İsveç'in Sovyet saldırganlığına ve tehditlerine karşı tepkinin ve kuşkunun artmasına yol açmıştı (Tingsten, 1959: 480, 484).

Sovyet Rusya'nın zaman zaman Baltık Denizinde sınır ihlallerinde bulunması İsveç ve Finlandiya'yı tedirgin etmeye devam eden en önemli gelişme olmuştur. Örneğin 28 Ekim 1981'de İsveç'in güneydoğusundaki Karlskrona kentinin güneyindeki Sturkö adası yakınlarında bir Sovyet denizaltısının karaya oturması ve yine 1982'de Sovyet denizaltılarının görüldüğüne dair haberlerin yayılması İsveç kamuoyunu meşgul eden konular olmuştur. 1980'lerde İsveç'teki muhafazakâr partiler NATO üyeliği tartışmasını başlatmışlardı. 1986'da sekiz İsveçli subay, gazetede yayınladıkları ortak makalede orduya istedikleri bütçeyi ayırmayan hükümeti sert bir dille eleştirmiş Başbakan Olof Palme, duruma “Bu ülkeyi ben idare ediyorum siz değil” diyerek tepki göstermişti. Denizaltı ihlali iddiaları SSCB çökünceye kadar devam etti. En son 17 Ekim 2014'te İsveç Genelkurmayı, güvenli olduğu belirtilen bir tanığın gözlemine dayanarak Stockholm takımadaları arasında yabancı denizaltıların görüldüğü iddiasını ortaya attı (İkiz, 2016: 207-209). Yabancı denizaltıların İsveç sularına yönelik potansiyel tehdidi 1980'lerin başından beri siyasi tartışmalarda yer alan bir konu olarak kaldı (Blydal, 2012: 21). 2000'li yıllarda ise İsveç, Rus askeri uçakları tarafından bildirilen birkaç hava sahası ihlali ile kendini tehlikede görmeye başlamıştı. İsveç'in Gotland Adası, Soğuk Savaş'ın ardından Baltık Denizi bölgesinde barış ve iş birliğinin damga vurduğu bir dönemde 2005 yılında askerden arındırılmıştı. Ancak Rusya'nın 2014'te Kırım'ı ilhak etmesiyle askerden arındırılmış statüsü kısa sürede İsveç için bir güvenlik sorunu haline geldi. Bu nedenle, İsveç silahlı kuvvetleri, 2016 yılında adaya yeniden daimi birlikler yerleştirmeye karar verdi. 2021 yılında hava savunma sistemleri yeniden etkinleştirildi. Rusya'nın Ukrayna'yı işgali,

³ Östen Undén, İsveç'in stratejik nükleer silahlar inşa etmesine de karşıydı ve 1961 yılında Birleşmiş Milletler'de nükleer silahlardan arındırılmış ülkelerden oluşan bir kulüp kurulmasını (Undén Planı olarak bilinir) önermişti (Scobbie, 2006: 230).

⁴ Uçaklarının düşürülmesi, İsveç kamuoyunda hoşnutsuzluğa yol açmıştı. SSCB de bu hoşnutsuzluk ve husumeti sonraki yıllarda düzeltmeye çalışmışsa da başarılı olamamıştır (TDA, 539, 220480-213992-29, 06.04.1954).

Gotland'ın savunmasına ek takviyeler, tatbikatlar ve yatırım yapılmasına yol açtı (Wieslander ve Adamson, 2023).

İki yüzyıldan fazla İsveç herhangi askeri bir blok içerisinde yer almayı "tarafsızlık" politikasını sürdürmüştü. Ülke her iki dünya savaşının dışında kalmıştı. Soğuk Savaş sırasında da her iki blokla iyi ilişkiler kurmaya çalışmış fakat kültürel ve ekonomik olarak Batı dünyasına bağlı kalmıştı. Sovyetler Birliği'nin dağılmasını izleyen yıllarda İsveç, NATO ile ortaklık faaliyetlerini genişletti ancak üyelik arayışı içerisinde olmadı (Mitchell, 2024). Sovyetler Birliği'nin dağılması ile İsveç, politika değişikliğine giderek güvenlik politikasının geliştirilmesi sürecini başlattı. 1994'te NATO'nun *Barış İçin Ortaklık*'a (Partnership for Peace)⁵ katıldı. Bu durum, İsveç'in yeni tutumunun ilk kurumsal biçimi olarak ortaya çıkmaktadır. 1995'te tarafsızlık politikasını terk ederek (Finlandiya ile birlikte) Avrupa Birliği üyesi olmuş aynı yıl, İsveç birlikleri ilk kez Bosna-Hersek'te NATO komutası altında görev yapmıştı. O zamandan itibaren, İsveç, NATO'nun Kosova, Afganistan ve Libya'daki destek operasyonlarına katılmış ve 2017 yılında, Ortak Sefer Gücü'nde (JEF) yer almıştır (Billström, 2024a).

İttifakın ve ABD'nin takdirini kazanmayı amaçlayan bu operasyonlar, İsveç'in barışı koruma operasyonlarına katılma geleneğinden gelmektedir. İsveç gibi küçük devletlerin kendi güvenliklerini tek başına garanti edemeyecekleri ve bunun dış aktörler ve müttefiklerle çeşitli düzeylerde işbirliği gerektirdiğine dair artan bir farkındalık şeklinde görülmektedir. İsveç'in dış müdahalelere katılmasının ardındaki nedenlerden biri, kısmen artan Rus gücünü dengelemeyi amaçlayan ABD ile birlikte hareket etmenin bir örneği olarak yorumlanabilir (Pedersen, 2018: 230). Öyle ki NATO'nun web sayfasında İsveç, "NATO'nun en faal ve etkin partnerlerinden birisi" olarak tanımlanmaktadır (Alkan-Olsson, 2014: 289). Soğuk Savaş'ın sona ermesinden bu yana, İsveç ve Finlandiya kısmen Balkanlar ve Afganistan'daki NATO liderliğindeki operasyonlara katılımı sayesinde askeri faaliyetler konusunda NATO standartlarına yaklaştı.

Ukrayna'nın 24 Şubat 2022'de işgali, bardağı taşıran son damla olmuş (Levin, 2023) ve İsveç'in tehdit algısı daha da somutlaşmış ve ABD'nin daveti üzerine İsveç'in NATO üyeliği bir kez daha gündeme gelmiştir. Açık Kapı Politikası gündeme getirilerek her iki Nordik ülkesinin güvenliğinin sağlanacağı ve üyeliklerin NATO'ya güç katacağı ifade edilmiştir. NATO'nun açık kapı politikası, NATO'nun onuncu maddesine dayanmaktadır. Bu maddede Kuzey Atlantik bölgesinin, güvenliğini destekleyecek bir konumda bulunan herhangi bir Avrupa devletine açık olduğu ifade edilmektedir. Soğuk Savaş'tan sonra NATO, SSCB'den ayrılan devletlerin demokratik değerlere sahip olması ile NATO'nun genişleyeceğini ve bu genişlemeyi "memnuniyetle karşılayacaklarını" Ocak 1994 Brüksel Zirvesi'nde de belirtmişti (The North Atlantic Treaty, 1949). İsveç ve Finlandiya'nın üyeliği somut bir şekilde ele alınmaya başlayınca Rusya olaya müdahil olmaya başlamıştır.

Rusya Dışişleri Bakanı Sergey Lavrov, başta NATO ülkeleri olmak üzere İsveç ve Finlandiya Dışişleri Bakanlarına bir mektup göndererek NATO'nun "sorumsuz genişlemesine" değinerek diğer ülkelerin güvenliği pahasına kendi güvenliklerini güçlendirmeme yükümlülüklerine uyup uymayacaklarını sormuştu (MFA, 2022; YLE, 2022). İsveç ise söz konusu mektubu bir "ültilatom" ve "şantaj" olarak değerlendirmiştir. İsveç ve Finlandiya, bu mektubu Rusya'nın üyeliklerine izin vermeyeceği ve Rus nüfuz alanındaki konumlarını kabul etmeleri gerektiği şeklinde algılamışlardır (Sverigesradio, 2022; Billström, 2024a). Rusya'nın faaliyetlerini ve söz konusu mektubu bir tehdit olarak değerlendiren İsveç ve Finlandiya, Baltık bölgesinde artık yalnız kalmak istememişlerdir. Başta Finlandiya kadar istekli olmayan İsveç, kendi kaderini tayin etme hakkına sahip olduğunu ve güvenlik politikası tercihlerini bağımsız olarak belirlemek adına Finlandiya ile birlikte yönünü tamamen NATO'ya çevirmiştir.

Ukrayna'nın işgali, İsveçlilerin ve hatta Batı'daki diğer birçok milletin tahmin ettiğinden daha fazla bir şekilde Rusya'nın öngörülemez bir komşu olduğunu göstermiştir. Savaş, Rusya'nın revizyonist jeopolitik hedefler peşinde olan bir devlet olarak görülmesine yol açtı. İsveç'in, Atlantik'in her iki yakasındaki NATO üyeleriyle derin bağları olan bir demokrasiye ve büyük bir savunma sanayisi ile gelişmiş bir orduya sahip olması üyelik sürecini hızlandırdığı gibi üye ülkelerinin de desteğini almasını sağlamıştı (Mitchell, 2024). NATO ile ortak hareket eden İsveç, üye olmadan önce askeri standartlarını NATO yapılarıyla mümkün olduğunca uyumlu hale getirmişti.

NATO ile ortaklık, (operasyon ve barış gücüne katılmak) İsveç'in dış ve güvenlik politikasının merkezi haline geldiğinin bir göstergesiydi. Bu da ABD ile yakın ilişkiyi korumanın bir yolunun da barış operasyonlarına katılmak olduğuna işaret etmekteydi. İsveç bu katılımı NATO'nun resmi bir üyesi olmaksızın güvenilir bir müttefik olduğunu kanıtlamaktaydı. Dolayısıyla bu ortaklık İsveç'in güvenliğini ve uluslararası arenadaki etkisini korumak ve güçlendirmek için önemliydi. Buna ek olarak, NATO operasyonlarına katılarak -Soğuk Savaş dönemindeki tarafsızlık politikasının ardından- İsveç'in NATO topluluğuna ait olduğunu göstermekteydi. Dayanışmasını göstererek NATO'nun gelecekte İsveç'e yardım etme olasılığını da

⁵ NATO'nun Avrupa ve eski SSCB Devletleri arasında güven oluşturmaya yönelik bir ortaklık programıdır.

arttırmaktaydı (Pedersen, 2018: 231). Fakat bu ortaklık İsveç'in güvenliğini garanti etmemektedir.

İki Nordik ülkesinin üyeliğini sağlamak için bu ülkelerden birine (veya her ikisine) yönelik bir saldırı olması halinde NATO'nun karşılık vermesinin garanti olmadığı açıkça ifade edilmişti. İttifakın eski Genel Sekreter Yardımcısı "üyeler ve ortaklar arasında her zaman bir çizgi olacaktır" demişti. Üst düzey NATO yetkilileri de "Müttefikler savunulacak, Müttefik olmayanlara (ortaklara) ise yardım edilecektir" açıklamasını yapmıştı (Anthony ve Weintraub, 2018: 10). NATO, artık ortakları için neler yapabileceğine göre değil, aynı zamanda ortakların NATO için neler yapabileceklerine göre değerlendirme yapmaya başlamıştı. Böylece ittifak, ortakların askeri katkılarıyla ve devam eden operasyonlarda riskleri paylaşmaya istekli olup olmadıklarıyla da ilgilenmekteydi (Pedersen, 2018: 232). Gerek NATO'nun tam bir güvence vermemesi gerekse Rusya'nın faaliyetleri, İsveç'in durumunu daha da kritik hale getirmektedir. Her ne kadar İsveç-NATO ilişkileri olumlu bir seyir izlese de İsveç'in, Kuzey Atlantik Antlaşmasının 5. maddesinden mahrum kalması ve NATO'nun savunma planlarında yer alamaması güvenliği açısından bir zafiyet oluşturmaktaydı.

Rusya'nın Baltık denizindeki (bildirim yapmadan) askeri tatbikatları, Rus uçak ve gemilerinin sınır ihlalleri, istihbarat faaliyetleri, Putin'in öngörülemeyen davranışları gibi unsurlar İsveç'in üyeliğini ivedi hale getirmişti. Diğer taraftan İsveç istihbarat raporları, Rusya'nın faaliyetlerinin doğrudan bir tehdide ya da askeri güç kullanımına dönüşmesi halinde ülkenin buna karşılık verebilecek bir donanıma sahip olmadığı sonucunu ortaya koyuyordu. Bölgesel savunma kapasitesinin azalması ve yeni güvenlik risklerinin ortaya çıkması İsveç için bir güvenlik açığı olarak değerlendirilmişti. İsveç, dış politikasında bağlantısız ve savunma alanında dış saldırılara karşı güçlü savunma yapabilen bir devlet olmasına rağmen bölgesel savunmadan ziyade kriz yönetimi operasyonlarına odaklanmıştı (Anthony ve Weintraub, 2018: 2-4).

İsveç ile Finlandiya'nın NATO üyeliği ve Türkiye

Rusya'nın Avrupa'daki komşularının egemenliğine saygı göstermemesi, bölgesel güvenlikte bir bozulmaya neden oldu. Ekonomik zorluklar ve Covid-19 salgınının uzun süreli etkileri, diğer Avrupa devletlerinin bu durumla başa çıkmasını daha da zorlaştırdı. İsveç ve Finlandiya için Rus tehdidine karşı koymanın yollarından biri, onlarca yıllık bağlantısız statülerini sona erdirmektir (Seyaz, 2024: 139). Bu arada ABD'de Joe Biden yönetimi, Ukrayna işgali ile Rusya'yı caydırmak için Avrupalı müttefiklerini bir araya getirmeye yönelik bir politika oluşturdu. Aralık 2021 itibarıyla Finlandiya'nın ve İsveç'in NATO başvurularını potansiyel aday olarak başlatmaları için ön hazırlıklara başlandı (Alaranta, 2022: 4). Rusya'nın takip ettiği politikalar, Nordik bölgesindeki jeopolitik durumu da değiştirmeye başlamıştı. Bu durumdan etkilenen İsveç ve Finlandiya 18 Mayıs 2022'de 'hızlı ve ani'⁶ bir şekilde NATO'ya dâhil olma kararı aldılar. İsveç'in ve Finlandiya'nın üyelik başvurusu yapacaklarını açıklamaları üzerine Türkiye, bu başvuruları onaylamayacağını ve gerektiği takdirde veto hakkını kullanacağını ifade etmiş gerekçe olarak iki Nordik ülkesinin Türkiye aleyhinde faaliyetler yürüten terör örgütlerine destek verdiği belirtilmiştir (Ergin, 2023).

Türkiye ve İsveç arasında cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren çeşitli sorun ve krizler mevzu bahis olmuştur. 2000'li yıllarda da benzer sorunlar (İsveç meclisindeki soykırım iddialarına dair oylama kararları) oluşmuştu (Küçük, 2015). En son ise İsveç'in NATO üyelik krizi baş göstermişti.

İsveç, 17 Mayıs 2022 tarihinde Finlandiya'nın NATO'ya katılma niyetini takiben İsveç'in NATO'ya katılma başvurusunu imzaladı. Ardından 18 Mayıs'ta da her iki devlet NATO'ya üye olmak için resmi başvuruda bulundu. Fakat Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan, Finlandiya ve İsveç'in NATO'ya katılımının Türkiye'nin haklı endişeleri giderilmediği müddetçe mümkün olmayacağını ifade etmiştir. Stockholm'ün ve Helsinki'nin, terör örgütleri mensuplarını barındırdığı ve topraklarında faaliyet göstermesine izin verdiği sürece Türkiye'nin, bu iki devletin üyeliklerini desteklemesinin ihtimal dâhilinde olmadığını söylemiştir (Reuters, 2022). Fakat İsveç Hükümeti, Türkiye'nin tüm isteklerini yerine getiremeyeceğini dile getirmiş bu da Türkiye-İsveç ilişkilerinde NATO üyelik krizinin uzamasına neden olmuştur (Euronews, 2023). Nitekim Türkiye, terörizmle ilişkili olan kişilerin iadesini istemesi ve ilgili ülkelerin kendi mevzuatlarını değiştirmeleri gibi istekleri İsveç ve Finlandiya'yı zor durumda bırakan önemli unsurlar olmuştur.

İsveç'te Kuran-ı Kerimin yakılması, İsveç'in Türkiye'nin iadesini istediği kişileri iade etmemesi, siyasetçilerin Türkiye aleyhindeki açıklamaları, ülkedeki protesto yürüyüşleri⁷ gibi olaylar, Türkiye'nin İsveç vetosunu sürdürmesine neden olmuştur.

⁶ İsveç Hükümeti, 2022 yılının başında dahi NATO üyeliğini 'şimdilik' düşünmediklerini ifade etmişti. Gerekçe olarak da Avrupa'daki güvenlik durumunun istikrarını bozacağı ihtimali dile getirilmişti. İsveç Savunma Bakanı P. Hultqvist da görevde bulunduğu süre içerisinde ülkesinin NATO'ya dâhil olmayacağını belirtmişti (AA, 2022a).

⁷ İsveç'in Ankara Büyükelçisi S. Herrström, İsveç devlet televizyonunda (SVT) Cumhurbaşkanı Erdoğan ve Türkiye'ye yönelik hakaret içerikli ifadeler ve görüntüler içeren program nedeniyle Türk Dışişleri'ne çağrıldı. İsveç Büyükelçisi Herrström'e, ifadelerin ve görüntülerin nahoş

1 Şubat 2023'te İsveç'in, aşırı sağcı politikacı Rasmus Paludan'ın Kuran'ı yakma gösterisine müsaade etmesi nedeniyle Türkiye'nin Finlandiya'nın NATO üyeliğine olumlu baktığı, ancak İsveç'in NATO üyeliğine olumsuz yaklaştığı ifade edilmiştir (Reuters, 2023; AA, 2023a).

NATO Madrid Zirvesi öncesinde Genel Sekreter Jens Stoltenberg'in girişimleri ve ABD Başkanı Joe Biden'ın telefon diplomasisi, tarafların anlaşmasını sağlamıştı. Ankara, Helsinki ve Stockholm arasında yapılan görüşmeler sonucunda nihayet Madrid Zirvesinde Türkiye, İsveç ve Finlandiya arasında Üçlü Muhtıra imzalanmıştır (T.C. Cumhurbaşkanlığı, 2023; AA, 2022b). İmzalanan muhtıra ile tarafların somut adımlar atacakları taahhüt edilmiş fakat İsveç'te Kuran-ı Kerimin yakılma eylemlerinin devam etmesi, Türkiye'nin iadesini istediği kişilerin teslim edilmemesi, Cumhurbaşkanı Erdoğan ve Türkiye aleyhindeki açıklamalar ve protesto yürüyüşleri Türkiye'nin İsveç vetosunu sürdürmesine neden olmuştur. Türkiye Stockholm Büyükelçiliği önünde Kuran-ı Kerimin yakılması üzerine Finlandiya'nın NATO üyeliğine onay verildiği halde İsveç'in NATO üyeliğine hayır demiştir. (Reuters, 2023). Cumhurbaşkanı Erdoğan, Ankara'da Finlandiya'nın NATO üyeliğini onayladığını açıklarken, Finlandiya'nın üçlü muhtıradaki taahhütlerini yerine getirmek için samimi adımlar attığını, İsveç'in ise teröristlere kucak açtığını ifade etmiştir (BBC, 2023). 4 Nisan 2023'te Finlandiya, NATO'nun otuz birinci üyesi olurken İsveç bir süre daha beklemek zorunda kalmıştır.

İsveç'te 1 Haziran 2023 tarihinde Türkiye'nin endişelerini en azından kısmen gidermeyi amaçlayan yeni bir terörle mücadele yasasının yürürlüğe girmesi üzerine Cumhurbaşkanı Erdoğan, Temmuz 2023'te Litvanya'daki NATO zirvesinde İsveç'in üyeliğine evet diyerek kararı onaylaması için TBMM'ye gönderme sözü verdiğini açıklamıştır. Türkiye'nin veto kararında ABD faktörü de dâhil olmuştu. Türkiye'nin veto taktiğinde ABD'nin Suriye politikası üzerinde baskı kurarak Ortadoğu'da güç projeksiyonu için alan sağlamak için bir araç olarak kullanıldığı da iddia edilmektedir. Dolayısıyla Türkiye'nin eylemleri ittifak içi muhalefet olarak tanımlanmaktadır (Alaranta, 2022:8). Veto kartı, Türk-Amerikan ilişkilerinde bir enstrüman olarak kullanıldığını söylemek mümkündür. Nitekim Cumhurbaşkanı Erdoğan 5 Aralık 2023'te yaptığı açıklamada İsveç'in NATO'ya katılım protokolünü meclise sevk ettiğini ABD'nin de eş zamanlı olarak F-16 konusunu kongreden geçirmesini talep etmiştir. Nihayet ABD'nin de onay vermesi ile 23 Ocak 2024'te Türkiye Büyük Millet Meclisi, İsveç'in NATO başvurusunu onaylamıştır (AP, 2024; The Guardian, 2024; Ergin, 2024).

İsveç'in üye olması ile birlikte NATO Genel Sekreteri Jens Stoltenberg, "NATO'nun kapısının açık kaldığını ve her milletin kendi yolunu seçme hakkına sahip olduğunu" ifade ederek açık kapı politikasının süreceğini belirtmiştir (NATO, 2024). İsveç Dışişleri Bakanı Billström ise NATO üyesi olmanın İsveç'in dış ve güvenlik politikasında bir paradigma değişimi anlamına geldiğini bunun aynı zamanda İsveç'in son yıllarda yaptığı yolculuğun doğal ve son adımı olduğunu söylemiş bunu aynı zamanda İsveç'in bağlantısızlık politikasına uzun bir vedanın doruk noktası olarak belirtmiştir (Billström, 2024a). Böylece bağlantısız bir devlet olarak tanımlanan İsveç, uzun bir zamandır ortak bir şekilde hareket ettiği askeri ittifak içerisine dâhil edilerek NATO'nun otuz ikinci üyesi olmuştur. İsveç'in yeni statüsü, NATO'yu Rusya'ya karşı güçlendirirken "İsveç'i daha güvenli ve tüm ittifakı daha emniyetli" hale getirip getirmediği belirsizliğini sürdürmektedir (Panda ve Duggal, 2024).

NATO'nun kuruluşundan itibaren üyeliği gündeme geldiği halde bağlantısızlık politikasını gerekçe gösteren İsveç niçin bu politikasını terk edip 2022 yılında örgüte katılmak istedi? sorusu şu şekilde izah edilebilir;

- İsveç'in Rus tehditlerine karşı kolektif bir güvenlik örgütünün desteğini kazanmak ve NATO'nun 5. maddesinden istifade etmek istemesi
- Tespit edilemeyen denizaltıların ve Rusya'nın, zaman zaman İsveç sınırlarını ihlal etmesi,
- Rusya'nın 1940'lardaki duruma göre daha tehditkâr olması,
- Putin'in öngörülemez politikaları,
- Finlandiya'nın NATO'ya katılmak istemesi üzerine İsveç'in Baltık bölgesinde yalnız kalmak istememesi,
- İsveç'in olası bir tecavüze karşı yalnız başına cevap verebilecek bir güçte olmaması,
- Rusya'nın Arktik ve Baltık bölgesinde aktif olmak istemesi,
- Yerel ve uluslararası basında V. Putin karşıtlığının körüklenmesi ve bunun İsveç kamuoyunda rahatsızlık (korku) oluşturması

karşılandığı iletildi (CNN Türk, 2022). İsveç Dışişleri Bakanlığı, devlet televizyonuna gönderdiği mesajda Stockholm'de, bir caminin önünde (Kurban Bayramı'nın ilk gününde) Kur'an-ı Kerim'in yakılmasını kınayarak, ırkçılık, zenofobia ve hoşgörüsüzlüğün ülkede olamayacağını açıkladı (AA, 2023b).

- Rusya'yı dengelemek (veya durdurmak) için savunma konularında ülkesine daha fazla ekonomik yatırımlar yapma zarureti,
- Siyasi partilerin ve basının (kamuoyunu yönlendirerek) üyeliğe destek vermesi gibi hususlar etkili olmuştur.

Bu açıdan İsveç'in NATO'ya katılma nedenleri, Türkiye'nin üyeliğine (1952) benzerlik teşkil ettiği ileri sürülebilir⁸; Rusya'nın tehditlerini bertaraf etmek, Büyük devlet(ler)in desteğini kazanmak, kamuoyunu sürece çok fazla dâhil etmeden üyelik sürecini tamamlamak, Rus tehditlerini kamuoyunda abartmak ve NATO'nun beşinci maddesi çerçevesinde güvence almak gibi unsurlar benzerlik göstermektedir.

İsveç Başbakanı Ulf Kristersson da "Rusya'nın Ukrayna'ya yönelik vahşi ve tam kapsamlı işgali, İsveç'i tam teşekküllü NATO üyeliğinin tek makul seçenek olduğu sonucuna ulaştırdı" diyerek İsveç'in üye olmasında Rusya'nın asıl faktör olduğunu vurgulamıştı. Benzer biçimde ABD başkanı Joe Biden da Finlandiya NATO'ya katıldığında şu ifadelerle yer vermişti: "Putin Ukrayna'nın Finlandiyalaştırılmasını [Finlandizasyon]⁹ istedi, ancak Finlandiya'nın Natolaştırılmasını sağladı" diyerek Rusya'nın NATO'nun genişlemesine sebep olduğunu belirtmişti (Kristersson, 2024).

NATO Genel Sekreteri Stoltenberg de İsveç'in üyeliğinin onaylandığı gün şu ifadelerle yer verdi: "Bu tarihi bir gün. İsveç artık NATO masasında hak ettiği yeri alacak ve NATO politikalarını ve kararlarını şekillendirmede eşit söz hakkına sahip olacak. 200 yılı aşkın bağlantısızlıktan sonra İsveç artık Müttefiklerin özgürlüğü ve güvenliğinin nihai garantisi olan beşinci madde kapsamında sağlanan korumadan yararlanıyor" (NATO, 2024).

Sonuç

Bu çalışma İsveç'in, NATO üyeliğinde Rusya'nın başat etken olduğu, Baltık bölgesinde yalnız kalmamak ve olası Rus tehditlerine karşı kolektif bir güvenlik örgütünün desteğini kazanmak istediğinden dolayı bağlantısızlık politikasını terk ettiğini ortaya koymaktadır.

Yukarıdaki tartışmalar ışığında bu çalışma, tarafsızlık ve İsveç-NATO İlişkileri konusunda şu altı sonuca varmaktadır: Birincisi, NATO üyeliği ile İsveç'in ulusal ve uluslararası kimliğini oluşturan "bağlantısızlık" statüsü 2024 yılı itibariyle resmen sona ermiştir. İsveç, dış politikasının temel taşı oluşturan "tarafsızlık" ve "bağlantısızlık" bir kimlik olarak gelişme kaydetmişti. Fakat İsveç'in NATO'ya katılması ile hükümetin dış politika anlayışı da değişti. Jeopolitik risklerin yoğun biçimde hissedildiği bir dönemde üye olan İsveç'in dış ve güvenlik politikasının ana unsurunu NATO oluşturmaya başladı. Lakin İsveç, NATO ittifakına katılmakla küresel nükleer silahsızlanma çabalarındaki öncü rolünü kaybettiği söylenebilir. İsveç'in 19. yüzyıldan itibaren sürdürdüğü geleneksel tarafsızlık politikası, kendisine uluslararası camiada bir saygınlık kazandırmıştı. İsveç'in NATO'ya katılması ile söz konusu saygınlığın ne kadar korunacağı bir takım soru işaretlerini barındırmaktadır.

İkincisi, diğer tarafsız devletlerden (Avusturya, Finlandiya) farklı olarak İsveç'in tarafsızlığı gönüllü bir şekilde benimsenen bir politika olmuştur. "Tarafsızlık" 1814'ten itibaren hem İsveç dış politikasının hem de ulusal kimliğinin bir parçasını oluşturmuştu. Bir başka deyişle kendine özgü ulusal devlet ideolojisinin bir unsuru haline gelmişti. Her ne kadar tarafsızlık ideolojisi 1995'te sona ermiş olsa da mirası (bağlantısızlık) hemen yok olmamış 2022'ye kadar sürmüştür. Dolayısıyla bu bir gecede terk edilen bir dış politika aracı değildi.

Üçüncüsü, İsveç ve Finlandiya'nın kabul edilmeleri NATO'nun hareket etme kapasitesini güçlendirdiği gibi NATO-AB iş birliğine yeni bir ivme kazandırmıştır. İsveç'in ve Finlandiya'nın AB ve NATO üyelikleri ile AB'nin ve NATO'nun Atlantik kıyısından Baltık Denizi'ne ve Arktik'ten Akdeniz'e kadar genişlemesini sağlamıştır. Diğer taraftan üyelik ile birlikte Baltık Denizi'nde Rusya çevrelenmiş hale geldi. Baltık Denizi, Rusya'nın ticareti ve güvenliği açısından kritik bir öneme sahiptir. Dolayısıyla Nordik Ülkelerinin, NATO desteği ile bölgede etkin olması Moskova için arzulan bir durum olmadığı gibi Rusya'nın faaliyet alanını daraltan bir durum olmuştur. NATO'nun, (Kuzey Avrupa ve Arktik bölgesinde) Rusya ile doğrudan komşu haline gelmesi bölgenin askeri açıdan daha fazla hareketlenmesine yol açmış ve olası hibrit savaşların önü açılmıştır.

Dördüncüsü, İsveç ve Finlandiya 1995 yılında AB'ye üye olmakla tarafsızlık (birbirinden farklı olsa da) politikalarını terk

⁸ Gerek Türkiye'nin gerekse İsveç'in NATO'ya katılım gerekçeleri benzerlik göstermiştir. Her iki devletin üyelik gerekçeleri arasında Rus tehdidi başat faktör olmuştur. NATO'nun kuruluşundan itibaren Türkiye üye olmak isterken İsveç tarafsızlık politikasını gerekçe göstererek üyeliğe sıcak bakmamıştı. Değişen konjonktür ile İsveç, NATO'ya üye olmak isterken üyelik konusunda ABD baskın rol oynadı. Benzer şekilde Türkiye'nin üyeliğine Danimarka ve Norveç (ve İngiltere) karşı çıkarken ABD, Türkiye'nin üye olmasında ısrarcı olmuştur. Hatta Türkiye'nin NATO'ya girmek hususundaki girişimleri Danimarka ve Norveç'in itirazlarına maruz kalması durumu İskandinavya Devletleri arasında aynı mahiyette hislerin ifadeleri olarak değerlendirilmiştir (TDA, 539, 219565-213220-2).

⁹ Finlandizasyon: Finlandiya'nın Soğuk Savaş süresince zoraki bir şekilde izlediği tarafsızlık politikasıdır (Küçük, 2024).

etmişlerdir. Fakat bağlantısızlık siyaseti çerçevesinde herhangi bir askeri örgüte katılmayı arzulamamışlardır. Değişen jeopolitik koşullar ile kimliklerinin bir parçasını oluşturan dış politika anlayışı da değişmeye başlamıştır. Uluslararası konjunktürde küçük devletlerin, güvenlik zafiyeti oluştuğunda bir hami arayışı içerisine girdiğini göstermişlerdir.

Beşincisi, İsveç ve Finlandiya'nın NATO'ya katılması ile birlikte tarihte ilk defa Nordik Devletleri (Danimarka, Finlandiya, İzlanda, Norveç ve İsveç) bir çatı altında ortak bir savunma örgütü içerisinde yer almaya başlamıştır. Arktik Konseyi'nin sekiz üyesinden yedisi artık NATO üyesi olmuştur. Bu da ilerleyen süreçte Arktik bölgede işbirliği imkânlarının artmasını sağlayacaktır.

Altıncısı, Rusya'nın faaliyetlerini bir tehdit olarak değerlendiren İsveç ve Finlandiya, Baltık bölgesinde Ukrayna benzeri bir kader yaşamamak için NATO şemsiyesine girmeye karar vermiştir. İsveç ve Finlandiya yürüttükleri diplomatik müzakereler neticesinde gerek ABD'nin gerekse Avrupalı devletlerin tam desteğini almışlardır. Hatta Rusya'nın tepkisini çekmemek için zaman zaman Moskova da gelişmelerden haberdar edilmiştir. NATO'nun ve ABD'nin desteğiyle İsveç ve Finlandiya, diplomatik müzakerelerle Ankara'yı (ve Budapeşte'yi) ikna ederek veto sürecini olumlu bir şekilde nihayete erdirmişlerdir.

Kaynaklar

- AA, (Anadolu Ajansı) (2022a). “Swedish defense minister says Sweden to not join NATO while he holds post”, <https://www.aa.com.tr/en/europe/swedish-defense-minister-says-sweden-to-not-join-nato-while-he-holds-post/2531189>, (20.09.2024).
- AA, (2022b). “Madrid’de Türkiye, Finlandiya ve İsveç arasında ‘Üçlü Muhtıra’ imzalandı”, <https://www.aa.com.tr/tr/gundem/madridde-turkiye-finlandiya-ve-isvec-arasinda-uclu-muhtira-imzalandi/2625012>, (23.9.2024).
- AA, (2023a). “Cumhurbaşkanı Erdoğan: Kur’an’ın yakılmasına, yırtılmasına müsaade ettiği sürece İsveç’in NATO üyeliğine ‘evet’ demeyiz”, <https://www.aa.com.tr/tr/politika/cumhurbaskani-erdogan-kuranin-yakilmasina-yirtilmesine-musaade-et-tigi-surece-isvecin-nato-uyeligine-evet-demeyiz/2803092>, (20.09.2024).
- AA, (2023b). “İsveç Dışişleri Bakanlığı Kur’an-ı Kerim yakılmasını kınadı”, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/isvec-disisleri-bakanligi-kuran-i-kerim-yakilmasini-kinadi/2935360>, (21.09.2024).
- Alaranta, T. (2022). "NATO's Nordic enlargement and Turkey's reservations: Trilateral Memorandum of Understanding in the context of Turkey's wider strategic interests", FIIA Briefing Paper 349, <https://www.fiaa.fi/en/publication/natos-nordic-enlargement-and-turkeys-reservations>, (4.11.2024).
- Alkan-Olsson, İ. (2014). “Bir Dış Politika Modeli Olarak Nordik Model ve İsveç’in Dış Politikası”, Dış Politika, Edt. F. Sönmezoğlu-Ö.E.Bayır, İstanbul: Der Yayınları.
- Anthony, I. and C. Weintraub, (2018). “Closing Sweden’s Military Security Deficit: the National Debate on NATO Membership”, NATO Defense College, 144:1-16.
- Aunesluoma, J. and J. Rainio-Niemi. (2016). “Neutrality as Identity?: Finland’s Quest for Security in the Cold War”. *Journal of Cold War Studies*, 18(4), 51-78.
- Associated Press (AP), (2024). “Timeline of Sweden’s bid to join the NATO alliance”, <https://apnews.com/article/sweden-turkey-nato-timeline-hungary-fe9560e80b1a43c4037eea7c6f5176bd>, (20.09.2024).
- BBC, (2023). “İsveç Dışişleri Bakanı Billström...” <https://www.bbc.com/turkce/articles/c2q107l3n34o>, (20.09.2024).
- Billström, T. (2024a). “Statement of Government Policy Following Sweden’s Accession to NATO”, <https://www.government.se/speeches/2024/03/statement-of-government-policy-following-swedens-accession-to-nato/>, (19.09.2024).
- Billström, T. (2024b). “Why Sweden joined NATO - a paradigm shift in Sweden’s foreign and security policy”, <https://www.government.se/speeches/2024/04/why-sweden-joined-nato---a-paradigm-shift-in-swedens-foreign-and-security-policy/>, (19.09.2024).
- Bjerd, U., & Ekengren, A.-M. (1999). “Foreign Policy Dimensions: A Comparison between the United States and Sweden”, *International Studies Quarterly*, 43 (3), 503–518.
- Blydal, C.J. (2012). “Foreign–Policy Discussions in Sweden After 1990: From Neutrality to NATO?” Konrad Adenauer Stiftung.
- Chivvis, C. S. (2017). “Sweden, Finland, and NATO”, German Marshall Fund of the United States.
- CNN Türk, (2022). “İsveç’in Ankara Büyükelçisi Dışişleri Bakanlığı’na çağrıldı”, <https://www.youtube.com/watch?v=rNhCuFrXtq8>, (20.09.2024).
- Dahl, A.-S. (2011). “Sweden, Finland and NATO: Security partners and security producers”, In R. Nurick & M. Nordenman (Eds.), *Nordic-Baltic Security in the 21st Century: The Regional Agenda and the Global Role* (pp. 6–11). Atlantic Council.
- Domisse, A. (2016). “Enlargement to the North?: Sweden, Finland and NATO”. Konrad Adenauer Stiftung, 212: 1-7.
- Ergin, S. (2023). “Erdoğan’ın İsveç’in NATO üyeliği ve F-16 konusundaki sürpriz adımı nasıl değerlendirilmeli?”, <https://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/sedat-ergin/erdoganin-isvecin-nato-uyeligi-ve-f-16-konusundaki-surpriz-adimi-nasil-degerlendirilmeli-42372900>, (20.09.2024).
- Euronews, (2023). “İsveç Başbakanı: NATO üyeliği için Türkiye’nin tüm taleplerini karşılayamayız”, <https://tr.euronews.com/2023/01/08/isvec-basbakani-nato-uyeligi-icin-turkiyenin-tum-taleplerini-karsilayamayiz>, (22.09.2024).
- Ferreira-Pereira, L. C. (2005). “Swedish military neutrality in the post-cold war: ‘old habits die hard’”. *Perspectives on European Politics and Society*, 6 (3), 463-489.
- Hoadley, S. (1981). “Sweden’s foreign policy: the costs of neutrality”, *New Zealand International Review*, 6 (1), 24–25.

- İkiz, O. (2016). *Sarışınlar ve Geyikler İsveç Yazıları*, Stockholm: İkiz Books.
- Kristersson, U. (2024). "Speech by Prime Minister Ulf Kristersson at ceremony in Brussels to mark Sweden joining NATO", <https://www.government.se/speeches/2024/03/speech-by-prime-minister-ulf-kristersson-at-ceremony-in-brussels-to-mark-sweden-joining-nato/>, (16.08.2024).
- Küçük, E. (2024). "Bir Daha Asla Yalnız Kalma": Finlandiya-NATO İlişkileri Çerçevesinde Üyelik Krizi ve Türkiye. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 13 (3), 1127-1140.
- Küçük, E. & Kazan, B. (2015). "İsveç ve Ermeni Meselesi (2010-2015)", *Karadeniz Araştırmaları*, 12 (47), 61-86.
- Levin, P. (2023). "The Turkish Veto: Why Erdogan Is Blocking Finland and Sweden's Path to NATO", <https://www.fpri.org/article/2023/03/the-turkish-veto-why-erdogan-is-blocking-finland-and-swedens-path-to-nato/>, (4.11.2024).
- Mitchell, A. W. (2024). "What Sweden's Accession Shows About NATO's Future", <https://www.usip.org/publications/2024/04/what-swedens-accession-shows-about-natos-future>, (8.08.2024).
- NATO (North Atlantic Treaty Organization), (2024). "Sweden officially joins NATO", https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_223446.htm, (18.09.2024).
- Ovalı, A. Ş. (2024). "Türkiye-NATO İlişkilerinde Veto Krizleri: Benzerlikler ve Farklılıklar Üzerine Bir Değerlendirme". *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 79 (1), 137-157.
- Özkaya, M., Baştan, Y., & İzgi, B. (2024). "Oyun Teorisi Açısından Türkiye Gözünden Finlandiya ve İsveç'in NATO'ya Üyelik Süreci". *Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen ve Mühendislik Bilimleri Dergisi*, 24(3), 583-592.
- Panda, J. and Duggal, M. (2024). "Sweden Joins NATO: Implications for the Indo-Pacific", <https://thediplomat.com/2024/03/sweden-joins-nato-implications-for-the-indo-pacific/>, (21.09.2024).
- Pedersen, R.B. (2018). "Bandwagon for Status: Changing Patterns in the Nordic States Status Seeking Strategies?". *International Peacekeeping* 25 (2), 217-241.
- Reuters, (2022). "Erdogan says Turkey not supportive of Finland, Sweden joining NATO", <https://www.reuters.com/world/erdogan-says-turkey-not-positive-finland-sweden-joining-nato-2022-05-13/>, (22.9.2024).
- Reuters, (2023). "Erdogan says Turkey positive on Finland's NATO bid, not Sweden's", <https://www.reuters.com/world/europe/turkey-looks-positively-finlands-nato-bid-not-swedens-erdogan-2023-02-01/>, (23.9.2024).
- Seyaz, A. (2024). "Change and Continuity in North European Security: Finland and Sweden's Membership in NATO". *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, 12(1), 129-141.
- Scobbie, I. (2006). *Historical Dictionary of Sweden*. Oxford: The Scarecrow Press.
- Sundelius, B. (1990). "Sweden: Secure Neutrality". *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 512, 116-124.
- Sverigesradio, (2022). "Swedish Foreign Minister: Russian letter not something you answer in five minutes", <https://sverigesradio.se/artikel/swedish-foreign-minister-russian-letter-not-something-you-answer-in-five-minutes>, (10.08.2024).
- T.C. Cumhurbaşkanlığı, (2022), "Üçlü Muhtıra", <https://www.tccb.gov.tr/>, (23.9.2024).
- Türk Diplomatik Arşivi (TDA) (539), 220209/213962/0, 16.02.1949.
- TDA, 539, 220207-213150-0, 15.2.1949.
- TDA, 539, 220209-213962-0, 16.2.1949
- TDA, 539, 220209-213962-0, 16.2.1949.
- TDA, 539, 220209-213962-0, 17.1.1949.
- TDA, 539, 220209-213962-0, 19.2.1949.
- TDA, 539, 220209-213962-0, 5.3.1949.
- TDA, 539, 220209-213962-16, 08.2.1949.
- TDA, 539, 220209-213962-21, 4.3.1949
- TDA, 539, 220209-213962-22, 4.3.1949.
- TDA, 539, 220209-213962-24, 24.2.1949.
- TDA, 539, 219565-213220-2, 23.08.1950.
- TDA, 539, 220480-213992-29, 06.04.1954.
- TDA, 561, 222195-215219-19, 31.01.1956.
- TDA, 561, 222195-215219-21, 03.1.1956.

- The Guardian, (2024). “Sweden finally joins Nato after nearly two-year wait”
<https://www.theguardian.com/world/2024/mar/07/sweden-joins-nato-after-ratification-hungary-drops-opposition>,
(23.09.2024).
- The Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation (MFA), (2022). “Text of the Minister of Foreign Affairs of Russia Mr. Sergey Lavrov`s written message on Indivisibility of Security addressed to the Heads of Foreign/External Affairs Ministers / Secretaries of the US, Canada and several European countries”,
https://mid.ru/ru/foreign_policy/news/1796679/?lang=en, (11.09.2024).
- The North Atlantic Treaty. (1949). “NATO`s Open Door Policy”, chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/<https://www.nato.int/docu/comm/1999/9904-wsh/pres-eng/04open.pdf>,
(17.09.2024).
- Tingsten, H. (1959). “Issues in Swedish Foreign Policy”. *Foreign Affairs*, 37(3), 474–485.
- Tokatlı, S.G. (2024). “NATO`nun Genişleme Politikasının Ontolojik Güvenlik Çerçevesinde Analizi: İsveç ve Finlandiya Örneği”. *Mevzu-Sosyal Bilimler Dergisi* (12), 573-599.
- Wahlbäck, K. (1967). “Sweden: Secrecy and Neutrality”. *Journal of Contemporary History*, 2 (1), 183–191.
- Wieslander A. and Adamson, E. (2023). “A glimpse of Sweden in NATO: Gotland could be a game-changer for Baltic defense”, <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/new-atlanticist/a-glimpse-of-sweden-in-nato-gotland-could-be-a-game-changer-for-baltic-defense/>, (17.09.2024).
- YLE, (Yleisradio) (2022). “Russia publishes foreign minister`s letter on mutual security to Finland, other EU countries”,
<https://yle.fi/a/3-12298511>, (19.09.2024).

Yazar Katkıları: *Tek Yazar Fikir - Tasarım - Denetleme- ; Kaynaklar- ; Veri Toplanması ve/veya İşlemesi ; Analiz ve/veya Yorum -; Literatür Taraması ; Yazıyı Yazan ; Eleştirel İnceleme*
Hakem Değerlendirmesi: *Dış bağımsız.*
Çıkar Çatışması: *Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.*
Finansal Destek: *Yazarlar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.*
Etik Kurul Belgesi: -

Author Contributions: *Sole Author Concept -; Design- ; Supervision -Resources ; Data Collection and/or Processing ; Analysis and/or Interpretation ; Literature Search-; Writing Manuscript- ; Critical Review*
Peer-review: *Externally peer-reviewed.*
Conflict of Interest: *The authors have no conflicts of interest to declare.*
Financial Disclosure: *The authors declared that this study has received no financial support.*
Ethical Committee Approval: -

Çevre Vergileri, Hava Taşımacılığı ve CO2 Emisyonları İlişkisi: Avrupa Ülkeleri Üzerine Bir Çalışma

The Relationship between Environmental Taxes, Air Transportation and CO2 Emissions: A Study on European Countries

Erkam Emin Ayvaz
(Sorumlu Yazar-Corresponding Author)

¹ Erciyes Üniversitesi Havacılık ve Uzay Bilimleri Fakültesi, Havacılık Yönetimi Bölümü, Kayseri- Türkiye, erkameminayvaz@erciyes.edu.tr

Geliş Tarihi/Received: 13.2.2024
Kabul Tarihi/Accepted: 7.11.2024

Atıf /Cite this article:
Ayvaz, E. E. (2025). Çevre Vergileri, Hava Taşımacılığı ve CO2 Emisyonları İlişkisi: Avrupa Ülkeleri Üzerine Bir Çalışma. *Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21, 15-33.

JEL Codes: L93, Q53, H23

This article checked by

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.

Öz

Hava taşımacılığında kaynaklanan CO2 emisyonları konusu önemli çevresel kaygılar yaratmaya devam etmektedir. Havacılık sektörü büyüdükçe karbon ayak izi de büyümekte ve iklim değişikliğine katkıda bulunmaktadır. Bunu ele almak için hükümetler ve politika yapıcılar hava taşımacılığına çevre vergileri uygulamayı düşünmektedir. Bu vergiler, havayolu şirketlerini daha temiz teknolojilere yatırım yaparak ve verimliliği artırarak emisyonları azaltmaya teşvik etmeyi amaçlamaktadır. Ancak, çevresel sürdürülebilirlik ve ekonomik uygulanabilirlik arasında bir denge bulmak, bu karmaşık ve birbirine bağlı küresel sektörde bir zorluk olmaya devam etmektedir. Bu çalışma, 1995-2021 yılları arasında 25 Avrupa ülkesinde CO2 emisyonları, çevre vergileri, fosil yakıt tüketimi, turizm ve hava taşımacılığı arasındaki ilişkiyi incelemektedir. Korelasyonu tahmin etmek için Panel Vektör Otoregresyon modeli kullanılmaktadır. Sonuçlar, mevcut çevre vergilerinin CO2 emisyonlarını azaltmak için yeterli olmadığını desteklemektedir. Bulgular ayrıca fosil yakıt tüketimi, turizm ve hava taşımacılığının CO2 emisyonlarında artışa yol açtığını göstermektedir. Ayrıca, hava taşımacılığı, turizm, çevre vergileri ve CO2 emisyonları arasında çeşitli nedensellikler bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hava Taşımacılığı, Çevre Vergileri, CO2 Emisyonları, PVAR

Abstract

The topic of CO2 emissions from air transportation remains a major environmental concern. As the aviation industry expands, so does its carbon footprint, which contributes to climate change. To tackle this issue, policymakers and governments are exploring the possibility of implementing environmental taxes on air transportation. These taxes aim to encourage airlines to invest in cleaner technologies and improve efficiency to reduce emissions. However, achieving a balance between environmental sustainability and economic viability remains a challenge in the complex and interconnected global air transport sector. This study analyzes the relationship between CO2 emissions, environmental taxes, fossil fuel consumption, tourism, and air transport in 25 European countries from 1995 to 2021. A Panel Vector Autoregression model is used to estimate the correlation. The results indicate that current environmental taxes are inadequate in reducing CO2 emissions. Additionally, the findings demonstrate that CO2 emissions increase due to fossil fuel consumption, tourism, and air transportation. Furthermore, there are several causal connections between air transportation, tourism, environmental taxes, and CO2 emissions.

Keywords: Air transportation, Environmental Taxes, CO2 Emissions, PVAR

Giriş

Çevre kirliliği, günümüzde giderek daha büyük bir küresel sorun haline gelmiştir. Çevre kirliliği, kirletici maddelerin doğal çevreye karışması ve bu durumun ekolojik dengeleri bozarak olumsuz sonuçlar doğurması olarak tanımlanabilir. Kirleticilerin mekânsal yayılım özellikleri nedeniyle çevre kirliliği hem doğal hem de sosyal boyutlarda etkili olmaktadır (Bian vd., 2021). Çevre kirliliğine önemli bir katkıda bulunan CO2 emisyonları, başta fosil yakıtların yakılması ve endüstriyel süreçler olmak üzere çeşitli insan faaliyetlerinin bir yan ürünüdür. Bu emisyonlar hava kirliliğine katkıda bulunmakta ve iklim değişikliğinin önemli bir itici gücü olarak bir dizi çevresel ve sağlık etkisine yol açmaktadır (García Martín & Herrero, 2020). CO2 emisyonları ve çevre kirliliği birbiri ile yakından ilişkilidir. Kirleticilerin doğal çevreye girmesiyle karakterize edilen çevre kirliliği, aynı anda birden fazla alanı etkileyen önemli mekânsal ve sosyal özelliklere sahiptir. Çevre kirliliğine önemli bir katkıda bulunan CO2 emisyonları, öncelikle fosil yakıtların yakılması ve endüstriyel süreçler gibi insan faaliyetlerinden kaynaklanmaktadır. CO2 emisyonları ve çevre kirliliği arasındaki ilişki karmaşıktır ve ekonomik kalkınma, finansal katılım, turizm, yenilenebilir enerji tüketimi ve sanayileşme gibi çeşitli faktörlerden etkilenmektedir (Fatur Šikić, 2023; Habiba & Xinbang, 2022; Hosny vd., 2023; Kilinc-Ata & Likhachev, 2022; Samour vd., 2019).

Sera gazı emisyonlarının kaynaklarının ve itici güçlerinin anlaşılması, bunların dünya çapında yönetimi ve azaltılması için esastır. CO2 emisyonlarının azaltılması için uygulanan çevre vergileri, bu konuda etkili bir politika aracı olarak öne çıkmaktadır. Çevre vergileri, endüstrileri ve bireyleri emisyonlarını azaltmaları için teşvik ederek karbon ayak izlerini azaltmalarına yardımcı olmaktadır (Kohn, 1996). Hükümetler, CO2 emisyonlarına yönelik vergiler uygulayarak, daha temiz ve sürdürülebilir yöntemlerin benimsenmesini teşvik edebilir ve bu vergilerden elde edilen gelirler, iklim değişikliği ile mücadeleyi amaçlayan projelerin finanse edilmesinde kullanılabilir (Quasem Al-Amin vd., 2010). Ayrıca, CO2 emisyonlarına uygulanan çevre vergileri, özellikle daha yoksul, daha sıcak ve daha alçakta yer alan ülkelerde iklim değişikliğinin olumsuz etkilerinin ele alınmasında önemli bir rol oynamaktadır (Xynas, 2011).

Hava taşımacılığı, fosil yakıt tüketimi ve turizmin CO2 emisyonları üzerindeki etkisi, iklim değişikliği üzerinde geniş kapsamlı etkileri olan kritik bir meseledir. Turizm endüstrisi CO2 emisyonlarına önemli ölçüde katkıda bulunmakta ve hava taşımacılığı bu emisyonların önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Buna göre, CO2 emisyonlarının %72'si ulaşımdan, %24'ü konaklamadan ve %4'ü yerel faaliyetlerden (doğa gezileri, yerel pazar faaliyetleri, festivaller vb.) kaynaklanmaktadır (Irianto vd., 2020). Bu durum, hava taşımacılığı ve turizmin CO2 emisyonları üzerindeki önemli etkisini vurgulamaktadır. Ayrıca, Wang & Wang (2018)'nin OECD ülkeleri için turizm gelişiminin CO2 emisyonları üzerindeki etkisine ilişkin çalışması, çevre-turizm ilişkisinde enerji piyasalarının rolünün altını çizmekte ve turizm bağlamında fosil yakıt tüketimi ile CO2 emisyonları arasındaki bağlantıyı daha da vurgulamaktadır. Bu referanslar toplu olarak hava taşımacılığı, fosil yakıt tüketimi ve turizmin CO2 emisyonları üzerindeki önemli etkisini vurgulamakta ve bu etkileri azaltmak için sürdürülebilir uygulamalara ve politikalara duyulan ihtiyacın altını çizmektedir.

Bu çalışma, 1995-2021 yılları arasında Avrupa'daki yirmi beş ülkede CO2 emisyonları, çevre vergileri, fosil yakıt tüketimi, turizm ve hava taşımacılığı arasındaki ilişkiyi incelemeyi amaçlamaktadır. Araştırma, bu bağlantıları analiz etmek için Panel Vektör Otoregresyon (PVAR) modelini kullanmaktadır. Çalışmanın özgünlüğü, bu ilişkilerin Avrupa ülkeleri bağlamında, güncel veriler ışığında ilk kez PVAR yaklaşımı ile analiz ediliyor olmasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca, CO2 emisyonları, çevre vergileri ve hava taşımacılığı arasındaki ilişkinin literatürde ilk kez bu çalışma ile ele alınıyor olması, çalışmayı literatür açısından daha da önemli kılmaktadır.

Bu araştırma, literatüre şu açılardan katkı sağlamaktadır: *Birincisi*, çevre vergileri ve hava taşımacılığı değişkenlerinin ilk kez birlikte modele dahil edilmesi; *ikincisi*, PVAR gecikme mertebesi seçim testi, özdeğer istikrar koşulu ve hata varyans ayrıştırma analizleri gibi yenilikçi metodolojik yaklaşımların kullanılması; *üçüncüsü*, örneklem grubunun Avrupa ülkeleri olması ve bu bölgenin literatürde yeterince ele alınmamış olması; ve *son olarak*, çalışma, bu değişkenlerin birbirleriyle nasıl ilişkili olduğunu daha derinlemesine açıklayarak literatürdeki benzer çalışmalarla kıyaslandığında farklı bir perspektif sunmaktadır.

Bu çalışmanın geri kalan kısımları şu şekilde düzenlenmiştir: ikinci bölümde araştırmaya rehberlik eden literatür özetlenmekte, üçüncü bölümde ise çalışma yöntemlerine odaklanılmaktadır. Çalışmanın ampirik sonuçları dördüncü bölümde sunulurken, raporun sonuçları ve politika çıkarımları son bölümde sunulmuştur.

1. Literatür Taraması

Çevre vergileri, CO2 emisyonları üzerindeki etkileriyle ilgili olarak kapsamlı araştırmalara konu olmuştur. Birçok çalışma, özellikle farklı ülkeler ve bölgeler bağlamında, çevre vergileri ile CO2 emisyonları arasındaki ilişkiyi araştırmıştır. Tian vd.

(2023) AB üye ülkelerinde çevre vergisi ve CO2 emisyonu bağlantısını incelemiş ve çevre vergileri ile CO2 emisyonu arasında ters yönlü bir ilişki bulmuştur. Benzer şekilde, Sommer & Hargrove (2020), çevreyle ilgili vergilerle temsil edilen çevre yönetişiminin gücünün 75 ülke için CO2 emisyonlarını nasıl etkilediğini değerlendirmiştir. Ayrıca, Miceikienė vd. (2021) 15 AB üye ülkesinde çevreyle ilgili vergilerin CO2 emisyonları üzerindeki etkisini belirlemek için doğrusal olmayan bir perspektif kullanmıştır. Bu çalışmalar toplu olarak, çevre vergilerinin CO2 emisyonlarını etkilemede önemli bir rol oynadığını ve daha yüksek vergilerin daha düşük emisyonlarla ilişkili olduğunu göstermektedir. Ayrıca, Prasad (2022) CO2 emisyonlarının azaltılmasında karbon vergilerinin potansiyelini vurgulayarak, emisyonlarda daha büyük düşüşler elde etmek için vergi gelirlerinin çevresel amaçlarla kullanılmasının önemini vurgulamıştır. Hussain vd. (2021) çevre vergilerinin CO2 emisyonları ile negatif ilişkili olduğunu vurgulayarak, sera gazı emisyonlarına katkıda bulunan faaliyetler üzerindeki daha yüksek vergilerin emisyon seviyelerini etkili bir şekilde düşürebileceğini öne sürmektedir. Bu görüş, Avrupa ülkelerinden oluşan bir grupta çevre vergilerinin etkinliğini analiz eden Wolde-Rufael & Mulat-Weldemeskel (2022)'nin bu tür vergilerin CO2 emisyonlarını önemli ölçüde azalttığı sonucuna varan bulgularıyla desteklenmektedir. Araştırmaları, enerji ve ulaşım vergileri de dahil olmak üzere ayrıştırılmış çevre vergilerinin bu konuda özellikle etkili olduğunu göstermektedir. Sezgin vd. (2021), özellikle G7 ve BRICS ekonomileri bağlamında, vergiler de dahil olmak üzere sıkı çevre politikalarının CO2 emisyonlarını azaltmak için çok önemli olduğunu savunmaktadır. Çevresel bozulmayla mücadele etmek için sıkı politika önlemlerinin gerekliliğini vurgulayarak, çevre vergilerinin bu çabada birincil araç olarak rolünü güçlendirmektedirler. Ayrıca Al Shammre vd. (2023) OECD ülkelerinden sağladıkları kanıtlarla, çeşitli çevre vergisi kategorilerinin CO2 emisyonlarının azaltılmasında önemli bir etkiye sahip olduğunu göstererek, bu tür mali politikaların etkinliğini daha da doğrulamaktadır. Çevre vergileri ile CO2 emisyonları arasındaki ilişkinin belirsizliği de ayrıca literatürde kabul edilmektedir. Örneğin, Ibe (2023) Güney Afrika'da çevre vergilerinin CO2 emisyonları üzerindeki asimetric etkilerini araştırarak, bu vergilerin etkisinin ekonomik bağlama ve yürürlükteki özel vergi yapısına bağlı olarak önemli ölçüde değişebileceğini ortaya koymuştur. Bu farklı anlayış, çevre vergilerinin doğrusal olmayan etkilerini araştıran Ulucak vd. (2020) tarafından da yinelenmekte ve ilişkinin doğrudan olmayabileceğini ve teknolojik ilerlemeler ve ekonomik büyüme gibi çeşitli aracı faktörlere bağlı olabileceğini öne sürmektedir. Bununla birlikte, ulaşım ve imalat gibi belirli sektörlerde karbon vergilerinin rolü de ön plana çıkmaktadır. Noubissi (2023), çevre vergileri ile bu sektörlerdeki emisyonların azaltılması arasında nedensel bir bağlantı bulmuş ve yüksek kirletici endüstrileri etkili bir şekilde hedeflemek için daha güçlü vergi önlemlerini savunmaktadır. Bu durum, çevreyle ilgili vergi gelirlerinin birden fazla sektördeki CO2 emisyonlarını etkilemedeki önemini vurgulayan Fatima vd. (2022)'nin bulgularıyla örtüşmektedir. Zhang & Baranzini (2003) karbon vergilerinin emisyon azaltımını sağlamadaki etkinliğini çevreleyen belirsizlikleri ele almaktadır. Karbon vergilerinin fosil yakıtların maliyetini artırarak emisyonları azaltmak için tasarlanmasına rağmen, fiyat esnekliklerinin tam olarak bilinmemesi nedeniyle emisyonlar üzerindeki gerçek etkinin belirsiz olabileceğini belirtmektedirler. Bu belirsizlik, özellikle vergi artışları tüketici davranışlarını veya üretim süreçlerini önemli ölçüde değiştirecek kadar büyük değilse, CO2 emisyonlarında beklenen azalmaların gerçekleşmediği durumlara yol açabilmektedir. Benzer şekilde, K. A. Ali vd. (2020) inşaat sektörünün önemli enerji tüketimi ve emisyon üretimine dikkat çekerek, çevre vergilerinin bu etkileri azaltmayı amaçlasa da her zaman CO2 emisyonlarında azalmaya yol açmayabileceğini öne sürmektedir. Bu bağlamda bulgular, vergiler nedeniyle artan enerji maliyetlerinin işletmeler için daha yüksek operasyonel maliyetlere yol açabileceğini ve bu maliyetlerin tüketicilere yansıtılabileceğini ve talebin esnek olmaması durumunda potansiyel olarak toplam enerji tüketiminin ve emisyonların artmasına neden olabileceğini savunmaktadır. Al Shammre vd. (2023), çevre vergileri ile CO2 emisyonları arasındaki ilişkinin her zaman açık olmadığına dair ampirik kanıtlar sunmaktadır. Çalışmaları, çevre vergilerinin etkinliğinin çeşitli eşik seviyelerine ve bağlamsal faktörlere bağlı olabileceğini göstermekte ve bazı durumlarda vergilerin emisyonlarda beklenen azalmalara yol açmayabileceğini öne sürmektedir. Bu karmaşıklık, çevre vergilerinin enerji verimliliğini teşvik ederek emisyonları azaltması beklenirken, gerçek sonuçların ekonomik koşullara ve verginin özel tasarımına bağlı olarak önemli ölçüde değişebileceğini savunan Ulucak vd. (2020) tarafından da desteklenmektedir. Ayrıca, Bruvoll & Larsen (2004), Norveç'te karbon vergilerinin uygulanmasına rağmen toplam emisyonların artmaya devam ettiğini göstermiştir. Çalışmanın sonuçları, GSYİH birimi başına emisyonlar azalırken, ekonomik büyüme ve enerji tüketim kalıplarındaki değişiklikler gibi faktörler nedeniyle toplam emisyonların arttığını göstermiştir. Bu bulgu, ekonomik büyümenin vergilendirmeden amaçlanan azaltımları geride bırakması durumunda çevre vergilerinin toplam emisyonları azaltmada sınırlı etkinliğe sahip olma potansiyelinin altını çizmektedir. Geçiş ekonomileri bağlamında Silajdzic & Mehić (2018), çevre vergilerinin endüstriyel rekabet gücünü olumsuz etkileyebileceğini ve endüstrilerin daha az katı çevre düzenlemelerine sahip bölgelere taşınması durumunda potansiyel olarak emisyonların artmasına yol açabileceğini savunmaktadır. Genellikle “karbon kaçığı” olarak adlandırılan bu olgu, çevre vergilerinin yurt içinde emisyonları azaltmayı amaçlarken, istemeden de olsa başka bölgelerde daha yüksek emisyonları teşvik edebileceğini öne sürmektedir.

Avrupa Birliği ülkelerinde havacılık sektörünün gelişme derecesi ve bunun sera gazı emisyonları ve ekonomik kalkınma ile ilişkisi üzerine bir çalışma yürüten Niedzielski vd. (2021), hava taşımacılığı ve CO2 emisyonları arasındaki karmaşık bağlantıyı vurgulamıştır. 1990'dan 2006'ya kadar Avrupa Birliği'ndeki ticari hava trafiğinin CO2 emisyonlarının gelişimini ele alan raporlarda, sera gazı emisyonlarında %98'lik bir artış bildirilmektedir. Bu durum, hava taşımacılığının genişlemesinin sera gazı emisyonlarında kayda değer bir artışa neden olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca, hava taşımacılığının karbonsuzlaştırılması, sektörün insan faaliyetleri sonucu atmosfere eklenen ısı birikimine önemli ölçüde katkıda bulunduğunu vurgulamakta ve hava taşımacılığının iklim değişikliği üzerindeki etkisini net bir şekilde gözler önüne sermektedir (International Transport Forum, 2021). Ayrıca, ulaştırma faaliyetlerinden kaynaklanan CO2 emisyonlarını azaltma potansiyeli tartışılmış ve çevresel etkiyi azaltmak için ulaştırma sektöründe sürdürülebilir uygulamalara duyulan ihtiyaç vurgulanmıştır (Sari vd., 2017). Hava taşımacılığı geliri, kentleşme ve CO2 emisyonları arasındaki ilişkiyi araştırmak için otoregresif dağıtılmış gecikme (ARDL) modeli gibi ekonometrik yöntemler de kullanılmıştır. Bu modeller, ekonomik büyüme ile emisyonlar arasında pozitif bir korelasyon olduğunu göstermiş ve hava taşımacılığının çevresel bozulmaya katkıda bulunmada oynadığı önemli rolü vurgulamıştır (Ahmad, 2023; Yorucu, 2016). Ayrıca, araştırmalar turizmle ilgili hava yolculuğunun CO2 emisyonlarının önemli bir bölümünü oluşturduğunu ve tahminlere göre hava yolculuğunun turizm faaliyetleriyle bağlantılı emisyonların yaklaşık %40'ını oluşturduğunu göstermiştir (Higham vd., 2016; Susanty vd., 2020). Uçak teknolojisi ve operasyonel verimlilikteki gelişmeler bazı emisyonları azaltma potansiyeline sahip olsa da, hava yolculuğu talebindeki genel büyüme genellikle bu iyileştirmeleri geride bırakmaktadır (Palaia vd., 2021). Buna ek olarak, COVID-19 salgını, azalan hava yolculuğunun emisyonlar üzerindeki etkilerini gözlemlemek için nadir bir fırsat sağlamış ve seyahat kısıtlamalarının olduğu dönemlerde CO2 emisyonlarında önemli bir düşüş olduğunu ortaya koymuştur (Huang vd., 2021).

Fosil yakıt tüketimi, küresel olarak CO2 emisyonlarının başlıca tetikleyicisi olarak kabul edilmektedir. Fosil yakıt tüketimi ve CO2 emisyonları arasındaki ilişki, enerji kullanımıyla ilişkili çevresel kaygıların ele alınmasının kritik önemini yansıtacak şekilde literatürde kapsamlı olarak incelenmiştir. Gelişmekte olan ekonomilerde ekonomik büyüme, finansal kalkınma ve enerji tüketiminin uzun vadeli çevresel etkileri üzerine yapılan çalışmada, fosil yakıt enerji tüketiminin çevresel kalite üzerinde güçlü bir olumsuz etkisi olduğunu ortaya koymuş ve fosil yakıt kullanımının CO2 emisyonları üzerindeki zararlı etkilerinin önemini vurgulamıştır (Cetin & Bakirtas, 2020). Benzer şekilde, yönetim kalitesi ve eğitim düzeyinin çevresel performans üzerindeki etkisi vurgulanarak fosil yakıt tüketimi gibi faktörlerin neden olduğu çevresel bozulmanın ele alınmasının acil bir ihtiyaç olduğu vurgulanmıştır (Dincă vd., 2022). Ayrıca, borsa gelişimi, enerji verimliliği ve çevresel kalite arasındaki asimetrik ilişkiyi tartışan çalışma, fosil yakıt tüketiminin karmaşık dinamiklerine ve çevresel faktörler üzerindeki etkisine değinmiştir (Mhadhbi vd., 2021). Koengkan vd. (2020)'e göre, fosil yakıt tüketimindeki artış ekonomik büyüme ve kentleşme ile yakından ilişkilidir ve bu da çevresel tahribatı artırmaktadır. Bu ilişki, fosil yakıtların kullanılmasının küresel CO2 emisyonlarına önemli ölçüde katkıda bulunduğunu ve toplam emisyonların yaklaşık %44'ünü oluşturduğunu belirten Khan (2021) tarafından da desteklenmektedir. Yapılan çalışmalar, ekonomilerin büyüdükçe enerji taleplerinin arttığını, bunun da daha yüksek fosil yakıt tüketimine ve dolayısıyla daha yüksek CO2 emisyonlarına yol açtığını göstermektedir (Bakhsh vd., 2021). Çevresel Kuznets Eğrisi (EKC) hipotezi, ekonomik büyüme ile çevresel bozulma arasında ters U şeklinde bir ilişki olduğunu, düşük gelir seviyelerinde çevresel bozulmanın büyümeyle birlikte arttığını, ancak belirli bir gelir eşiğinden sonra azalmaya başladığını öne sürmektedir. Bu hipotez, GSYİH büyümesinin başlangıçta CO2 emisyonlarının artmasına yol açarken, daha temiz teknolojiler ve yenilenebilir enerji kaynakları benimsedikçe daha fazla ekonomik kalkınmanın emisyonların azalmasıyla sonuçlanabileceğini tespit eden Ashraf vd. (2020) tarafından desteklenmektedir. Bu doğrusal olmayan ilişki, fosil yakıt tüketimi ve CO2 emisyonlarının ekonomik büyüme ile karmaşık bir etkileşime sahip olduğunu göstermek için eşbütünleşme ve çok değişkenli nedensellik analizlerini kullanan Lv vd. (2019)'nin bulgularında da görülmektedir. Güneydoğu Asya bağlamında Nguyen (2019), ekonomik büyümeyi sürdürürken CO2 emisyonlarını azaltmak için fosil yakıtlardan alternatif enerji kaynaklarına geçişin acil bir ihtiyaç olduğunu vurgulamaktadır. Bu düşünce, fosil yakıt tüketimini ele almadan sadece enerji karışımında yenilenebilir enerjinin payını artırmanın önemli emisyon azaltımları elde etmek için yeterli olmayacağını savunan Sarkodie vd. (2019) tarafından da desteklenmektedir. S. Ullah vd. (2021)'nin bulguları, diğer gelişmekte olan ekonomilerde gözlemlenen eğilimlerle tutarlı olarak Vietnam'da fosil yakıt tüketimi ile CO2 emisyonları arasında pozitif bir korelasyon olduğunu göstererek bu düşüncüyü daha da güçlendirmektedir.

Rico vd. (2019), Barselona'da turizmin karbon ayak izine dikkat çekerek, turizmle ilgili seyahatlere atfedilen karbon ayak izinin azaltılmasında teknolojinin (elektrikli araçların kullanımı, yenilenebilir enerji ile çalışan tesisler) rolünü vurgulamıştır. Benzer şekilde Dwyer vd. (2010), turizm endüstrisinde sürdürülebilir uygulamalara duyulan ihtiyacı vurgulayarak, turizmin karbon emisyonlarını azaltmak ve daha sürdürülebilir hale getirmek için alınan önlemleri tartışmışlardır (sürdürülebilirlik

sertifikaları, yeşil bina uygulamaları vb.). Ayrıca, Bhaktikul vd. (2021) turizm faaliyetlerinin karbon ayak izlerinin neden olduğu çevresel sorunlara ilişkin artan küresel endişenin altını çizerek, turizmin çevresel etkilerinin ele alınmasının aciliyetini vurgulamıştır. Ayrıca, Hernández-Martín & Padrón-ávila (2021) çalışmada, havaalanına ulaşımın karbon ayak izi üzerindeki etkisini inceleyerek, ulaşım ile ilgili emisyonların turizmdeki karbon ayak izi üzerinde önemli bir arttırıcı etki sağladığını göstermiştir. Turizm genellikle ulaşım, konaklama ve rekreasyonel faaliyetler gibi çeşitli faktörler nedeniyle artan CO2 emisyonlarıyla bağlantılı görülmektedir. Bu bağlamda Grofelnik (2023), turizmin hızla büyüyen bir sektör haline geldiğini ve özellikle doğal koruma alanlarındaki yol altyapısı yoluyla CO2 emisyonlarını önemli ölçüde etkilediğini vurgulamaktadır. Bu görüş, turizm faaliyetlerinin Çin'deki karbon emisyonlarına katkıda bulunduğunu göstermek için uzamsal ekonometrik bir yaklaşım kullanan ve turizm ile çevresel bozulma arasında doğrusal olmayan ve uzamsal bir ilişki olduğunu belirten Bi & Zeng (2019) tarafından da desteklenmektedir. Leitão & Balsalobre-Lorente (2020), Avrupa Birliği'ndeki turizm ziyaretleri ile CO2 emisyonları arasında negatif bir ilişki bulmak amacıyla eşbütünleşme tekniklerini kullanmış ve sürdürülebilir uygulamalar benimsendiğinde turizmdeki artışın daha düşük emisyonlara yol açabileceğini öne sürmüştür. Bu durum, turizme bağımlı ülkelerde yenilenebilir enerji tüketiminin CO2 emisyonlarında azalmaya yol açtığını kaydeden ve sürdürülebilir enerji uygulamalarının turizm sektörüne entegre edilmesinin önemini vurgulayan Kuldasheva (2023)'ün bulgularıyla da örtüşmektedir.

Genel olarak literatür, CO2 emisyonlarının azaltılmasında ve çevresel sürdürülebilirliğin ilerletilmesinde çevre vergilerinin, yenilenebilir enerji kaynaklarının, turizm ve hava taşımacılığına yönelik ekolojik politikaların geliştirilmesinin önemini altını çizmektedir. Mevcut literatürde, hava taşımacılığının CO2 emisyonları üzerindeki etkisine ilişkin ekonometrik çalışmalar, özellikle havacılık sektörüyle oldukça ilişkili olan turizm bağlamında sınırlı kalmaktadır. Aralarındaki güçlü korelasyona rağmen, her iki değişkeni eş zamanlı olarak inceleyen çalışmaların eksikliği dikkat çekmektedir. Ayrıca, hava taşımacılığının çevresel etkilerinin analizinde yeni ekonometrik yöntemlerin uygulanması da yeterince gelişmemiştir. İklim değişikliği ve çevresel bozulma gibi güncel sorunlar göz önünde bulundurulduğunda, bu değişkenlerin toplumsal etkilerinin özellikle turizm ve hava taşımacılığı bağlamında ele alınması yeni ve yerinde bir katkı sağlayacaktır. Dolayısıyla bu çalışma, birbiriyle yakından bağlantılı bu sektörleri entegre ederek literatürdeki mevcut boşluğu doldurmakla kalmıyor, aynı zamanda çağdaş ekonometrik teknikler kullanarak güncel sosyo-ekonomik ortamda hava taşımacılığının çevresel etkilerine dair yeni görüşler sunarak bu alandaki literatürü geliştirmektedir.

2. Metodoloji

Bu çalışma, 1995-2021 yılları arasındaki veri dönemi için 25 Avrupa ülkesinde çevre vergileri, fosil yakıt tüketimi, turizm ve hava taşımacılığının CO2 emisyonları üzerindeki etkisini araştırmaktadır. Bu amaçla, Aslan vd. (2022)'nin çalışmasına benzer şekilde ana panel veri modeli aşağıdaki gibi oluşturulmuştur:

$$CO_{2it} = \beta_0 + \beta_1\text{ÇV}_{it} + \beta_2\text{FOS}_{it} + \beta_3\text{TUR}_{it} + \beta_4\text{HK}_{it} + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

Bu modelde i panelin her bir birimini (25 ülke¹), t ise veri dönemini (1995-2021) ifade etmektedir. CO2, bu modelin bağımlı değişkenidir ve çevresel performansın göstergesi olarak kullanılmaktadır. ÇV ana açıklayıcı değişkendir ve çevre vergilerinden (milyon €) yararlanarak tasarlanmıştır. Bu endeksin bileşeni EUROSTAT veri tabanından elde edilmiştir. Kontrol değişkenleri sırasıyla fosil yakıt enerji tüketimi (toplam %) (FOS), uluslararası turist sayısı (TUR), ve hava kargo miktarıdır (milyon ton km) (HK). Tüm kontrol değişkenleri Dünya Bankası Kalkınma Göstergelerinden elde edilmiştir. Değişkenler için ilişkili bilgiler Tablo 1'de gösterilmektedir.

Tablo 1. Değişkenler ve İlişkili Bilgiler

Kısaltma	Detay	Gösterge	Kaynak
CO2	CO2 Emisyonları	Sıvı yakıt tüketiminden kaynaklanan CO2 emisyonları (kt)	WDI
ÇV	Çevre Vergileri	Milyon €	EUROSTAT
FOS	Fosil Yakıt Tüketimi	Fosil yakıt enerji tüketimi (toplamın %'si)	WDI

¹ Belçika, Bulgaristan, Çekya, Danimarka, Estonya, İrlanda, Fransa, İtalya, Letonya, Litvanya, Macaristan, Malta, Hollanda, Avusturya, Polonya, Romanya, Slovenya, Slovak Cumhuriyeti, Finlandiya, İzlanda, Norveç, İsviçre, Birleşik Krallık, Türkiye, Sırbistan.

TUR	Turizm	Uluslararası turizm, gelen kişi sayısı	WDI
HK	Hava Kargo Taşımacılığı	Hava taşımacılığı, yük (milyon ton-km)	WDI

Panel Vektör Otoregresyon (PVAR) yöntemi, geleneksel Vektör Otoregresyon (VAR) modelini panel veri teknikleriyle birleştiren Love ve Zicchino (2006) tarafından oluşturulup Abrigo ve Love (2016) tarafından geliştirilip güncellenen, ekonometrik bir yaklaşımdır. PVAR modeli, sistemdeki tüm değişkenleri iç kaynaklı olarak ele alır ve değişkenler arasındaki gözlemlenemeyen bireysel farklılıkları ve dinamik ilişkileri yakalayarak sabit etkilerin açıkça dahil edilmesine olanak tanır (Jungo vd., 2022; Olaoye vd., 2019; Ronooowah & Seetanaah, 2022). Bu metodoloji özellikle karmaşık ilişkileri ve değişkenlerin dinamik tepkilerini etki tepki fonksiyonları kullanarak analiz etmek için kullanışlı olup nispeten kısa zaman dilimleri için elverişlidir (Jiao vd., 2023; Padungsaksawasdi, 2020). PVAR modelinin sadece değişkenler arasındaki Granger nedenselliğini değil, aynı zamanda etki tepki fonksiyonlarını ve varyans ayrıştırmasını da yakalayabilmesi, onu dinamik etkileşimleri anlamak için değerli bir araç haline getirmektedir (Fuinhas vd., 2021). Zamanla değişen hata kovaryanslarına sahip büyük Bayesyen zamanla değişen parametrelili panel vektör otoregresyonlarının (TVP-PVAR) tahmin edilmesindeki uygulaması, karmaşık dinamiklerin ele alınmasındaki çok yönlülüğünü ve sağlamlığını daha da göstermektedir (Aye vd., 2019). Bu çalışmada benimsenen PVAR modeli aşağıdaki gibi formüle edilmektedir:

$$CO_{2it} = CO_{2it-1}\delta_1 + CO_{2it-2}\delta_2 + \dots + CO_{2it-p}\delta_{p-1} + Y_{it}\beta + \mu_{it} + \varepsilon_{it}$$

(2)

Burada i ve t sırasıyla birimleri (25 Avrupa ülkesi) ve zaman periyodunu (1995-2021) göstermektedir. (kxk) $\delta_1, \delta_2, \dots, \delta_{p-1}, \delta_p$ matrisleri ve (1x1) β matrisi tahmin edilecek parametrelerdir.

PVAR yönteminde nedensellik ilişkisinin araştırılması önemlidir. Granger nedensellik analizi yöntemi ile değişkenler arasındaki ilişkinin yönü belirlenir. Granger (1969) tarafından geliştirilen bu yöntem heterojen panel veri çalışmalarında kullanılmaktadır.

3. Bulgular

Tablo 2, 25 Avrupa ülkesinde CO2 emisyonları, çevre vergileri, fosil yakıt tüketimi, turizm ve hava taşımacılığı göstergeleri için tanımlayıcı istatistikleri göstermektedir. Ortalama olarak, örnek ülkeler 329,5 milyon € çevre vergisine sahiptir. CO2 emisyon oranının ortalama değeri 35994 kt iken, ortalama hava kargo miktarı 907,79 milyon ton-km'dir. Tabloda verilen Jarque-bera olasılık değerleri incelendiğinde, değişkenlerin normal dağılmadığı görülmektedir. Normallik varsayımının daha çok tahminlerin doğruluğuna etki ettiği göz önüne alındığında, eğer tahmincilerin tutarlılığı korunabiliyorsa, normallikten sapmalar çoğu zaman istatistiksel olarak anlamlı sonuçlara zarar vermemektedir. Bu bağlamda, normallik ihlalleri mevcut olsa bile, modelin diğer varsayımlarının güçlü bir şekilde sağlanması durumunda sonuçların geçerliliği sürdürülebilirliktedir.

Tablo 2. Tanımlayıcı istatistikler

	CO2	ÇV	FOS	TUR	HK
Ortalama	35994.48	329.5571	54.93893	7.95E+08	907.7983
Medyan	16472.16	50.63000	68.19240	1.15E+08	55.60000
Maksimum	265006.8	3392.000	100.0000	1.08E+10	9338.329
Minimum	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000
Std. Sapma	58403.02	647.8702	35.29574	1.75E+09	1769.093
Çarpıklık	2.386431	2.816062	-0.584971	3.446127	2.173944
Basıklık	7.846424	10.55051	1.793042	15.46002	6.553194
Jarque-Bera	1301.289	2495.560	79.46746	5702.489	886.7622
Olasılık Değeri	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000
Toplam	24296277	222451.0	37083.78	5.37E+11	612763.8

Toplam Kare Dev.	2.30E+12	2.83E+08	839661.9	2.05E+21	2.11E+09
Gözlemler	675	675	675	675	675

Tablo 3, değişkenler arasındaki ilişki düzeyini anlamak için korelasyon matrisini sunmaktadır. Tablodaki korelasyon sonuçlarına göre, karbondioksit (CO₂) emisyonları ile çevre vergileri, fosil yakıt tüketimi, turizm ve hava taşımacılığı arasında anlamlı ve pozitif ilişkiler mevcuttur. Özellikle, CO₂ emisyonları ile hava taşımacılığı arasında 0.597 gibi güçlü ve pozitif bir korelasyon görülmektedir; bu da hava taşımacılığının CO₂ emisyonlarının artışında önemli bir faktör olduğunu göstermektedir. Benzer şekilde, CO₂ emisyonları ile turizm arasında da 0.469 oranında anlamlı bir pozitif ilişki mevcuttur; bu durum, turizm faaliyetlerinin de CO₂ emisyonlarını artırıcı bir etkisi olduğunu ifade etmektedir. Çevre vergileri ile CO₂ emisyonları arasındaki pozitif ilişki (0.432) ise çevre vergilerinin artmasına rağmen CO₂ emisyonlarının azalmadığına işaret etmektedir. Fosil yakıt tüketimi ile CO₂ emisyonları arasında 0.347 oranında pozitif bir ilişki gözlemlenmiştir; bu da fosil yakıt tüketiminin artışının CO₂ emisyonlarını da artırdığını ortaya koymaktadır. Ancak fosil yakıt tüketimi ile turizm (0.011) ve hava taşımacılığı (0.021) arasındaki ilişkiler oldukça zayıf ve anlamlı değildir, bu da fosil yakıt tüketiminin bu sektörler üzerindeki etkisinin sınırlı olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte, çevre vergileri ile hava taşımacılığı arasındaki 0.760'lık yüksek korelasyon, çevre vergilerinin hava taşımacılığı üzerinde önemli bir etkisi olduğunu vurgulamaktadır. Turizm ile hava taşımacılığı arasındaki pozitif ve anlamlı ilişki (0.400) ise turizmin artmasının hava taşımacılığı talebini de artırdığını göstermektedir. Genel olarak tablo, CO₂ emisyonları ve ilgili sektörler arasında güçlü ilişkiler olduğunu, özellikle hava taşımacılığı ve turizmin bu emisyonları artırıcı bir etkisi olduğunu ve çevre vergilerinin bu sektörde önemli bir rol oynadığını göstermektedir.

Tablo 4 değişkenlerin panel birim kök analizi sonuçlarını göstermektedir. Tüm değişkenler birinci farkta durağan halde bulunmaktadır. Bu nedenle, bütün değişkenlerin birinci farkı alınmıştır.

Analizin bir sonraki aşaması en uygun gecikmenin belirlenmesidir. PVAR gecikme sırası seçimi, modelin genel belirleme katsayılarını raporlamak için kullanılan bir yöntemdir. Genel belirleme katsayısı (CD), Hansen'in J-istatistiği (J), P-değeri (J Pdeğeri), moment model seçim kriteri (MMSC), Bayes bilgi kriteri (MBIC), MMSC-Akaike bilgi kriteri (MAIC) ve MMSC Hannan ve Quinn bilgi kriteri (MQIC) uygulanmıştır. Tablo 5, gecikme sırası seçiminin sonuçlarını göstermektedir.

Panel VAR gecikme sırası seçiminde en fazla üç gecikme kullanılmıştır. Hansen'in J istatistiği (J) skoru birinci gecikmede daha yüksektir ve MBIC, MAI ve MQIC tahminleri tüm örneklerde bir gecikmede daha düşüktür. Ön testlerden sonra GMM stili PVAR analizi gerçekleştirilmiştir. Tablo 6 PVAR modelinin sonuçlarını göstermektedir. PVAR regresyonunda VAR Panelinin gecikme sırası seçimi ile belirtilen gecikme uzunluğu (1) kullanılmıştır.

Tablo 3. Korelasyon Matrisi

	CO ₂	TAX	FOS	TUR	HK
CO ₂	1				
ÇV	0.432413***	1			
FOS	0.347273***	0.023536	1		
TUR	0.469633***	0.486405***	0.011004	1	
HK	0.597274***	0.760698***	0.021116	0.400209***	1

***: %1 anlamlılık düzeyini ifade etmektedir.

Tablo 2. Birim Kök Testi Sonuçları

Augmented Dickey–Fuller (ADF)				
Değişkenler	I(0)		I(1)	
	Sabitli	Sabitli ve Eğilimli	Sabitli	Sabitli ve Eğilimli
CO ₂	6.69311	10.9533	385.358***	321.644***

ÇV	114.178***	341.136***	367.977***	295.635***
FOS	7.46237	17.5935	381.835***	309.302***
TUR	47.0267	7.89637	122.274***	101.992***
HK	63.5472*	68.4979**	441.940***	365.090***
Phillips-Perron (PP)				
	I(0)		I(1)	
Değişkenler	Sabitli	Sabitli ve Eğilimli	Sabitli	Sabitli ve Eğilimli
CO2	6.77300	11.7799	385.363***	329.661***
ÇV	123.570***	143.770***	408.169***	888.651***
FOS	7.31864	17.6480	385.303***	315.159***
TUR	302.508***	690.795***	135.212***	110.006***
HK	62.8284	61.2012	483.597***	701.807***

*, ** ve *** sırasıyla %10, %5 ve %1 düzeyinde anlamlılık düzeyini göstermektedir.

Tablo 3. PVAR Modeli için Gecikme Sırası Seçim Kriterleri

Gecikme	CD	J	J p Değeri	MBIC	MAIC	MQIC
1*	-.2468657	158.0411	.0001938	-463.4197	-41.95894	-207.3395
2	-.0262224	118.3705	.0010476	-347.7251	-31.62949	-155.6649
3	.111994	83.77003	.0019493	-226.9604	-16.22997	-98.92023

Tablo 6 panel vektör otoregresif denklemlerinin sonuçlarını göstermektedir. Bu çalışma, PVAR çerçevesi tarafından optimal gecikme çerçevesinde doğrulanan bulgular olduğu için, yalnızca birinci dereceye ilişkin bulguları sunmaktadır. İlk sütunda bağımlı değişken olarak CO2 emisyonları görülmektedir. CO2, ÇV ve HK tahmin sonuçları, ÇV'nin karbon emisyonları üzerinde artırıcı bir etkiye sahip olduğunu, mevcut çevre vergilerinin karbon emisyonlarını azaltmada önemli bir etkisinin olmadığını göstermektedir. Ayrıca, FOS, TUR, ve HK'nın CO2 emisyonları üzerinde önemli bir artırıcı etkiye sahip olduğu ve bunun da çevre üzerinde bir tahribata neden olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuçlar literatürdeki çalışmaların sonuçları ile de benzerlik göstermektedir (M. U. Ali vd., 2021; Bandyopadhyay vd., 2023; Fan vd., 2022; Martins vd., 2021; Mensah vd., 2019; Sharif vd., 2020; I. Ullah vd., 2022; Zimon vd., 2023). İkinci sütuna bakıldığında, hava taşımacılığının çevre vergilerini negatif ve istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde etkilediği görülmektedir. Buna göre hava taşımacılığının çevresel vergilerin artmasında önemli bir etken olmadığı görülmektedir. Tablo 7'deki sonuçlar, katsayı matrisinin tüm özdeğerlerinin mutlak olarak 1'den küçük olması nedeniyle benimsenen modelin durağan olduğunu doğrulamaktadır.

Tablo 4. GMM Stilinde PVAR Sonuçları

Bağımsız Değişken	Bağımlı Değişken				
	CO2	ÇV	FOS	TUR	HK
L.CO2	.0259786***	-.0256093***	.0329939***	-.4406206***	-.0228157***
L.ÇV	.244413***	-.1490717**	.0378046**	3.52389***	.1179021***
L.FOS	1.556157***	-.0391584**	.0186093***	-1.30504***	-.0752559***
L.TUR	.0068687***	-.0032031	.0063142**	.0976927	.0035395

L.HK .0930065*** -0.0512517*** .0156993 1.063581*** -2.075602***

*, ** ve *** sırasıyla %10, %5 ve %1 düzeyinde anlamlılık düzeyini göstermektedir

Tablo 7. Eigen Değeri Stabilité Durumu

Reel Eigen Değeri	Sanal Eigen Değeri	Modülüs
.1681221	-.1467112	.223135
.1681221	-.1467112	.223135
-.2159288	0	.2159288
-.1673334	-.0682006	.1806981
-.1673334	.0682006	.1806981

PVAR tahmini ve durağanlık kontrolünden sonra Wald testine dayalı Granger nedensellik testi uygulanabilmektedir. Bu kapsamda, CO2 emisyonları, çevre vergileri, fosil yakıt, turizm ve hava taşımacılığı göstergeleri arasındaki nedensellik ilişkileri araştırılmış ve sonuçlar Tablo 8'de verilmektedir. Granger nedensellik sonuçlarına göre, CO2 emisyonları ve çevre vergileri, CO2 emisyonları ve fosil yakıt tüketimi, CO2 emisyonları ve turizm, CO2 emisyonları ve hava taşımacılığı, çevre vergileri ve hava kargo taşımacılığı, çevre vergileri ve fosil yakıt tüketimi, fosil yakıt tüketimi ve turizm arasında çift yönlü nedensellik tespit edilmiştir. Ayrıca, çevre vergilerinden turizme, fosil yakıt tüketiminden hava taşımacılığına, hava taşımacılığında turizme ve çevre vergilerinden turizme doğru tek yönlü nedensellik görülmektedir. Bu sonuçlar, çevre vergisinin CO2 emisyonları ve hava taşımacılığına ve aynı şekilde bu değişkenlerin çevre vergilerine etkisinin önemini ortaya koymaktadır. Ayrıca, nedensellik sonuçları, uzun dönem katsayı tahmini sonuçlarını destekleyici sonuçlar ortaya koymaktadır.

Tablo 8. Granger Nedensellik Testi Sonuçları

Bağımsız Değişken	Bağımlı Değişken				
	CO2	ÇV	FOS	TUR	HK
CO2		9.565***	11.717***	202.945***	18.650***
ÇV	52.269***		6.348**	38.609***	11.144***
FOS	290.278***	5.527**		136.876***	22.344***
TUR	3.888**	2.099	4.753**		1.098
HK	10.325***	9.448***	0.658	9.960***	

*, ** ve *** sırasıyla %10, %5 ve %1 düzeyinde anlamlılık düzeyini göstermektedir

Varyans ayrıştırma tahminlerine göre, CO2 şokların kendisinden ortalama %58 oranında etkilenmektedir. İkinci sırada ise ÇV değişkeninden kaynaklanan şoklardan ortalama %0,6 oranında etkilenmektedir. Hava taşımacılığı göstergesinin CO2 üzerindeki etkisi ise oldukça düşük düzeydedir. ÇV, 10 yıllık bir dönemde ortalama %98 ile en çok kendisinden kaynaklanan şoklardan etkilenmektedir. Hava taşımacılığı ortalama %3'lük etkiyle ikinci sıradadır. HK açısından varyans ayrıştırmasına baktığımızda HK'nın ortalama %96 ile en çok kendisinden etkilendiği görülmektedir. İkinci değişken ise 0,005 ortalama ile CO2'dir.

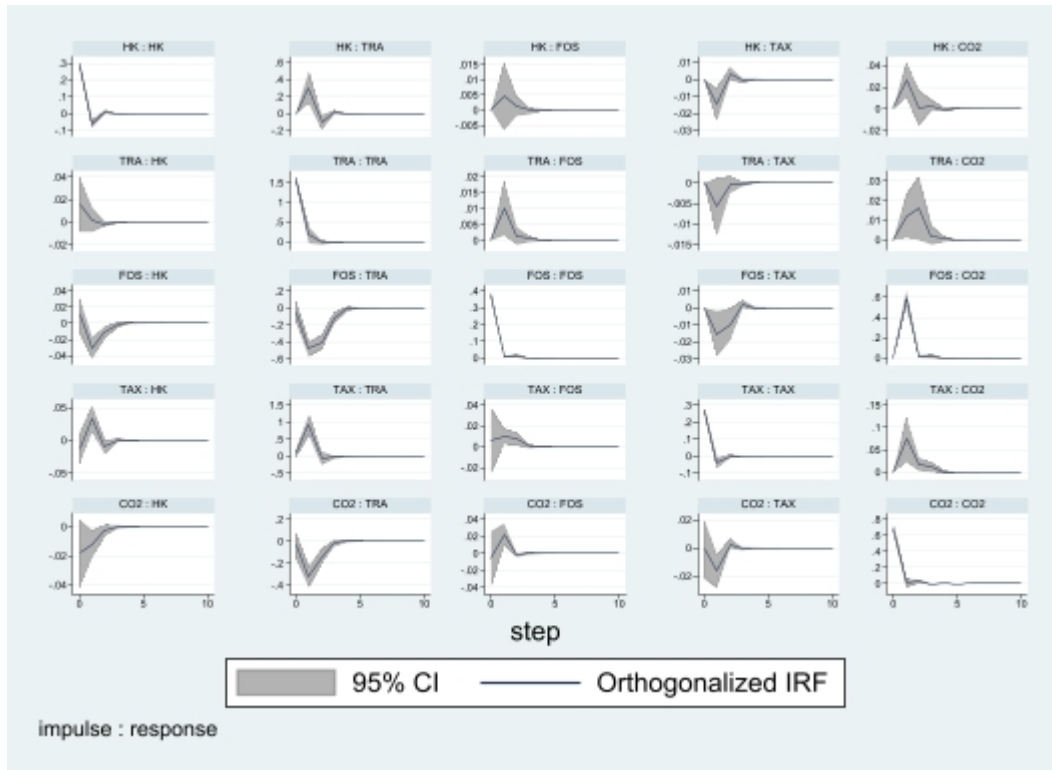
Şekil 1 Etki-Tepki grafiklerini göstermektedir. Şekil 1'de görüldüğü gibi, CO2'nin hava taşımacılığında bir şoka tepkisi

başlangıçta pozitifdir, bu da hava taşımacılığındaki bir artışın CO2 emisyonlarında bir artışa yol açtığını göstermektedir. Hava taşımacılığı sera gazı emisyonlarına önemli bir katkıda bulunduğu için bu beklenen bir sonuçtur. Tepki, ilk zirveden sonra istikrar kazanmaya başlamakta ve zaman içinde azalan ve sonrasında durağan bir etki göstermektedir, ancak sürekli olarak pozitif gözükmemektedir, bu da hava taşımacılığının CO2 emisyonları üzerinde uzun süreli bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. İkinci olarak grafik, turizmdeki artışın CO2 emisyonlarında bir artışa yol açtığını gösteren başlangıçta pozitif bir etki göstermektedir. Bunun nedeni, turizmin genellikle artan seyahat (hem hava hem de kara ulaşımı) ve altyapı kullanımını içermesi ve daha yüksek CO2 emisyonlarına katkıda bulunmasından kaynaklanmaktadır. Bu etki nispeten kalıcıdır ancak birkaç zaman adımından sonra dengelenmeye başlamaktadır; bu da turizmin CO2 emisyonları üzerindeki etkisinin hava taşımacılığı kadar ani veya değişken olmadığını ancak yine de kalıcı bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Üçüncü olarak grafik, CO2'nin fosil yakıt tüketimindeki (FOS) bir şoka verdiği tepkiyi göstermektedir. Tepki güçlü bir şekilde pozitif olup zaman içinde yüksek seviyede seyretmektedir; ki bu da artan fosil petrol tüketiminin daha yüksek CO2 emisyonlarına doğrudan katkıda bulunması nedeniyle oldukça anlamlıdır. Etki, zaman ufku içinde çok az azalma belirtisi göstermekte ve fosil yakıt kullanımının karbon emisyonları üzerindeki etkisinin kalıcı niteliğini yansıtmaktadır. Son olarak, CO2'nin çevre vergilerindeki bir şoka tepkisi negatif olup, çevre vergilerindeki bir artışın CO2 emisyonlarında bir azalmaya yol açtığını göstermektedir. Çevre vergileri, CO2 emisyonu üretenler de dahil olmak üzere kirletici faaliyetleri, bu tür faaliyetlerin maliyetini artırarak caydırmak için tasarlandığından bu oldukça anlamlı bir göstergedir. Bu etki nispeten sabit kalmakta ve çevre vergilerinin zaman içinde emisyonları azaltmak için etkili bir politika aracı olduğunu göstermektedir.

Tablo 5. Varyans Ayrıştırma Sonuçları

Tepki Değişkeni	Ufuk Tahminleri	Şok Değişkeni		
		CO2	ÇV	HK
CO2	1	1	0	0
	2	.5783549	.0064413	.0008614
	3	.5778442	.0068114	.0008603
	4	.5778355	.0069359	.0008731
	5	.5778354	.0069359	.0008737
	6	.5778354	.0069359	.0008738
	7	.5778354	.0069359	.0008738
	8	.5778354	.0069359	.0008738
	9	.5778354	.0069359	.0008738
	10	.5778354	.0069359	.0008738
ÇV	1	.0000114	.9999886	0
	2	.0037383	.9895375	.0030428
	3	.0038621	.9878832	.0032007
	4	.0038655	.9877957	.0032094
	5	.003866	.9877938	.0032097
	6	.003866	.9877935	.0032097
	7	.003866	.9877935	.0032097
	8	.003866	.9877935	.0032097
	9	.003866	.9877935	.0032097
	10	.003866	.9877935	.0032097

HK	1	.0039871	.0019186	.9898903
	2	.0052845	.0143164	.9659635
	3	.0053289	.0155496	.9633515
	4	.0053283	.0155577	.9633081
	5	.0053283	.0155561	.9633046
	6	.0053284	.0155611	.9633046
	7	.0053284	.0155611	.9633046
	8	.0053284	.0155611	.9633046
	9	.0053284	.0155611	.9633046
	10	.0053284	.0155611	.9633046

Şekil 1. Etki Tepki Grafikleri

Sonuç ve Tartışma

Bu çalışmada, CO2 emisyonları, fosil yakıt tüketimi, turizm ve hava taşımacılığı arasındaki ilişkiler, 1995-2021 yılları arasındaki dönemde yirmi beş Avrupa ülkesi için incelenmiştir. Bu doğrultuda GMM tarzı panel vektör otoregresyon (PVAR) modeli kullanılmıştır. Ön testlerin sonuçları, araştırmaya dahil edilen değişkenlerde birim köklerin varlığına ve değişkenler arasında düşük derecede çoklu bağlantı olduğuna işaret etmiştir. Ayrıca, ön testler modelde değişkenlerin birinci farkta durağan olduğunu ve PVAR tahmininde bir gecikme uzunluğunun kullanılması gerektiğine de işaret etmiştir.

PVAR modeli sonuçları, örneklemimizdeki ülkelerde çevre vergileri, fosil yakıt tüketimi, turizm ve hava taşımacılığının CO2 emisyonlarındaki artışa katkıda bulunduğunu göstermiştir. Ayrıca, hava taşımacılığının çevre vergileri üzerinde artırıcı etkisi olduğunu, turizmin ise çevre vergileri üzerinde azaltıcı etkisi olduğunu göstermiştir. Sonuçlar ayrıca CO2 emisyonlarının ve çevre vergilerinin hava taşımacılığındaki düşüşe katkıda bulunduğunu da desteklemektedir. Ayrıca, bu araştırma CO2

emisyonları, turizm ve hava taşımacılığının bu ülkelerin fosil yakıt tüketimini artırdığına dair kanıtlar da göstermektedir. Son olarak, sonuçlar hava taşımacılığının Avrupa ülkelerinin turizm faaliyetlerini artırırken, CO2 emisyonlarının azalttığına işaret etmektedir.

İlk olarak, birçok çalışma turizm ve hava taşımacılığının CO2 emisyonlarına önemli ölçüde katkıda bulunduğu iddiasını desteklemektedir. Örneğin, Gossling (2009) turizmin küresel karbon emisyonlarının yaklaşık %5'ini oluşturduğunu ve turizmle ilgili emisyonların %40'ı olarak tahmin edilen hava yolculuğunun bu rakamın önemli bir kısmından sorumlu olduğunu vurgulamaktadır. Benzer şekilde, Raza vd. (2016), turizm faaliyetleri ile çevre kirliliği arasında doğrudan bir ilişki olduğunu öne sürerek, turistlerin yoğun olarak geldiği ülkelerde turizm gelişiminin zararlı çevresel etkilerini vurgulamaktadır. Ayrıca, Robaina vd. (2016), ulaşımın, özellikle de hava taşımacılığının, turizm sektöründeki emisyonların önemli bir kısmından sorumlu olduğunu ve Portekiz'de turizmle ilgili CO2 emisyonlarının %75'ini oluşturduğunu tespit etmiştir. Bu durum, sera gazı emisyonlarına önemli bir katkıda bulunan hava taşımacılığının fosil yakıt tüketimini artırdığına dair bulgularla da uyumludur (Z. K. Tang vd., 2014). Bu sonuçlar, çalışmanın bulgularını destekleyici niteliktedir. Buna karşılık, bazı literatür turizmin çevresel vergiler ve emisyonlar üzerindeki etkisine ilişkin karşıt görüşler ortaya koymaktadır. Örneğin, Higham vd. (2016), turizmin CO2 emisyonlarına katkıda bulunmasına rağmen, politika müdahaleleri yoluyla radikal emisyon azaltma potansiyeli olduğunu savunmakta ve ilişkinin kesinlikle doğrusal olmadığını öne sürmektedir. Ayrıca, Wolde-Rufael & Mulat-Weldemeskel (2021) tarafından yapılan çalışmalar, çevre vergilerinin, özellikle sıkı çevre politikaları ile birleştiğinde CO2 emisyonlarını etkili bir şekilde azaltabileceğini göstermektedir. Bu durum, turizm ve hava taşımacılığı emisyonları artırabilirken, çevre vergilerinin uygulanmasının bu etkileri azaltabileceğini ve bu sektörlerin çevre kalitesine yalnızca zararlı olduğu fikrine karşı çıkabileceğini göstermektedir.

Öte yandan, çevre vergileri ile hava taşımacılığı arasındaki ilişki farklılık göstermektedir. PVAR modeli hava taşımacılığının çevre vergileri üzerinde artırıcı bir etkiye sahip olduğunu öne sürerken, diğer çalışmalar bu vergilerin emisyonları azaltmadaki etkinliğinin ekonomik bağlam ve uygulanan politikaların sıklığı da dahil olmak üzere çeşitli faktörlere bağlı olabileceğini göstermektedir (Savranlar, 2024). Örneğin, Ibe (2023), çevre vergilerinin CO2 emisyonları üzerindeki asimetric etkilerini vurgulayarak, etkinin söz konusu ülkenin ekonomik koşullarına göre değişebileceğini öne sürmektedir.

Turizmin çevre vergileri üzerindeki etkisi açısından, literatür farklı bulgular sunmaktadır. Bazı çalışmalar artan turizmin daha yüksek fosil yakıt tüketimine ve dolayısıyla daha yüksek emisyonlara yol açtığını öne sürerken, diğerleri iyi yönetilen turizmin bu olumsuz etkileri telafi edebilecek sürdürülebilir uygulamalara yol açabileceğini öne sürmektedir (Teng vd., 2021). Örneğin M. Tang & Shou-zhong (2018), turizmle ilgili tüketimin sürdürülebilirliği teşvik edecek şekilde değerlendirilebileceğini savunarak turizmin doğası gereği çevreye zarar vermek zorunda olmadığını belirtmektedir.

Bulgular, daha yüksek karbon emisyonlarına yol açan bu faktörler arasında pek çok yönde bir etkileşim olduğunu göstermektedir. Araştırma bulguları, karbon yoğun faaliyetleri yeterince caydıramayan vergi politikalarının, fosil yakıtlara olan bağımlılığı azaltmada etkisiz kaldığını ve bu durumun büyüme odaklı turizm ve ulaşım sektöründe çevresel kaygılardan ziyade ekonomik çıkarların önceliklendirildiğini göstermektedir. Hava taşımacılığı faaliyetleri, turizme kıyasla çevresel bozulmaya daha fazla katkıda bulunuyor olabileceğinden, politika yapıcılarının havacılık sektöründe daha sürdürülebilir uygulamaları teşvik etmek için vergilendirme politikalarını yeniden değerlendirmeleri gerekmektedir. CO2 emisyonlarını azaltmayı ve çevre vergilerini artırmayı amaçlayan önlemler, havayolu taşımacılığını etkileyerek daha pahalı veya daha az cazip hale getirmektedir. Bu durum, karbon emisyonlarını azaltmayı amaçlayan politikaların, davranışları karbon yoğun ulaşım modlarından uzaklaştırmada bir miktar başarıya ulaştığı anlamına gelebilmektedir. Çalışmanın sonuçlarına göre CO2 emisyonları, turizm ve hava taşımacılığı fosil yakıt tüketimini artırmaktadır. Bu durum, geleneksel enerji kaynaklarına olan bağımlılıkları nedeniyle bu sektörlerin fosil yakıt kullanımında artışa neden olduğunu göstermektedir. Politika çıkarımları, yenilenebilir enerji kaynaklarının teşvik edilmesini veya bu sektörlerde fosil yakıt kullanımına ilişkin daha sıkı düzenlemelerin uygulanmasını gerektirmektedir. Ayrıca, hava taşımacılığı, turizm ve çevresel kaygılar arasında bir ilişki bulunmaktadır. Hava taşımacılığı turizmi kolaylaştırırken, artan CO2 emisyonlarıyla ilişkili çevresel sonuçlar bazı turistleri rahatsız edebilir veya seyahat tercihlerini etkileyebilir. Politika açısından, yüksek hızlı demiryoluna yatırım yapılması ve çevre dostu seyahat seçeneklerinin teşvik edilmesi gibi daha sürdürülebilir turizm ve ulaşım biçimlerinin desteklenmesi emisyonların azaltılması ve ekolojik turizm faaliyetlerinin artışına önemli katkı sağlayabilecektir.

Bu çalışmanın bazı kısıtlılıkları olduğu göz önünde bulundurulmalıdır. İlk olarak, verilerin bağımlılıklarını ölçmeye yönelik yatay kesit bağımlılık testi yapılmamış ve yatay kesit bağımlılığı bulunmadığı varsayılmıştır. Ayrıca, sonuçların genellenebilirliğini etkileyebilecek tutarlılık testleri yapılmamıştır. İkinci olarak, havacılık faaliyetleri sadece tek bir değişken

kullanılarak analiz edilmiştir ve bu da sektörün karmaşıklığını potansiyel olarak basitleştirmiştir. Ayrıca, incelenen çevre vergileri özellikle havacılığa odaklanmak yerine tüm sektörlerin çevresel özelliklerini kapsamaktadır. Son olarak, veri kısıtlamaları nedeniyle örneklem 25 Avrupa ülkesiyle sınırlı tutulmuştur, bu da bulguların diğer bölgelere veya bağlamlara daha geniş bir şekilde uygulanabilirliğini kısıtlayabilmektedir. Bu sınırlamalar gelecekteki araştırmalar için değerli fikirler sunmakta ve daha fazla incelemenin konunun anlaşılmasını güçlendirebileceği alanları vurgulamaktadır.

Kaynaklar

- Abrigo, M. R. M., & Love, I. (2016). "Estimation of panel vector autoregression in Stata". İçinde *The Stata Journal* (C. 16, Sayı 3).
- Ahmad, R. (2023). "Impact of Economic Growth, Urbanization and Transportation on Environmental Degradation on Selected Developing Countries". *Review of Education Administration and Law*. <https://doi.org/10.47067/real.v6i2.340>
- Al Shammre, A. S., Benhamed, A., Ben-Salha, O., & Jaidi, Z. (2023). "Do Environmental Taxes Affect Carbon Dioxide Emissions in OECD Countries? Evidence From the Dynamic Panel Threshold Model". *Systems*. <https://doi.org/10.3390/systems11060307>
- Ali, K. A., Ahmad, M. I., & Yusup, Y. (2020). "Issues, Impacts, and Mitigations of Carbon Dioxide Emissions in the Building Sector". *Sustainability*. <https://doi.org/10.3390/su12187427>
- Ali, M. U., Gong, Z., Ali, M. U., Wu, X., & Yao, C. (2021). "Fossil energy consumption, economic development, inward FDI impact on CO2 emissions in Pakistan: Testing EKC hypothesis through ARDL model". *International Journal of Finance and Economics*, 26(3), 3210-3221. <https://doi.org/10.1002/ijfe.1958>
- Ashraf, M. A., Rehman, H. U., & Chaudhry, I. S. (2020). "The Impact of Economic Growth, Foreign Direct Investment, Urbanization, Fossils Fuel Consumption on Environmental Degradation in Emerging Asian Economies". *Journal of Business and Social Review in Emerging Economies*. <https://doi.org/10.26710/jbsee.v6i4.1480>
- Aslan, A., Ocal, O., Ozsolak, B., & Ozturk, I. (2022). "Renewable energy and economic growth relationship under the oil reserve ownership: Evidence from panel VAR approach". *Renewable Energy*, 188, 402-410. <https://doi.org/10.1016/J.RENENE.2022.02.039>
- Aye, G. C., Gupta, R., Lau, C. K. M., & Sheng, X. (2019). "Is there a role for uncertainty in forecasting output growth in OECD countries? Evidence from a time-varying parameter-panel vector autoregressive model". *Applied Economics*, 51(33), 3624-3631. <https://doi.org/10.1080/00036846.2019.1584373>
- Bakhsh, K., Akmal, T., Ahmad, T., & Abbas, Q. (2021). "Investigating the Nexus Among Sulfur Dioxide Emission, Energy Consumption, and Economic Growth: Empirical Evidence From Pakistan". *Environmental Science and Pollution Research*. <https://doi.org/10.1007/s11356-021-15898-9>
- Bandyopadhyay, A., Rej, S., Abbasi, K. R., & Awan, A. (2023). "Nexus between tourism, hydropower, and CO2 emissions in India: fresh insights from ARDL and cumulative fourier frequency domain causality". *Environment, Development and Sustainability*, 25(10), 10903-10927. <https://doi.org/10.1007/s10668-022-02511-3>
- Bhaktikul, K., Aroonsrimorakot, S., Laiphrakpam, M., & Paisantanakij, W. (2021). "Toward a low-carbon tourism for sustainable development: a study based on a royal project for highland community development in Chiang Rai, Thailand". *Environment, Development and Sustainability*, 23(7), 10743-10762. <https://doi.org/10.1007/s10668-020-01083-4>
- Bi, C., & Zeng, J. (2019). "Nonlinear and Spatial Effects of Tourism on Carbon Emissions in China: A Spatial Econometric Approach". *International Journal of Environmental Research and Public Health*. <https://doi.org/10.3390/ijerph16183353>
- Bian, Y., Song, K., & Bai, J. (2021). "Impact of Chinese market segmentation on regional collaborative governance of environmental pollution: A new approach to complex system theory". *Growth and Change*, 52(1), 283-309. <https://doi.org/10.1111/grow.12446>
- Bruvoll, A., & Larsen, B. M. (2004). "Greenhouse Gas Emissions in Norway: Do Carbon Taxes Work?" *Energy Policy*. [https://doi.org/10.1016/s0301-4215\(03\)00151-4](https://doi.org/10.1016/s0301-4215(03)00151-4)
- Cetin, M. A., & Bakirtas, I. (2020). "The long-run environmental impacts of economic growth, financial development, and energy consumption: Evidence from emerging markets". *Energy and Environment*, 31(4), 634-655. <https://doi.org/10.1177/0958305X19882373>
- Dincă, G., Bărbuță, M., Negri, C., Dincă, D., & Model, L. S. (2022). "The impact of governance quality and educational level on environmental performance". *Frontiers in Environmental Science*, 10. <https://doi.org/10.3389/fenvs.2022.950683>
- Dwyer, L., Forsyth, P., Spurr, R., & Hoque, S. (2010). "Estimating the carbon footprint of Australian tourism". *Journal of Sustainable Tourism*, 18(3), 355-376. <https://doi.org/10.1080/09669580903513061>
- Fan, Y., Ullah, I., Rehman, A., Hussain, A., & Zeeshan, M. (2022). "Does tourism increase CO2 emissions and health spending in Mexico? New evidence from nonlinear ARDL approach". *International Journal of Health Planning and Management*, 37(1), 242-257. <https://doi.org/10.1002/hpm.3322>

- Fatima, N., Zheng, Y., & Ni, G. (2022). "Effect of Economic Growth, FDI Inflows, Trade Openness, Environment Related Technologies, and Environment Related Revenues Taxes on CO2 Emission With Pooled Mean Group (PMG) Panel ARDL". 13 October 2022, *PREPRINT (Version 1)* available at Research Square <https://doi.org/10.21203/rs.3.rs-2039899/v1>
- Fatur Šikić, T. (2023). "The Impact of Tourism and Financial Development on Carbon Emissions: Evidence from EU Mediterranean Countries". *Tourism & Hospitality Industry*, 69-82. <https://doi.org/10.20867/thi.26.14>
- Fuinhas, J. A., Koengkan, M., & Belucio, M. (2021). "Exploring the causality between economic growth, financial development and inflation in sixteen high-income countries". *Revista de Estudos Sociais*, 22(45). <https://doi.org/10.19093/res11094>
- García Martín, C. J., & Herrero, B. (2020). "Do board characteristics affect environmental performance? A study of EU firms". *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 27(1), 74-94. <https://doi.org/10.1002/csr.1775>
- Gossling, S. (2009). "Carbon neutral destinations: A conceptual analysis". İçinde *Journal of Sustainable Tourism* (C. 17, Sayı 1, ss. 17-37). <https://doi.org/10.1080/09669580802276018>
- Granger, C. W. J. (1969). "Investigating Causal Relations by Econometric Models and Cross-spectral Methods". *Econometrica*, 37(3), 424-438.
- Grofelnik, H. (2023). "Determining the Impact of Tourism on the Environment by Extracting the Carbon Footprint of Road Infrastructure in Natural Protected Areas – Case Study of the Učka Nature Park". <https://doi.org/10.20867/tosee.07.10>
- Habiba, U., & Xinbang, C. (2022). "An Investigation of the Dynamic Relationships Between Financial Development, Renewable Energy Use, and CO2 Emissions". *SAGE Open*, 12(4). <https://doi.org/10.1177/21582440221134794>
- Hernández-Martín, R., & Padrón-ávila, H. (2021). "The carbon footprint of airport ground access as part of an outbound holiday trip". *Sustainability (Switzerland)*, 13(16). <https://doi.org/10.3390/su13169085>
- Higham, J., Cohen, S., Cavaliere, C. T., Reis, A. C., & Finkler, W. (2016). "Climate Change, Tourist Air Travel and Radical Emissions Reduction". *Journal of Cleaner Production*. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2014.10.100>
- Hosny, N. A., Yasser, N., & Raafat, A. (2023). "Assessing the Impact of Financial Inclusion on Economic Growth – Evidence From Selected European Countries". *Management Science Journal*, 2(2), 80-101.
- Huang, C., An, J., Wang, H., Liu, Q., Tian, J., Wang, Q., Hu, Q., Yan, R., Shen, Y., Duan, Y., Fu, Q., Shen, J., Ye, H., Wang, M., Wei, C., Cheng, Y., & Su, H. (2021). "Highly Resolved Dynamic Emissions of Air Pollutants and Greenhouse Gas CO₂ During COVID-19 Pandemic in East China". *Environmental Science & Technology Letters*. <https://doi.org/10.1021/acs.estlett.1c00600>
- Hussain, M. S., Nawaz, M. A., Ahmad, T. I., & Bhatti, M. A. (2021). "Environmental Governance and Green Energy: An Administrative Toolkit to Reduce Environmental Degradation". *Irasd Journal of Management*. <https://doi.org/10.52131/jom.2021.0303.0049>
- Ibe, G. I. (2023). "Asymmetric Effect of Environmental Tax on CO₂ Emissions Embodied in Domestic Final Demand in South Africa: A NARDL Approach". *African Development Review*. <https://doi.org/10.1111/1467-8268.12727>
- International Transport Forum. (2021). "Corporate Partnership Board CPB Decarbonising Air Transport Acting Now for the Future Decarbonising Transport". www.itf-oecd.org
- Irianto, I. K., Wisnumurti, A. A., Aryaningsih, N. N., & Reeve, D. (2020). "Review of Government Policy Toward Social Welfare and Sustainability of The Tourism Industry". *SOSHUM: Jurnal Sosial dan Humaniora*, 10(2), 115-121. <https://doi.org/10.31940/soshum.v10i2.1791>
- Jiao, T., Zhao, X., & Li, X. (2023). "The sooner, the better? Interactions of stakeholders in online food delivery service platforms". *Asia Pacific Journal of Marketing and Logistics*, 35(5), 1134-1156. <https://doi.org/10.1108/APJML-01-2022-0039>
- Jungo, J., Madaleno, M., & Botelho, A. (2022). "The Relationship Between Inclusion, Financial Innovation and Economic Growth in Sub-Saharan African Countries: A PVAR Approach". *Review of Economics and Finance*, 49-59.
- Khan, R. (2021). "Beta Decoupling Relationship Between CO2 Emissions by GDP, Energy Consumption, Electricity Production, Value-Added Industries, and Population in China". *Plos One*. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0249444>
- Kilinc-Ata, N., & Likhachev, V. L. (2022). "Validation of the environmental Kuznets curve hypothesis and role of carbon emission policies in the case of Russian Federation". *Environmental Science and Pollution Research*. <https://doi.org/10.1007/s11356-022-20316-9>

- Koengkan, M., Fuinhas, J. A., & Santiago, R. (2020). The Relationship Between CO₂ Emissions, Renewable and Non-Renewable Energy Consumption, Economic Growth, and Urbanisation in the Southern Common Market. *Journal of Environmental Economics and Policy*. <https://doi.org/10.1080/21606544.2019.1702902>
- Kohn, M. (1996). Energy, Environment and Climate: Economic Instruments. *Energy & Environment*, 7(2), 147-168. <https://doi.org/10.1177/0958305X9600700204>
- Kuldasheva, Z. (2023). Do Tourism and Renewable Energy Influence CO₂ Emissions in Tourism-Dependent Countries? *International Journal of Energy Economics and Policy*. <https://doi.org/10.32479/ijeep.14410>
- Leitão, N. C., & Balsalobre-Lorente, D. (2020). The Linkage Between Economic Growth, Renewable Energy, Tourism, CO₂ Emissions, and International Trade: The Evidence for the European Union. *Energies*. <https://doi.org/10.3390/en13184838>
- Love, I., & Zicchino, L. (2006). Financial development and dynamic investment behavior: Evidence from panel VAR. *Quarterly Review of Economics and Finance*, 46(2), 190-210. <https://doi.org/10.1016/j.qref.2005.11.007>
- Lv, Z., Y. Chu, A. M., McAleer, M., & Wong, W. (2019). Modelling Economic Growth, Carbon Emissions, and Fossil Fuel Consumption in China: Cointegration and Multivariate Causality. *International Journal of Environmental Research and Public Health*. <https://doi.org/10.3390/ijerph16214176>
- Martins, T., Barreto, A. C., Souza, F. M., & Souza, A. M. (2021). Fossil fuels consumption and carbon dioxide emissions in G7 countries: Empirical evidence from ARDL bounds testing approach. *Environmental Pollution*, 291, 118093. <https://doi.org/10.1016/J.ENVPOL.2021.118093>
- Mensah, I. A., Sun, M., Gao, C., Omari-Sasu, A. Y., Zhu, D., Ampimah, B. C., & Quarcoo, A. (2019). Analysis on the nexus of economic growth, fossil fuel energy consumption, CO₂ emissions and oil price in Africa based on a PMG panel ARDL approach. *Journal of Cleaner Production*, 228, 161-174. <https://doi.org/10.1016/J.JCLEPRO.2019.04.281>
- Mhadhbi, M., Gallali, M. I., Goutte, S., & Guesmi, K. (2021). On the asymmetric relationship between stock market development, energy efficiency and environmental quality: A nonlinear analysis. *International Review of Financial Analysis*, 77, 101840. <https://doi.org/10.1016/J.IRFA.2021.101840>
- Miceikienė, A., Gesevičienė, K., & Rimkuvienė, D. (2021). Assessment of the dependence of GHG emissions on the support and taxes in the EU countries. *Sustainability (Switzerland)*, 13(14). <https://doi.org/10.3390/su13147650>
- Nguyen, A. T. (2019). Examining the Relationships Between Energy Use, Fossil Fuel Consumption, Carbon Dioxide Emissions, and Economic Growth in Southeast Asia. *Journal of Asian Energy Studies*. <https://doi.org/10.24112/jaes.030005>
- Niedzielski, P., Ziolo, M., Kozuba, J., Kuzionko-Ochrymiuk, E., & Drop, N. (2021). Analysis of the relationship of the degree of aviation sector development with greenhouse gas emissions and measures of economic development in the European Union countries. *Energies*, 14(13). <https://doi.org/10.3390/en14133801>
- Noubissi, E. D. (2023). Economic Impact of the Carbon Tax: Evaluation of the Reduction in <sc>CO₂</sc> Emissions. *Natural Resources Forum*. <https://doi.org/10.1111/1477-8947.12348>
- Olaoye, O. O., Orisadare, M., & Okorie, U. U. (2019). Government expenditure and economic growth nexus in ECOWAS countries. *Journal of Economic and Administrative Sciences*, 36(3), 204-225. <https://doi.org/10.1108/jeas-01-2019-0010>
- Padungsaksawasdi, C. (2020). On the dynamic relationship between gold investor sentiment index and stock market: A sectoral analysis. *International Journal of Managerial Finance*, 16(3), 372-392. <https://doi.org/10.1108/IJMF-11-2018-0334>
- Palaia, G., Zanetti, D., Salem, K. A., Cipolla, V., & Binante, V. (2021). THEA-CODE: A Design Tool for the Conceptual Design of Hybrid-Electric Aircraft With Conventional or Unconventional Airframe Configurations. *Mechanics & Industry*. <https://doi.org/10.1051/meca/2021012>
- Prasad, M. (2022). Hidden benefits and dangers of carbon tax. *PLOS Climate*, 1(7), e0000052. <https://doi.org/10.1371/journal.pclm.0000052>
- Quasem Al-Amin, A., Hamid Jaafar, A., & Siwar, C. (2010). Climate change mitigation and policy concern for prioritization. *International Journal of Climate Change Strategies and Management*, 2(4), 418-425. <https://doi.org/10.1108/17568691011089936>
- Raza, S. A., Sharif, A., Wong, W., & Abd Karim, M. Z. (2016). Tourism Development and Environmental Degradation in the United States: Evidence From Wavelet-Based Analysis. *Current Issues in Tourism*. <https://doi.org/10.1080/13683500.2016.1192587>

- Rico, A., Martínez-Blanco, J., Montlleó, M., Rodríguez, G., Tavares, N., Arias, A., & Oliver-Solà, J. (2019). "Carbon footprint of tourism in Barcelona". *Tourism Management*, 70, 491-504.
<https://doi.org/10.1016/J.TOURMAN.2018.09.012>
- Robaina, M., Moutinho, V., & Costa, R. (2016). "Change in Energy-Related CO₂ (Carbon Dioxide) Emissions in Portuguese Tourism: A Decomposition Analysis From 2000 to 2008". *Journal of Cleaner Production*.
<https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2015.03.023>
- Ronoowah, R. K., & Seetanah, B. (2022). "Corporate governance, capital structure, and firm performance: a panel VAR approach". *SN Business & Economics*, 3(1). <https://doi.org/10.1007/s43546-022-00382-4>
- Samour, A., Isiksal, A. Z., & Resatoglu, N. G. (2019). "Testing the impact of banking sector development on Turkey'S CO₂ emissions". *Applied Ecology and Environmental Research*, 17(3), 6497-6513.
https://doi.org/10.15666/aecer/1703_64976513
- Sari, K. E., Sulisty, D. E., & Utomo, D. M. (2017). "Reduction of CO₂ emission from transportation activities in the area of Pasar Besar in Malang City". *IOP Conference Series: Earth and Environmental Science*, 70(1).
<https://doi.org/10.1088/1755-1315/70/1/012018>
- Sarkodie, S. A., Ntiamoah, E. B., & Li, D. (2019). "Panel Heterogeneous Distribution Analysis of Trade and Modernized Agriculture on CO₂ Emissions: The Role of Renewable and Fossil Fuel Energy Consumption". *Natural Resources Forum*. <https://doi.org/10.1111/1477-8947.12183>
- Savranlar, B. (2024). "The Role of Environmental Tax on the Environmental Quality in EU Counties: Evidence From Panel Vector Autoregression Approach". *Environmental Science and Pollution Research*. <https://doi.org/10.1007/s11356-024-33632-z>
- Sezgin, F. H., Bayar, Y., Herta, L., & Gavriletea, M. D. (2021). "Do Environmental Stringency Policies and Human Development Reduce CO₂ Emissions? Evidence From G7 and BRICS Economies". *International Journal of Environmental Research and Public Health*. <https://doi.org/10.3390/ijerph18136727>
- Sharif, A., Afshan, S., Chrea, S., Amel, A., & Khan, S. A. R. (2020). "The role of tourism, transportation and globalization in testing environmental Kuznets curve in Malaysia: new insights from quantile ARDL approach". *Environmental Science and Pollution Research*, 27(20), 25494-25509. <https://doi.org/10.1007/s11356-020-08782-5>
- Silajdzic, S., & Mehić, E. (2018). "Do Environmental Taxes Pay Off? The Impact of Energy and Transport Taxes on CO₂ Emissions in Transition Economies". *South East European Journal of Economics and Business*.
<https://doi.org/10.2478/jeb-2018-0016>
- Sommer, J. M., & Hargrove, A. (2020). "Power and politics in the world-system: A cross-national analysis of environmental governance". *Journal of World-Systems Research*, 26(2), 263-287. <https://doi.org/10.5195/jwsr.2020.998>
- Susanty, A., Puspitasari, N. B., Saptadi, S., & Siregar, S. D. (2020). "Using System Dynamics Approach to Build Policy Scenario for Reducing CO₂ Emission Resulted From Tourism Travel to Karimunjawa". *Kybernetes*.
<https://doi.org/10.1108/k-09-2019-0624>
- Tang, M., & Shou-zhong, G. E. (2018). "Accounting for Carbon Emissions Associated With Tourism-Related Consumption". *Tourism Economics*. <https://doi.org/10.1177/1354816618754691>
- Tang, Z. K., Shang, J., Shi, C., Liu, Z., & Bi, K. (2014). "Decoupling Indicators of CO₂ Emissions From the Tourism Industry in China: 1990–2012". *Ecological Indicators*. <https://doi.org/10.1016/j.ecolind.2014.06.041>
- Teng, Y., Cox, A., & Chatziantoniou, I. (2021). "Environmental Degradation, Economic Growth and Tourism Development in Chinese Regions". *Environmental Science and Pollution Research*. <https://doi.org/10.1007/s11356-021-12567-9>
- Tian, Q., Hu, A., Zhang, Y., & Meng, Y. (2023). "The impact of export tax rebate reform on industrial exporters' soot emissions: Evidence from China". *Frontiers in Environmental Science*, 10. <https://doi.org/10.3389/fenvs.2022.1101102>
- Ullah, I., Rehman, A., Svobodova, L., Akbar, A., Shah, M. H., Zeeshan, M., & Rehman, M. A. (2022). "Investigating Relationships Between Tourism, Economic Growth, and CO₂ Emissions in Brazil: An Application of the Nonlinear ARDL Approach". *Frontiers in Environmental Science*, 10. <https://doi.org/10.3389/fenvs.2022.843906>
- Ullah, S., Nadeem, M., Ali, K., & Abbas, S. (2021). "Fossil Fuel, Industrial Growth and Inward FDI Impact on CO₂ Emissions in Vietnam: Testing the EKC Hypothesis". *Management of Environmental Quality an International Journal*.
<https://doi.org/10.1108/meq-03-2021-0051>
- Ulucak, R., Khan, D., & Kassouri, Y. (2020). "An Assessment of the Environmental Sustainability Corridor: Investigating the Non-linear Effects of Environmental Taxation on CO₂ Emissions". *Sustainable Development*.
<https://doi.org/10.1002/sd.2057>

- Wang, M. C., & Wang, C. S. (2018). "Tourism, the environment, and energy policies". *Tourism Economics*, 24(7), 821-838. <https://doi.org/10.1177/1354816618781458>
- Wolde-Rufael, Y., & Mulat-Weldemeskel, E. (2021). "Do Environmental Taxes and Environmental Stringency Policies Reduce CO2 Emissions? Evidence From 7 Emerging Economies". *Environmental Science and Pollution Research*. <https://doi.org/10.1007/s11356-020-11475-8>
- Wolde-Rufael, Y., & Mulat-Weldemeskel, E. (2022). "Effectiveness of Environmental Taxes and Environmental Stringent Policies on CO2 Emissions: The European Experience". *Environment Development and Sustainability*. <https://doi.org/10.1007/s10668-022-02262-1>
- Xynas, L. (2011). "Climate change mitigation: Carbon tax - Is it the better answer for Australia?" *Australian Tax Forum*, 26(3), 339-395. <https://search.informit.org/doi/10.3316/informit.609133019416692>
- Yorucu, V. (2016). "Growth Impact of CO₂ emissions Caused by Tourist Arrivals in Turkey". *International Journal of Climate Change Strategies and Management*. <https://doi.org/10.1108/ijccsm-12-2014-0148>
- Zhang, Z., & Baranzini, A. (2003). "What Do We Know About Carbon Taxes? An Inquiry Into Their Impacts on Competitiveness and Distribution of Income". *SSRN Electronic Journal*. <https://doi.org/10.2139/ssrn.394080>
- Zimon, G., Pattak, D. C., Voumik, L. C., Akter, S., Kaya, F., Walasek, R., & Kochański, K. (2023). "The Impact of Fossil Fuels, Renewable Energy, and Nuclear Energy on South Korea's Environment Based on the STIRPAT Model: ARDL, FMOLS, and CCR Approaches". *Energies*, 16(17). <https://doi.org/10.3390/en16176198>

Yazar Katkıları: *Tek Yazar* Fikir Tasarım Denetleme- ; Kaynaklar- ; Veri Toplanması ve/veya İşlemesi ; Analiz ve/veya Yorum -; Literatür Taraması ; Yazıyı Yazan ; Eleştirel İnceleme

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazarlar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Etik Kurul Belgesi: -

Author Contributions: *Sole Author* Concept -; Design-; Supervision-Resources; Data Collection and/or Processing; Analysis and/or Interpretation ; Literature Search-; Writing Manuscript-; Critical Review

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The authors declared that this study has received no financial support.

Ethical Committee Approval: -

İslami Finans Perspektifinden Kitle Fonlamasının Araştırılması ve Model Önerileri

Research and Model Recommendations of Crowdfunding from the Islamic Finance Perspective

Ömer ÇANAKÇI¹

Mustafa YURTTADUR²

(Sorumlu Yazar–Corresponding Author)

¹ KuveytTürk Katılım Bankası A.Ş., Balıkesir, Türkiye,

omercanacki@gmail.com

² Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi, Gönen

Meslek Yüksekokulu, Muhasebe ve Vergi

Bölümü Balıkesir, Türkiye,

myurttadur@bandirma.edu.tr

Geliş Tarihi/Received: 3.3.2024

Kabul Tarihi/Accepted: 3.12.2024

Atf /Cite this article:

Çanakçı, Ö. & Yurttadur, M. (2025). İslami Finans Perspektifinden Kitle Fonlamasının Araştırılması ve Model Önerileri. *Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21, 34-49.

Bu makale Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Ana Bilim Dalı bünyesinde 2024 yılında Doç. Dr. Mustafa Yurttadur danışmanlığında hazırlanan " Alternatif Finansman Yöntemi Olarak Kitle Fonlamasının İslami Finans Yöntemleriyle İncelenmesi ve Model Önerisi" adlı Yüksek Lisans Tezinden üretilmiştir.

This article checked by

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.

Öz

Girişimcilerin geleneksel olarak kullandığı finansman yöntemlerine alternatif olarak sunulan kitle fonlama sistemi, son dönemde oldukça popüler olmuş ve yeni platformların kurulmasıyla birlikte girişimcilik ekosistemine oldukça katkı sağlamaktadır. Çalışmanın amacı, girişimciliğin finansman türlerinden biri olan kitle fonlamasının kavramsal açıklamalarının yapılması ve İslami finans perspektifinden kitle fonlamasının uyumu araştırılarak, uygulanabilir iki farklı model önerisi sunmaktır. Aynı zamanda çalışmada kitle fonlama sisteminin tarihsel gelişimi aktarılmış, ülkemizdeki mevzuatsal durumu ve tamamlanmış kitle fonlaması kampanyalarından örnekler sunulmuştur. Çalışmada önerilen modeller, İslami finans sisteminin bilinen yöntemleri olan faizsiz borç manasına gelen karz-ı hasen ve birden fazla kişinin sermayelerini birleştirerek ortak iş yapması girişimi olarak adlandırılan müşareke sözleşmeleridir. Çalışma sonucunda, dünyada örnekleri bulunan ve aktif olarak kullanılan ancak ülkemizde henüz örneği bulunmayan borçlanmaya dayalı kitle fonlaması sistemine; İslami finans perspektifinden karz-ı hasen ve müşareke temelli iki farklı model önerilmiştir. Önerilen modellerin kullanım alanlarının olduğu ve ülkemizde de yasal mevzuat düzenlemelerinin yapılmasıyla hızlı bir şekilde İslami finans ekosisteminde yer bulup, sektöre ve literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kitle Fonlaması, İslami Finans, Girişimciliğin Finansmanı, Karz-ı Hasen, Müşareke

Abstract

The crowdfunding system, offered as an alternative to entrepreneurs' traditional nutrition financing methods, has become very popular recently and has significantly contributed to the entrepreneurship ecosystem by establishing new platforms. I will begin by explaining entrepreneurship, knowledge of entrepreneurship, crowdfunding, and Islamic finance systems with structured structural frameworks. The crowdfunding system has many features that are compatible with Islamic finance products. Compatibility of Islamic financial products such as grant, qard-i hasan, musharakah and mudarabah has been made in donation, reward, debt and share-based systems, which are types of crowdfunding systems. The structure and details of the crowdfunding system are explained with examples. The final structured framework, the crowdfunding system and the collapse of Islamic finance, is widely used in the world, but the debt-based crowdfunding system is more exemplified today. Two different regional models of karz-ı hasen and musharakah have been proposed. The proposed models are used worldwide and will quickly find a place and contribute to the Islamic finance ecosystem following the legislative regulations.

Keywords: Crowdfunding, Islamic Finance, Financing of Entrepreneurship, Qarz-i Hasan, Musharakah

Giriş

Ekonomik gelişmişliğin önemli faktörlerinden biri girişimciliktir. Girişimcilik, ekonomik ve sosyal olarak toplumların gelişmesine katkıda bulunmaktadır. Bu sebeple teşvik edilmesi ve girişimcilere fırsatlar oluşturularak desteklenmesi gerekmektedir. Girişimciler, iş fikirlerini hayata geçirme sürecinde finansmana ihtiyaç duyarlar. İhtiyaç duyulan finansmana ulaşma kapasitesi ve finansman maliyeti girişimin ömrünü belirleyen iki önemli unsurdur. Girişimciliğin finansmanına bakıldığında aile, yakın çevre yardımları ve banka kredisi gibi yöntemler ilk akla gelen yöntemlerdir. Buna ek olarak melek yatırımcı, risk sermayesi ve kitle fonlaması alternatif finansman yöntemi olarak girişimciliğin finansmanında yer almaktadır.

Teknolojinin hızla geliştiği son yıllarda girişimlere yatırım yapmak isteyenleri sürece dahil eden, girişimcilerin iş fikrini ve projelerini tanıtırak finansman desteğini kitlelerden sağlamayı amaçlayan kitle fonlaması sistemi ortaya çıkmıştır. Kitle fonlaması sistemi internet tabanlı bir platform üzerinden girişimci ve yatırımcıyı buluşturmayı amaçlamaktadır. Oluşturulan platform aracılığı ile girişimci projesini tüm detaylarıyla anlatma şansını elde etmektedir. Yatırımcı ise bu bilgiler üzerinden projeye belirli tutar destek vermektedir. Kitle fonlaması sistemi türlerine göre dört başlık altında incelenmektedir. Bağış ve ödülle dayalı kitle fonlaması yatırımcı tarafından finansal bir getirinin talep edilmediği türler olarak tanımlanırken, paya ve borçlanmaya dayalı kitle fonlamasında ise yatırımcının finansal bir getiri elde etme amacı bulunmaktadır.

Bu çalışma, girişimciler için alternatif finansman yöntemi olarak kullanılan Kitle Fonlama sisteminin, İslami Finans yöntemleriyle incelenerek ülkemizde mevzuat olarak var olan ancak fiili uygulamada olmayan borçlanmaya dayalı kitle fonlaması usulüne yine İslami Finans yöntemleriyle uyumlu model önerisi sunmayı amaçlamaktadır. Daha önce yapılmış olan çalışmalarda paya dayalı kitle fonlaması üzerinde durulmuş ancak borçlanmaya dayalı kitle fonlamasıyla ilgili bir model çalışmasına rastlanmamıştır. Bundan dolayı bu konuda bir model çalışmasının literatür için son derece önemli bir katkıda bulunacağı düşünülmektedir. Ayrıca önerilen modellerde iki farklı alternatif bulunmaktadır. Faizsiz borç olarak kullanılan karz-ı hasen modelinde İslami yardımlaşma perspektifinden düşük gelir gruplarına kaynak aktarımı gerçekleştirilebilirken, ortaklık sözleşmesine dayanan müşareke modelinde ise yüksek tutarlı projelere yüksek kaynak aktarımı gerçekleştirme fırsatı sunulmaktadır.

1. Girişimcilik Kavramı

Türk Dil Kurumu (TDK) tarafından “girişimci olma durumu” olarak açıklanan girişimcilik kavramı içerisinde girişimci “1.Üretim için bir işe girişen, kalkışan kimse; müteşebbis, 2.Ticaret, endüstri vb. alanlarda sermaye koyarak girişimde bulunan kimse” şeklinde tanımlanmaktadır (Türk Dil Kurumu Sözlükleri, 2023). Genel olarak girişimcilik yaratıcı ve yenilikçi fikirlerle bir pazarın oluşturulması ve böylece çeşitli fırsatların meydana çıkarılması doğrultusundaki süreç olarak açıklanmaktadır (Özdevecioğlu ve Karaca, 2015: 41). Girişimcilik, sadece yeni iş kurmak ile ilgili değildir. Aynı zamanda var olan işleri büyütüp geliştirmek, yeni pazarlara dahil olmakta girişimcilik kavramının içerisinde yer almaktadır. Toplumda karşılığı olan sosyal girişimleri gerçekleştirmek ve topluma bu şekilde fayda sağlamakta girişimcilik kavramının bir parçası olarak kabul edilmektedir.

1.1. Girişimciliğin Finansmanı

İşletmeler büyüdükçe faaliyetlerini belirli bir seviyeye taşıyabilmek, yeni pazarlara girmek, araştırma ve geliştirme çalışmalarına yatırım yapmak için genellikle ek sermayeye ihtiyaç duymaktadırlar. Girişimciler ihtiyaç duyduğu sermaye ihtiyacını ilk başta aile, arkadaş ve yakın çevresinden temin etmeye çaba gösterdiği gibi belirli aşamalardan sonra banka kredisi, risk sermayesi, melek yatırımcı ve son dönemde popülerliği artan kitle fonlaması sistemine dahil olarak da bulmaya çalışmaktadır.

1.1.1. Özsermaye

Girişimcilerin kendilerini finanse etmeleri ve projelerine kendileri yatırım yapmaları ile girişimci dışında 3. kişilerin de ortaklıkları özsermaye finansmanı olarak adlandırılmaktadır. Bu durumda projelerini hayata geçirebilmek için kendi kazandıkları ve biriktirdikleri paraları kullanılmaktadır. Ancak girişimcilerin özsermayeleri, yatırım yapabilmeleri, pazarda diğer girişimcilerle rekabet edebilmeleri ve işlerini geliştirebilmeleri için yetersiz kalmaktadır. Girişimcilerin projelerini başlatması ve ilerleterek devam edebilmeleri için ihtiyaç duydukları sermayeye ulaşabilmeleri önemlidir (Zholdyuly, 2022: 9).

1.1.2. Aile, Arkadaş ve Yakın Çevre Yardımları

Girişimciler yeni projelerini hayata geçirirken sermayelerini tamamlamak üzere aileleri, arkadaşları ve yakın çevrelerine başvurabilmektedir. Aile ve arkadaş çevresi yardımları özellikle dış kaynak sağlanmasının zor olabileceği ilk aşamalarda oldukça önemlidir. Bu tür finansmanlar, kolay elde edilebilmeleri ve geri ödemedeki kolaylıklar sebebiyle girişimciler için

olumlu özelliklere sahiptir. Her ne kadar bu fonlar avantajlı olsa da finansman sahipleri yönetime müdahale etme, kârdan pay isteme, sahiplenme, çalışanlara karışma ve ilerleyişe dahil olma gibi dezavantajları da beraberinde getirmektedir (Yerdelen Kaygın ve Yıldız, 2015: 282).

1.1.3. Banka Kredisi

En önemli finans kaynaklarından birisini bankalar oluşturmaktadır. Birçok girişimcinin işlerini başlatma, geliştirme veya işletmeye devam etme aşamasında finansman sağlamak için başvurduğu bir kaynaktır. Ancak özellikle ekonominin iyiye gitmediği dönemlerde bankalar girişimcilere finans sağlama konusunda çekingen davranabilmektedir. Bu nedenle girişimciler, finansman talep ederken, ihtiyaçlarını açık ve tam olarak sunmaları gerekmektedir. Girişimcilerin, kurdukları işlerini belirli bir aşamaya getirdikten sonra bankalara başvurmaları, bankaların finansman sağlama şanslarını arttırmaktadır. Bununla birlikte bankalar aldıkları riskleri azaltmak için uzun vadeli değil kısa dönemli kredi vermeyi tercih etmektedir (Şahap, 2020: 37).

1.1.4. Risk Sermayesi

Yeterli mali gücü olmayan girişimcilerin ekonomik değer üretebilecek ve gelişebilecek projelerini gerçekleştirmeleri için finansman sağlayan diğer bir grup risk sermayesidir. Sermayedarlar yeni kurulan ya da küçük boyutlu işletmelere borç vermek yerine ortak olarak özkaynak sağlamaktadır. Ancak bu durumda ortaya yeni bir ürün meydana getirilmesi ve ürünün piyasada tutunabilmesi risklerini de meydana getirmektedir. Bu nedenle finans kaynakları kişiler, yüksek risk karşılığında yüksek getiri sağlamak düşüncesiyle bu riski almaktadır. Bir ortaklık türü olan bu modelde ortaklardan birisi mal ve hizmet sağlanabileceğine inanırken diğer ortak teknolojik gelişme ve yeniliklerin peşindedir. Bu durumda diğer bir ortak olan risk sermayedarı da bu fikirleri benimseyerek başarılı olacağına inanan ve finansman sağlayan taraftır (Tulum ve Burak, 2019: 14).

1.1.5. Melek Yatırımcılar

Melek yatırımcı tabiri ilk kez 1981 yılında finans alanında çalışan Prof. William E. Wetzel tarafından kullanılmıştır. Wetzel, girişimcilik faaliyetleri kapsamında finansman modelleri üzerinde çalışırken getiri beklentisi haricinde finansörlerin diğer motivasyonlarını da göz önünde bulundurarak bu ismi ortaya koymuştur. Diğer yatırım araçlarına kıyasla %25 ve üzeri getiri sağlayan girişimlere destek veren melek yatırımcıların kendileri de aynı zamanda başarılı girişimcilerden oluşmaktadır. Bu nedenle yatırım yaptıkları girişimcilere sadece maddi değil, çalışma alanlarında danışmanlık yaparak da firmaların katma değerlerini arttırmaktadırlar (Kurnaz ve Bedük, 2017: 29).

2. Kitle Fonlaması

İngilizcede “crowdfunding” olarak bilinen, Türkçeye ise “kitle fonlaması” olarak çevrilen bu kavram ilk defa Michael Sullivan tarafından 2006 senesinde kullanılmıştır. Hukuk ve ekonomi alanlarında her ne kadar çokça kullanılsa da henüz Türk Dil Kurumu Sözlüğünde yer almamaktadır.

Kitle fonlaması; “kaynak bulma sorununa çözümlerin, kendi çalışanları ya da piyasadaki seçilmiş profesyonel danışman veya uzmanlar tarafından değil de genel kitlelerden sağlanması, kitle katkısı veya İngilizce adıyla crowdsourcing olarak açıklanmaktadır” (Yurttadur, 2023: 4).

Kitle fonlaması, girişimcilerin projelerini hayata geçirmeleri için finansman sağlama amacı güden bir modeldir. Girişimciler, bankaların riski yüksek bulmaları veya risk sermayesi fonlarının sınırlı getirileri nedeniyle sermaye bulma konusunda zorlanabilmektedir. Ayrıca, aile ve yakın çevre kaynakları genellikle yeterli olmayabilir. Bu bağlamda, kitle fonlaması, geniş bir kitlenin küçük miktarlarda katkıda bulunarak bir projenin finansmanını sağlamasına dayanmaktadır.

Kitle fonlamasının ortaya çıkışına bakıldığında ilk kez sanat alanında kullanıldığı görülmektedir. Beethoven ve Mozart gibi sanatçıların eserlerini konserlerde sunabilmeleri için ihtiyaç duyduğu maddi desteği sanatçıların sevenleri temin etmiştir. Bunun yanı sıra ABD'nin kuruluşunun 100. Yılı kutlamaları için Fransa'dan gönderilen Özgürlük Heykeli'nin kaidesi maddi yetersizlikler sebebiyle Amerikan devleti tarafından yaptırılmamıştır. Dönemin gazetecisi Joseph Pulitzer ise sahibi olduğu “World” adlı gazeteyle ilan vererek herkese bağış yapmaları için çağrıda bulunmuştur. Bunun üzerine toplanan para ile heykelin kaidesi yapılmıştır. Bu durum kitle fonlamasının ilk örneklerinden birisi olarak gösterilmektedir. Türkiye'ye bakıldığında ise Anadolu'nun köklü geleneklerinden birisi olan imece usulünün kitle fonlaması ile benzer özelliklere sahip olduğu ve ilk örneklerinden birisi olarak değerlendirilebileceği anlaşılmaktadır (Öztürk vd., 2023: 57).

Kitle fonlamasının ilk örnekleri sayılan bu olaylara bakıldığında sanat, kültür ve toplum projeleri için finansman sağlamak amacıyla ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Bu örnekler, kitle fonlamasının temelini oluşturan topluluktan kaynak toplama ve projeleri destekleme anlayışının geçmişe dayandığını göstermektedir. Ancak, günümüzdeki çevrimiçi platformlar üzerinden gerçekleştirilen kitle fonlaması, internetin ve dijital teknolojilerin etkisiyle çok daha geniş bir kapsama ve etki alanına sahiptir.

2.1. Kitle Fonlaması Türleri

Projelerin veya girişimlerin finansmanını geniş bir destekçi kitlesinden toplama yöntemi olan kitle fonlamasının farklı türleri bulunmaktadır. Kitle fonlaması türleri çeşitli ihtiyaçlara ve projelere göre değişiklik göstermektedir. Bu doğrultuda girişimcilerin ihtiyaç duydukları sermayeye ulaşabilmeleri için dört temel kitle fonlaması türü kullanılmaktadır. Bunlar, bağışa dayalı kitle fonlama, ödüle dayalı kitle fonlama, borca dayalı kitle fonlama ve paya dayalı kitle fonlama adı ile değerlendirilmektedir. Her bir kitle fonlaması türü, farklı projeler ve girişimler için uygun olabilmektedir. Bu doğrultuda girişimcilerin finansman ihtiyaçlarına ve projelerinin gelişimine göre seçim yapmalarına olanak tanımaktadır.

2.1.1. Bağışa Dayalı Kitle Fonlaması

Bağışa dayalı kitle fonlama girişimcilerin birçok kişiden kaynak sağlamak amacıyla gerçekleştirdiği bir uygulamadır. Bağış yapan kişiler verdikleri fon karşılığında maddi bir çıkar beklememektedir. Burada bağışçıların motivasyonu bir girişimciye ya da projeye katkı sağlamak, kendini gerçekleştirme ve hayırseverlik gibi kavramlardır. (Canbaz ve Çonkar, 2018: 44). Bağışa dayalı kitle fonlama genellikle toplum içerisinde yer alan yardım çalışmaları ve sosyal sorumluluk projeleri kapsamında gerçekleşmektedir. Bu model, özellikle topluluk destekli veya sosyal sorumluluk projeleri için etkili bir finansman yöntemi olarak insanların toplumsal veya çevresel hedeflere ulaşmak için bir araya gelmelerini sağlaması bakımından önemlidir. Bu doğrultuda insanların belirli bir amaç ile hareket etmesine veya projenin gerçekleşmesine katkıda bulunmalarını teşvik etmekte ve topluluk odaklı bir finansman yöntemi olarak öne çıkmaktadır. Bunların arasında sokak hayvanları için barınak yaptırmak, maddi yetersizlikten dolayı okuyamayan çocukların okutulması ya da aşevleri sayılabilir.

2.1.2. Ödüle Dayalı Kitle Fonlaması

Kitle fonlama içerisinde en sık görülen fonlama şekli ödüle dayalı kitle fonlamadır. Bu tür fonlamada girişimci, yatırımcıya ürününü ya da projesini desteklediği için maddi olmayan bir ödül sunarak karşılığını vermektedir. Bu ödüller t-shirt, telefon, kitap ya da kitabın önsözünde geçen bir teşekkür olabilmektedir (Atsan ve Oruç Erdoğan, 2015: 302).

Ödüle dayalı kitle fonlaması genellikle yaratıcı projeler, ürün lansmanları ve sanat eserleri gibi çeşitli projelerde kullanılmaktadır. Projeyi destekleyenler, girişimcilere belirli bir miktarda sermaye sağlayarak projenin gelişimine katkıda bulunmakta ve karşılığında projenin tamamlanması sonucunda çeşitli ödüller veya ayrıcalıklar elde etmektedirler. Bu ödüller, projenin doğrudan bir parçası olma, projenin başlangıç sürecine dahil olma, özel bir ürün alabilme veya çeşitli avantajlara ulaşma gibi çeşitli şekillerde olabilmektedir. Girişimciler, bu ödüllerle yatırımcılara projelerine katkıda bulunmaları için teşvikte bulunmaktadır.

Ödüle dayalı kitle fonlama için verilebilecek örnekler arasında gerekli finansmana sahip olmadığı kitabını yayımlayamayan bir yazar ya da albüm çıkaramayan bir sanatçı gösterilebilir. Proje sahibi kişi, işinin gerçekleşmesinin ardından kendisine destek olan kişilere ortaya çıkardığı ürünü ödül olarak vermektedir. Bu nedenle yatırımcılar bu tür projelerden finansal bir kazanç elde etmezler.

2.1.3. Borca Dayalı Kitle Fonlaması

Bir diğer kitle fonlama türü olan borca dayalı kitle fonlama, yatırımcının girişimciye borç vermesi ve daha sonra girişimcinin bu fonu yatırımcıya geri ödemesi şeklinde gerçekleşmektedir. Bu fonlama türü aynı zamanda peer to peer (P2P) diğer bir deyişle internet aracılığı ile bir araya gelen ve birbirini tanımayan farklı kişilerin borç alıp vermesidir. Yatırımcıların, girişimcilere verdikleri borçlarını faizi ile geri almaları oldukça yaygın bir uygulamadır ancak borcunu faizsiz geri alan yatırımcılar da bulunmaktadır (Canbaz ve Çonkar, 2018: 45).

Bu fonlama türünün avantajlarından biri, girişimcilerin banka kredileri gibi daha geleneksel finansman yöntemlerine başvurmadan ihtiyaç duydukları sermayeyi elde etmelerine olanak tanınmasıdır. Bankadan kredi almak genellikle teminat ve kredi geçmişi gerektirirken, borca dayalı kitle fonlamasında daha esnek şartlar ve daha düşük faiz oranları söz konusu olabilmektedir.

Ancak, bu modelin beraberinde getirdiği riskler de göz önünde bulundurulmalıdır. Girişimciler, projelerinde başarısız olmaları halinde borçlarını geri ödemekte zorlanabilirler. Yatırımcılar ise borçlarını geri alamama riski ile karşılaşabilmektedir. Dolayısıyla, her iki tarafın da dikkatli bir risk değerlendirmesi yapması ve anlaşma koşullarını dikkatlice belirlemesi önemlidir.

2.1.4. Paya Dayalı Kitle Fonlaması

Paya dayalı kitle fonlama aynı zamanda ortaklık ve hisse temelli kitlesel fonlama olarak da adlandırılmaktadır. Bu fonlama türünde girişimciler, aldıkları fonlar karşılığında yatırımcılarına, kurdukları şirketin hisselerini vermektedir. Böylece yatırımcılar, girişimciler tarafından kurulan firmalara ya da şirketlere ortak olmuş olmakta ve belirlenen şartlar çerçevesinde

belirli bir gelir elde etmektedirler. Bu işlemi gerçekleştiren platformlar, girişimcilerden ayrıntılı bir rapor talep ederek bunu yayımlamaktadır. Ardından yatırımcılar istedikleri girişimciye yatırım yapabilmek için gereken tutarı, platform aracılığı ile girişimin Takasbank nezdinde açtığı hesapta toplamaktadır. Daha sonra kampanya sürecinin tamamlanması ile toplanan fon Takasbank hesabından girişimci hesabına, hisse payları ise Merkezi Kayıt Kuruluşu nezdinde kaydileştirilerek yatırımcıların hesaplarına aktarılmaktadır. (Parlıyan, 2023: 24).

Bu model, girişimciler için finansman sağlamanın yanı sıra, yatırımcılar için de potansiyel bir getiri elde etme fırsatı sunmaktadır. Eğer proje başarılı olursa ve değeri artarsa, yatırımcıların sahip oldukları paylar da değerlendirilmektedir. Ancak, projenin başarısız olması durumunda ise yatırımlarını kaybedebilirler.

2.2. Kitle Fonlamanın Gelişimi

Kitle fonlaması, dünya genelinde giderek yaygınlaşan ve çeşitlenen bir finansman modeli haline gelmiştir. İlk olarak 2000'li yılların başlarında ortaya çıkan bu yöntem, internetin gücünü kullanarak projelerin, girişimlerin veya bireylerin ihtiyaç duyduğu finansmanı geniş bir destekçi kitlesinden toplama amacını taşımaktadır. Kitle fonlaması, hayır kurumlarından sanat projelerine, girişimcilikten teknoloji geliştirmeye kadar geniş bir yelpazede kullanılmaktadır. Bu çeşitlilik, farklı alanlardaki projelerin ve girişimlerin destek bulmasını sağlamaktadır. Özellikle girişimciler ve yeni kurulan şirketler için kitle fonlaması, geleneksel finansman yöntemleri ile sermayeye ulaşmada yaşanan zorlukların üstesinden gelme açısından önemli bir araç olmaktadır.

Dünya genelinde bir internet platformu üzerinden kitle fonlama adına yapılan uygulamalardan ilki “Marillion” adlı müzik grubu tarafından gerçekleştirilmiştir. 1997 yılında çıkacakları turneye fon sağlamak amacıyla hayranlarından destek alabilmek için bir girişimde bulunmuşlardır. Böylece grup, internet üzerinden hayranlarına ulaşarak turne için toplamda hayranlarından 60.000 \$ fon toplamayı başarmıştır (Ata, 2018: 276).

Ülkemizde SPK lisanslı 17 adet platform yer almaktadır ve bu platformların tamamının paya dayalı kitle fonlama platformu olduğu görülmektedir. Platformlardan 2021 yılı ile en eski listeye alınma tarihi, Vakıf Yatırım Menkul Değerler A.Ş.'dir. Listeye son katılan platform ise 2024 yılında listeye alınan Ardventure Kitle Fonlama Platformu A.Ş.'dir (Sermaye Piyasası Kurulu, 2024).

Tablo 1. KFS Sistem Verileri

Yatırımcı Sayısı	Kaydileşen Şirket Sayısı	KFS Platform Sayısı
37.757	130	17
Toplanan Fon Tutarı:	1.003.319.156 TL	

Kaynak: Merkezi Kayıt Kuruluşu, 2024

Türkiye’de kitle fonlama platform verileri toplayıp yayınlayan bir kurum ya da kuruluş bulunmamaktadır. Bu nedenle sayılara söz konusu platformlardan ulaşılabilmektedir. 2023 yılı sonu itibariyle MKK raporlarından ulaşılan verilere göre yatırımcı sayısı 37.757 ‘ye ulaşmıştır (Merkezi Kayıt Kuruluşu, 2024).

Türkiye’de kitle fonlamasıyla ilgili hukuki düzenlemeler henüz tam anlamıyla oturmuş değildir. Ancak, SPK tarafından yayınlanan ikinci tebliğ ile bu alanda çerçeve oluşturmak için gerekli adımlar atılmıştır ve gelecekte bu konuda daha fazla düzenleme beklenmektedir. Kitle fonlamanın Türkiye’de daha fazla yaygınlaşması için güven de oldukça önemli bir öğedir. Hem proje sahipleri hem de yatırımcılar arasında bu konuda farkındalık oluşturulması önem taşımaktadır.

2.3. Kitle Fonlaması Örnekleri

Kitle fonlaması her ne kadar girişimcilere sermaye bulma imkânı sunsa da yapılan kampanyaların %81’inin başarısız olduğu belirtilmektedir. Başarısız olan projelerin fonlama amaçlarının ise % 20’sinden çok daha azına ulaştıkları görülmüştür (İzmirli Ata, 2018:285).

Ülkemizdeki kitle fonlamanın başarısız örnekleri arasında Fonbulucu adı ile yer alan platformda başlatılmış olan CroMagnon Art isimindeki kampanya yer almaktadır. Bu proje kapsamında fotoğrafları renkleri ile analiz ederek müzik üretmeyi amaçlayan yapay zekâ destekli bir müzik servisi oluşturma amaçlanmıştır. Ancak bu proje sadece %21.3 fonlamaya ulaşabilmiştir. Fon toplanması hedeflenen miktar 570.000 Türk Lirası iken belirlenen sürede yalnızca 121.000 Türk Lirasına ulaşılmıştır (Vergili, 2022: 118).

Ülkemizde en çok kampanya yayınlayan platform olan Fonbulucu kitle fonlama platformunda 2023 takvim yılı içerisinde 41

kampanya başlatılmış ve bunların 5 tanesi başarısız olarak sonuçlandığı görülmektedir (Fonbulucu, 2024). Diğer bir platform olan Fonangels, 2023 takvim yılı itibarıyla 21 kampanyadan 2 tanesi başarısız olarak tamamlanmıştır. (Fonangels, 2024).

Türkiye’deki başarılı örnekler bakıldığında, Fonbulucu isimli platformda en çok yatırımcı ve hedefe ulaşan projelerden birisinin EVbee mobil şarj istasyonu olduğu görülmektedir. Bu projede üzerinde yer alan katlanabilir güneş panelleri ile birlikte şarj deposu olan GPS bazlı araç hem Android hem de iOS tabanlı mobil uygulamayla tek tıkla çağırılıp hizmet alınmasına yönelik geliştirilmiştir. Oldukça yoğun ilgi gören proje ve %115 fonlama ile 7.900.000 Türk lirası finansman elde etmiştir (Fonbulucu, 2024).

Fonangels Kitle Fonlama Platformu üzerinden kampanyaya çıkan Alternatif SuperApp 16.650.000 Türk lirası hedeflediği projeden %113.04 oranında fon toplayarak 18.820.995 Türk lirası ile kampanyayı başarılı bir şekilde sonuçlandırmıştır (Girişim Kitle Fonlama Platformu, 2024). Ayrıca projenin İSFA (İslami Finans Danışmanlık) kurulu tarafından Katılım Finans Uygunluk Belgesi bulunmaktadır (İslami Finans Danışmanlık , 2024). İSFA projenin İslami finans ilke ve esaslarına göre gerçekleştirildiğine yazılı olarak görüş vermektedir.

Fonangels Kitle Fonlama Platformu üzerinden kampanyaya çıkan ve Ziraat Katılım Bankasının ortaklığı bulunan KiviERP projesi 3.900.000 Türk lirası hedeflediği projeden %104,15 oranında fon toplayarak 4.061.693 Türk lirası ile kampanyayı başarılı bir şekilde sonuçlandırmıştır (Girişim Kitle Fonlama Platformu , 2024).

Fonlabüyüsün Kitle Fonlama Platformu üzerinden kampanyaya çıkan yine İSFA kurulu tarafından İslami Finans ilke ve esaslarına uygunluğu belgeli olan iki girişim bulunmaktadır. Afara Kalıntı Pamuk Toplama Robotu ve Non Nocere Cerrahi Eğitim Platformu Projeleri kampanya süreçlerini başarılı bir şekilde talep ettikleri fon miktarına ulaşarak tamamlamıştır (Halk Yatırım Menkul Değerler , 2024).

Ülkemizdeki İslami finans ilke ve esaslarına göre yönetilen fon sağladığı şirketlerinde icazet belgesine sahip olmasını sağlayan ilk ve tek paya dayalı kitle fonlaması platformu olan Ecofolio Super Farm projesi ile ilk kampanyasını gerçekleştirmiştir. Yaban mersini Bahçesi kurulması projesi olan ve 25.000.000 Türk Lirası fon talebini %100 gerçekleşmeyle tamamlayan projede İslami finans ilke ve esaslarına uygun bir şekilde faaliyet göstereceği beyan edilmiştir (Ecofolio Kitle Fonlama Platformu, 2024).

Tablo 2. Kitle Fonlama Sistemine Genel Bakış

Platform	Fonlanan Kampanyalar	Toplam Kampanya	Ortalama Yatırımcı Sayısı	Girişimlerin Talep Ettiği Yatırım Tutarı (TL)	Kampanyalara Yapılan Toplam Yatırım Tutarı (TL)
Fonbulucu	95	112	1488	714.984.000	895.520.767
Fonangels	20	23	576	120.390.000	121.106.683
Fonlabüyüsün	6	7	677	35.700.000	41.367.087
Fongogo	10	22	146	90.134.560	32.182.320
Ecofolio	1	2	571	50.000.000	29.398.700
Narfon	1	3	390	12.000.000	4.635.223

Kaynak: kifobu.com, 13.05.2024

2.4. Kitle Fonlaması Mevzuatı

Ülkemizde son yıllarda kullanımı artan kitle fonlama uygulamalarından önce, dernekler ve vakıflar gibi hayır kurumları tarafından yapılan organizasyonlarla bağışlar toplanmıştır. Türk Ticaret kanunu 552. Maddesi (T.C. Cumhurbaşkanlığı Mevzuat Bilgi Sistemi , 2024) kapsamında bir girişimcinin ya da işletmenin, kendi şirketini kurmak amacıyla söz konusu şekilde bir fon toplaması mevzuat açısından yasal değildir (Canbaz ve Çonkar, 2018: 44).

2017 senesinde, girişimcilik kapsamında girişimcilere çeşitli olanaklar sunan kitle fonlama platformlarının kullanımını arttırmak ve bu alana düzenleme getirmek ile ilgili sürecin hız kazanması adına Türkiye Kitleselel Fonlama Derneği kurulduğu görülmektedir (Zholdyuly, 2022: 76). Kitle fonlamanın ilk kanuni altyapısı 2017 yılında yürürlüğe giren 6362 sayılı Sermaye

Piyasa Kanunu'nda yapılan değişiklikle gerçekleştirilmiştir. Kitle toplama platformlarına ilişkin düzenlemelerin gerçekleştirilmesi ve kitle fonlama projelerinin duyurulması ise 2019 senesinde Sermaye Piyasası Kurulu tarafından gerçekleştirilmeye başlanmıştır. 2019 yılında paya dayalı kitle fonlama uygulamaları kapsamında “Paya Dayalı Kitle Fonlama Tebliği” çıkarılmıştır. Böylece kitle fonlama uygulamaları kapsamında gerçekleştirilen ilk düzenleme bu alanda yapılmıştır. Tebliğin ardından SPK'ya kitle fonlama platform başvuruları olmuş ve 2021 yılında “Kitle Fonlaması Tebliği” 31641 sayılı Resmî Gazete’de yayımlanmıştır. Böylece paya dayalı kitle fonlama hem de borçlanmaya dayalı kitle fonlama ile ilgili mevzuat yasal olarak oluşturulmuştur. Bu kapsamda Sermaye Piyasası Kanununun çıkarmış olduğu mülga III-35/A.1 sayılı Paya Dayalı Kitle Fonlaması Tebliği yerine yürürlüğe giren III-35/A.2 sayılı Kitle Fonlaması Tebliği yürürlükte mevcuttur (Kaya ve Gözübüyük, 2022: 1083).

2024 yılı itibariyle SPK, yayınladığı bültende;

Kitle Fonlama Platformlarının sermayesinin asgari 15.000.000 Türk lirası tutarına artırılması, girişim ya da girişim şirketinin talep edebileceği fon üst sınırının 75.000.000 Türk Lirası olması, nitelikli olmayan yatırımcının yıl içerisinde yapabileceği toplam yatırım tutarını ise 250.000 Türk Lirası olarak revize etmiştir. Ancak nitelikli olmayan yatırımcı Kitle Fonlama Platformuna yapacağı beyan ile 1.000.000 Türk Lirası tutarına kadar bir yıl içerisinde yatırım yapabilmektedir (Sermaye Piyasası Kurulu, 2024).

Türkiye’de kitle fonlaması mevzuatına bakıldığında son yıllarda düzenlemeler yapılmaya başlandığı görülmektedir ancak henüz belirgin bir şekilde düzenlenmiş değildir. Bu alandaki mevzuat eksikliği, kitle fonlaması platformlarının ve kullanıcıların belirsizliklerle karşılaşmasına neden olabilmektedir. Ancak, Türkiye’de kitle fonlamasıyla ilgili gelişmeler ve ilgi gösterilen projeler arttıkça, bu alandaki düzenlemelerin de artması muhtemeldir.

Türkiye’deki kitle fonlaması mevzuatının eksikliği, potansiyel risklere karşı dikkatli olunması gerektiği anlamına gelmektedir. Bu riskler, dolandırıcılık, yatırımcı koruması, gizlilik ve güvenlik gibi konuları içermektedir. Türkiye’de kitle fonlaması faaliyetlerine katılan veya bu alanda faaliyet gösteren tarafların, mevcut genel finansal düzenlemelere ve yasal çerçeveye dikkat etmeleri önemlidir. Ayrıca, bu alanda yapılacak düzenlemelerin takip edilmesi ve sektördeki gelişmeleri anlamak da oldukça önemlidir. Gelecekte, Türkiye’deki kitle fonlaması alanında daha spesifik düzenlemelerin getirilmesi ve mevzuatın bu büyüyen sektöre uygun hale getirilmesi beklenmektedir.

3. İslami Finans ve Kitle Fonlaması Uyumu

Kitle fonlaması içerisinde yer alan sistemlere bakıldığında faizsiz finansman öğelerinin var olduğu görülmektedir. Özellikle bağışa dayalı bir finansman sisteminin kitle fonlama platformları ile bir sistem içerisinde yer alması faizin bir beklenti olmaktan çıkmasını sağlamıştır. Karşımıza sıklıkla çıkan SMA hastaları bebeklerin tedavileri için toplanan yardımlar, Afrika’da su kuyularının açılması, mültecilere konut yapılması gibi örnekler her ne kadar yöntem olarak farklılaşsa da yardımseverlik açısından bağışa dayalı kitle fonlaması ile ortak paydada buluşmaktadır. 2020 yılında yaşanan Kovid-19 pandemi sürecinde yapılan “Biz Bize Yeteriz Türkiye’em” kampanyası diğer bir örnek olarak gösterilebilir (Parlıyan, 2023: 50). Benzer şekilde ödül dayalı kitle fonlamada da yatırımcıların motivasyonlarının finansman sağladıkları girişimlerin hayata geçmesi olduğu düşünüldüğünde faizsiz finansman sağlamanın imkânsız olmadığı görülmektedir. Paya dayalı kitle fonlamaya bakıldığında da mudarebe ve müşareke gibi İslami finansman yöntemleri ile oldukça benzediği anlaşılmaktadır. Ancak borca dayalı kitle fonlama sistemi faizsiz finansman yöntemlerine uymamaktadır. P2P olarak gerçekleştirilen bu yöntemde tüm dünyada faizli borç verme oldukça fazla kullanılmaktadır. Bu yöntemin faiz olmadan yapılması diğer adıyla karz-ı hasen de tercih edilebilmektedir. İslami finans ve kitlesel fonlama arasındaki uyum genel olarak ele alındığında uygulanabilir olduğu görülmektedir.

İslami finans ve kitle fonlama uyumunun yanı sıra İslami bankalar konusunda eleştirilen konular da bulunmaktadır. Bu eleştiriler İslami bankaların mudarebe ve müşareke gibi ortaklık barındıran finansman yöntemlerine yeterince yer vermemesidir. Söz konusu yöntemler bu bankaların şubelerinde talep edilememektedir. Her ne kadar İslami bankaları bu yöntemleri kullandıklarını belirtse de toplam yatırımları içerisinde oldukça az bir yer kapladıkları anlaşılmaktadır. İslami bankaların ortaklığı kabul eden projeleri kapsamında büyük risklerin bulunması, uzun vadeli yatırımlar, belirsiz vadeler, girişimcilere güvenilmemesi, geçmişte yaşanmış olumsuz durumlar ve bankacılığın mevzuatla ilgili zorunlulukları bu uygulamaların kullanım sınırlarını daraltmaktadır (Canbaz, 2023: 344).

İslami kurallar toplumun tüm bireyleri ile yardımlaşmayı, birlik ve beraberliğin sağlanmasını emreder. Toplum içerisindeki ihtiyaç sahiplerine ulaşılabilmesi ve gelirin dengelenebilmesi için zekât, fitre, sadaka verilmektedir. Kitle fonlaması sistemlerine bakıldığında da projelerin hayata geçirilebilmesi için bağış, ödül ve pay verme gibi yöntemler kullanılmaktadır.

Girişimcilerin başlattıkları projelerin hayata geçirilmesi ile bireylerin ve dolayısıyla toplumun kalkınması da kolaylaşacaktır. Toplulukları bir araya getirebilme özelliği ile kitle fonlama platformları hem bir birlik ortamı ortaya çıkarmakta hem de bağış ve ödüle dayalı sistemler kapsamında maddi bir getiri amacı bulunmamaktadır. Bu platformlar bireylere ve topluma yardım etme hevesi olan kişileri bir araya getirerek birlik düşüncesini de desteklemektedir.

İcap ve kabul, ortaklık kurulması durumunda İslami hukukun en önemli öğelerini oluşturmaktadır. Ortaklık kuran tarafların karşılıklı olarak rızalarını sunmaları icap ve kabul sayılmaktadır. İslam hukukuna göre icap ve kabul hukukun en sağlam yöntemidir. Fakat kitle fonlamasına bakıldığında sözleşmelerin icap ve kabul ile yapılmadığı anlaşılmaktadır. Özellikle paya dayalı kitle fonlamada girişimciler ve yatırımcılar birbirlerini tanımayan insanlardan oluşmaktadır. Bunun yanı sıra her girişimci ve yatırımcının sözlü olarak icap ve kabul sunmaları mümkün değildir. Ayrıca kitle fonlama platformları dünyanın farklı yerlerinden on binlerce yatırımcıya sahiptir (Kickstarter, 2024). Bu nedenle her bir kişinin sözlü beyanda bulunması imkansızdır.

Bahsi geçen bu kurallar göz önüne alındığında günümüzdeki kitle fonlama uygulamalarından özellikle de paya dayalı kitle fonlamada girişimcilerin platformlara başvuru yapmaları ve projelerine ortak aramaları bir icap şekli olarak görülmektedir. Aynı şekilde yatırımcıların bu platformlardaki projeleri inceleyerek katılımda bulunmaları ise kabul olarak adlandırılmaktadır (AAOIFI, 2015; 931-932). Bu açıdan bakıldığında taraflar arasında bir rıza olduğu ve tarafların karşılıklı icap ve kabulde bulunmaları ile İslami hukuk kurallarını uyguladıkları anlaşılmaktadır. Paya dayalı kitle fonlaması kapsamında taraflar icap ve kabul ile birlikte bir ortaklık kurulduğu için yapılan sözleşmelerin İslami hukuka göre geçerli olduğu söylenebilir.

Kitle fonlaması ve İslami finansı birlikte ele alınan çalışmalar literatürde geleneksel yöntemlere nazaran az rastlanmaktadır. Yapılan çalışmalar incelendiğinde genelde kavramsal çerçeve üzerinden karşılaştırmalar yapıldığı görülmektedir. Örnek vermek gerekirse; Canbaz ve Conkar (2018), yatırımcıların İslami hassasiyetler sebebi ile faizli sisteme dahil olmaması ve katılım bankalarının da yatırımcı ve girişimcilere yeterli destek verme noktasında eleştirilere maruz kaldığı durumda kitle fonlama sisteminin İslami finansa uygunluğunu araştırmış ve bağış, ödül ve hisse temelli sistemin İslami finansa uygun olduğu, borçlanma temelli sistemin ise faizsiz olması şartıyla uygun olabileceği sonucuna ulaşmıştır.

Salam (2019) tarafından yapılan araştırmada hisse bazlı kitle fonlama sisteminin İslami finans sistemine uyumlu olduğu ancak bazı temel şartları sağlaması gerektiği sonucuna ulaşmıştır.

Kamaruddin ve Ishak (2020) tarafından yapılan araştırmada Malezya’da kitap basım sektöründe finansman ihtiyacını kitle fonlama sistemi ile kaynak oluşturabileceğini, karz ve mudarebe benzeri yöntemler kullanılması önerilerini getirmiştir. Ancak çok tercih edilenin uygulaması kolay olması sebebiyle bağış ve ödül bazlı sistem olduğunu belirtmiştir.

Canbaz (2023) tarafından kaleme alınan “Kitle Fonlaması İslami Finansın Geleceği mi? başlıklı makalede İslami finans ile kitle fonlamasının birçok ortak özelliğinin olduğu, sistemin gelişmesiyle İslami finansa uyumunun kolay olacağı kanaatine ulaşmıştır. Ancak İslami finans ilkelerine uygun çerçeve metinlerin hazırlanması gibi ön hazırlıklarında tamamlanması gerektiğini belirtmiştir.

Güçlü ve Yazıcı (2023) tarafından yapılan değerlendirme ve öneri makalesinde AAOIFI tarafından yayımlanan İslami Kitle Fonlama Standardı incelenmiş ve İslami kitle fonlamasına net bir tanım getirildiği aynı zamanda fonlama gerçekleştiren platformları da İslami finans kuruluşu olarak nitelendirdiği görülmüştür.

Kazak (2023) tarafından yapılan araştırma İslam ekonomisi ve finansın temelinde yer alan zekât kurumunun kitle fonlaması yöntemi kullanılarak daha etkin ve verimli bir şekilde işletilmesine yönelik model önermiştir. Önerilen model kurumsal bir zekât fonunun kurulması ve kitle fonlama platformları aracılığı ile yürütülmesine dayanmaktadır.

Baştuğ (2024) tarafından yapılan araştırmada paya dayalı kitle fonlama sistemini İslami finans ilke ve esasları çerçevesinde değerlendirmiştir. Yapılan incelemede TKBB Danışma Kurulu tarafından belirlenen pay senedi ihracı ve alım satımına yönelik esaslar doğrultusunda katılım esaslı paya dayalı kitle fonlama model önerisi sunmuştur. Bu doğrultuda yapılan incelemelerle İslami finanstaki ortaklık sözleşmeleriyle kitle fonlamasının benzer ve uyumlu olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

4. Karz-ı Hasen Sözleşmesine Dayalı Kitle Fonlama Modeli

Güzel borç ve karşılık beklemeden borç verme anlamına gelen karz-ı hasen İslam dini tarafından teşvik edilen bir yöntemdir. Ülkemizde bu yöntemin uygulandığı kurumsal yapıdaki örnekler Karz-ı Hasen Vakfı, Mehir Vakfı ve İKSAR Derneği’dir. Karz-ı Hasen ve Mehir Vakfı aracılığı ile maddi imkânı yetersiz olduğu için evlenemeyen çiftlere faizsiz borç ve düğün eşyası temini gerçekleştirilmektedir. Borç verilirken belirli özelliklere dikkat edilmektedir. İKSAR Derneği şartları arasında; Sakarya ilinde ikamet ediyor olmak, karzın gelir getirici bir faaliyette kullanılması ve kefil getirmesi talep edilmektedir. Düşük gelir

grubunda bulunan kişilere gelir getirici faaliyette kullanmaları için borç verilmektedir. Borç verilen kişiler faizsiz bir şekilde belirli bir vadede geri ödeme gerçekleştirerek süreç tamamlanmaktadır. Alınan geri ödeme tekrar sisteminde içerisinde başka bir ihtiyaç sahibine ulaştırılmaktadır (İslam İktisadı Araştırma ve Uygulama Derneği, 2024). Karz-ı Hasen Vakfı'nda ise evlenecek çiftlerin 18-33 yaş arasında olması, çiftlerin yasal olarak evlenmelerine engel bir maninin bulunmaması, adayların borcu ödeyebilme mali durumuna sahip olması gibi şartları bulunmaktadır (Karz-ı Hasen Vakfı ,2024).

Dünyada uygulanan borçlanmaya dayalı kitle fonlama modelinde başta belirlenen faiz miktarı neticesinde girişimciler talep ettikleri fonlamayı daha sonra faiz miktarı ile birlikte tekrar geri ödemeyi kabul ederler. Yatırımcılar ise fon sağlayan olarak belirli bir süre için sabit bir gelir elde etmiş olurlar. Genellikle mikro finansman desteği olarak kullanılan platformlar, dar gelirli bireyler ya da yeni iş kuranlara destek vermek amacıyla faaliyet göstermektedir. Dünyada karz-ı hasen düşüncesiyle faaliyet gösteren platformlar bulunmaktadır. Örneğin, Kiva Kitle Fonlama Platformu 2005 yılında ABD'de kurulmuştur. 2 milyar \$'lık finanse ettiği kredi hacmine ulaşmıştır (Kiva, 2024).

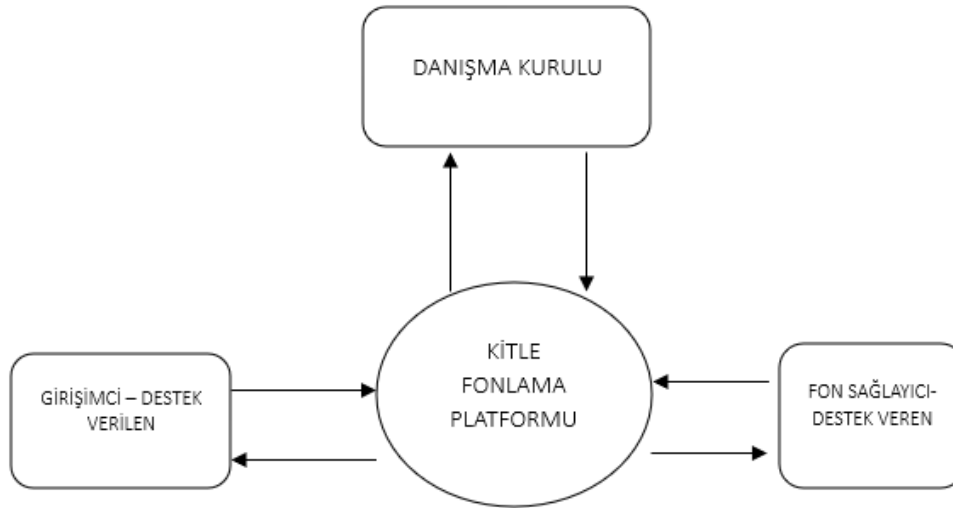
Önerdiğimiz modelde, yatırımcılar tarafından herhangi bir faiz ve benzeri getiri beklentisi bulunmamaktadır. Ancak yatırımcılar sağladıkları fonu belirli bir süre sonrasında geri almayı ummaktadırlar. İslam dininde karz-ı hasen verenin alacağından vazgeçmesi de güzel bir davranış olarak görülmektedir. "Kim Allah'a güzel (karşılık beklemeden) bir borç verirse Allah da bunu kat kat fazlasıyla öder. Daraltan da genişleten de Allah'tır ve O'na döndürüleceksiniz" (Bakara, 245). Bu sebeple borç alan ile veren arasında güven duygusunun çok yüksek olduğu bir süreç temin edilmektedir.

Modelin amacı şu şekilde sıralanabilmektedir;

- *Startupların ilk aşama yatırımlarına faizsiz olarak destek olmak,
- *Zor durumda olan mikro ölçekli işletmelere destek olmak,
- *Kadın girişimcilerin projelerine destek olmak,
- *Geliri olmayan öğrencilerin eğitim masraflarının karşılanmasına destek olmak.

Kitle fonlaması, İslam dininin teşvik ettiği karz-ı haseni kurumsal anlamda verimli bir şekilde gerçekleştirmeye olanak tanıyan bir sistem olarak görülmektedir. İnternet ortamında olması kitlelere ulaşmada kolaylık sağlamaktadır. Ayrıca fon talep edenler ile fon sağlayanların borç ilişkisine girmesi sürdürülebilir sosyal fayda oluşturmayı sağlamaktadır.

Şekil 1. Karz-ı Hasene Dayalı Kitle Fonlama Modeli

Kaynak: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Karz-ı Hasene Dayalı Kitle Fonlama süreci;

- 1- Girişimci veya Destek Verilenler, Kitle Fonlama Platformuna başvuruda bulunur. Karz-ı Hasen yöntemi ile yapılacak başvuruda destek isteyeceği (Startup İlk Aşama Desteği, Kadın Girişimci Desteği, Mikro İşletme Yardım Desteği, Eğitim Desteği ve benzeri) nedeni, miktarı, vadesi ve geri ödeme planını platforma bildirir.
- 2- Platforma bildirilen başvuru, İslami Finans kriterlerine uygunluğu yönünden Danışma Kurulu tarafından değerlendirilir. Girişimci veya destek verilenlerin durumu, alınan borcun nerede, nasıl kullanılacağı İslami ilke ve esaslara uygun olmak zorundadır.

3- Danışma Kurulu tarafından uygun görülen başvurular platformda kampanya sürecine başlar.

4- Destek verenlerden elde edilen fon, karz-ı hasene bağlı olarak platform hesabında kampanya süresince biriktirilir.

5- Kampanya süresi sonunda elde edilen fon miktarı destek verilenin hesabına aktarılır.

6- Girişimci-Destek verilen başvuru aşamasındaki geri ödeme planına riayet ederek ödemesini gerçekleştirir. Ancak geri ödemede güçlük çeken girişimciler sebebi kendi ihmal, hata ve yanlışları olmadığı sürece alacaklı borcu tehir edebilir ya da vazgeçebilir.

Ülkemizde vakıf ve dernekler aracılığıyla gerçekleştirilen karz-ı hasen örnekleri belirli bir kesim ve bölgeye indirgenmiş durumdadır. Kitle fonlaması sistemi kullanılarak daha fazla destek veren ve destekçiye ulaşma imkânı bulunmaktadır. Destek verenlerin yatırdıkları tutarların düşük olması sebebiyle, borcun geri ödemesi aşamasında tutarlar tekrar farklı bir destek talep edene aktarılabilir. Burada destek verilen düşük tutarlar ile ileride çok kârlı olacak bir girişime destek olunabilmekte ya da manevi anlamda hayırsever kimliğiyle birden fazla hayata dokunmayı kolaylaştırabilmektedir. Önerilen modelin İslami finans yöntemi olarak kullanılması, İslami finans prensiplerine uygun olarak çalışan kişi ve kuruluşlar için önemli bir avantajdır. Aynı zamanda toplumsal olarak sosyal dayanışmayı güçlendirmesi de avantajlardan biri olacaktır. Dezavantajlarına bakıldığında ise, geleneksel yöntemlerde olduğu gibi sıkı düzenlemelerinin olmaması yatırımcı ve fon alıcıları koruma noktasında risk oluşturmaktadır.

Önerilen modelin uygulanabilir olduğu düşünülmele birlikte, sürdürülebilir olmaması noktasında bazı eleştiriler getirilebilir. Bunlar sırasıyla;

- Kaynak Sınırlamaları: Faizsiz borç vermek, sürdürülebilir bir finansman kaynağı bulmanın zorlaşmasına yol açabilmektedir.
- Risk Yönetiminde Yaşanabilecek Zorluklar: Borçların geri ödenmeme riski yüksek olur ise finansal olarak sürdürülebilirliği tehlikeye sokmaktadır.
- Likidite Sorunu: Sürekli borç verme işlemi, likidite yönetimini zorlaştırabilir ve nakit akışı olumsuz etkilenebilmektedir.
- Enflasyon Etkisi: Yüksek enflasyon ortamlarında borç verenin reel değer kaybına uğramasına sebep olmaktadır.
- Kötüye Kullanma Riski: Kötü niyetli borç alanlar geri ödeme yapmama niyetiyle borç alabilmektedirler.
- Ölçeklenebilirlik Sorunu: Karz-ı Hasen uygulaması büyük ölçekli finansal ihtiyaçları karşılamada yetersiz kalabilmektedir.

5. Müşareke Sözleşmesine Dayalı Kitle Fonlama Modeli

İki veya daha fazla kişinin sermayelerini birleştirerek ortak bir iş yapma girişimine müşareke adı verilmektedir (TKBB, 2021). İslami finans sisteminde kâr elde etmek amacıyla yapılan ortaklık sözleşmelerinden biridir. Taraflar arasında yapılan bir sözleşme ile faaliyetin türü, sermaye miktarı ve elde edilen kârın nasıl paylaşılacağı belirlenmektedir. Bu ortaklık sözleşmesi türünde emek ve sermayeye katılıma göre kâr paylaşımı belirlenebilir.

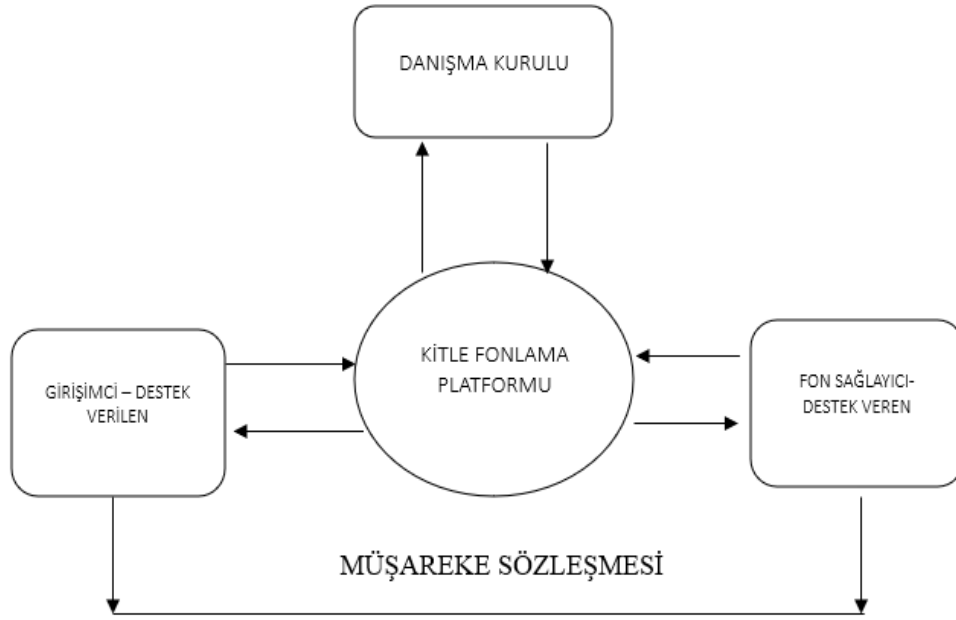
Dünyada uygulanan Borçlanmaya Dayalı Kitle Fonlama modelinde sabit getiri bulunmakta ve faiz içermektedir. Ancak müşareke ortaklığı girişimcinin, yatırımcılardan talep ettiği fonu yönlendireceği projeden elde ettiği kâr ve zararı kendi aralarında oransal olarak paylaşması üzerine kurulmuştur. Borçlanmaya dayalı kitle fonlaması sistemi, girişimci ya da girişim şirketinin borçlanma aracı yani borçlu sıfatıyla düzenlediği vadesi olan bir menkul kıymet ihraç ederek gerçekleştirilir. Tebliğ kapsamında menkul kıymet ihracı dışında herhangi bir borçlanmaya dayalı sözleşme ile kitle fonlaması gerçekleştirilememektedir. Ancak ileri ki dönemlerde İslami finans ilke ve esaslarına uygun düzenlemelerin yapılması gerekmektedir. Küresel çapta örnekler incelendiğinde İslami finans ilke ve esaslarına uygun borçlanmaya dayalı kitle fonlama modellerinde genelde ortaklık sözleşmeleri yapılmaktadır (Ethis, 2024). Ortaklık sözleşmelerinin yanı sıra alım satım dayalı sözleşmeler ile gerçekleştirilen borçlanmaya dayalı kitle fonlama platformları bulunmaktadır. Ortaya konulan model önerisine benzer süreçler ülkemizde katılım bankacılığı sisteminde müşterilerden fon toplama sürecinde kullanılmaktadır.

Modelin amacını şu şekilde sıralayabiliriz;

Girişimlerin ihtiyacı olduğu kısa vadeli (3-6 ay) proje finansmanına fon sağlamak,

Yüksek kâr beklentisinin olduğu projelerin finansman bulamama sorununu ortadan kaldırmak,

Yatırımcıların kısa vadeli ortaklık sözleşmeleriyle faizsiz getiri elde etmesine imkân oluşturmak.

Şekil 2. Müşareke Sözleşmesine Dayalı Kitle Fonlama Modeli

Kaynak: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Müşareke Sözleşmesine Dayalı Kitle Fonlama Modeli süreci;

1- Girişimci-Destek Verilen almak istediği ürün ya da işlem için proje dosyası hazırlayıp Kitle Fonlama Platformuna başvuruda bulunur. Proje dosyasında bulunması gerekenler; Projenin konusu ve firmanın geçmişi, talep edilen fon miktarı, fonun geri ödeme vadesi, geçmiş mali tabloları, nakit akışı, beklenen kâr, verilebilecek teminatlar, pazar ve rekabet koşullarının analizi, SWOT analizleri proje başvuru dosyasında bulunmalıdır.

2- Platforma gelen proje dosyası Danışma ve Yatırım Kurulu tarafından incelenerek hem İslami finans ilke ve esaslarının uygunluğuna bakılır hem de fon dağıtım sürecinde uygulanacak kâr paylaşım oranı belirlenir. Projeye verilecek maksimum tutarlı destekler tebliğ kapsamında belirlenmektedir.

3- Projenin uygun bulunması halinde Platformda kampanya oluşturulur. İslami finans ilke ve esasları kapsamında Fon Sağlayıcı-Yatırımcılar, Kitle Fonlama Platformunu, fon toplayabilmesi için Yatırım Vekaleti Sözleşmesi ile yetkili kılar. Aynı zamanda Platform ve Girişimci-Destek Verilen arasında Vekalet Sözleşmesi imzalanır.

4- Gerekli fon desteğinin sağlanması durumunda Girişimci ve Yatırımcı arasında Müşareke Sözleşmesi imzalanır. Bu sözleşme ile fonun sağlanması ve kâr paylaşım oranı kâr-zarar ortaklığı ilkelerini göre belirlemiş olur. Model önerisine konu süreç kısa vadeli proje bazlı finansmanlarda kullanılacağı için yönetilmesi ve sürecin tamamlanması daha kolay olmaktadır.

5- Projenin vadesi ortaklık sözleşmesine istinaden en fazla 6 ay olacak şekilde tamamlanmasının ardından elde edilen hasılat, Müşareke Sözleşmesi şartlarına ve anlaşılan kâr paylaşım oranına istinaden Girişimci ve Yatırımcı arasında Platform tarafından paylaşılır.

Önerilen modelin iki temel noktası bulunmaktadır. Birincisi Danışma ve Yatırım Kurulu tarafından projenin İslami finans ilke ve esaslarının değerlendirilmesidir. Ortaklık sözleşmesinin olması sebebiyle iş veya projenin yatırım yapılabilir olması, geri dönüşünün belirtilen kısa vade (6 ay) içerisinde gerçekleştirilebilir olması gerekmektedir. İkincisi, yatırımcıların belirtilen vade içerisinde ön görülen kâr payını alma ihtimalidir. Yatırımcıların belirli bir vadeye yatırım yapma isteği, projelerin Yatırım Kurulu tarafından iyi bir şekilde belirlenmesine bağlıdır. Bu sebeple Kitle Fonlama Platformuna başvuran girişimci ve destek verilenlerin projelerini doğru, şeffaf ve açık bir şekilde aktarması gerekmektedir. Yatırım Kurulunun ise proje detaylarını iyi analiz ederek yatırımcıların fon sağlama aşaması sonrasında projeden elde edeceği kârı önceden tahmin edip öngörmesi beklenmektedir. Bu sürecin sağlıklı bir şekilde çalışması modelin sürdürülebilirliği açısından oldukça önemlidir.

Destek verilenlerin daha önce benzer işi gerçekleştirmiş olması, sektörel itibarlarının bulunması, projenin tahsilat vadesinin kısa olması (3-6 ay) modelin uygulanabilir olmasını sağlayacaktır. Örneğin, süreli ürün tedarik projeleri, alıcısı hazır dönemsel ürün alımı yapan kamu- özel sektör ihaleleri ve kâr marjı yüksek sektörlerde kısa vadeli tedarik işleri yapılabilir. Ayrıca destek

verilen girişimciler istenilen süre içerisinde başarılı bir şekilde gerçekleştirdiği kampanyalardan sonra tekrar farklı proje ile platforma başvurarak yatırımcılardan destek talep edebilmektedir.

Sonuç

Girişimcilik ekosistemi son yıllarda giderek büyümekte ve gelişmektedir. Girişimciler iş fikirlerini hayata geçirirken sermayeye ulaşmada zorluk çekmektedir. Bu sorunun ortadan kaldırılması için geliştirilen alternatifler arasında internet tabanlı bir platform vasıtasıyla girişimcinin talep ettiği fonu kitlelerden temin eden kitle fonlaması sistemi bulunmaktadır. Girişimlerin finansman yöntemlerine bakıldığında kitle fonlaması sisteminin giderek yaygınlaştığı özellikle ilk aşama girişimlerde melek yatırımcı ve risk sermayesi türlerine göre hacminin daha hızlı arttığı görülmektedir.

Kitle fonlamasının İslami finans ürünleri ile yapılan incelemesinde birçok yönden benzediği hatta uygulandığı görülmektedir. İslami finans ürünlerinden olan hibenin başışa ve ödüle dayalı kitle fonlaması ile örtüştüğü, hisseye dayalı kitle fonlamasının İslami finans ürünlerinde karşılığının mudarebe olduğu, borçlanmaya dayalı kitle fonlaması türünün faiz getirisinin olmadığı zaman karz-ı hasen ile benzer özellikler taşıdığı görülmektedir. Aynı zamanda müşareke, murabaha, istisna ve yatırım vekaleti gibi ürünler ile kâr-zarar ortaklığı, alım-satım sözleşmeleri kullanılarak pek tabi kitle fonlaması sistemi uygulanabilir.

Türkiye’de borçlanmaya dayalı kitle fonlama platformu bulunmamaktadır. Çalışmada sunulan model önerilerinin bu açığı gidermeye katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Ancak güncel mevzuat ve kanunlar incelendiğinde modellerin uygulanmasında engeller olduğu görülmektedir. Mevzuat ayrıntılı olarak incelenirse borçlanma aracının ihraç edilmesi ve herhangi bir borç sözleşmesinin düzenlenmemesi kararı hem karz-ı hasen hem de müşareke sözleşmelerinin uygulanmasında engel olarak görülebilecektir. Dünyada uygulanan modeller benzeri süreçlerle ilerletilmekte olup, hukuksal entegrasyonları gerçekleştirilmiştir. Tebliğ kapsamında borçlanmaya dayalı menkul kıymet ihraç zorunluluğu bulunmaktadır. Bunun dışında borç veya ödünç sözleşmesi ya da borç ilişkisi doğuran herhangi başka bir sözleşme yapılamamaktadır. Bu çalışma Kitle Fonlama Sisteminin reel ekonomiye; yenilikçi projelerin desteklenmesi, istihdam oluşturma potansiyeli, toplumsal katılıma destek yönlerinden katkısının olduğu, risk paylaşım prensiplerine uyduğu, İslami Finans ürünleriyle benzer ve örtüşen birçok yönünün olduğu, İslami bakış açısıyla işletildiği sürece İslami Finans ekosistemine oldukça önemli katkılar yapacağını ortaya koymaktadır.

Bu çalışmanın temel amacı faiz hassasiyeti olan girişimci ve yatırımcıların faizden kaçınmalarına vesile olmak ve alternatif bir finansman yöntemi olan Kitle Fonlama Sistemine İslami finans çerçevesinde model önerileri sunmak olmuştur. Önerilen ilk model olan Karz-ı Hasen Sözleşmesine dayalı kitle fonlama modeli karşılık beklemeksizin verilen ve Allah rızasının gözetildiği, yardımlaşma ve dayanışma temelli bir yöntemdir. Modelin amacı açıklanırken, startupların ilk aşama yatırımlarına, zor durumda olan mikro ölçekli işletmelere, geliri olmayan öğrencilerin eğitim masraflarının karşılanmasına destek olmak olarak sıralanmıştır. Modelin temel motivasyonu İslami olarak dinin emrettiği yardımlaşma ve dayanışma olgusudur. Bu modeli kurumsal bir yapı haline getirerek sürdürülebilir olmamasına yapılan eleştiriler çalışmada ortaya konmuştur. Çalışmada ortaya konulan modelin uygulanabilir alanlarının olduğu, İslami Finans ekosistemine alternatif yöntem olarak pozitif katkı sağlayacak nitelikte olduğu görülmektedir.

Çalışmada sunulan Müşareke Sözleşmesine Dayalı Kitle Fonlama ise İslami Finans ilke ve esaslarına tam anlamıyla uyumlu olan kâr-zarar ortaklığı temelli bir modeldir. Model müşareke sözleşmesini yani girişimcinin, yatırımcılardan talep ettiği fonu yönlendireceği projeden elde ettiği kâr ve zararı kendi aralarında oransal olarak paylaşması üzerine kurulmuştur. Küresel arenada örnekleri bulunan bu modelin Türkiye’de var olan mevzuata entegre edilmesi hem gelişen kitle fonlama sistemine hem de İslami Finans ekosistemine olumlu anlamda katkı sağlayacak niteliktedir. Modelin amaçlarında sıralanan girişimcilerin kısa vadeli ihtiyaç duyduğu fonun sağlanması, yüksek kâr beklenen projelerin finansmanında kullanılması İslami Finans ekosistemine alternatif ürün oluşturulması açısından önem arz etmektedir. Aynı zamanda İslami finansın değerlerini koruyarak, girişimcilerin finansman ihtiyaçlarını karşılamada kitle fonlamasının potansiyeli ortaya konulmaya çalışılmıştır. Önerilen modellerin daha adil ve sürdürülebilir hale getirilmesine yönelik öneriler ortaya konularak İslami finans açısından önemine de özellikle değinilmiştir.

Çalışmada yapılan model önerilerine hem yatırımcı hemde girişimciyi korumak ve sürdürülebilir açıdan konuya ele almak açısından İslami sigortacılık (Tekâful) sistemi sürece dahil edilebilir. Hem karz-ı hasen hem de müşareke temelli sözleşmelerde yatırımcının ana parasını korumak açısından aynı zamanda girişimcinin riskini paylaştırmak sistemin sürekli hâle getirilmesine destek olabilir.

Önerilen modellerde kurulan sistemin altyapısı, denetleme mekanizması, İslami finans ilkelerine bağlı olacak şekilde dizayn edilmelidir. Yatırımcıların yatırım kararını etkileyen en önemli faktörün güven unsuru olduğu, sistemin sürdürülebilir olması

için bu unsurun zedenmeyecek şekilde yasal düzenlemelerin ve danışma komitelerinin sağlam zeminde faaliyet göstermeleri gerekmektedir.

Kaynaklar

- Aksoy, (2017). İslam'da mudaraba ve katılım bankacılığında uygulama potansiyeli [Yüksek lisans tezi, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü]. İstanbul.
- Alım, (2018). İslami finansta yasaklar ve temel İslami akitler [Yüksek lisans tezi, KTO Karatay Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü]. Konya.
- Atsan, N., & Oruç Erdoğan, E. (2015). Girişimciler için alternatif bir finansman yöntemi: Kitlese fonlama crowdfunding. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 10(1), 297-320.
- AAOIFI. (2015). Faizsiz finans standartları (İZÜ, Çev.). TKBB Yayınları.
- AAOIFI. (2018). Faizsiz finans standartları. TKBB Yayınları.
- Baştuğ, S. (2024). Katılım esaslı paya dayalı kitle fonlama model önerisi. İslam Ekonomisi ve Finansı Dergisi, 10(1), 141-174.
- Canbaz, (2019). İslâmi finans aracı olarak karz-ı hasen ve katılım bankaları için bir model önerisi [Doktora tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü]. Afyonkarahisar.
- Canbaz, M. F., & Çonkar, M. K. (2018). Girişimcilere faizle borçlanmaya alternatif İslami bir yöntem: Kitle fonlaması. Finansal Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi, 10(18), 37-55.
- Canbaz, M. F. (2023). Kitle fonlaması İslami finansın geleceği mi? Abant Sosyal Bilimler Dergisi, 23(1), 334-351.
- Çekin, (2018). Tasarrufa dayalı finansman sistemi ve İslami finans ilkeleri çerçevesinde değerlendirilmesi [Yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü]. İstanbul.
- Çürük, (2013). İslami finansın Türkiye'deki gelişimi, mevcut sorunlar ve çözüm önerileri [Doktora tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü]. Konya.
- Ecofolio. (2024). İcazet belgesi. <https://ecofolio.com.tr/bildirimler/icazet-belgesi> (Erişim tarihi: 31 Mart 2024).
- Efe, A. (2021). Katılım bankacılığı ve İslami finans sektöründeki temel teknik sorunların çözümü. Akademik Platform İslami Araştırmalar Dergisi, 5(2), 303-326.
- Elgari, M. A. (2003). Credit risk in Islamic banking and finance. Islamic Economic Studies, 10(2).
- Ethis. (2024). <https://www.ethis.co.id/> (Erişim tarihi: 31 Mart 2023).
- Fonangels. (2024). <https://www.fonangels.com/kurumsal> (Erişim tarihi: 31 Mart 2023).
- Fonbulucu. (2024). <https://invest.fonbulucu.com/> (Erişim tarihi: 31 Mart 2023).
- Fonlabüyüsün. (2024). <https://fonlabuyusun.com/> (Erişim tarihi: 31 Mart 2023).
- Güçlü, F., & Yazıcı, B. T. (2023). Katılım kitle fonlaması: AAOIFI İslami kitle fonlaması standardı bağlamında bir değerlendirme ve öneri. International Journal of Applied Economic and Finance Studies, 8(2), 41-50.
- Hornuf, L., & Schmitt, M. (2016). Success and failure in equity crowdfunding. CESifo DICE Report, 14(2), 16-22.
- İzmirli Ata, F. (2018). Yeni nesil finansman yöntemi olarak kitle fonlama: Türkiye potansiyeli. Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 16(2), 273-295.
- Kamaruddin, M. H., & Ishak, M. S. I. (2020). Islamic crowdfunding platform as an alternative book fundraising in Malaysia. International Journal of Islamic Economics and Finance Research, 3(2), 11-25.
- Karaca, A. (2019). İslami finans araçları ve bunların muhasebeleştirilmesi [Yüksek lisans tezi, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü]. Denizli.
- Karz-ı Hasen Vakfı. (2022). Karz-ı Hasen Vakfı. <https://karzihasenvakfi.com> (Erişim tarihi: 2 Ocak 2023).
- Kaya, M. İ., & Gözübüyük, B. (2022). Kitle fonlamasının teknoloji alanında yenilik getiren fikirlerin finansmanındaki rolü ve kitle fonlaması sisteminde yatırımcıların korunmasının önemi. Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi, 12(2), 1081-1127.
- Kazak, H. (2023). Kitle fonlaması yöntemi ile zekât uygulaması: Bir model önerisi. Finansal Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi, 15(28), 42-72.
- Kickstarter. (2024). <https://www.kickstarter.com/help/stats?ref=global-footer> (Erişim tarihi: 30 Haziran 2024).
- Kifobu. (2024). Kitle Fonlama Bülteni. <https://kifobu.com/2024/05/14/kitle-fonlama-ekosisteminin-3-yilina-ozel-bakis/> (Erişim tarihi: 13 Mayıs 2024).
- Kiva. (2023). Kiva Crowdfunding Platform. <https://www.kiva.org/about> (Erişim tarihi: 31 Aralık 2023).
- Kuran-ı Kerim. (610-632). <https://kuran.diyaret.gov.tr/mushaf> (Erişim tarihi: 30 Haziran 2024).
- Kurnaz, G., & Bedük, A. (2017). Türkiye'de ve dünyada melek yatırımcılık. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi, 20(1), 27-40.
- Narfon. (2024). Hakkımızda. <https://narfon.com.tr/hakkimizda> (Erişim tarihi: 31 Mart 2024).

- Özdevecioğlu, M., & Karaca, M. (2015). *Girişim ve girişimci kişilik*. Eğitim Yayınevi.
- Öztürk, M. B., Çelik, M. S., & Açıkgöz, E. (2023). Yeni girişimler ve yatırımcılar için alternatif finansman yöntemi: Paya dayalı kitle fonlaması. *Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(1), 55-67.
- Parlıyan, N. (2023). *Kitle fonlaması ve İslam hukuku açısından değerlendirilmesi* [Yüksek lisans tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü]. Konya.
- Resmi Gazete. (2023). <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2021/10/20211027-3.htm>
- Salam, N. (2019). *Layanan urun dana (equity crowdfunding) perspektif ekonomi Islam* [Master's thesis, Studi Ekonomi Syariah Institut Agama Islam Negeri (IAIN)].
- Sırım, V. (2019). İslam iktisadında yatırımların finansmanında karz-ı hasen uygulaması. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 125-164.
- Şahap, F. (2020). Girişimcilik temelinde alternatif bir finansman modeli olan kitle fonlaması ve Türkiye'deki yatırımcılarına yönelik bir araştırma [Yüksek lisans tezi, Galatasaray Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü]. İstanbul.
- TKBB. (2018). Merkezi danışma kurulu. <http://www.tkbb.org.tr/merkezidanismakurulu>
- TKBB. (2021). Türkiye'de katılım bankacılığı: El kitabı (ss. 13-15).
https://yonetim.tkbb.org.tr/upload/Turkiyede_Katilim_Bankaciligi_El_Kitabi-3.pdf (Erişim tarihi: 31 Mart 2024).
- Tulum, S., & Burak, E. (2019). Girişimciler için alternatif finansman yöntemleri. *Electronic Journal of Vocational Colleges*. Türk Dil Kurumu. (2024). <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim tarihi: 31 Mart 2023).
- Vergili, G. (2023). Kitle fonlama: Dünü, bugünü ve yarını. *Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4(2), 106-121.
- Yahşi, F. (2000). Özel finans kurumlarının mevzuat serüveni. *Albaraka Türk Bereket Dergisi*, 3(9), 6-7.
- Yanpar, A. (2015). İslâmi finans: İlkeler, araçlar ve kurumlar (2. baskı). Scala Yayıncılık.
- Yerdelen Kaygın, C., & Yıldız, B. (2015). Girişimcilik finansmanında kullanılan fon kaynakları. *Girişimcilik: Temel kavramlar, girişimcilik türleri, girişimcilikte güncel konular*. Yazın Matbaacılık.
- Yurttadur, M. (2023). Kitle fonlaması. İçinde F. Kaya (Ed.), *Finansal yatırım araçları* (ss. 387-417). Beta Yayınları.
- Zholdyuly, A. (2022). Girişimciliğin finansmanında kullanılan paya dayalı kitle fonlaması modelinin yatırım riski üzerine etkileri [Yüksek lisans tezi, İstanbul Ticaret Üniversitesi, Finans Enstitüsü]. İstanbul.
- Zholdyuly, A. (2022). Türkiye kitle fonlaması platformlarının analizi. *Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(1), 72-84.

Yazar Katkıları: Fikir %50 50- Tasarım %50 50 Denetleme- %50 50; Kaynaklar- %50 50; Veri Toplanması ve/veya İşlemesi %50 50; Analiz ve/veya Yorum %50 50-; Literatür Taraması %50 50; Yazıyı Yazan %50 50; Eleştirel İnceleme %50 50

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazarlar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Etik Kurul Belgesi: -

Author Contributions: Concept %50 50-; Design-%50 50; Supervision%50 50-Resources%50 50; Data Collection and/or Processing%50 50; Analysis and/or Interpretation %50 50; Literature Search-%50 50; Writing Manuscript-%50 50; Critical Review %50 50

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The authors declared that this study has received no financial support.

Ethical Committee Approval: -

The Role of Regional Electricity Consumption on Regional Development in Türkiye

Türkiye’de Bölgesel Elektrik Tüketiminin Bölgesel Kalkınma Üzerindeki Rolü

Hazar KESKİN¹

(Sorumlu Yazar-Corresponding Author)

Hayri ABAR²

¹ Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Merkez Yerleşke, Üniversite Bulvarı, Şehitkamil, Gaziantep
keskinhazar@hotmail.com

² Gaziantep Üniversitesi İİBF, Üniversite Bulvarı, Şehitkamil, Gaziantep
hayriabar@gmail.com

Geliş Tarihi/Received: 13.6.2024

Kabul Tarihi/Accepted: 2.9.2024

Atf /Cite this article:

Keskin, H. & Abar, H. (2025). The Role of Regional Electricity Consumption on Regional Development in Türkiye. *Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21, 50-70.

Bu makale Gaziantep Üniversitesi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde 2024 yılında Doç. Dr. Hayri ABAR Danışmanlığında hazırlanan "Türkiye’de Bölgelere Göre Elektrik Tüketiminin İktisadi Analizi: Bölgesel Kalkınma ve Enerji Verimliliği Perspektifinden Bir Değerlendirme" adlı Doktora Tezinden üretilmiştir.

This article checked by

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Abstract

Electricity consumption is an essential element of economic activities and economic development. For countries such as Türkiye, which is a country in the development process, it is necessary to understand the effect of electricity consumption on macro indicators such as growth and development. This is because electricity consumption is the driving force in sectors such as agriculture, industry and the service sector and is essential for the Turkish economy. This study analyses the relationship between sectoral electricity consumption of 81 provinces of Türkiye and GDP per capita, one of the development indicators, for 2013-2021. In addition, exports and imports are used as control variables. The study aims to better understand the regional economic effect of electricity consumption on development. The method used in the study is spatial panel data econometrics. In addition, Moran’s I statistics are also utilised. These methods reveal the mutual interactions between neighbouring units (provinces) for Türkiye. Among the findings of the study, electricity consumption in government offices per capita and electricity consumption in agricultural irrigation per capita negatively affect GDP per capita. In contrast, electricity consumption in industry per capita positively affects GDP. This study provides findings that will increase the effectiveness of energy policies and regional development plans to be implemented in Türkiye.

Keywords: Türkiye, Electricity Consumption, Spatial Panel Econometrics, Moran’s I, Regional Development

Öz

Elektrik tüketimi, iktisadi uygulamaların ve iktisadi gelişmenin önemli bir unsurudur. Gelişme sürecinde bir ülke olan Türkiye gibi ülkeler için elektrik tüketim göstergesinden faydalanılarak büyüme ve kalkınma gibi makro göstergelere etkisini anlamak oldukça elzemdir. Zira tarım, sanayi ve hizmet sektörü gibi sektörlerde elektrik tüketimi itici güçtür ve Türkiye ekonomisi için önemlidir. Bu çalışmada 2013 - 2021 döneminde Türkiye’nin 81 ilinin sektörel elektrik tüketimi ile kalkınmanın göstergelerinden biri olan kişi başına düşen GSYH arasındaki ilişki analiz edilmektedir. Buna ek olarak ihracat ve ithalat kontrol değişkenleridir. Çalışmada elektrik tüketiminin kalkınmada bölgesel ekonomik etkisini daha iyi anlamak amaçlanmaktadır. Çalışmada kullanılan yöntem, mekânsal panel veri ekonometrisidir. Buna ek olarak Moran’s I istatistiklerinden de faydalanılmıştır. Bu yöntemlerle komşuluk ilişkisi bulunan birimler (iller) arasındaki karşılıklı etkileşimler Türkiye özelinde ortaya konulmuştur. Kişi başına resmi dairelerdeki elektrik tüketimi ile kişi başına tarımsal sulamadaki elektrik tüketiminin kişi başı GSYH’yi negatif etkilediği; kişi başına düşen sanayide elektrik tüketiminin ise pozitif etkilediği çalışmanın bulguları arasında yer almaktadır. Bu araştırma Türkiye’de uygulanacak olan enerji politikaları ve bölgesel kalkınma planları için etkinliği arttıracak bulgular sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Elektrik Tüketimi, Mekânsal Panel Ekonometrisi, Moran’s I, Bölgesel Kalkınma

Introduction

Energy is among the most important factors in the development stages of developing countries such as Türkiye and in ensuring the growth of developed countries, and individuals need energy to meet their needs (Çınar, Yetkin, & Bektaş, 2019: 346). In addition to emphasizing the importance of energy, since it has become increasingly important to use electricity efficiently in a country's economy, energy efficiency is the subject of energy policies and socio-economic development (Kott, 2015: 54). The increase in electricity consumption is a factor that causes the economic development of countries. Therefore, the effects of electricity consumption stand out as a topic worthy of research for both researchers and politicians (Çadırcı & Güner, 2020: 41). In this context, issues such as electricity consumption and energy efficiency are issues that are fundamental to development.

There are several differences between regions. These differences can manifest themselves physically and socially and affect the development levels of regions. Regional development is a very important phenomenon for the development of the economic and social structure in various regions and for increasing the level of welfare (Tekin, 2015). However, with the increase in the differences in the development levels of the regions, inequality in income distribution, poverty and some socio-economic problems may occur. These problems point to major negativities in the development process of the country (Yılmaz, 2023: 17). At this point, some issues are taken into account in regional policies, among which regional differences and development levels of regions are among the most important ones. Accordingly, regional disparities are an issue that concerns both underdeveloped countries and developed countries (Gorun & Emini, 2010: 422), because economic development in a country never starts simultaneously in the whole country. Privileged regions develop first and progress is gradually concentrated in those regions. Therefore, a country that wants to develop will necessarily experience socio-economic differences between regions (Dinler, 2016: 134-135). In this respect, as a requirement of a country's welfare state understanding, imbalances should be eliminated and differences between rich and poor regions should be eliminated, etc. (Üncü, Abanoz, Ölmez, Durukan, Söylemez, Zoral, Özel, Akbay, & İnce, 2008: 9).

Regional disparities are a major problem worldwide. After the 1950s, studies have been carried out to eliminate this problem (Özkubat and Selim, 2019: 450). In this regard, it can be stated that one of the main objectives of development plans is to reduce the development gap between regions (OKA KSP, 2019: 8 - 9). In the process of determining regional policies, many factors such as socio-economic conditions, energy consumption differences, imbalances, etc. between regions should be evaluated together. At this point, it is possible to make evaluations with factors such as electricity consumption indicators of the regions, economic growth data, indexes, statistical analysis findings, efficiency measurements and spatial analysis results. The Spatial Strategy Plan (SSP) relates socio-economic and environmental policies and strategies to space. In addition to this, the SSP provides direction on physical development and sectoral decisions and is a plan prepared both for Türkiye as a whole and for the required regions of the country. With the SSP, activities that will provide advantages by revealing the spatial potential of the country are carried out towards and within the context of Türkiye's economic development and economic growth targets (ÇŞİDB, 2024). Regarding the spatial potential of the country, attention should be paid to the importance of energy. In this context; energy is a compulsory need in terms of its contribution to production and this need is increasing (Karabağ, Çobanoğlu & Öngen, 2021: 231). At this point, the phenomenon of energy efficiency comes to the fore. Since activities related to energy efficiency are related to securing the future of the country, it is pointed out that this is a strategic element (ETKB EVSİP, 2020: 5).

Since energy is a necessity and regional development policies aim to reduce disparities, it is very important to investigate issues such as "energy consumption, energy efficiency, the impact of energy on development". In addition, development agencies, energy efficiency action plans and regional projects (GAP, DAP, etc.) are also very important in regional development and reducing regional disparities. This study is important in terms of contributing to the design of Türkiye's spatial strategy plan through the evaluations made by utilizing spatial analysis techniques and regional economics information and in terms of providing implications for institutions engaged in energy efficiency activities.

There are very few studies in the literature on the relationship between sectoral electricity consumption and economic growth (Dash, Jena, Tiwari and Hammoudeh, 2022: 3). The subject of the study is formed by taking into account the view that the electricity consumption of the regions will affect the development level of the region. In this context, especially sectoral electricity consumption is very important for the provinces of a developing country like Türkiye. That is because there are some reasons to consider sectoral electricity consumption. These reasons include the importance of understanding which sectors are concentrated in which regions, determining which sectors should be emphasized in which regions, providing a

source of information in determining regional development strategies, the importance of regional electricity consumption in balancing regional energy supply and demand, etc. Moreover, to understand the detailed impact of electricity consumption on regional development, it is more useful to investigate the impact of sectoral electricity consumption than the impact of total electricity consumption. The imbalance between regions in Türkiye is seen as a problem. Based on this important problem, this study focuses on the effects of electricity consumption of each province of Türkiye on themselves and their neighbours. This study aims to reveal the effects of sectoral electricity consumption used in government offices, in industry and in agricultural irrigation etc. on regional development. In this context, this study is unique in the literature in that it deals with the relationship between energy consumption and GDP per capita based on 81 provinces and through spatial panel data econometrics. The hypothesis of the study is based on the assumption that each province's sectoral electricity consumption affects both itself and its neighbouring provinces. The keywords addressed in this study are GDP per capita, electricity consumption in government offices, electricity consumption in industry, electricity consumption in agricultural irrigation, spatial effect, and regional similarities and differences. This study consists of an introduction, literature review, data, methodology and conclusion.

2. Literature Review

Starting with the global oil crisis in the 1970s, research on the impact of energy consumption on macro-economic indicators has increased, and newly emerging econometric methods have a share in this increase (Polat, Uslu and San, 2011: 350). GDP per capita is a frequently used indicator of development in the economies (Yanar, 2014: 10). In addition, The increase in electrical energy consumption is an important indicator, especially in the development of the industrial sector, the increase in a country's per capita income and the increase in its economic welfare (Bal, Patra and Mohanty, 2022: 2). In this context, it is important to investigate the relationship between electricity consumption and regional development/development with many methods in the literature and new analysis methods increasing thanks to the developing technology. Due to this importance, it is clear that it will continue to be the subject of research. Table 1. shows the review of the literature.

Table 1. The Review of Literature on the Impact of Electricity Consumption on Economic Development

Author(s)	Country, Period	Method	Results
Ferguson et al. (2000)	More than 100 countries, 1960- 1995 and 1971-1995	Correlation Analysis	On the whole and for the global economy as a specific case, it was found that there was a stronger correlation between electricity use and wealth creation than the correlation between total energy use and wealth.
Ağır & Kar (2010)	Türkiye's 81 provinces, year 2000.	Cross-Section Regression Analysis	Based on 81 provinces in Türkiye, it was concluded that electricity consumption positively affects income.
Fei, Dong, Xue, Liang & Yang (2011)	30 provinces in China (1985-2007)	Panel Cointegration Test, Panel Econometric Methods Based on Dynamic OLS	It shows that there is a positive and long-run cointegrated relationship between real GDP per capita and energy consumption.
Aslan, Arı & Zeren (2013)	Türkiye NUTS-3 Regions, year 2000	Geographic Weighted Regression	It was concluded that electricity consumption positively affects economic development at local and global level..
Usta (2016)	Türkiye NUTS-2	Panel Regression	It was found that there is a positive directional relationship between total electricity

	Regions, 2004-2011	Analysis	consumption and value-added in İBBS-2 regions. A 1% increase in total electricity consumption increases the value added by approximately 0.38%.
Pata & Terzi (2017)	Türkiye, 1960-2014	ARDL	There is a positive, unidirectional causality from net electricity consumption to economic growth in both the short and long run. The increase in net electricity consumption has a positive effect on economic growth in both the short and long run.
Vardar (2017)	More than 130 countries, 2010-2014	Nonparametric Statistical Methods	It was found that there was a very high correlation between electricity consumption and the human development index (HDI).
Pata & Kahveci (2018)	Türkiye, 1978-2013	ARDL	It was concluded that there was a co-integration between electricity consumption, employment, capital stock and gross domestic product. Moreover, a positive and unidirectional causality was found from electricity consumption, gross capital stock and employment to GDP in the short and long run.
Çınar et al. (2019)	Türkiye, 1970-2017	ARDL, Toda- Yamamoto	It was concluded that there was a long-run relationship between development and electricity consumption. Moreover, it was concluded that there was a causality from electricity consumption to development.
Akomolafe (2019)	Nigeria, 1981-2014	VECM	In the long run, there is causality from the manufacturing sector to electricity consumption, but a bidirectional causality was found in the short run. It was found that there was a causality from electricity consumption to services sector output in the long run and there was a causality from electricity consumption to services sector output in the long run. It was concluded that there was no short-run causality relationship between electricity consumption and service sector and agricultural sector outputs.
Karagöl, Gorus & Özgür (2019)	Türkiye's NUTS-1 Regions, 2007- 2017	Panel Granger Causality Test	It shows that there is no causality relationship between electricity consumption and current national income.
Recepoğlu, Doğanay & Değer (2020)	Türkiye's 81 province, 2004-2014	Panel Westerlund Cointegration Testi, Panel Granger Causality Tests	Electricity consumption and economic growth variables are co-integrated in the long-run. A bidirectional causality relationship was found between electricity consumption and economic growth and it was revealed that energy input was an important factor in terms of economic growth

			and development at the provincial level in Türkiye both in the short and long run.
Song, Zhang & Li (2022)	30 Provinces in China, 2000-2019	Panel VAR	Electricity consumption only has a direct impact on economic development, while its impact on the other three variables (industrial structure upgrading, urbanization, urban-rural income gap) is transmitted through economic development. Electricity consumption first prevents and then promotes the rise of the industrial structure and electricity consumption also prevents the urban-rural income gap.
Xin-gang & Jin (2022)	30 provinces in China, 2000-2018	Panel Granger Causality, FMOLS	The impact of natural gas and renewable energy consumption on economic growth is much smaller than the impact of coal and electricity consumption. Therefore, they suggest that energy policy should encourage the development of clean energy.
Vurur (2022)	Türkiye, 1980--2020	ARDL, Toda Yamamoto, FMOLS	Under structural breaks, it is found that there is a long-run relationship between financial development, economic growth, urbanization and energy consumption.
Shameem, Villanthenkodathb & Chittedi (2022)	India, 1971-2019	Bayer- Hanck Combined Cointegration, FMOLS, DOLS and CCR, Breitung–Candelon frequency-domain causality test	The estimated results show that electricity consumption in the agricultural sector has a negative impact on real GDPPC, while electricity consumption in the industrial and service sectors increases the real GDPPC.
Lan & Cong (2023)	Vietnam, 1986-2020	ARDL	Electricity consumption positively impacts Vietnam's economic growth in the long run.
Kazanasmaz, Demirel, Karatepe & Hızarcı (2023)	Türkiye, 1967-2017	VECM, Granger and Johansen Cointegration Tests	In the long run, electricity consumption positively impacts economic growth in Türkiye. The results of the Granger causality analysis indicate that there is a unidirectional causality relationship from electricity consumption to economic growth and carbon dioxide emissions.
Suryanto, Gravitian, Diswandi & Arintoko (2023)	38 Countries, 2012-2019	PVECM	There is no empirical evidence of a long-term relationship between the level of electricity consumption, human quality of life, level of happiness and labor force.

The literature review of the studies on the relationship between electricity consumption (energy consumption) and development, regional development and regional progress is shown in Table 1. According to this table, there is mostly a causality relationship, short-run relationship and long-run relationship between energy consumption and development indicators. It is noteworthy that there are few studies where causality is not detected. In addition, the number of studies using

spatial econometric methods is quite limited. This study is unique as it focuses on electricity consumption and regional development in 81 provinces of Türkiye.

3. Empirical Analysis

3.1. Data

In this study, the panel data set covering 81 provinces of Türkiye and the years 2013-2021 is used. The variables to be analyzed for the 81 provinces with neighbourhood relations between them are taken from the TurkStat regional statistics database. The variables used in the study are shown in Table 2.

Table 2. Variables

Variables	Description
gdppc	Gross Domestic Product Per Capita, province-wide, at current prices USD
gov	Per capita Electricity Consumption in Government Offices, province-wide, Mwh
ind	Per capita Electricity Consumption in Industry, province-wide MWh
agr	Per Capita Electricity Consumption in Agricultural Irrigation, province-wide, MWh
ex	Exports Per Capita, province-wide, USD
im	Imports Per Capita, province-wide, USD

Before proceeding with the analysis, the data set went through some steps. For electricity consumption in agricultural irrigation, 1 has been added to the entire series, including some missing observations and some observations with 0. The province-wide electricity consumption used in “government offices, industry and agricultural irrigation”, and province-wide “exports and imports” data were converted into per capita data based on the population of the provinces. Then, natural logarithms of all variables were taken and included in the model.

There are reasons for choosing the variables shown in Table 2. gdppc is one of the indicators of development (Yanar, 2014: 10). Energy efficiency projects in public buildings have the goal of achieving energy savings (KABEV, 2024). The reason for choosing the gov variable is that the energy consumption of the public sector is directly related to regional infrastructure and access to public services.

Studies in the literature generally show that the industrial sector is one of the critical sectors in the economy (Akbulut, 2019). The reason for the choice of the ind variable is that there is a relationship between industrial production and economic output. The variable agr is chosen because it is effective in agricultural production. Irrigation is critical not only for agricultural production but also for food security (Çakmak & Gökalp, 2013). ex and im are control variables because they are strong factors in explaining gdppc. Kircicek & Ozparlak (2023) prove the effect of exports and imports on economic growth.

This study examines the impact of regional and sectoral electricity consumption on regional development. In this study, gov is used to refer to the public sector, ind is used to refer to the industrial sector, and agr is used to refer to the agricultural sector. As of the period of the study, TurkStat provides data until 2021 for some of the variables subject to analysis. In addition, there are undoubtedly other factors that explain regional development, but it is very difficult to identify all factors. Hence, the spatial model is constructed by excluding other factors. Therefore, this paper is valid under certain conditions, and even if similar methods are applied outside of these conditions, interpretations will need to be made with caution.

Table 3. Descriptive Statistics

Variables	Obs.	Mean	Std. Dev.	Min.	Max.	VIF
gdppc	729	7979.834	2977.133	2871	20883	-
gov	729	0.1358127	0.0735977	0.0021427	0.6232632	1.04
ind	729	1.422995	1.588218	0.0028826	9.582769	1.17
agr	729	0.0965028	0.1811351	6.04e-06	1.707085	1.03

ex	729	0.8475964	1.143582	0.0000424	6.859838	3.87
im	729	0.7765133	1.423849	0.0000471	11.6855	4.03

Table 3 shows the descriptive statistics. Since there are 81 units (provinces) in our panel data set and each unit has different characteristics, the difference between the minimum and maximum values within the variables is high. According to Yerdelen Tatoğlu (2022), if the mean VIF value is less than 10, it means that there is no multicollinearity in the model. The VIF values for the variables and the mean VIF (2.23) indicate that there is no multicollinearity. Therefore, multivariate regression model can be estimated. The analysis was conducted using the Stata17 statistical package program.

3.2. Spatial Econometrics Method

The spatial econometric method is a method created for spatial interaction and spatial heterogeneity for cross-sectional and panel data. It differs from traditional econometric models by enabling the modeling of inter-unit relationships (Zeren, 2011). Geographically close units may have similar characteristics (Babacan & Tektaş, 2022: 40). At this point, the famous quote of Waldo Tobler (1970) may come to mind: “Everything is related to everything else, but near things are more related than distant things.”

Analyses with data sets analyzed at the regional level may reveal dependence and interaction between neighbouring regions (Özmen & Baktemur, 2016). At this point, spatial panel data models may come to the fore. If the panel data set contains spatial elements, conventional models lead to biased estimates. The problem is that since panel data contains spatial factors, the parameters may not be homogeneous across space, but there may be variations in different regions (Elhorst, 2003: 244 - 245).

The estimation and testing of spatial econometric methods was first proposed by Whittle (1954). Cliff and Ord (1981) studied spatial processes and models for these processes. Anselin (1988) gave detailed information about spatial econometric models and estimation in his work titled “spatial econometrics”. The relationship (i.e. interaction) between places is expressed as a “spatial effect”. These effects affect the models through “spatial autocorrelation” or “spatial heterogeneity”. Spatial correlation, i.e. spatial dependence, describes a special case of inter-unit correlation and is a measure of a relationship between places. Spatial heterogeneity is the same as heterogeneity in the econometrics literature. Another important concept is the “spatial weight matrix”, which uses maps to explain the relationship between places. A row-standardized neighborhood matrix is called a spatial weight matrix. Each element w_{ij}^* of this matrix can be obtained as shown in equation 1 as follows;

$$w_{ij}^* = \frac{w_{ij}}{\sum_{j=1}^N w_{ij}} \quad (1)$$

Spatial interaction or spatial dependence can generally be described by a spatial weight matrix (denoted by W). W_{ij} denotes the average spatial weight of y in neighbouring regions. The spatial weight matrix W, which is also constructed based on the geographical arrangement or proximity of observations, has dimension n x n (Gumprecht, 2005: 2). For panel data, the neighbourhood matrix W is a positive matrix of size NT x NT, where each element (W_{ij}) represents the interaction between regions i and j. Simply, the neighborhood matrix takes one of two values; 1 if regions i and j are neighbors and 0 if they are not. Weighting can be done according to the neighbourhood relationship as well as weighting according to the distance. (Yerdelen Tatoğlu, 2023: 286-287) n can be expressed as the number of geographical units (states, provinces, etc.). Each element of this matrix (W_{ij}) describes the neighbourhood of the elements in the row and column. Neighbourhood matrices can be related to the common border commonality of locations or can be determined by the distance between locations. In addition, spatial dependence is modelled as a “spatial lagged process” and “spatial error process” (Zeren and Kılınc Savrul, 2012):

- In the Spatial Lagged Process: there is a spatially lagged dependent variable and it is included among the control variables. This model is as in equation 2;

$$y_i = \rho W y_i + \beta x_i + u_i, \quad u_i \sim N(0, \sigma_u^2) \quad (2)$$

$W y_i$ refers to the dependent variable in neighbouring regions. The parameter ρ represents the spatial interaction between regions in terms of the dependent variable and is an autoregressive parameter.

- In the Spatial Error Process: in the presence of a spatial error model, spatial dependence is generated by the residuals of the regression model and is expressed as in equation 3:

$$y_i = \beta x_i + u_i$$

$$u_i = \lambda W u_i + \varepsilon_i, \quad \varepsilon_i \sim N(0, \sigma_\varepsilon^2) \quad (3)$$

The parameter λ is the spatial autoregressive parameter for the error process. Since the final model in this study is the SDEM model, the spatial error process is taken into account.

Compared to basic panel data models, spatial panel data models allow for spatial dependence and spatial spillover effects. In addition, when cross-sectional spatial model is compared with spatial panel data model, spatial panel data model can better account for the heterogeneity of units and reduce estimation errors considerably (Elhorst, 2014). When spatial correlation is detected, least squares estimation may be biased and therefore appropriate spatial econometric estimators may be required (Rey & Montouri 2000; Le Gallo, Ertur & Baoumont 2003; Arbia, Basile & Piras 2005). In this context, Anselin (1988) emphasizes that one of the appropriate estimators is the maximum likelihood (ML) method.

Since this study analyzes regional and neighboring units, there may be spatial dependence between observations. Gültekin & Oğuzhan (2021) argue that not taking this dependency into account may lead to inaccurate estimation results. Moreover, Yılgör (2019) states that the spatial neighborhood relations of regions should be examined before estimating spatial models. This relationship can be obtained with Moran's I statistics. Therefore, this study utilizes Moran's I statistics and spatial panel regression models.

3.3. Moran's I Test

Spatial autocorrelation test gives positive or negative autocorrelation (Yılgör, 2019: 65). The most commonly used method to test for spatial autocorrelation is the "Moran's I" statistic for regression residuals, which was developed by Moran (1948), Moran (1950a) and Moran (1950b). This test statistic for spatial dependence is explained as follows (here eq. 4) (Anselin, 1998; Gumprecht, 2005; Lesage, 1999):

$$I = \frac{e'We}{e'e} \quad (4)$$

In this test statistic, W stands for the spatial weight matrix. $e = y - X\beta$, is the $n \times 1$ vector of errors from the least squares (LS) estimation of the regression model. $e'e$ is the sum of squares of the residuals (Cliff and Ord, 1972). A positive Moran's I coefficient indicates a positive spatial autocorrelation while a negative coefficient indicates a negative autocorrelation. The hypotheses in the Moran's I test are as follows (Yılgör, 2019);

H_0 : There is no spatial correlation between observations at the spaces.

H_1 : There is a spatial correlation between observations at the spaces.

Moran's I test can have different representations. An example of this is the following: (eq. 5.):

$$I = \frac{R}{\sum_i \sum_j W_{ij}} = \frac{\sum_i \sum_j W_{ij} (x_i - \bar{x})(x_j - \bar{x})}{\sum_i (x_i - \bar{x})} \quad (5)$$

x : the analyzed variable. R : number of regions. \bar{x} : x 's cross-sectional mean. W : spatial weight matrix (Yılgör, 2019).

There is also a test that looks at Local spatial autocorrelation. This test is Local Moran's I (LISA) test. This statistics derived by Anselin (1995), shows the relationship of each region with its neighbors. The presence of spatial dependence in general is assessed with the Global Moran's I test, while the presence of regional correlations is assessed with the Local Moran's I test (Yerdelen Tatoğlu, 2022: 121). Figure 1¹ shows the template of a scatter plot diagram that can be created after the Moran's I test.

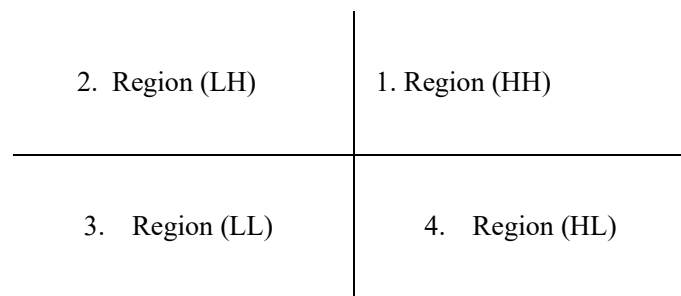

Figure 1. The Template of a Scatter Plot Diagram for Spatial Relationship

In this study, global and local Moran's I statistics are presented. Then, model specification tests are conducted and the

¹ In the figure; HH refers to High High Region, LH refers to Low High Region, LL refers to Low Low Region, and HL refers to High Low Zone.

appropriate model is presented.

3.4. Spatial Regression Models

Spatial econometric techniques have also been developed for panel data sets since the 2000s, when the units in the panel data set are locations, regions, provinces, etc. Spatial effects are included in spatial econometric models in three ways: Interaction with the dependent variable (Y), interaction with independent variables (X) and interaction with the error term (u). A spatial effect in the dependent variable is a spatial lag model. A spatial effect in the independent variables is a spatial lag X model, and finally, a spatial effect in the error term is a spatial error model. Two or three of these effects may occur simultaneously. The equations of these econometric model types are as follows (Yerdelen Tatoğlu, 2023);

$$\text{General Nested Model (GNS):} \quad Y = \rho WY + X\beta + WX\theta + u, \quad u = \lambda Wu + \varepsilon$$

$$\text{Spatial Durbin Model (SDM):} \quad Y = \rho WY + X\beta + WX\theta + \varepsilon$$

$$\text{Spatial Autoregressive Combined Model (SAC):} \quad Y = \rho WY + X\beta + u, \quad u = \lambda Wu + \varepsilon$$

$$\text{Spatial Durbin Error Model (SDEM):} \quad Y = X\beta + WX\theta + u, \quad u = \lambda Wu + \varepsilon$$

$$\text{Spatial Autoregression Model (SAR):} \quad Y = \rho WY + X\beta + \varepsilon$$

$$\text{Spatial Error Modeli (SEM):} \quad Y = X\beta + u, \quad u = \lambda Wu + \varepsilon$$

$$\text{Spatial Lag of X Model (SLX):} \quad Y = X\beta + WX\theta + \varepsilon$$

$$\text{Model without Spatial Effects:} \quad Y = X\beta + u$$

There are many tests in the literature for selecting the most appropriate model. Spatial dependence tests (LM tests), spatial autocorrelation tests (LR tests), whether the model contains unit effects or not, and if it contains unit effects, Hausman test for the selection of the model with fixed effects or random effects, etc. tests are used (Yıldırım, 2019; Yerdelen Tatoğlu, 2023).

3.5. Maximum Likelihood Estimation

There are various estimators in spatial panel data models. Among these estimators, the maximum likelihood method is the most widely used (Anselin, 1988). The assumptions and equations of this method are as follows (Yerdelen Tatoğlu, 2023):

The assumption of the normal distribution of the residual for the SEM model is the following: $\varepsilon \sim N(0, \Omega_{NT})$. With this assumption, the log likelihood function is constructed (equation 6):

$$L = -\frac{NT}{2} \ln \sigma_\varepsilon^2 + T \ln |B_N| - \frac{(y - X\beta)' [I_T \otimes (B_N' B_N)] (y - X\beta)}{2\sigma_\varepsilon^2} \quad (6)$$

Over here;

$$\Omega_{NT} = E[\varepsilon_t \varepsilon_t'] = \sigma_\varepsilon^2 (I_N - \lambda W_N)^{-1} (I_N - \lambda W_N')^{-1}$$

The NTxNT dimensional variance covariance matrix (Ω_{NT}) and its inverse are respectively as follows;

$$\Omega_{NT} = \sigma_\varepsilon^2 [I_T \otimes (B_N' B_N)^{-1}]$$

$$\Omega_{NT}^{-1} = \frac{1}{\sigma_\varepsilon^2} [I_T \otimes (B_N' B_N)]$$

This study uses the maximum likelihood method for estimation of spatial econometric models. Indeed, Elhorst (2005) argues that the maximum likelihood method (MLE) is most commonly used for the spatial panel.

3.6. Empirical Results

With the help of the Stata 17 statistical package program used in the study, maps of cross-sectional units and Moran's I statistics can be created for each year. Figure 2, Figure 3, Figure 4 and Figure 5 show the cross-sectional maps of the main variables for 2021. By reviewing the maps of the variables, it is possible to identify regional clusters and regional differences.

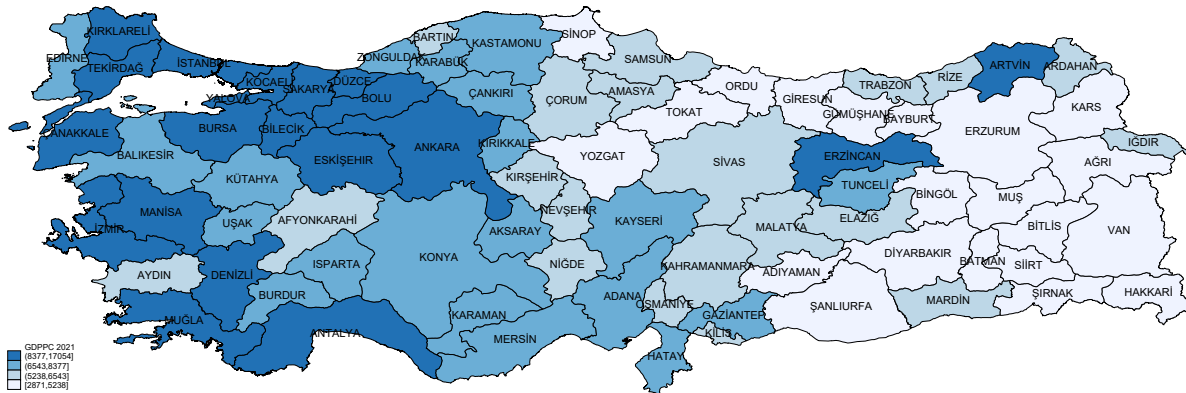

Figure 2. Province-wide gdppc in 2021 (USD)

According to Figure 2, the gdppc of provinces is quite low in the eastern region of Türkiye in 2021. However, gdppc increases towards the west of the country. This distribution is a clear indication that there are some regional differences in the country. However, Erzincan and Artvin, which are located in the east of the country, differ from neighbouring provinces in a sense. Similarly, although Afyonkarahisar province is located in the west, it differs from its neighbours.

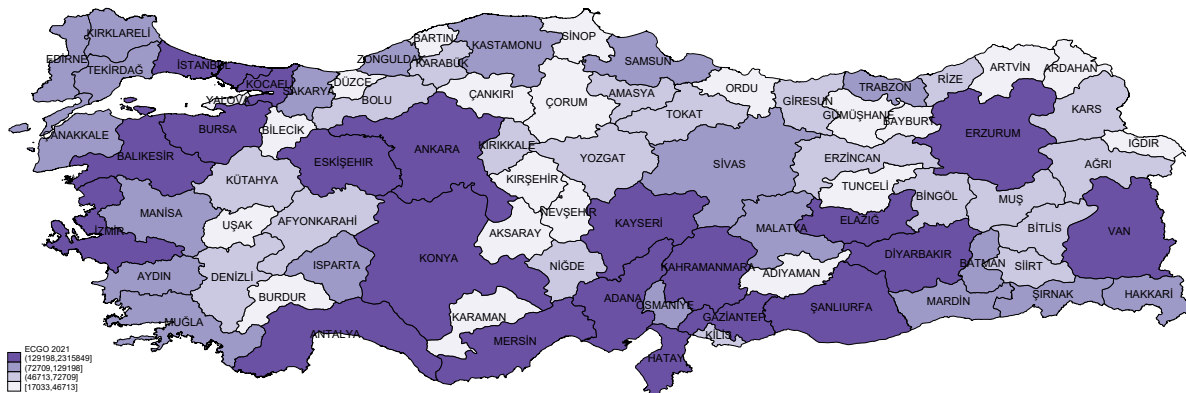

Figure 3. Province-wide Electricity Consumption in Government Offices in 2021 (MWh)

According to Figure 3, electricity consumption in government offices (gov) is higher in Türkiye’s developed metropolises such as Istanbul, Ankara, Izmir, etc., in regional centers such as Erzurum, Van etc., while it is considerably lower in smaller and relatively less developed cities. In this context, it can be observed that the intensity of electricity consumption in public offices is not homogeneously distributed regionally in the country.

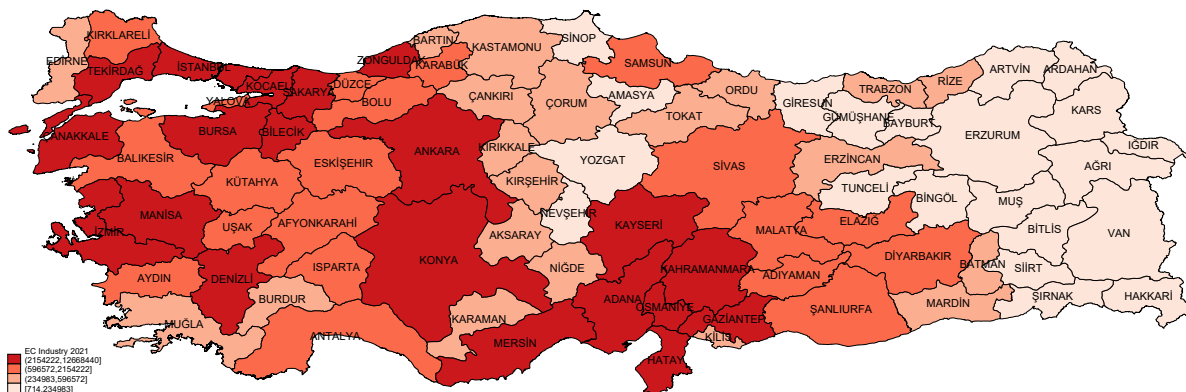

Figure 4. Province-wide Electricity Consumption in Industry in 2021, (MWh)

The similarity of Figure 4 with Figure 2 is striking. According to the Figure 4, electricity use in industry (ind) is quite low in the eastern provinces. However, similar to gdppc, ind increases for western provinces. This similarity may reveal that there may be a correlation relationship between electricity consumption in industry and gdppc.

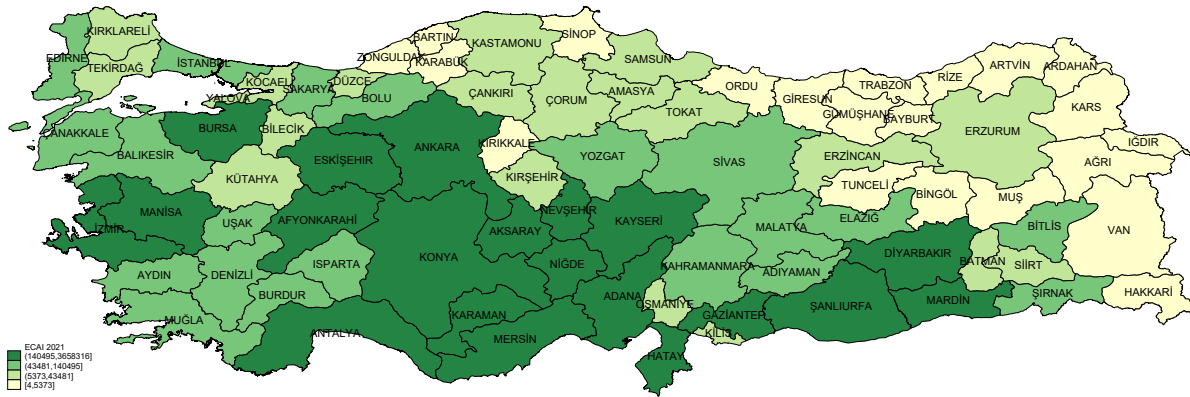

Figure 5. Electricity Consumption in Agricultural Irrigation in 2021, (MWh)

According to the Figure 5, electricity consumption for agricultural irrigation (agr) in 81 provinces of Türkiye is more intense in the south and west regions compared to the east and northeast regions. Since Türkiye is located in a belt with 4 seasons and is a peninsula country, agricultural product diversity is high. Due to these geographical characteristics, regional heterogeneity can be expected in the country, but also it is noticeable that there are regional clusters. In this context, agr is particularly high in provinces located in areas favourable to agriculture and similar climates.

Spatial distributions are shown with maps, clusters, etc. It is possible to explain them with Moran's I statistics. At this point, the existence of spatial autocorrelation can be tested with the help of Global Moran's I statistics and Local Moran's I statistics. Test statistics and p values are shown in the tables.

Table 4. Global Moran's I Statistics

Years	gdppc	gov	ind	agr
2013	0.633 (0.0000)*	-0.004 (0.8876)	0.316 (0.0000)*	0.401 (0.0000)*
2014	0.680 (0.0000)*	-0.022 (0.8637)	0.315 (0.0000)*	0.428 (0.0000)*
2015	0.703 (0.0000)*	-0.021 (0.8627)	0.342 (0.0000)*	0.256 (0.0000)*
2016	0.701 (0.0000)*	-0.008 (0.9464)	0.328 (0.0000)*	0.262 (0.0000)*
2017	0.681 (0.0000)*	0.003 (0.7732)	0.347 (0.0000)*	0.262 (0.0000)*
2018	0.683 (0.0000)*	-0.010 (0.9770)	0.317 (0.0000)*	0.191 (0.0003)*
2019	0.667 (0.0000)*	-0.013 (0.9908)	0.322 (0.0000)*	0.216 (0.0000)*
2020	0.651 (0.0000)*	-0.004 (0.8875)	0.335 (0.0000)*	0.207 (0.0000)*
2021	0.660 (0.0000)*	-0.004 (0.8937)	0.341 (0.0000)*	0.192 (0.0000)*

Note: * significant at 0.05.

Global Moran I statistics of 4 variables are given together according to the years in the table. Except for the gov series, the other variables are significant for each year in the period 2013-2021. In addition, all significant I statistics are positively correlated. The Global Moran's I statistics of GDPPC remain positively correlated in the range of 63% - 70%, while those of ind remain in the range of 31% - 34%. However, agr's Global Moran's I statistics have been on a downward trend since 2013-2014. In this context, it is seen that the positive correlation of Türkiye's cities with their neighbouring cities for the agr variable has been decreasing over time.

Table 5. The Results of Local Moran's I Statistics in 2021

Quadrant	gdppc	gov	ind	agr
1st (HH)	Bilecik, Bolu, Bursa, Çanakkale, Eskişehir, İstanbul, Kırklareli,	-	Bursa, Hatay, İstanbul, Kocaeli, Osmaniye, Tekirdağ	Diyarbakır, Konya, Mardin, Şanlıurfa,

	Kocaeli, Tekirdağ, Yalova			
2nd (LH)	-	-	-	-
3rd (LL)	Ağrı, Batman, Bitlis, Diyarbakır, Kars, Muş, Şanlıurfa, Siirt, Van	-	-	-
4th (HL)	-	Ankara	-	-

Note: Significant results according to 0.05 are given in the table.

Table 5 shows LISA results. Accordingly, it is clear that there are clusters in terms of provinces belonging to HH and LL regions, which express a positive correlation in *gdppc* in Türkiye. Especially in the HH region, which includes Istanbul, Bursa and Kocaeli, it is seen that while *gdppc* is high in themselves, *gdppc* is high in the neighbouring provinces. On the other hand, for the *gdppc* variable in the eastern part of Türkiye, the provinces in the LL region have low *gdppc* in themselves and low *gdppc* in their neighbouring provinces. Similarly, it is possible to see regional clustering in *ind* and *agr* variables. In contrast to these, Ankara, the capital of the country, is in HL, which is one of the negative correlation regions (2nd and 4th) in the *gov* variable. In short, while *gov* is high in Ankara, *gov* is low in the provinces surrounding Ankara.

3.7. Model Selection

It has been proved that spatial effect can be added to panel data models (Elhorst, 2003). At this point, several tests are performed when choosing the appropriate model. The SAC model, which is one of the general models, can be established and the presence of unit effect in the model can be examined by LM tests. Baltagi and Liu (2008) introduced the LM test for panel data regressions, which simultaneously tests for spatial lag dependence and the absence of random unit effect. Based on Gülel (2013), interpretations can be made with the generalisation that the H_0 hypotheses of LM tests are 'no autocorrelation (no unit effect)'. In this study, the LM test results obtained by utilising the classical SAC model are shown in the table.

Table 6. The Results of LM Tests

Tests	Stats	Prob.
Breusch-Pagan LM Test -Two Side	1637.33	0.0000*
Breusch-Pagan ALM Test -Two Side	973.03	0.0000*
Sosa-Escudero-Yoon LM Test -One Side	40.46	0.0000*
Sosa-Escudero-Yoon ALM Test -One Side	31.19	0.0000*
Baltagi-Li LM Autocorrelation Test	755.10	0.0000*
Baltagi-Li ALM Autocorrelation Test	90.81	0.0000*
Baltagi-Li LM AR(1) Joint Test	1728.14	0.0000*

According to these results, the H_0 hypothesis is rejected at 0.05 significance level. There is a unit effect in our model. Hausman test allows the decision to use the correct model in terms of obtaining consistent estimates (Baltagi, 2008). Accordingly, the Hausman test is used to determine the final model. It can be decided whether to estimate the model with fixed effects (FE) or random effects (RE). The test proposed by Hausman (1978) is used for the choice between the two models. H_0 : Fixed effects and random effects model are consistent, random effects model is efficient. H_a : fixed effects model is consistent, random effects model is inconsistent. Hausman LM Test result:

- Hausman LM Test = 0.03445 P-Value > Chi2(6) (1.0000)

According to this test result, H_0 cannot be rejected. Therefore, the random effects (RE) model is efficient. After that, the spatial effect can be tested. With the SAR model, which is one of the general models, the test results of the spatial effect are tested by considering the random effects (RE). Table 7. shows the test results for spatial effect.

Table 7. The Tests for Spatial Effect

H₀: Error has no spatial autocorrelation		
H_a: Error has spatial autocorrelation		
Tests	Stats	Prob.
GLOBAL Moran MI	-0.2047	(0.0000)
GLOBAL Geary GC	1.1294	(0.0002)
GLOBAL Getis-Ords GO	1.0060	(0.0000)
LM Error (Burrige)	58.2256	(0.0000)
LM Error (Robust)	58.2400	(0.0000)
H₀: Spatial lagged dependent variable has no spatial autocorrelation.		
H_a: Spatial lagged dependent variable has spatial autocorrelation.		
Tests	Stats	Prob.
LM Lag (Anselin)	0.0017	(0.9670)
LM Lag (Robust)	0.0160	(0.8992)
H₀: No general spatial autocorrelation		
H_a: General spatial autocorrelation		
Test	Stats	Prob.
LM SAC (LMErr+LMLag_R)	58.2417	(0.0000)

Note: The table contains results obtained entirely from the Stata17 statistical package programme.

Spatial lag and spatial error models can be used to determine the spatial dependence (Gülel, 2013). According to test results (here Table 7) when considered separately spatial error is significant but spatial lag is insignificant; together, spatial lag and / or spatial error are significant. In this case, SEM-RE or SDEM-RE can be the final model. The significance of coefficients of spatial lagged independent variables should be checked (Yerdelen Tatoğlu, 2023: 346). If the coefficients of lagged independent variables are significant, the SDEM model is preferred. The hypotheses and results of these tests are as follows:

H₀: The coefficients of lagged independent variables are not significant.

H_a: The coefficients of lagged independent variables are significant.

- $\chi^2(5) = 99.90$ $\text{prob} > \chi^2 = 0.000$

According to the above results, coefficients of spatial lagged independent variables are significant. It is considered appropriate to prefer the SDEM Model with random effects (RE) as the final model. SDEM-RE Model is estimated with the MLE method. This is because Elhorst (2005) argues in his study that spatial panel data can be estimated with maximum likelihood (MLE). Table 8. shows the results of the model.

Table 8. The Results of the SDEM-RE Model

VARIABLES	COEFFICIENT	Std. Err	P> z
lpcgov	-0.0355	0.0060	0.000*
lpcind	0.0468	0.0081	0.000*
lpcagr	-0.0229	0.0047	0.000*
lpcex	-0.0097	0.0039	0.014*

lpcim	0.0153	0.0045	0.001*
wlpcgov	-0.1102	0.0149	0.000*
wlpcind	0.0522	0.0184	0.000*
wlpcagr	-0.0299	0.0087	0.001*
wlpcex	-0.0320	0.01150	0.005*
wlpcim	0.0420	0.01157	0.000*
c	8.4664	0.0610	0.000*
Within R²	0.50	Log-likelihood	775.1975
Overall R²	0.41	λ	0.1528 (0.000*)

Note: * Significant at 0.05 level. The dependent variable is *lgdppc*. **lgdppc**: natural logarithmized gross domestic product per capita. **lpcgov**: per capita government electricity consumption in natural logarithmized form. **lpcind**: per capita electricity consumption in the industry in natural logarithmized form. **lpcagr**: per capita electricity consumption in agricultural irrigation in natural logarithmized form. **lpcex**: natural logarithmized exports per capita. **lpcim**: natural logarithmized import per capita. **w** in the variable name stands for spatial lag.

According to Table 8, the overall R² result is around 41%. The spatial error coefficient lambda (λ) is statistically significant and positive. Accordingly, there is positive spatial dependence. Hence, in the period considered in the model, neighboring provinces in Türkiye are more related to each other than distant provinces. Akarsu and Berke (2016) conduct a spatial analysis of total electricity consumption per capita in Türkiye's provinces and argue that there is no evidence of spatial dependence before 2010.

The coefficients of independent variables and their spatial lags in the SDEM-RE model are statistically significant in explaining the dependent variable *lgdppc*. In this context;

- A 1% increase in *pcgov* decreases the *gdppc* by 0.03%. In parallel, provinces in Türkiye are negatively affected by their neighbours' *pcgov*. That is, if the average *govpc* of the neighbours of a province increases by 1%, the *gdppc* of that province decreases by 0.11%.
- A 1% increase in *pcind* increases the *gdppc* by 0.04%. In parallel, provinces in Türkiye are positively affected by their neighbours' *pcind*. That is, 1% increase increases the *gdppc* of those provinces by 0.05%.
- A 1% increase in *pcagr* decreases the *gdppc* by 0.02%. In parallel, provinces in Türkiye are negatively affected by their neighbours' *pcagr*. That is, 1% increase decreases the *gdppc* of those provinces by 0.02%.

The coefficients of control variables and their spatial lags are statistically significant in explaining the dependent variable *lgdppc*. In this context;

- A 1% increase in *pcex* decreases the *gdppc* by approximately 0.01%. In parallel, provinces in Türkiye are negatively affected by their neighbours' *pcex*. That is, 1% increase decreases the *gdppc* of those provinces by 0.03%.
- A 1% increase in *pcim* decreases the *gdppc* by 0.01%. In parallel, provinces in Türkiye are positively affected by their neighbours' *pcim*. In other words, 1% increase increases the *gdppc* of those provinces by 0.04%.

Electricity consumption can be disaggregated into subgroups, which may show different patterns across regions. (Boroza, 2017).

4. Findings

While the maps presented in the study show regional clustering and regional differences, Moran's I statistics reveal spatial interactions. According to Local Moran's I statistics, positive correlation is predominant in variables (except *gov*). Accordingly, it can be argued that there is a clustering in *gdppc* in the provinces with industrialisation such as Istanbul, Kocaeli and Bursa in the provinces falling in the HH region which are statistically significant, and that regional development is particularly concentrated here. Furthermore, the study statistically shows that the provinces belonging to the LL region for the *gdppc* variable (such as Ağrı, Batman, Diyarbakır) are mostly located in the relatively underdeveloped eastern region of

Türkiye. Local Moran's I statistics of ind and agr, which are sectoral electricity consumption indicators, are positively correlated. For ind; Bursa, Hatay, Istanbul, Kocaeli, Osmaniye and Tekirdağ belong to the HH region. Accordingly, it is clear that the ind is concentrated in the Marmara region and east of the Mediterranean region and it is essential for policy makers to take these regions into account. For agr: Diyarbakır, Konya, Mardin, and Şanlıurfa provinces belong to the HH region. Accordingly, the intensity of agr in these regions requires the design of policies such as making agriculture sustainable and prioritising productivity.

In addition, Global Moran's I statistics showed that gdppc and ind are positively correlated and not very volatile between 2013-2021. In this context, the fact that gdppc remains between 0.60 and 0.70 indicates that regional disparities continue in that period and that regional inequality has not changed much over time. The fact that the LISA statistic for the gdppc variable for 2021 is concentrated in the HH and LL regions is evidence of the existence of regional inequality. For ind, it means that industrial activities are concentrated in certain regions in the period 2013-2021 and this concentration does not change much over time. However, after 2013 and 2014, the agr entered a significant decline until 2021 in the case of positive correlation. In this context, the relatively high positive autocorrelation in the agr at the beginning means that agricultural activities were concentrated in certain regions in that period, while its decrease over time can be inferred that it converged to similar consumption levels in neighbouring provinces. In other words, agr has spread across the country in a balanced manner over time. Determining the reasons leading to this change is a subject for further studies. Although the global Moran's I statistics of gov are not significant, the Local Moran's I statistic for 2021 is only significant for Ankara, which falls in the negative correlation zone (HL).

According to the SDEM-RE spatial panel model, electricity used in government offices and electricity used in agricultural irrigation affect GDPPC negatively, while electricity consumption in industry affects GDPPC positively. There are few studies in the literature on sectoral electricity consumption in Türkiye. Accordingly, Turkmen & Yarbasi (2023) show that there is no causal relationship between industrial electricity consumption and growth in only 15 of the NUT2 (26 regions).

In government offices across Türkiye, the use of electric heaters, coolers, tea rooms using electric heaters, etc. in violation of the regulation leads to a large consumption of electrical energy (Yılmaz and Sungur, 2020: 227). Therefore, inefficient use of resources in the public sector may lead to deterioration in the general economic situation of the country. This conclusion is in line with the findings of the case study.

The use of old technologies in the agricultural sector requires a large amount of electricity, and the efficiency of old machines remains poor compared to agricultural vehicles operating with modern technology (Shameem et. al. 2022: 1730). Therefore, although the electricity consumption in agricultural irrigation in Türkiye is high, it does not contribute strongly to GDPPC, which points to the issue of energy wastage. Economic activities for energy efficiency in agriculture can be supported by shifting from old technologies to innovative and modern agricultural practices across the country.

5. Discussion

In this study, the relationship between sectoral & regional electricity consumption and regional development is investigated by spatial analysis and the findings are presented. Covering 81 provinces, this study evaluates electricity consumption in detail. In this discussion section, the implications of the findings for this study are discussed and compared with the findings of other studies.

There are reasons for the positive effect of ind on gdppc. For example, "Kaldor's law" which explains the positive relationship between the industrial sector and growth. The industrial sector is one of the driving forces of economic growth in Türkiye (Arısoy, 2013) and both economic growth and the sustainability of economic development depend on production, and production depends on energy inputs (Batu Ağırkaya, 2022: 2330). In this respect, the positive effect of ind in the study and the ind of neighboring provinces on gdppc can be explained by inter-provincial trade and industrial cooperation that contributes to economic development. In addition, this finding is positive for the development policies of regions in Türkiye and policies to increase industrialization should be supported.

Although the negative impact of agr on gdppc in Türkiye does not seem to be in line with the general expectation, some reasons can be explained. For example, Tufaner (2021) argues that the value added of the agricultural sector does not contribute sufficiently to economic growth. Önder (2020) argues that lost and illegal electricity use is caused by agricultural irrigation and infrastructure problems and poses a serious problem for the national economy. In their study, Vatandaş and Özgüven (2024) argue that some negativities due to climate change lead to a decrease in yield and quality in agricultural production.

Inefficient electricity consumption and inefficiency in sectoral electricity consumption may not provide a sufficient increase in gdppc. In addition, problems of lost and illegal electricity use can also be seen among these reasons. Therefore, electricity should be used more efficiently in the agricultural sector. Rural development policies may also need to be re-evaluated.

The effect of gov on gdppc is negative. The reason for this finding may be related to the efficiency of energy use in the public sector. Özgür & Aydın (2020) argue in their study that if individual and organizational performance in the public sector is done well and if public sector employees in Türkiye work effectively and efficiently, waste of resources can be prevented. Duman & Duman (2016) reveal significant differences in the public and private sectors. Karahan (2014) concluded in his study that although it is known that competitiveness is in the private sector, competitiveness advantage can also be achieved in the public sector.

It can be said that energy consumption in public buildings is not in a competitive production process compared to the private sector. Therefore, gov may have a limited impact on gdppc. Related to this inference, optimizing energy consumption in government offices would be an important step in terms of sustainable regional development policies.

The relationship between electricity consumption and development/regional development has been the subject of research. The empirical part of this paper is based on the empirical part of this study, which aims to understand the impact of sectoral and regional electricity consumption on regional development. In this context, there are results from different periods and methods in the literature, which provide important references for this study. The finding of Ağır & Kar (2010) that the per capita electricity consumption of 81 provinces positively affects the level of development is partially similar to the findings of this study. In addition, this research is also similar to Fei et al. (2011) since spatial effects are taken into account and spatial interaction is observed. In addition, Pata & Terzi (2017) and Çınar et al. (2019) found a causality relationship between electricity consumption and economic development, while Vurur (2022) revealed a long-run relationship. Kazanasmaz, Demirel, Karatepe & Hızarcı (2023) showed both a long-run relationship and a unidirectional causality relationship. These studies provide a reference for the statistically significant relationship between electricity consumption and gdppc in this study. However, many studies in the literature have shown that electricity consumption indicators positively affect economic growth and development.

Conclusion

In this study, Moran's I statistics and spatial panel econometrics are utilised for 81 provinces of Türkiye covering the years 2013-2021. According to the findings, it is seen that there are spatial clusters in which 81 units in Türkiye, which have border neighbourhoods with each other, affect each other spatially. This finding confirms Tobler's (1970) proposition that '...things that are close to each other are more related than things that are far from each other'.

In this study, the Spatial Durbin Error Model (SDEM) was finally deemed appropriate by searching for the most appropriate model by conducting the necessary pre-tests. This model was estimated with random effects and using maximum likelihood estimator. In the model; lgdppc is the dependent variable, lpcgov, lpcind and lpcagr are the main independent variables, and lpcex and lpcim are the control variables. pcgov and pcagr affect the gdppc negatively, while pcind affects it positively. pcex affects the dependent variable negatively, while pcim affects it positively. These results are the same to the direction of the spatially lagged independent variables

According to the findings, there are problems of productivity and value added in the agricultural sector. Therefore, modern techniques in agriculture can be followed and made widespread. Economic activities that will enable energy efficiency can be carried out. Since electricity consumption in public offices negatively affects GDPPC, awareness raising activities can be carried out for the bureaucracy, public institutions and organizations to use electricity consumption efficiently. This result may have been obtained because public institutions do not have a direct contribution to production and growth.

Since electricity consumption in the industrial sector in Türkiye has a positive impact on GDPPC, industrial investments can be encouraged. In addition, the negative effect of exports on gdppc may indicate that exports of low value-added products are intensive. Since imports contribute positively to gdppc, efficient use of imported inputs can be recommended for the development of domestic production capacity. Therefore, since economic relations between provinces can be revealed in this study, policy makers can benefit from these relations in regional development strategies. The finding that electricity consumption in different sectors affects gdppc differently supports the necessity of using sectoral rather than aggregate electricity consumption as a determinant of gdppc.

As a result, observing and comparing the maps of variables, finding a parallelism between variables can be sources of information to make correlation predictions. Global and Local Moran's I statistics allow important inferences to be made for

regional development. Spatial panel econometric methods provide information about the spatial interaction of neighbouring regions and the severity and direction of the effect. Therefore, in this study, many findings have been revealed by using various methods and utilising the economics-geography relationship. In the light of these findings, regional differences in the economic development level of regions in Türkiye point to the importance of regional development policies. For balanced growth and sustainable regional development, strategies that prioritise electricity consumption should be determined.

References

- Ağır, H. & Kar, M. (2010). “Türkiye’de elektrik tüketimi ve ekonomik gelişmişlik düzeyi ilişkisi: Yatay kesit analizi”. *Sosyoekonomi*, Özel Sayı, 149-176.
- Akarsu, G., & Berke, B. (2016). Convergence of electricity consumption in Turkey: Spatial panel data analysis. Available at SSRN 2875301.
- Akbulut, H. (2019). “Türkiye’de imalat sanayi sektörünün ekonomik etkileri: Girdi-çıkı modeli analizi”. *Sosyoekonomi*, 27(42), 241-253. <https://doi.org/10.17233/sosyoekonomi.2019.04.13>
- Akomolafe, K. J. (2019). “Electricity consumption and economic growth in Nigeria: A sectoral analysis”. *World Journal of Business and Management*, 5(1), 45-63.
- Anselin, L. (1995), Local Indicators of Spatial Association—LISA. *Geographical Analysis*, 27: 93-115. <https://doi.org/10.1111/j.1538-4632.1995.tb00338.x>.
- Anselin, L. (1988), *Spatial Econometrics: Methods and Models*, Kluwer Academic Publishers.
- Anselin, L. (1998). *Interactive Techniques and Exploratory Spatial Data Analysis*. Longley P.A., Goodchild M.F.; Maguire D.J.; Wind D.W. (Eds.), *Geographical Information Systems: Principles, Techniques, Management and Applications*. (pp. 253-266). New York:Wiley.
- Arbia, G., & Basile, R. & Piras, G. (2005). “Using spatial panel data in modelling regional growth and convergence”. *SSRN Electronic Journal*. 10.2139/ssrn.936321.
- Arısoy, İ. (2013). “Kaldor yasası çerçevesinde türkiye’de sanayi sektörü ve iktisadi büyüme ilişkisinin sınanması”. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Dergisi*, 8(1), 143-162.
- Aslan, T., Arı, A., & Zeren, F. (2013). “The impact of electricity consumption on economic development in turkey: a geographically weighted regression approach”. *Research Journal of Politics, Economics and Management, Sakarya University, Faculty of Economics and Administrative Sciences*, 1(1), 31-48.
- Babacan, C., & Tektaş, N. (2022). “Mekansal ekonometri alanında yazılan tez çalışmalarının bibliyometrik analizi”. *Kafdağı*, 7(2), 39-53. <https://doi.org/10.51469/kafdagı.1178023>
- Bal, D. P., Patra, S. K., & Mohanty, S. (2022). “Impact of sectoral decompositions of electricity consumption on economic growth in India: evidence from SVAR framework”. *Environmental Science and Pollution Research*, 29(34), 51554-51566.
- Baltagi, B. H., (2008). *Econometric Analysis of Panel Data*. 4th ed. New York: Wiley.
- Baltagi, B. H., & Liu, L. (2008). “Testing for random effects and spatial lag dependence in panel data models”. *Statistics & Probability Letters*, 78(18), 3304-3306.
- Batu Ağırkaya, M., (2022). “Türkiye ekonomik büyümesinde yenilenebilir enerji: mevcut durum, gelecek beklentileri, istihdam ve yatırım fırsatları”, *ODÜSOBİAD* 12 (3), 2327-2350 <http://doi.org/10.48146/odusobiad.1103005> .
- Borozan, D. (2017). “Testing for Convergence in Electricity Consumption across Croatian Regions at the Consumer’s Sectoral Level.” *Energy Policy*, 102(C): 145-153. <http://dx.doi.org/10.1016/j.enpol.2016.12.018>.
- Cliff, A. D. & Ord J. K. (1981). *Spatial Processes: Models and Applications*. London: Pion.
- Cliff, A. ve Ord, K. (1972). “Testing for spatial autocorrelation among regression residuals”. *Geographical Analysis*, 4(3), 267-284.
- Çadircı, B. D., & Güner, B. (2020). “Türkiye’de iller bazında sektörel elektrik tüketimi ve ekonomik büyüme ilişkisi: Panel ardl sınır testi yaklaşımı”. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*(31), 41-60. <https://doi.org/10.20875/makusobed.596894>.
- Çakmak, B., & Gökalp, Z. (2013). “Kuraklık ve tarımsal su yönetimi”. *Gaziosmanpaşa Bilimsel Araştırma Dergisi*(4), 1-11.
- Çınar, M., Yetkin, F., & Bektaş, S. (2019). “Elektrik tüketiminin sürdürülebilir kalkınmaya etkisi: Türkiye üzerinde ampirik ve davranışsal bir inceleme / The effect of electricity consumption on sustainable development: an empirical and behavioural investigation on Turkey”. *Uluslararası Ekonomi İşletme Ve Politika Dergisi*, 3(2), 345-366. <https://doi.org/10.29216/ueip.622105>
- ÇŞİDB (2024) T.C. Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı, Mekansal Strateji Planı, Erişim Tarihi: 08.04.2024 Erişim Adresi: Mekânsal Strateji Planı Nedir? (csb.gov.tr)
- Dash, A., Jena, S. K., Tiwari, A. K., & Hammoudeh, S. (2022). “Dynamics between power consumption and economic growth at aggregated and disaggregated (sectoral) level using the frequency domain causality”. *Journal of Risk and Financial Management*, 15(5), 219.
- Dinler, Z. (2016). *Bölgesel İktisat* (yenilenmiş 10. baskı), Ekin Yayınevi, Bursa.
- Duman, A., & Duman, A. (2016). “Türkiye’de sendika üyeliğinin kamu ve özel sektördeki ücretler üzerindeki etkileri”. *Çalışma Ve Toplum*, 1(48), 11-30.
- Elhorst, J. P. (2003). “Specification and estimation of spatial panel data models”, *International Regional Science Review*, 26(3), 244-268.
- Elhorst J. P. (2005) Model for Dynamic Panels in Space and Time: An Application To Regional Unemployment in The EU. Paper prepared for 45th meetings of the European Regional Science association in Amsterdam, 23-27 August 2005. Access the pdf (28.05.2024).
- Elhorst, J. P. (2014). *Spatial Econometrics From Cross-Sectional Data to Spatial Panels*. Newyork: Springer

- ETKB EVSİP (2020). T.C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, Katılım Öncesi Yardım Aracı (Ipa-Iı) Ipa 2013 Enerji Sektör Programı Faz-2 Projesi, Enerji Verimliliği Stratejik İletişim Planı (EVSİP), Haziran 2020. <https://enerji.gov.tr/duyuru-detay?id=65> Access the pdf (10.06.2024).
- Fei, L., Dong, S., Xue, L., Liang, Q., & Yang, W. (2011). "Energy consumption-economic growth relationship and carbon dioxide emissions in China". *Energy Policy*, 39(2), 568-574.
- Ferguson, R., Wilkinson, W. & Hill, R. (2000). "Electricity use and economic development". *Energy Policy*, 28(13), pp. 923-934. [https://doi.org/10.1016/S0301-4215\(00\)00081-1](https://doi.org/10.1016/S0301-4215(00)00081-1)
- Gorun, M. & Emini, F. (2010). "The effects of integration process with the European Union on Turkey's regional policies and regional development agencies". *The Social Sciences*. 5. 421-428. <https://doi.org/10.3923/sscience.2010.421.428>
- Gumprecht, D. (2005). Spatial Methods in Econometrics. An Application to R&D Spillovers. (December 2005 ed.) Department of Statistics and Mathematics, WU Vienna University of Economics and Business. Research Report Series / Department of Statistics and Mathematics No. 26 <https://doi.org/10.57938/39f720e6-61c9-40fd-a88b-ec1a3a83fe12>
- Günel, F. (2013). *Mekansal panel veri modelleri ve Avrupa ülkelerinde intihar oranları üzerine uygulaması*. Doktora Tezi. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstatistik Anabilim Dalı, İstatistik Bilim Dalı.
- Gültekin, H., & Oğuzhan, A. (2021). "Sosyo-ekonomik faktörlerin suç üzerine etkisi: Düzey-2 bölgeleri mekânsal panel veri analizi". *Uluslararası İktisadi Ve İdari İncelemeler Dergisi*(31), 293-310. <https://doi.org/10.18092/ulikidince.823529>.
- Hausman, J. A., (1978). "Specification tests in econometrics", *Econometrica* 46, 1251-1271.
- KABEV (2024). Kamu Binalarında Enerji Verimliliği Projesi, Access Address: <https://www.kabev.org/> Access Date: 12.09.2024.
- Karabağ, N., Çobanoğlu Kayıkcı, C. B. & Öngen, A. (2021). "%100 yenilenebilir enerjiye geçiş yolunda dünya ve Türkiye". *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi*, (21), 230-240. <https://doi.org/10.31590/ejosat.780856>
- Karagöl, E. T., Gorus, M. S. & Özgür, Ö. (2019). "Türkiye'deki elektrik tüketimi-ekonomik büyüme ilişkisi: bölge bazlı bir analiz", International Congress of Energy Economy And Security, ENSCON'19. 344-350.
- Karahan, A. (2014). "Kamu işletmelerinin rekabet gücü analizi ve ulaştırma sektörü örneği". *Maliye Ve Finans Yazıları*(102), 23-42. <https://doi.org/10.33203/mfy.519259>
- Kazanasmaz, E., Demirel, B. L., Karatepe, S., Hızarcı, A. E. (2023). "Ekonomik büyüme, elektrik tüketimi ve karbon emisyonu ilişkisi: Türkiye örneği". *Muhasebe Ve Finans İncelemeleri Dergisi*, 6(2), 248-265. <https://doi.org/10.32951/mufider.1356297>
- Kircicek, T., Özparlak, G., (2023). "The essential role of international trade on economic growth. Journal of Economics", Finance and Accounting (JEFA), 10(4), 191-202. <http://doi.org/10.17261/Pressacademia.2023.1826>
- Kott, M. (2015). "Efficiency of Electricity Utilisation in Households in the Context of European Energy Policy". *Acta Energetica*, (04), 54-64.
- Lan, N. T. H., & Cong, P. T. (2023). "Electricity Consumption and Economic Growth of Vietnam in 1986-2020". VNU University of Economics and Business, 3(2), 40-40.
- Le Gallo J., Ertur C, & Baoumont C. (2003), "A spatial Econometric Analysis of Convergence Across European Regions, 1980-1995", in Fingleton, B (Ed.), Advances in Spatial Sciences, European Regional Growth, Springer- Verlag Berlin.
- Lesage, J. P. (1999). The Theory and Practice of Spatial Econometrics, Department of Economics, University of Toledo. <http://www.spatial-econometrics.com/html/sbook.pdf>, Access the pdf: (10.06.2024).
- Moran, P. A. (1948). "The Interpretation of Statistical Maps. Journal of the Royal Statistical Society". *Series B* (Methodological), 10(2), 243-251.
- Moran, P. A. (1950a). "A Test for the Serial Independence of Residuals". *Biometrika*, 37(1/2), 178-181.
- Moran, P. A. (1950b). "Notes on Continuous Stochastic Phenomena". *Biometrika*, 37(1/2), 17-23.
- OKA KSP (2019). Orta Karadeniz Kalkınma Ajansı Kurumsal Stratejik Planı 2019-2023, Access Date: 07.04.2024. Access Adress: Planlama (oka.gov.tr).
- Önder, M. S. (2020). "Kaçak elektrik kullananların suçlarını nötrleştirme teknikleri: iki yeni teknik". Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 18(Armağan Sayısı), 248-264. <https://doi.org/10.18026/cbayarsos.670383>.
- Özgür, H., & Aydın, G. (2020). "Türk kamu sektörü bireysel ve kurumsal performans değerlendirme politikasının uygulama aşamasının analizi: 1965-2018". *Kamu Yönetimi Ve Politikaları Dergisi*, 1(3), 6-35.
- Özkubat, G., & Selim, S. (2019). "Türkiye'de illerin sosyo-ekonomik gelişmişliği: bir mekânsal ekonometrik analiz". *Alphanumeric Journal*, 7(2), 449-470. <https://doi.org/10.17093/alphanumeric.507697>.
- Özmen, M., & Baktemur, F. İ. (2016). "Kurucu AB ülkeleri arasındaki faiz farklılıklarının mekânsal analiz ile incelenmesi". *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 25(1), 109-124.
- Pata, U. K., & Kahveci, S. (2018). "A multivariate causality analysis between electricity consumption and economic growth in Turkey". *Environment, Development and Sustainability*, 20, 2857-2870.
- Pata, U. K., & Terzi, H. (2017). "The causality link between electricity consumption and economic growth in Turkey: Evidence from ARDL bounds testing procedure". *Business and Economics Research Journal*, 8(1), 19.
- Polat, .Y., Uslu, E. E., & San, A. (2011). "Türkiye'de elektrik tüketimi, istihdam ve ekonomik büyüme ilişkisi". *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 16(1), 349-362.

- Recepoğlu, M., Doğanay, M. A., & Değer, M. K. (2020). “Enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiler: Türkiye’de iller üzerine panel veri analizleri 2004-2014”. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 21(1), 69-80.
- Rey, S. J. & Montouri, B. D. (2000), “U.S. Regional Income Convergence: a Spatial Econometric Perspective”, *Regional Studies* 33: 145-156.
- Shameem P, M., Villanthenkodath, M. A., & Chittedi, K. R. (2022). “Economic growth and sectoral level electricity consumption nexus in India: new evidence from combined cointegration and frequency domain causality approaches”. *International Journal of Sustainable Energy*, 41(11), 1721-1738.
- Song, M., Zhang, L., & Li, M. (2022). “The influence path and dynamic relationship between economic development, industrial structure upgrading, urbanization, urban–rural income gap, and electricity consumption in China”. *Energy Science & Engineering*, 10(12), 4366-4381.
- Suryanto, S., Gravitanian, E., Diswandi, D., & Arintoko, A. (2023). “The impact of electricity consumption to human development index in Asian countries: analysis panel vector error correction model”. *International Journal of Energy Economics and Policy*, 13(2), 240-246.
- Tekin, A. (2015). “Küreselleşen dünyada bölgesel kalkınma dinamikleri, kamu politikaları ve bölgesel kalkınma ajansları”. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*(29).
- Tobler, W. R. (1970). “A Computer movie simulating urban growth in the Detroit region”, *Economic Geography*, 46, 234-240.
- Tufaner, M. B. (2021). “The impacts of sectoral value added to economic growth in Turkey”. *İnsan Ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 10(2), 1166-1178. <https://doi.org/10.15869/itobiad.864991>.
- Turkmen, A., & Yarbasi, I. Y. (2023). “Which type of energy consumption is effective on economic growth?: industry or residential?: the case of nuts-2 regions in Türkiye”. *International Journal of Energy Economics and Policy*, 13(2), 247-255.
- Vardar, S. (2017). *Kalkınma Ve Elektrik Tüketimi Arasındaki İlişki*, Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı.
- Vurur, N. S. (2022). “The nexus between urbanization, renewable energy, financial development, and economic growth: Evidence from Turkey”. *J. Corp. Gov. Insur. Risk Manag.*, 9(2), 316-326. <https://doi.org/10.56578/jcgirm090202>.
- Whittle, P. (1954), “On stationary process in the plane”, *Biometrika*, 41, 434-449.
- Usta, C. (2016). “Türkiye’de enerji tüketimi ekonomik büyüme ilişkisinin bölgesel analizi”. *Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi*, 2(2), 181-201.
- Üncü, M., Abanoz, Ö., Ölmez, E., Durukan, G., Söylemez, E., Zoral, P., Özer, M., Akbay, İ. & İnce, E. (2008). Bütünleşik Kentsel Gelişme Stratejisi dokümanı Araştırma Raporu. <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.33944.14080>. https://www.researchgate.net/publication/336345598_Butunlesik_Kentsel_Gelisme_Stratejisi_dokumani_Arastirma_Raporu, Access Date: 10.06.2024.
- Xin-gang, Z., & Jin, Z. (2022). “Industrial restructuring, energy consumption and economic growth: Evidence from China”. *Journal of Cleaner Production*, 335, 130242.
- Vatandaş, M., & Özgüven, M. M., (2024). “İklim değişikliği baskısı altında tarımda enerji kullanım etkinliğinin artırılması”, *Tarım Makinaları Bilimi Dergisi*, 20(2): 112-126.
- Yanar, R. (2014) *Farklı Boyutlarıyla Türkiye’de Kalkınma*, Efil Yayınevi, Bölüm 1., 1. Basım: Mart 2014, Çankaya/ Ankara.
- Yerdelen Tatoğlu, F. (2022). *Mekansal Ekonometri Stata Uygulamalı*, Beta Basım Yayın Dağıtım.
- Yerdelen Tatoğlu, F. (2023). *İleri Panel Veri Analizi (Stata uygulamalı)*, Beta Yayınları, genişletilmiş 5. Baskı. İstanbul-2023.
- Yılğör, M. (2019). *GeoDa, ArcGIS, MATLAB Uygulamalı Mekansal Ekonometri, Mekansal Yatay Kesit ve Mekansal Panel Veri Modelleri*. DER Kitabevi Yayınevi, İstanbul.
- Yılmaz, Z. (2023). “Türkiye’de inovasyon ve bölgesel kalkınmanın boyutu”. *Dumlupınar Üniversitesi İİBF Dergisi*, 12, 16-30. <https://doi.org/10.58627/dpuibf.1367302>.
- Yılmaz, S., & Sungur, C. (2020). “Kamu binalarında proje dışı kullanılan elektrikli cihazların yangın oluşumuna ve elektrik tüketimindeki artışa etkilerinin belirlenmesi”. *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 226-230.
- Zeren, F. (2011). “Mekânsal etkileşim analizi”. *Istanbul University Ecnometrics and Statistic E-Journal*(12), 18–39.
- Zeren, F. & Kılınç Savrul, B (2012). “Türkiye’de şehirleşmeyi etkileyen faktörler: Mekansal ekonometri analizi”. *Yaşar Üniversitesi E-Dergisi*, 7(28), 4749-6. <https://doi.org/10.19168/jyu.52853> .

Yazar Katkıları: Fikir-%70-30; Tasarım-%70-30; Denetleme-%50-50; Kaynaklar-%100-0; Veri Toplanması ve/veya İşlemesi%100-0; Analiz ve/ veya Yorum-%100-0; Literatür Taraması-%100-0; Yazıyı Yazan-%100-0; Eleştirel İnceleme-%30-70.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazarlar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Etik Kurul Belgesi: -

Author Contributions: Concept-70-30%; Design-70-30%; Supervision-50-50%; Resources-100-0%; Data Collection and/or Processing-100-0%; Analysis and/or Interpretation-100-0%; Literature Search-100-0%; Writing Manuscript-100-0%; Critical Review-30-70%.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The authors declared that this study has received no financial support.

Ethical Committee Approval: -

Türkiye’de Asgari Ücret ile Enflasyon, İşsizlik ve Büyüme Oranları Arasındaki İlişki

The Relationship between Minimum Wage and Inflation, Unemployment and Growth Rates in Türkiye

Mustafa Orhan ÖZER¹

(Sorumlu Yazar-Corresponding Author)

MeltemİRTEŞ GÜLŞEN²

¹Anadolu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, Eskişehir-Türkiye mustafaorhanazer@anadolu.edu.tr

²Anadolu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü, Eskişehir-Türkiye mirtes@anadolu.edu.tr

Geliş Tarihi/Received: 15.6.2024

Kabul Tarihi/Accepted: 4.11.2024

Atf /Cite this article:

Özer, M. O., &İRteş Gülşen, M. (2025). Türkiye’de Asgari Ücret ile Enflasyon, İşsizlik ve Büyüme Oranları Arasındaki İlişki. *Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21, 71-84.

This article checked by

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.

Öz

Asgari ücret uygulamasının makroekonomik göstergeler üzerinde doğrudan veya dolaylı bir biçimde etkili olabileceğine ilişkin çalışmalar mevcuttur. Dolayısıyla bu etkinin ortaya çıkarılması ve asgari ücret artışı belirlenirken göz önünde bulundurulması oldukça önemlidir. Çalışmanın amacı Türkiye’de 1969-2022 döneminde asgari ücret ile enflasyon, işsizlik ve büyüme oranı arasındaki ilişkiyi araştırmaktır. Bu amaçla hem geçici hem de kalıcı yapısal değişimleri dikkate alan kesirli frekanslı Fourier Toda-Yamamoto nedensellik testi kullanılmıştır. Sonuçlar enflasyon oranının nominal asgari ücret ile çift yönlü, reel asgari ücret ile tek yönlü bir ilişki içinde olduğunu göstermektedir. Buna göre reel asgari ücrette meydana gelen artışlar enflasyonist bir etki yaratırken, enflasyon oranının artması reel asgari ücreti etkilememektedir. Nominal asgari ücret ile enflasyon oranı arasındaki ilişkinin çift yönlü olması, Türkiye’de ücret-fiyat sarmalının geçerli olduğunu ortaya koymaktadır. Nominal ve reel asgari ücretler ile işsizlik ve büyüme oranları arasında ise herhangi bir ilişki bulunmamaktadır. Nominal asgari ücrette meydana gelen değişimlerin işsizlik ve büyüme gibi reel göstergeleri etkilememesi, bunun yerine yalnızca fiyatlar genel düzeyi gibi parasal göstergeleri etkilemesi Türkiye’de paranın nötr olduğuna işaret etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Asgari Ücret, Enflasyon, İşsizlik, Ekonomik Büyüme

Abstract

There are studies showing that the application of minimum wage may have a direct or indirect impact on macroeconomic indicators. Therefore, it is important to reveal this effect and not to neglect it when determining the minimum wage increase. The study aims to investigate the relationship between minimum wage and inflation, unemployment, and growth rate in Türkiye over the period 1969-2022. For this purpose, the fractional frequency Fourier Toda-Yamamoto causality test, which considers all temporary and permanent structural breaks is employed. The results show that the inflation rate has a bidirectional relationship with the nominal minimum wage and a unidirectional relationship with the real minimum wage. Accordingly, while an increase in the real minimum wage creates an inflationary effect, an increase in the inflation rate does not affect the real minimum wage. The fact that the relationship between the nominal minimum wage and the inflation rate is bidirectional shows that the wage-price spiral is valid in Türkiye. There is no relationship between nominal and real minimum wages and unemployment and growth rates. The fact that changes in the nominal minimum wage do not affect real indicators such as unemployment and growth, but only affect monetary indicators such as the general level of prices, indicates that money is neutral in Türkiye.

Keywords: Minimum Wage, Inflation, Unemployment, Economic Growth

Giriş

Geleneksel yaklaşım, emek faktörünün geliri olan ücretin esnek olduğunu varsaymış ve bu sayede uzun dönemde emek piyasasının sürekli dengede olacağını kabul etmiştir. Tıpkı esnek fiyatların mal piyasasında dengeyi sağlaması gibi esnek ücretler de emek piyasasında aynı işlevi üstlenmektedir. Buna göre ücretler emek arzının fazla olduğu durumda düşmekte, emek talebinin fazla olduğu durumda ise yükselmekte ve böylece işsizlik sorunu ortaya çıkmamaktadır. Fakat kamu otoritesi, serbest piyasa ekonomisinde belirlenen denge ücret seviyesinin belirli bir yaşam standardını sağlamak için yetersiz olduğunu düşünerek bunun üzerinde bir asgari ücret belirleyebilmektedir. Böylece ortaya çıkan asgari ücret uygulaması, emek arzının kalıcı bir şekilde emek talebinin üzerinde olmasına yol açmaktadır (Gramlich, 1976: 412).

Kişilerin vermiş oldukları hizmetlerin karşılığı olan gelir türü, Türk vergi kanunlarında ücret olarak tanımlanmaktadır. Gelir Vergisi Kanunu'nun (1961) 61. Maddesi'nde "işverene tabi belirli bir işyerine bağlı olarak çalışanlara hizmet karşılığı verilen para ve ayınlar ile sağlanan ve para ile temsil edilebilen menfaatler" şeklinde ifade edilmektedir. Bir işverene ve iş yerine tabi olarak çalışan ve aldığı talimatlar doğrultusunda hizmet sunan kişi, ücret geliri elde etmektedir. Çalışanların hem kendilerinin hem de ailelerinin yaşamlarını idame ettirebilmeleri için gerekli olan minimum ücret, asgari ücret olarak kabul edilmektedir. Belirlenen bu asgari düzey, çalışanın mevcut ekonomik ortamda onurlu bir şekilde ihtiyaçlarını karşılayabilmesi için belirlenen ücret seviyesidir. Yapılan çalışmalar ülkelerin içinde bulunduğu ekonomik ve sosyal duruma göre farklılık gösteren asgari ücret ile iktisadi göstergeler arasında önemli bir ilişki olduğunu göstermektedir (Kim ve Lim, 2018; Meixnerova ve Krajnak, 2020). Belirlenen asgari ücret miktarının; istihdam, vergi gelirleri, büyüme, enflasyon, harcamalar gibi birçok ekonomik gösterge üzerinde farklı şekillerde ve büyüklüklerde değişimlere neden olduğu görülmektedir.

Ortalama işgücü maliyetlerindeki azalma, kapasitelerini büyütmeyi planlayan işletmeler için toplam maliyetleri düşürerek uygun bir ortam oluşturabilir. Bu durum, daha fazla işçi istihdamına ve işsizlikte azalmaya sebep olabilmektedir. Vergi yükündeki azalmanın hangi kesime faydalı olacağını anlamak için, çalışan ile işveren arasındaki karmaşık ilişkiyi incelemek gerekmektedir. Bu ilişki hem hukuki hem de ekonomik boyutlara sahiptir. İş akdinde net ücret esas alındığında ve bu ücretin çalışan tarafından değiştirilmesi mümkün olmadığında, vergi yükündeki azalış işverene ekonomik avantaj sağlamaktadır. Eğer vergi yükü çalışan ve işveren arasında paylaşılıyorsa, her iki taraf da bu düşüşten faydalanabilmektedir. Ayrıca işgücü maliyetlerindeki düşüş, üretim maliyetlerini de düşürerek fiyatlama avantajı yaratabilmektedir. Bu durum, genel olarak işletmelerin rekabet gücünü artırmaktadır (Yavilioğlu Kaya, Kızılkaya ve Yıldız, 2023: 92). Aynı zamanda ortalama işgücü maliyetlerinde meydana gelen azalma; işsizlik oranının düşmesine, yatırımların artmasına ve ekonomik büyümenin hızlanmasına etki edebilmektedir. Diğer taraftan vergi indirimlerinin her zaman işgücü maliyetlerini düşürmediği ve bu durumun bazı sektörlerde ters etki yaratabileceği de unutulmamalıdır.

Asgari ücret artışı ortalama ücretlerin yanı sıra işgücü maliyetlerini de artırmaktadır. Yükselen ortalama ücretler emek piyasasının arz cephesindeki engelleri hafifletirken, artan işgücü maliyetleri düşük verimliliğe sahip işçileri işgücü piyasasının dışına atabilmektedir. Asgari ücretin istihdam üzerindeki olumsuz etkinin büyüklüğü, emek piyasasının yapısına, işçi verimliliğine ve asgari ücretle işçi çalıştırmanın maliyetine göre değişkenlik göstermektedir (Immervoll, 2007: 13). Mikro düzeyde ise sektörde çalışan asgari ücretli işçilerin yoğunluğu ön plana çıkmaktadır. Yoğunluğun yüksek olduğu sektörlerde, asgari ücret artışlarının yarattığı işgücü maliyetleri çok daha fazla olmaktadır. Özellikle firmaların asgari ücretin etkisini tüketicilere yansıtma kabiliyetinin düşük olması halinde kar oranları azalma eğilimine girmektedir (Harasztosi ve Lindner, 2019). Dolayısıyla asgari ücret artışları bu tür sektörlerde daha fazla işsizliğe yol açmaktadır.

Bu çalışmada, Türkiye'de 1969-2022 yılları arasında asgari ücret ile enflasyon işsizlik ve büyüme oranları arasındaki ilişki incelenmektedir. Bunun için bu alanda daha önce yapılan çalışmalardan farklı olarak yalnızca kalıcı değil aynı zamanda geçici yapısal değişimleri de dikkate almasıyla öne çıkan kesirli Fourier Toda-Yamamoto nedensellik testi kullanılmaktadır. Ayrıca makroekonomik göstergeler ile hem nominal hem de reel asgari ücret değişkenleri arasındaki ilişki araştırılmaktadır. Çalışmanın izleyen bölümlerinde ilk olarak teorik çerçeve belirlenecek ve ilgili literatür özetlenecektir. Daha sonra kullanılan veri ve yöntem aktarılacaktır. Son olarak ampirik bulgular elde edilecek ve sonuç bölümünde tartışılacaktır.

1. Teorik Çerçeve

1.1. Asgari Ücret

Bireyin, girişimcilerin kayıp veya kazançlarından bağımsız olarak, belirli bir iş yerinde bir işverene bağlı olarak fikri ve bedensel olarak ortaya koymuş olduğu emeğin parasal karşılığı olan ücret, kişinin belirli bir yaşam standardı sağlayabilmesi için ödenmektedir. Bu, hem ekonomiyi etkileyen önemli bir maliyet kalemi hem de milli gelir bölümünde etkili bir unsurdur.

İşçileri aşırı düşük ücretlere karşı korumayı amaçlayan asgari ücret ise bir işverenin belirli bir dönemde gerçekleştirilen iş için ücretli çalışanlara ödemesi gereken ve toplu veya bireysel sözleşme ile düşürülmesi mümkün olmayan minimum ücret tutarı olarak tanımlanmaktadır (ILO, 2021). Dolayısıyla asgari ücret kanunla belirlenmekte ve bunun altında bir ücret belirlenmesi yasa dışı olarak kabul edilmektedir. Bireyin mesleki niteliğine veya işin zorluk derecesine bakılmaksızın, zorunlu ihtiyaçlarını karşılamayı amaçlayan en düşük ücret olarak belirlenmektedir. Sosyal politikanın en önemli araçlarından biri olan asgari ücret, taraflar arasında, yani işveren ve işçi arasında karşılıklı pazarlıkla belirlenebilen bir miktar değildir (Kutal, 2007: 57; Yavilioğlu Kaya, vd., 2023: 94).

Asgari ücret, işverenlerin emek sömürsü yapmasını engellemek ve çalışanların belirli bir yaşam standardını sürdürebilmesi için gerekli olan minimum geliri garanti altına almak amacını gütmektedir. Ayrıca adil bir gelir dağılımının temelini oluşturmaktadır. Böylece iç talep ve tüketim kapasitesi artmaktadır. Bu da ekonomik büyümeyi ve kalkınmayı teşvik etmektedir. Asgari ücret, yoksulluğun üstesinden gelme ve gelir eşitsizliğini azaltmada önemli bir araç olarak görülmektedir. Bu politikanın temel amacı, düşük gelirli çalışanlara insan onuruna yaraşır bir yaşam standardı sağlayarak yoksulluk döngüsünü kırmaktır (Rakıcı ve Vural, 2011: 60-61).

1.2. Türkiye’de Asgari Ücret Uygulaması

Sosyal politikanın önemli bir aracı olan ve işveren ile işçi arasında pazarlık konusu yapılamayan asgari ücrete ilişkin yasal dayanakların başında Anayasanın 2. Maddesi gelmektedir. Söz konusu maddede sosyal devlet ilkesi gereği ülkede çalışan nüfusun asgari seviyede bir ücret elde etmesi hüküm altına alınmıştır. Yine Anayasanın 49. maddesinde; “çalışma herkesin hakkı ve ödevi olduğundan, devletin iş gücüne katılanların hayat seviyelerini yükseltmesi gerekliliği ve çalışma hayatına geliştirerek çalışanların ve işsizlerin korunması gerektiği” belirtilmekte ve 55. maddesinde; “ücretlerin emeğin karşılığı olduğu ve devletin çalışanların yaptıkları işe uygun adaletli bir ücret elde etmeleri ve diğer sosyal yardımlardan yararlanmaları için gerekli tedbirleri alması gerektiğini” ifade etmektedir (Anayasa, 1982; Yavilioğlu Kaya vd., 2023: 95).

Asgari ücrete ilişkin ikinci önemli dayanak ise İş Kanunu’dur. İş Kanunu’nun (2003) ilgili hükmü, “iş sözleşmesi ile çalışan ve bu Kanunun kapsamında olan veya olmayan her işçinin ekonomik ve sosyal durumlarının düzenlenmesi için Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığınca Asgari Ücret Tespit Komisyonu aracılığı ile ücretlerin asgari sınırları en geç iki yılda bir belirlenir” şeklindedir (Koç ve Görücü, 2018: 60). Uygulamada ise asgari ücretin genellikle yılda bir, yüksek enflasyon dönemlerinde ise altı ayda bir belirlendiği gözlemlenmektedir.

Yürürlükte olan Asgari Ücret Yönetmeliği’nin (2004) 4/d maddesi asgari ücreti; “işçilere normal bir çalışma günü karşılığı ödenen ve işçinin gıda, konut, giyim, sağlık, ulaşım ve kültür gibi zorunlu ihtiyaçlarını günün fiyatları üzerinden asgari düzeyde karşılamaya yetecek ücret” şeklinde ifade etmektedir. Dolayısıyla asgari ücret uygulaması sosyal bir hukuk devleti olmanın gerekliliğinden kaynaklanmakta ve çoğunlukla vasıfsız işgücünü korumayı hedeflemektedir. Türkiye’de çalışanların önemli bir kısmının asgari ücret düzeyinde gelir elde etmesi ve asgari ücretin kişilerin sadece gelir seviyesini değil, aynı zamanda tüketim ve tasarruf eğilimlerini de etkilemesi sebebiyle ekonominin genelini ilgilendiren önemli bir konu olarak değerlendirilmektedir (Yavilioğlu Kaya vd., 2023: 92).

Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı tarafından tespit edilen asgari ücret üzerinden vergi alınmaktadır. İşçiyi istihdam eden işveren tarafından sorumlu sıfatı ile brüt ücret üzerinden kesilen işçiye ait gelir vergisi, damga vergisi, işçi ve işveren sosyal güvenlik kesintileri ve işsizlik sigortası kesintileri vergi dairesine ödenmektedir. Brüt ücretten kesilen bu vergi ve kesintiler, kaynaktan kesinti suretiyle vergi yüklenicisi tarafından üstlenilmektedir. Ücretlinin birden fazla ücret geliri elde etmesi halinde ise beyan edilen her bir gelir için vergi ödemesi yapılmaktadır (Gelir Vergisi Genel Tebliği, 2020).

Gelir Vergisi Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun’un (2021) 2. maddesiyle, 193 sayılı Gelir Vergisi Kanunu’nun (1961) 23. maddesinin 1. fıkrasına eklenen bent ile 2022 yılından itibaren geçerli olmak üzere tüm ücretlilere yapılan ödemelerden kesilen gelir ve damga vergilerinin asgari ücrete tekabül eden kısımları, söz konusu kanunun 2. ve 4. maddeleri gereğince vergiden istisna edilmiş ve asgari geçim indirimi uygulaması da yürürlükten kaldırılmıştır (Yavilioğlu Kaya vd., 2023: 92; Yeğen, 2022: 173).

1 Ocak 2024 itibarıyla asgari ücret uygulaması Tablo 1’de görüldüğü gibidir.

Tablo 1: Türkiye’de Mevcut Asgari Ücret Uygulaması (TL/Ay)

Net Asgari Ücretin Hesaplanması	
Brüt Asgari Ücret	20.002,50

SGK Primi (%14)	2.800,35
İşsizlik Sig. Primi (%1)	200,03
Aylık Gelir Vergisi	0
Damga Vergisi	0
Kesintiler Toplamı	3.000,38
Net Asgari Ücret	17.002,12
İşverene Aylık Maliyetinin Hesaplanması	
Brüt Asgari Ücret	20.002,50
SGK Primi (%15,5)	3.100,39
İşveren İşsizlik Sig. Primi (%2)	400,05
İşverene Toplam Maliyeti	23.502,94

Kaynak: T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı

Gelir Vergisi Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun (2021) ile yapılan değişiklikten önce, 2021 yılının sonuna kadar ücret geliri üzerinden vergi ve benzeri kesintiler yapılmakta ve bu durum ücret gelirini azaltması yanında işverene de önemli bir mali yük getirmekteydi. Devlet için önemli bir gelir kaynağı olmasına karşın hem işçi hem de işveren açısından önemli bir vergi yükü olması nedeniyle karşılıklı çıkarlar çatışmakta ve bu konu sık sık dile getirilmekteydi. Özellikle asgari ücretlileri koruyan bir sistemin olmaması eleştiri konusu olmaktadır (Yolvermez, 2020: 2452). Ayrıca asgari ücret üzerindeki yüksek vergi yükü kayıt dışılığa sebebiyet verebilmekteydi. Burada Anayasa'nın sosyal bir devlet olma ilkesi ile vergi yükünün adaletli ve dengeli dağıtılması gerekliliği göz önünde bulundurularak asgari ücretin vergi dışı bırakılmasına karar verilmiş ve merkezi yönetim bütçesine önemli bir yük yüklenmiştir. Söz konusu kanunla getirilen değişikliklerle, 2022 yılından itibaren asgari ücret tutarı üzerinde sadece sigorta kesintileri yapılmakta, gelir vergisi ve damga vergisi kesintisi yapılmamaktadır. Diğer taraftan asgari ücret düzeyinden daha yüksek gelir elde edenlere de asgari ücrete isabet eden ücret tutarından gelir ve damga vergisi kesintisi yapılmamış, bu sayede toplumun diğer kesimleri de bu vergi avantajından yararlanabilmiştir.

1.3 Asgari Ücretin Mali Etkileri

Asgari ücretin mali etkileri, birçok farklı paydaş üzerinde hem kısa hem de uzun vadede gözlemlenebilir. Bu etkiler karmaşık bir yapıya sahip olup, çeşitli faktörlere bağlı olarak değişebilmektedir. Asgari ücretin artırılması veya sabit tutulması gibi kararlar verilirken bu etkilerin detaylı bir şekilde analiz edilmesi önemlidir.

Konuya işveren açısından bakıldığında, asgari ücret artışı, işverenler için önemli bir maliyet artışı anlamına gelmektedir. Özellikle küçük ve orta ölçekli işletmeler için bu durum daha zorlayıcı olabilmektedir. Firmalar, ürün ve hizmet fiyatlarını yükselterek artan maliyetleri tüketicilere yansıtmaya çabalamaktadırlar. Fakat bazı sektörler ve firmalar için bu çabaların başarısı oldukça sınırlı olmaktadır. Draca, Machin ve Van Reenen (2011) bunun piyasaların yapısı ile yakından ilişkili olduğunu vurgulamaktadırlar. Buna göre eksik rekabet piyasalarında asgari ücrette meydana gelen artışlar firmaların karlılıklarını olumsuz yönde etkilemektedir. Bu tür piyasalarda maliyetlerdeki artışın bir kısmı, rekabetçi piyasalardan farklı olarak sadece tüketiciler ve düşük ücretli işçiler tarafından değil, işverenler tarafından karşılanmaktadır. Aaronson (2001) ise bu durumun bazı sektörler için geçerli olmadığına işaret etmektedir. Yapılan çalışmada ABD ve Kanada'da asgari ücret artışı nedeniyle ortaya çıkan maliyet şoklarının restoran fiyatları üzerinde oldukça belirleyici olduğu tespit edilmiştir. Clemens (2021) ise bu şokların ücretlerin yanı sıra çalışma süresi ve koşulları gibi ücret dışı unsurlar üzerindeki etkisine dikkat çekmektedir. Bu açıdan bakıldığında firmalar işçi sayısında belirgin bir değişikliğe gitmeden asgari ücret artışlarına tepki verebilmektedir.

Asgari ücretle çalışanlar için ücret artışı ise gelir artışı anlamına gelmektedir. Bu da satın alma gücünü ve yaşam standartlarını yükseltmektedir. Ancak, asgari ücretin artması her zaman tüm asgari ücretli çalışanlar için faydalı olmayabilir. Örneğin, bazı işverenler asgari ücretin artması nedeniyle işgücünde küçülmeye gidebilmekte veya yeni iş alımlarını durdurabilmektedir. Bu artış hükümetler için de mali sonuçlar doğurabilmektedir. Asgari ücretten vergi geliri artarken, sosyal güvenlik ve işsizlik

sigortası gibi alanlardaki harcamalarda artış olabilmektedir (Çiçek, 2018: 29). Dolayısıyla asgari ücret artışları belirlenirken bu hususların dikkate alınması büyük önem taşımaktadır. Dobija (2011: 780) ise optimal asgari ücret seviyesinin belirlenmesinde emek verimliliğinin kritik bir rol üstlendiğini ifade etmektedir.

Ancak asgari ücret artışının ekonomi üzerindeki etkileri karmaşık ve tartışmalıdır. Bazı ekonomistler asgari ücretin enflasyonu artırabileceğini (Tang, 2014; Babalola, 2019; Majchrowska, 2022), diğerleri ise iç talebi ve ekonomiyi canlandıracağını savunmaktadır (Kargı, 2013; Dağlıoğlu ve Bakır, 2015; Obeng, 2015).

1.4. Asgari Ücretin Ekonomik Etkileri

Asgari ücretin en önemli amaçlarından biri, düşük gelirlilerin yaşam standartlarını yükseltmek ve gelir eşitsizliğini azaltmaktır. Yoksulluk sınırının altında yaşayan insanların sayısını azaltarak ve çalışanlara temel ihtiyaçlarını karşılayabilecekleri bir gelir sağlayarak gıda, barınma ve sağlık gibi temel ihtiyaçlara erişimi artırmak suretiyle yaşam standardını yükseltmektedir. Böylece bir taban gelir sağlayarak yoksulluğun azalmasına katkıda bulunmakta ve düşük gelirli hanelerin gelirini yükselterek gelir eşitsizliğini azaltmaya yardımcı olmaktadır. Bu durum, sosyal adaleti ve toplumsal istikrarı teşvik etmektedir. Ayrıca, asgari ücret artışı, düşük gelirli hanelerin harcama gücünü artırarak genel ekonomiyi de canlandırabilmektedir (Eser, 2021: 13-14). Bu nedenle asgari ücret sadece düşük gelirli çalışanların değil, aynı zamanda diğer piyasa aktörlerinin de tutum ve davranışlarını etkileyen önemli bir gösterge olarak görülmektedir.

Bir ülkenin büyümesi ve kalkınması için yatırımlar hayati önem taşımaktadır. Yatırımlar, yeni iş imkanları yaratarak ve üretim kapasitesini artırarak ekonomiyi canlandırmaktadır. Yatırımların finansmanı ise büyük ölçüde tasarruflardan sağlanır. Marjinal tasarruf eğilimi, gelirdeki bir artışın ne kadarının tasarrufa ayrılacağını gösteren orandır. Bu oran düşük olduğunda, gelirdeki artışın büyük kısmı tüketime ayrılmakta ve tasarrufa ayrılan kısım daha az olmaktadır. Bu durum, yatırıma kaynaklık edecek tasarrufların yetersiz kalmasına yol açmaktadır. Yetersiz tasarruf, yatırımların azalmasına ve dolayısıyla ekonomik büyümenin yavaşlamasına neden olabilmektedir. Bu durum, işsizlik ve yoksulluk gibi sosyoekonomik problemlerin artmasına da neden olmaktadır. Asgari ücret geliri elde edenlerin ya da başka bir deyişle düşük gelirlilerin gelirlerindeki artış, büyük ölçüde tüketime, daha az bir kısmı ise tasarrufa ayrılmaktadır. Bu durum, toplam talebin artmasına yol açarak iktisadi büyümeyi teşvik etmektedir. Kısa vadede bazı enflasyonist riskler oluşsa da orta ve uzun vadede özel sektör cirolarında ve vergi gelirlerinde artış gibi olumlu gelişmeler ortaya çıkabilmektedir. Bu durum, Keynesyen yaklaşımı destekler niteliktedir (Akın, 2017: 145-146). Diğer taraftan, reel asgari ücretin artırılması gibi gelir dağılımında adaleti sağlamayı amaçlayan politikaların tasarrufları ve iktisadi büyümeyi olumsuz etkilemesi, gelir dağılımı ve büyüme hedefleri arasındaki ödünleşme ilişkisine işaret etmektedir.

Asgari ücret uygulamasının yoksulluğu azaltacağı ve gelir dağılımını iyileştireceği varsayımı, enformel sektörlerde istihdam artışı olmayacağı hipotezine dayanmaktadır. Fakat gerçekte durum tam tersi olabilmektedir. Asgari ücretin yükselmesi, işverenlerin maliyetlerini artırarak kayıt dışı alanlarda istihdamın artmasına neden olmaktadır. Bu durum, kayıt dışı sektörlerde de ücretlerin baskılanmasına sebebiyet vermektedir (Akgeyik, 2007: 179). Gelişmekte olan ülkelerde asgari ücret uygulamasının çalışan yoksullar üzerindeki etkisi sınırlı olmaktadır. Bunun sebebi, resmi kayıtlara girmeyen ve yasal düzenlemelere tabi olmayan geniş bir çalışma biçiminin varlığı ve asgari ücretin pratikte genellikle büyük işletmeler ve sendikalaşmış işgücü için uygulanmasıdır. Yaygın kayıt dışılık nedeniyle, asgari ücretin ancak küçük bir kesime faydası dokunabilmektedir. Halbuki yoksulluğun yoğun bir biçimde görüldüğü kırsal yerlerde ve kentsel kayıt dışı alanlarda asgari ücretin uygulanması çok daha zor olmaktadır. Dahası, asgari ücretin yoksulluğu ve gelir dağılımını iyileştireceği varsayımı her zaman doğru olmayabilir. Kayıt dışı ve gölge ekonomilerde istihdam artışı, asgari ücretin ekonomik ve sosyal açıdan dezavantajlı olan ve yasal haklara erişimi kısıtlı olan gruplar üzerinde olumsuz bir etkiye sahip olmasına neden olabilir. Kayıt dışı sektörlerde istihdam edilen bu gruplar, asgari ücret artışından yeterince faydalanamayabilirler (Akın, 2017: 148).

Ücretlerin işgücü verimliliği üzerinde de etkili olduğu kabul edilmektedir. Özellikle içsel büyüme modelleri bu konu üzerine odaklanmaktadır. Buna göre düşük ücretler, çalışanların eğitim ve sağlık hizmetlerinden daha az faydalanmalarına yol açabilmektedir. Bu, toplam sermaye içinde giderek daha fazla önem kazanan beşeri sermayeye daha az yatırım yapılması anlamına gelmektedir. Böylece verimlilik ve iktisadi büyüme hızı düşüş gösterebilmektedir (Winter-Ebmer, 1994: 290). Ücretlerin yükselmesi ise beşeri sermayeye daha fazla yatırım yapılmasını, işgücü verimliliğinin artmasını ve iktisadi büyümenin hız kazanmasını sağlamaktadır. Ancak özellikle eğitim gibi beşeri sermaye yatırımlarının olumlu etkilerinin uzun vadede ortaya çıkabileceği unutulmamalıdır. Kişinin bu alanda yapacağı yüksek yatırımlar, bedensel açıdan en verimli dönemlerinde işgücü piyasasının dışında kalmasına yol açabilmektedir.

2. Literatür

Literatürde asgari ücret ile makroekonomik göstergeler arasındaki ilişkiyi inceleyen çeşitli çalışmalar bulunmaktadır. Türkiye üzerine odaklanan çalışmaların bir kısmı kullanılan değişkenler dikkate alınarak aşağıdaki gibi özetlenebilir:

Güven, Mollavelioğlu ve Çakar Dalgıç (2011) ARDL sınır ve Toda-Yamamoto nedensellik testlerini kullanarak 1969-2008 dönemini incelemiş, asgari ücret ile istihdam arasında herhangi bir ilişki olmadığı sonucuna ulaşmışlardır. Dağlıoğlu ve Bakır (2015) panel regresyon aracılığıyla sektörel bir analiz yaparak 2008-2012 yılları arasını ele almış, asgari ücrette meydana gelen artışların istihdamı olumlu yönde etkilediğini tespit etmişlerdir. Diğer taraftan, Altunöz (2016) ve Tarı ve Bakkal (2017) tarafından yapılan çalışmalar, asgari ücretler ile işsizlik oranı arasındaki ilişki üzerine odaklanmıştır. Bu çalışmalardan birincisinde 1980-2014 dönemi ARDL sınır testi ile araştırılmış ve asgari ücrette meydana gelen artışların hem kısa hem de uzun dönemde işsizlik oranını azalttığı belirlenmiştir. Diğerinde ise 1980-2012 dönemi VAR analizi ile incelenmiş ve asgari ücret artışlarının işsizliğe neden olduğu bulgusuna ulaşılmıştır.

Bazı çalışmaların enflasyon oranı ile asgari ücret arasındaki ilişkiye yoğunlaştıkları görülmektedir. Başkaya ve Özmen (2013) regresyon analizi ile 2003:S1-2012:S2 dönemini değerlendirmiş ve reel asgari ücretlerin enflasyona yol açtığını tespit etmişlerdir. Akgül ve Bükey (2020) ARDL sınır ve Toda-Yamamoto nedensellik testleri vasıtasıyla 1987-2018 yılları arasını ele almış ve brüt asgari ücret ile enflasyon arasında çift yönlü bir ilişki olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Sevinç (2022) ise 2005:S1-2022:S1 dönemini Bootstrap Toda-Yamamoto nedensellik testi ile analiz etmiştir. Elde edilen bulgular, brüt asgari ücret ile enflasyon arasında çift yönlü, net asgari ücret ile enflasyon arasında enflasyondan asgari ücrete doğru olmak üzere tek yönlü bir ilişki olduğuna işaret etmektedir.

Çalışmaların bir kısmı reel asgari ücret ve iktisadi büyüme arasındaki ilişkiye odaklanmıştır. Sunal ve Sezgin Alp (2015) Granger nedensellik testi ile 1987-2012 dönemini, Tütüncü ve Gönülaçan (2018) Toda-Yamamoto nedensellik testi ile 1983-2014 dönemini analiz etmişlerdir. Bu çalışmalar, iktisadi büyümenin asgari ücretin nedeni olduğunu ortaya koymaktadır.

Bazı çalışmalarda asgari ücret, enflasyon ve işsizlik oranı arasındaki ilişki araştırılmıştır. Korkmaz ve Çoban (2006), 1969-2006 dönemini Johansen eşbütünlük ve Granger nedensellik testleri ile incelemişlerdir. Analiz sonucunda asgari ücretin işsizlik ile herhangi bir ilişkisi olmadığı, enflasyon ile karşılıklı bir ilişki içerisinde olduğu belirlenmiştir. Biçerli ve Kocaman (2019), 2005:01-2017:03 dönemini ARDL sınır ve Granger nedensellik testleri ile araştırdığı çalışmalarında, asgari ücretin hem enflasyonu hem de işsizliği teşvik ettiği sonucuna ulaşmışlardır. Tüleykan (2019) ise 1998:S1-2018:S2 dönemini VAR analizi ile araştırdığı çalışmada, işsizliğin asgari ücretin nedeni olduğunu ve enflasyonla asgari ücretin karşılıklı olarak birbirlerini etkilediklerini tespit etmiştir.

Literatürde asgari ücret, enflasyon ve büyüme ilişkisini sınavan çalışmalar bulunmaktadır. Kargı (2013) Granger nedensellik testi aracılığıyla 2005:Q1-2012:Q3 dönemini ele aldığı çalışmada, iktisadi büyümenin asgari ücretten etkilendiği, enflasyonun ise asgari ücretle ilişkisiz olduğu sonucuna ulaşmıştır. Diğer taraftan, Özyiğit, Çelik ve Petek (2019) Toda-Yamamoto nedensellik testi ile 1980-2016 yılları arasını inceledikleri çalışmalarında, asgari ücretin hem enflasyon hem de büyüme oranlarından etkilendiğini ortaya koymuşlardır.

Bazı çalışmalar ise asgari ücret ile enflasyon, işsizlik ve büyüme oranı arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Bulut Çevik ve Solmaz Macit (2017) Engle-Granger nedensellik testinden yararlanarak 1988:S2-2016:S2 dönemini değerlendirmişlerdir. Buna göre iktisadi büyüme ve enflasyon oranlarından asgari ücrete doğru bir ilişki bulunmaktadır. Dahası, asgari ücret ile işsizlik oranı arasında karşılıklı bir ilişki söz konusudur. Karamızrak (2019) ARDL sınır ve Granger nedensellik testlerini kullanarak 1984-2017 yılları arasını incelemiş, benzer biçimde büyüme ve enflasyonun asgari ücret üzerinde etkili olduğunu, fakat işsizlik ve asgari ücret arasında herhangi bir ilişki olmadığı ifade etmiştir. Gümüş ve Akgüneş (2020) ise aynı yöntemleri kullanarak 1982-2018 dönemi incelemiş ve asgari ücrette meydana gelen artışların uzun dönemde işsizliğe yol açtığını belirlemişlerdir. Ayrıca büyüme ve enflasyonun da asgari ücret üzerinde etkili olduğunu tespit etmişlerdir.

Bu alanda yapılmış olan bazı çalışmaların farklı ülkeleri araştırdıkları görülmektedir. Bunların bir kısmı aşağıdaki gibi özetlenebilir:

Cuong (2011) 1994:01-2008:12 dönemi için Vietnam'ı regresyon analizi ile değerlendirmeye almış ve asgari ücret artışının enflasyona neden olmadığını belirtmiştir.

Tang (2014) ARDL sınır ve Granger nedensellik testleri aracılığıyla 1970-2007 dönemi için Malezya'yı ele almıştır. Buna göre uzun dönemde reel ücretlerden enflasyona doğru tek yönlü, kısa dönemde ise çift yönlü bir ilişki bulunmaktadır.

Obeng (2015) tarafından yapılan çalışmada 1984-2013 yılları arasında Gana ekonomisi ARDL sınır testi yaklaşımıyla ele alınmıştır. Elde edilen bulgular, asgari ücrette meydana gelen artışların hem kısa hem de uzun dönemde iktisadi büyümeyi

teşvik ettiğine işaret etmektedir. Fakat bunun gerçekleşmesi krediye erişimin kolay ve düşük maliyetli olmasına bağlıdır.

Heemskerck, Voiena ve Cojocar (2018) tarafından yapılan çalışmada 2013-2016 dönemi için Romanya incelenmiştir. Eşik değerli ve zamanla değişen VAR analizleri ücret artışlarının iktisadi büyüme ve enflasyon üzerinde oldukça sınırlı bir etkiye neden olduğunu, istihdam üzerinde ise tamamen etkisiz olduğunu ortaya koymaktadır.

Babalola (2019) ARDL sınır testi yaklaşımıyla 1980-2019 dönemi için Nijerya'yı araştırdığı çalışmasında, asgari ücrette meydana gelen artışların hem kısa hem de uzun dönemde enflasyon ve işsizlik oranları üzerinde artışa yol açtığını belirlemiştir.

Campos-Vazquez ve Esquive (2020) 2015-2018 yılları arası için Malezya'yı kök ortalama kare hata yöntemi ile araştırmışlardır. Elde edilen bulgular, asgari ücrette meydana gelen artışların enflasyon üzerinde kayda değer bir etki yaratmadığına işaret etmektedir.

Perez (2020) koşulsuz kantil regresyon ve farkların farkı yöntemleri aracılığıyla 1996:Q2-2000:Q2 dönemi için Kolombiya'yı incelemiştir. Ulaşılan sonuçlar, asgari ücret artışlarının kayıtlı istihdam üzerinde etkisiz olduğunu, kayıt dışı istihdam üzerindeki olumsuz etkisinin ise oldukça sınırlı olduğunu göstermektedir.

Majchrowska (2022) dinamik panel veri aracılığıyla 2003-2020 zaman aralığı için Polonya'nın 16 bölgesini analiz etmiş ve asgari ücret artışlarının enflasyona yol açtığını tespit etmiştir.

Bazı çalışmaların ise farklı ülke gruplarını araştırdıkları görülmektedir:

Kim ve Lim (2018) 2000-2014 dönemi için aralarında Türkiye'nin de bulunduğu 25 OECD ülkesini VAR analizi ile incelemişlerdir. Elde edilen bulgular asgari ücrette meydana gelen artışların işsizlik oranının yükselmesine yol açtığını göstermektedir.

Sever ve İğdeli (2018) Granger panel nedensellik testi ile 2005-2015 dönemi için BRICS-T ülkelerini analiz etmiş ve asgari ücretin iktisadi büyüme ve istihdamdan pozitif yönde etkilendiğini belirlemişlerdir.

Meixnerova ve Krajnak (2020) Çekya, Slovakya, Polonya ve Macaristan'dan oluşan Vişegrad Dörtlüsü'nü araştırmışlardır. VAR analizinden elde edilen bulgular ülkeler bazında farklılık gösterse de genel olarak enflasyonun asgari ücreti, asgari ücretin ise iktisadi büyüme ve işsizlik oranlarını etkilediğini göstermektedir.

Paun, Nechita, Patruti ve Topan (2021) 1999-2016 yılları arası için Türkiye, Avusturalya ve 20 AB ülkesini Pedroni panel eşbütünlük testi ile araştırmışlardır. Buna göre asgari ücret artışları istihdamın azalmasına yol açmaktadır.

3. Veri ve Yöntem

3.1. Veri

Çalışmanın bu aşamasında nominal ve reel asgari ücretler ile enflasyon, işsizlik ve büyüme oranları arasındaki ilişki ampirik açıdan ele alınmaktadır. Vergi ve kesintilerin istihdamın türüne göre değişkenlik göstermesi nedeniyle net asgari ücret yerine brüt asgari ücretin kullanılması önerilmektedir (Akgül ve Bükey, 2021: 267). Bu nedenle nominal asgari ücreti (NAU) temsilen brüt asgari ücret artış oranı kullanılmış olup, söz konusu seri Korkmaz (2004) ve Türkiye Cumhuriyeti Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı'ndan temin edilmiştir. Asgari ücretin yıllık ortalamaları, asgari ücretlerin yürürlük süreleri dikkate alınarak hesaplanmıştır. İşsizlik oranına (ISS) ilişkin zaman serisi Bulutay (1995) ve OECD'den elde edilmiştir. Enflasyon (ENF) ve büyüme (BUY) oranlarına ise Dünya Bankası veri tabanından ulaşılmıştır. Reel asgari ücret serisi (RAU), nominal asgari ücretin enflasyondan arındırılmasıyla oluşturulmuştur. Veri seti 1969-2022 dönemini kapsamakta ve 54 gözlem sayısından oluşmaktadır.

3.2. Yöntem

İktisadi zaman serileri çoğu zaman yapısal değişimlerin etkisi altındadır. Bu etkiler dikkate alınmadan yapılan ekonometrik analizler, güvenilir sonuçlar elde etmenin önünde engel teşkil etmektedir. Bu nedenle Becker, Enders ve Lee (2006) Fourier fonksiyonlardan yararlanan bir birim kök testi geliştirmişlerdir. Daha sonra, Christopoulos ve Leon-Ledesma (2010) ve Enders ve Lee (2012) de benzer önerilerde bulunmuşlardır. Bu testlerden birincisi geleneksel KPSS, diğer ikisi ise ADF birim kök testinin Fourier fonksiyonlarla genişletilmiş versiyonlarıdır. Bozoklu, Yılcı ve Görüş (2020) ise Enders ve Lee (2012) tarafından önerilen Fourier ADF birim kök testini güncelleyerek, frekans değerlerinin belirlenmesinde tam sayıların yanı sıra kesirli sayıların da dikkate alınmasını sağlamışlardır. Böylece yapısal değişimlerin geçiciliği veya kalıcılığı hakkında bilgi sahibi olmak mümkün hale gelmektedir (Christopoulos ve Leon-Ledesma, 2011: 10).

Kesirli frekanslı Fourier ADF birim kök testinin uygulanmasında (1) numaralı denklem dikkate alınmaktadır (Bozoklu vd., 2020: 5):

$$\Delta y_t = \delta_0 + \delta_1 \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \delta_2 \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \delta_3 y_{t-1} + \sum_{i=1}^p \alpha_i \Delta y_{t-1} + v_t \quad (1)$$

Burada y_t durağanlığı sınanan değişkeni, T örnek boyutunu, t trend terimini, v_t hata terimini, p Akaike bilgi kriteri aracılığıyla tespit edilen uygun gecikme uzunluğunu, k (0.1, 0.2, ..., 4.9, 5) en küçük kareler toplamının minimizasyonunu sağlayan belirli bir frekans değerini temsil etmektedir. Doğrusal olmama durumunu test etmek için $\delta_1 = \delta_2 = 0$ hipotezi geleneksel F testi kullanılarak sınanmaktadır (Bozoklu vd., 2020: 5). Burada Enders ve Lee (2012: 197) tarafından belirlenen kritik değerler kullanılmaktadır. Temel hipotezin reddedilmesi halinde sonraki aşamaya geçilmekte ve bu defa $\delta_3 = 0$ temel hipotezi sınanmaktadır. Burada ise Bozoklu vd. (2020: 10-11) tarafından belirlenmiş olan kritik değerlerden yararlanılmaktadır. Temel hipotezin reddedilememesi değişkenin birim kök içerdiği anlamına gelmektedir.

Diğer taraftan Enders ve Jones (2016) ve Nazlıoğlu, Görmüş ve Soytaş (2016) yapısal değişimleri ihmal etmeyen nedensellik testleri geliştirmişlerdir. Bu testlerden birincisi Granger, ikincisi ise Toda-Yamamoto nedensellik testinin Fourier fonksiyonlarla genişletilmiş versiyonudur. Pata ve Yılcı (2020) ise Nazlıoğlu vd. (2016) tarafından önerilen testi modifiye ederek, dönemsel ve dönemsel olmayan değişimler arasında ayırım yapılmasını olanaklı hale getirmişlerdir.

Kesirli frekanslı Fourier Toda-Yamamoto nedensellik testinin uygulanmasında (2) ve (3) numaralı denklemler dikkate alınmaktadır (Pata ve Yılcı, 2020: 813):

$$Y_t = \alpha_0 + \alpha_1 \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \alpha_2 \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \sum_{i=1}^{p+dmax} \theta_i Y_{t-i} + \sum_{i=1}^{p+dmax} \phi_i X_{t-i} + u_t \quad (2)$$

$$X_t = \beta_0 + \beta_1 \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \beta_2 \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \sum_{i=1}^{p+dmax} \vartheta_i Y_{t-i} + \sum_{i=1}^{p+dmax} \rho_i X_{t-i} + \varepsilon_t \quad (3)$$

Burada u_t ve ε_t hata terimlerini, Y_t ve X_t sırasıyla (2) ve (3) numaralı denklemler için bağımlı değişkenleri, $dmax$, Y_t ve X_t 'nin maksimum entegrasyon derecesini temsil etmektedir. Diğer semboller (1) numaralı denklem için tanımladığı gibidir. (2) numaralı denklemde X'ten Y'ye doğru nedensellik $\phi_p = 0$, (3) numaralı denklemde Y'den X'e doğru nedensellik $\vartheta_p = 0$ temel hipotezleri ile sınanmaktadır. Hipotezler Wald istatistiğiyle sınanmakta ve kritik değerler bootstrap simülasyonu ile elde edilmektedir (Pata ve Yılcı, 2020: 814). Temel hipotezin reddedilememesi, değişkenler arasında nedensellik ilişkisi olmadığı anlamına gelmektedir.

4. Bulgular

Değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisinin araştırılabilmesi için öncelikle serilerin hangi mertebeye durağan oldukları tespit edilmelidir. Bu amaçla yumuşak geçişli yapısal kırılmaları dikkate alan kesirli frekanslı Fourier ADF birim kök testi kullanılmıştır. Test sonuçları Tablo 2'de yer almaktadır:

Tablo 2: Kesirli Frekanslı Fourier ADF Birim Kök Testi Sonuçları

Değişken	Optimal k	Optimal p	Min. KKT	F istatistiği	FADF	ADF
NAU	1,3	10	18.354,06	10,392***	-4,406***	
RAU	3,9	3	7.715,20	2,762	-5,693***	-7,855***
ENF	1,3	1	10.136,18	5,285	-3,188	-2,025
Δ ENF	1,3	1	1.2226,74	2,431	-5,330***	-6,683***
ISS	3,9	10	39,17	5,860	0,009	-2,242
Δ ISS	3,9	9	42,96	6,075	-1,759	-3,203**
BUY	5	1	818,60	1,183	-7,238***	-7,107***

Not: ** ve *** sırasıyla %1 ve %5 anlamlılık düzeylerini temsil etmektedir. Uygun gecikme uzunluklarının belirlenmesinde Akaike bilgi kriterinden yararlanılmış olup maksimum gecikme uzunluğu 10 olarak belirlenmiştir.

Tablo 2 incelendiğinde sadece NAU için trigonometrik terimlerin anlamlı olduğu görülmektedir. FADF test istatistiği kritik tablo değerinden büyük olduğu için değişkenin birim kök içerdiğini ifade eden temel hipotez reddedilmekte ve düzeyde durağan olduğu kabul edilmektedir. Diğer değişkenler için trigonometrik terimler anlamsız bulunmuştur. Bu durum serilerin yapısal kırılmaların etkisi altında olmadığına işaret etmektedir. Dolayısıyla söz konusu değişkenler için FADF yerine ADF test istatistikleri dikkate alınmıştır. RAU ve BUY için hesaplanan ADF test istatistiklerinin kritik tablo değerlerinden büyük

olduğu ve dolayısıyla düzeyde durağan oldukları anlaşılmaktadır. ENF ve ISS için hesaplanan ADF test istatistiğinin kritik tablo değerinden küçük olması değişkenlerin birim kök içerdiğini göstermektedir. Dolayısıyla bu değişkenlerin birinci farkı alındıktan sonra aynı prosedür yeniden uygulanmıştır. Yapılan analizler, NAU, RAU ve BUY serilerinin I(0), ENF ve ISS serilerinin ise I(1) olduğunu göstermektedir.

Durağanlık analizinden sonra değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisini incelemek için kesirli frekanslı Fourier Toda-Yamamoto nedensellik testi kullanılmıştır. İlk olarak nominal asgari ücret artış oranı ile temel makroekonomik göstergeler arasındaki ilişkiler incelenmiştir. Test sonuçları Tablo 3'te yer almaktadır.

Tablo 3: Kesirli Frekanslı Fourier Toda-Yamamoto Nedensellik Testi (NAU)

Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişken	Çıktı	Olasılık Değeri	Optimal k
NAU	ENF	6,568	0,016**	0,8
ENF	NAU	6,771	0,013**	0,8
NAU	ISS	8,350	0,997	0,8
ISS	NAU	2,765	0,105	0,8
NAU	BUY	0,002	0,962	0,4
BUY	NAU	0,934	0,938	0,4

Not: **, %5 anlamlılık seviyesini ifade etmektedir. Uygun gecikme uzunluklarının belirlenmesinde Akaike bilgi kriterinden yararlanılmış olup maksimum gecikme uzunluğu 10 olarak belirlenmiştir. Bootstrap olasılık değerleri 10000 replikasyon ile elde edilmiştir.

Tablo 3 incelendiğinde yalnızca NAU ve ENF arasındaki ilişkiyi inceleyen ilk iki model için değişkenler arasında nedensellik ilişkisi olmadığını ifade eden temel hipotezin reddedildiği görülmektedir. Diğer modeller için temel hipotez reddedilememekte ve dolayısıyla değişkenler arasında herhangi bir nedensellik ilişkisi bulunmadığı kabul edilmektedir. Daha sonra reel asgari ücret artış oranı ile temel makroekonomik göstergeler arasındaki ilişkiler incelenmiştir. Test sonuçları Tablo 4'te yer almaktadır.

Tablo 4: Kesirli Frekanslı Fourier Toda-Yamamoto Nedensellik Testi (RAU)

Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişken	Çıktı	Olasılık Değeri	Optimal k
RAU	ENF	0,674	0,416	0,8
ENF	RAU	4,632	0,036**	0,8
RAU	ISS	0,111	0,741	0,8
ISS	RAU	0,355	0,546	0,8
RAU	BUY	0,226	0,643	0,4
BUY	RAU	2,206	0,148	0,4

Not: **, %5 anlamlılık seviyesini ifade etmektedir. Uygun gecikme uzunluklarının belirlenmesinde Akaike bilgi kriterinden yararlanılmış olup maksimum gecikme uzunluğu 10 olarak belirlenmiştir. Bootstrap olasılık değerleri 10000 replikasyon ile elde edilmiştir.

Tablo 4 incelendiğinde değişkenler arasında nedensellik ilişkisi olmadığını ifade eden temel hipotezin yalnızca ENF'in bağımlı, RAU'nun bağımsız değişken olarak yer aldığı ikinci model için reddedildiği, diğer modeller için reddedilemediği görülmektedir. Elde edilen bulgular ENF ve NAU arasında çift yönlü, ENF ve RAU arasında ise RAU'dan ENF'e doğru olmak üzere tek yönlü bir ilişki olduğunu ortaya koymaktadır.

5. Sonuç ve Değerlendirme

Düşük gelirli çalışanlar için hayati bir önem taşıyan asgari ücret; enflasyon, işsizlik, yoksulluk, gelir eşitsizliği ve büyüme gibi birçok ekonomik ve sosyal göstergelyi doğrudan veya dolaylı bir şekilde etkileyebilme potansiyeline sahiptir. Fakat bu etkiler

oldukça girift bir yapı göstermektedir. Reel asgari ücrette meydana gelen artışlar düşük gelirli çalışanların bir kısmının hayat standardını yükseltirken, diğer kısmının işgücünden ayrılmasına neden olabilir. Benzer biçimde, tüketim harcamalarını artırarak ekonominin canlanmasına veya yatırım harcamalarını azaltarak iktisadi aktivitenin daralmasına yol açabilir. Dolayısıyla asgari ücretin adil ve sürdürülebilir bir şekilde belirlenmesi ve uygulanması, toplumun her kesimini yakından ilgilendiren bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu çalışmada 1969-2022 döneminde Türkiye’de nominal ve reel asgari ücretler ile işsizlik, büyüme ve enflasyon oranlarından oluşan temel makroekonomik göstergeler arasındaki ilişki araştırılmıştır. Bu amaçla hem geçici hem de kalıcı yapısal değişimleri dikkate alan Fourier fonksiyonlu birim kök ve nedensellik testlerinden yararlanılmıştır. Durağanlık analizi; nominal asgari ücret, reel asgari ücret ve büyüme serilerinin düzeyde, enflasyon ve işsizlik serilerinin ise birinci farkı alındığında durağan olduğunu göstermiştir. Bu bilgiler ışığında yapılan nedensellik analizi, işsizlik ve büyüme oranları ile nominal ve reel asgari ücretler arasında herhangi bir ilişki olmadığını ortaya koymuştur. Bu bulgular, Dağlıoğlu ve Bakır (2015), Altunöz (2016), Sever ve İğdeli (2018), Tütüncü ve Gönülaçan (2018), Kim ve Lim (2020) ve Paun vd. (2021) tarafından yapılan çalışmalarda elde edilen sonuçların aksine, Güven vd. (2011), Perez (2020) ve Majchrowska (2022) tarafından yapılan çalışmalarda elde edilen sonuçlarla benzerlik göstermektedir. Diğer taraftan, enflasyon oranının nominal asgari ücret ile çift yönlü, reel asgari ücret ile ücretlerden enflasyona doğru olmak üzere tek yönlü bir ilişki içinde olduğu tespit edilmiştir. Bu bulgular ise Cuong (2011), Kargı (2013) ve Campos-Vazquez ve Esquive (2020) tarafından yapılan çalışmaların aksine, Akgül ve Bükey (2020) ve Sevinç (2022) tarafından yapılan çalışmaları desteklemektedir.

Analiz edilen 1969-2022 yılları arasında nominal asgari ücrette meydana gelen artışın ortalama %38,81, fiyatlar genel düzeyinde meydana gelen artışın ise ortalama %36,47 olduğu gözlemlenmektedir. Bu durum yaygın kanının aksine, reel asgari ücretin makul seviyede de olsa arttığını göstermektedir. Söz konusu 54 yıllık zaman diliminde yalnızca 19 yılda nominal asgari ücretteki artış enflasyon oranının altında kalmıştır. Nominal asgari ücret ile enflasyon oranı arasındaki ilişkinin çift yönlü olması, Türkiye’de ücret-fiyat sarmalının geçerli olduğunu ortaya koymaktadır. Reel asgari ücretin enflasyonu tek yönlü olarak etkilemesi, politika yapıcıların özellikle yüksek enflasyon dönemlerinde asgari ücretin belirlenmesinde daha temkinli olması gerektiğini ima etmektedir. Fakat tarihsel süreçte reel asgari ücrette meydana gelen artışın çok yüksek olmadığı dikkate alındığında, Türkiye’de enflasyonun temel sebeplerini başka kaynaklarda aramak daha isabetli olacaktır. Diğer taraftan, asgari ücret ile büyüme ve işsizlik oranları arasında herhangi bir ilişki olmaması, asgari ücretin konjonktürel dalgalanmaların minimize edilmesi ve uzun dönemde doğal büyüme ve işsizlik oranlarına ulaşılması için kullanışlı bir politika aracı olarak nitelendirilemeyeceğini göstermektedir. Nominal asgari ücrette meydana gelen değişimlerin işsizlik ve büyüme gibi reel göstergeleri etkilememesi, bunun yerine yalnızca fiyatlar genel düzeyi gibi parasal göstergeleri etkilemesi Türkiye’de paranın nötr olduğuna işaret etmektedir.

Kaynaklar

- Aaronson, D. (2001). "Price Pass-through and the Minimum Wage", *Review of Economics and Statistics*, 83(1), 158-169. <https://doi.org/10.1162/003465301750160126>.
- Akgeyik, T. (2007). *Asgari Ücrette Esnek Modelleme: Bölgesel Asgari Ücret Yaklaşımı*, İstanbul: İstanbul Ticaret Odası.
- Akgeyik, T. & Yavuz, Ç. N. (2006). "Türkiye'de Asgari Ücret, Milli Gelir ve İşsizlik İlişkisi (Ekonometrik Bir Analiz)", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Maliye Araştırma Merkezi Konferansları*, 49, 1-17.
- Akgül, O. & Bükey, A. M. (2020). "Türkiye'de Enflasyon ile Asgari Ücretler Arasındaki İlişki ve Ücret-Fiyat Sarmalı", *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, (78), 257-282. <https://www.doi.org/10.26650/jspc.2020.78.0026>
- Akın, F. (2017). "Asgari Ücretteki Artışın Ekonomik Etkileri", *İş ve Hayat*, 2(4), 139-154.
- Altunöz, U. (2016). "Türkiye'de Asgari Ücret, İşsizlik ve Enflasyon Arasındaki İlişkinin Sınır Testi Yaklaşımıyla Analizi", *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 30(5), 1055-1063.
- Asgari Ücret Yönetmeliği, (2004, 1 Ağustos), Sayı: 25540, <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=5454&MevzuatTur=7&MevzuatTertip=5> (Erişim Tarihi: 22 Aralık 2023).
- Asgari Ücret Yönetmeliği, Resmî Gazete Tarihi: 01.08.2004 Resmî Gazete Sayısı: 25540.
- Babalola, A. (2019). "Impact of National Minimum Wage Increase on Unemployment and Inflation Rates in Nigeria: An Empirical Analysis", *Amity Journal of Economics*, 4(1), 17-34.
- Başkaya, Y. S. & Özmen, M. U. (2013). "Türkiye'de Asgari Ücret-ÜFE Enflasyonu İlişkisi Üzerine Ampirik Bir analiz", *Ekonomi Notları*, (23), Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, 6 Eylül, Ankara, <https://www.tcmb.gov.tr>
- Becker, R., Enders, W. & Lee, J. (2006). "A Stationarity Test in the Presence of An Unknown Number of Smooth Breaks", *Journal of Time Series Analysis*, 27(3), 381-409. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9892.2006.00478.x>
- Biçerli, M. K. & Kocaman, M. (2019). "The Impact of Minimum Wage on Unemployment, Prices, and Growth: A Multivariate Analysis for Turkey", *Economic Annals*, 64(221), 65-84. <https://doi.org/10.2298/EKA1921065K>
- Bozoklu, S., Yılcı, V. & Görüş, M. Ş. (2020). "Persistence in Per Capita Energy Consumption: A Fractional Integration Approach with A Fourier Function", *Energy Economics*, 91, 1-12. <https://www.doi.org/10.1016/j.eneco.2020.104926>
- Bulut Çevik, Z. B. & Solmaz Macit, S. (2017). "Türkiye'de Asgari Ücretin Kısa Dönem Belirleyicileri: Nedensellik Analizi", *Uluslararası Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 3(3), 429-445.
- Bulutay, T. (1995). *Employment, Unemployment and Wages in Turkey*, Ankara: International Labour Office.
- Campos-Vazquez, R. M. & Esquivel, G. (2020). "The Effect of Doubling the Minimum Wage and Decreasing Taxes on Inflation in Mexico", *Economics Letters*, 189, 1-4. <https://doi.org/10.1016/j.econlet.2020.109051>
- Christopoulos, D. K. & Leon-Ledesma, M. A. (2010). "Smooth Breaks and Non-Linear Mean Reversion: Post-Bretton Woods Real Exchange Rates", *Journal of International Money and Finance*, 29(6), 1076-1093. <https://doi.org/10.1016/j.jimonfin.2010.02.003>
- Christopoulos, D.K. & Leon-Ledesma, M. A. (2011). "International Output Convergence, Breaks, and Asymmetric Adjustment", *Studies in Nonlinear Dynamics & Econometrics*, 15(3), 1-31. <https://www.doi.org/10.2202/1558-3708.1823>
- Clemens, J. (2021). "How do Firms Respond to Minimum Wage Increases? Understanding the Relevance of Non-employment Margins", *Journal of Economic Perspectives*, 35(1), 51-72. <https://www.doi.org/10.1257/jep.35.1.51>.
- Cuong, N. V. (2011). "Do Minimum Wage Increases Cause Inflation? Evidence from Vietnam", *MPRA*, Paper No: 36750, 1-30.
- Çiçek, Ö. (2018). "Türkiye'de Asgari Ücretin Vergi Dışı Bırakılmasının Tüketim Harcamaları Üzerine Etkisi", *Fiscaoeconomia*, 2(1), 20-40. <https://www.doi.org/10.25295/fsecon.2018.01.002>
- ÇSGB, <https://www.cs.gb.gov.tr/askari-ucet> (Erişim Tarihi: 23 Aralık 2023).
- Dağlıoğlu, S. & Bakır, M. A. (2015). "Türkiye'de Asgari Ücretin İstihdam Üzerindeki Etkisinin Sektörel Panel Regresyon Modelleri ile İncelenmesi", *Sosyal Güven Dergisi*, (8), 35-68.
- Dobija, M. (2011). "Labor Productivity vs. Minimum Wage Level", *Modern Economy*, 2(5), 780-787. <https://www.doi.org/10.4236/me.2011.25086>.
- Draca, M., Machin, S. & Van Reenen, J. (2011). "Minimum Wages and Firm Profitability", *American Economic Journal: Applied Economics*, 3(1), 129-151. <https://www.doi.org/10.1257/app.3.1.129>.
- Enders, W. & Jones, P. (2016). "Grain Prices, Oil Prices, and Multiple Smooth Breaks in A VAR", *Studies in Nonlinear Dynamics & Econometrics*, 20(4), 399-419. <https://www.doi.org/10.1515/snde-2014-0101>

- Enders, W. & Lee, J. (2012). “The Flexible Fourier Form and Dickey-Fuller Type Unit Root Tests”, *Economics Letters*, 117(1), 196-199. <https://doi.org/10.1016/j.econlet.2012.04.081>
- Eser, L. Y. (2021). “Türkiye’de Asgari Ücretin Vergilendirilmesi Tartışması”, *Vergi Raporu*, 266, 11-30.
- Gelir Vergisi Genel Tebliği, (2020, 27 Mayıs), Sayı: 31137, <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2020/05/20200527-10.htm> (21 Aralık 2023).
- Gelir Vergisi Kanunu, (1961, 6 Ocak), Sayı: 10700, <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.4.193.pdf> (Erişim Tarihi: 18 Aralık 2023).
- Gelir Vergisi Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun, (2021, 25 Aralık), Sayı: 7349, <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2021/12/20211225-2.htm> (Erişim Tarihi: 19 Aralık 2023).
- Gramlich, E. M. (1976), “Impact of Minimum Wages on Other Wages, Employment and Family Incomes”, *Brookings Papers on Economic Activity*, (2), 409-461.
- Gümüş, İ. & Akgüneş, A. O. (2020). “Türkiye’de Asgari Ücretin Makroekonomik Değişkenlerle İlişkisi”, *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 18(2), 110-127. <https://doi.org/10.11611/yead.742670>
- Güven, A., Mollavelioğlu, M. Ş. & Çakar Dalgıç, B. (2011). “Asgari Ücret İstihdamı Arttırır mı? 1969-2008 Türkiye Örneği”, *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 38(2), 147-166.
- Harasztosi, P. & Lindner, A. (2019). “Who Pays for the Minimum Wage?”, *American Economic Review*, 109(8), 2693-2727. <https://doi.org/10.1257/aer.20171445>
- Heemskerk, F., Voinea, L. & Cojocaru, A. (2018). “Busting the Myth: The Impact of Increasing the Minimum Wage: The Experience of Romania”, *World Bank Policy Research Working Paper*, 8632, 1-46. <https://www.doi.org/10.1596/1813-9450-8632>
- Immervoll, H. (2007). “Minimum Wages, Minimum Labour Costs and the Tax Treatment of Low-wage Employment”, *OECD Social Employment and Migration Working Papers*, (46), 1-23. <https://doi.org/10.1787/337686556262>
- ILO (2021), “How to Define A Minimum Wage?”, <https://www.ilo.org/topics/wages/minimum-wages/how-define-minimum-wage> (Erişim Tarihi: 29 Ağustos 2024).
- İş Kanunu, (2003, 10 Haziran), Sayı: 25134, <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=4857&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5> (Erişim Tarihi: 21 Aralık 2023).
- Karamızrak, B. (2019). “Türkiye’de Enflasyon, İşsizlik ve Büyüme’nin Asgari Ücret Üzerindeki Etkisinin Ekonometrik Analizi”, *Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (6), 88-102.
- Kargı, B. (2013). “Ücret Yapışkanlığı Hipotezi’nin Test Edilmesi: Türkiye’de Asgari Ücret ve Büyüme Üzerine Zaman Serileri Analizi 2005-2012”, *Çalışma ve Toplum*, 2(37), 183-210.
- Kim, C. U. & Lim, G. (2018). “Minimum Wage and Unemployment: An Empirical Study on OECD Countries”, *Journal of Reviews on Global Economics*, 7, 1-9.
- Koç, M. & Görücü, İ. (2018). “Türkiye’de Asgari Ücretin Uygulanması”, *Social Sciences Studies Journal*, 4(13), 58-73.
- Korkmaz, A. (2004). “Bir Sosyal Politika Aracı Olarak Türkiye’de Asgari Ücret”, *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (7), 53-71.
- Korkmaz, A. & Çoban, O. (2006). “Emek Piyasasında Asgari Ücret, İşsizlik ve Enflasyon Arasındaki İlişkilerin Ekonometrik Bir Analizi: Türkiye Örneği (1969-2006)”, *Maliye Dergisi*, 151, 16-22.
- Kutal, M. (2007). “Türkiye’de Asgari Ücretle İlgili Sorunlar”. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 53, 55-64.
- Majchrowska, A. (2022). “Does Minimum Wage Affect Inflation”, *Ekonomista*, (4), 417-436. <https://www.doi.org/10.52335/ekon/156331>
- Meixnerova, L. & Krajinak, M. (2020). “Macroeconomic Time Series Affecting the Minimum and Average Wages of V4 Countries”, *E&M Economics and Management*, 23(4), 4-22. <https://www.doi.org/10.15240/tul/001/2020-4-001>
- Nazlıoğlu, S., Görmüş, N. A. & Soytas, U. (2016). “Oil Prices and Real Estate Investment Trusts (REITs): Gradual-Shift Causality and Volatility Transmission Analysis”, *Energy Economics*, 60, 168-175. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2016.09.009>
- Obeng, S. K. (2015). “An Empirical Analysis of the Relationship between Minimum Wage, Investment and Economic Growth in Ghana”, *African Journal of Economic Review*, 3(2), 85-101. <https://www.doi.org/10.22004/ag.econ.264379>
- OECD, <https://data.oecd.org> (Erişim Tarihi: 23 Aralık 2023).
- Özyiğit, M., Çelik A. & Petek A. (2019). “Türkiye’de 1980 Sonrası Reel Asgari Ücretin Belirleyicileri”, *Çalışma ve Toplum Dergisi*, 2(61), 1029-1068.

- Pata, U. K. & Yılandı, V. (2020). "Financial Development, Globalization and Ecological Footprint in G7: Further Evidence from Threshold Cointegration and Fractional Frequency Causality Tests", *Environmental and Ecological Statistics*, 27(4), 803-825. <https://doi.org/10.1007/s10651-020-00467-z>
- Paun, C. V., Nechita, R., Patruti, A. & Topan, M. V. (2021). "The Impact of the Minimum Wage on Employment: An EU Panel Data Analysis", *Sustainability*, 13(16), 9359, 1-17. <https://www.doi.org/10.3390/su13169359>
- Perez, J. P. (2020). "The Minimum Wage in Formal and Informal Sectors: Evidence from An Inflation Shock", *World Development*, 133, 104999, 1-56. <https://www.doi.org/10.1016/j.worlddev.2020.104999>
- Rakıcı, C. & Vural, T. (2011). "Asgari Ücret Üzerindeki Toplam Vergi Yüğü ve Asgari Ücret Tutarının Anlamı", *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, 3(2), 57-68.
- Sever, E. & İğdeli A. (2018). "Asgari Ücret, İstihdam ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: BRICS-T Örneğinde Bir İnceleme", *Girişimcilik İnovasyon ve Pazarlama Araştırmaları Dergisi*, 2(3), 1-14. <https://doi.org/10.31006/gipad.364498>
- Sevinç, D. (2022). "Türkiye'de Asgari Ücret ile Enflasyon, Bölgesel Enflasyon, Açlık ve Yoksulluk Sınırı Arasındaki İlişki ve Bölgesel Asgari Ücret", *Maliye Çalışmaları Dergisi*, (68), 107-131. <https://doi.org/10.26650/mcd2022-1164349>
- Sunal, O. & Sezgin Alp, Ö. (2015). "Türkiye'de Reel Asgari Ücretler ve Reel GSYİH Değişimleri Arasındaki Nedensellik İlişkisi: Enflasyon Oranına Endekslenmiş Bir Nominal Asgari Ücret Politikası", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 70(1), 111-129. <https://doi.org/10.16987/ausbf.80017>
- Tang, C. F. (2014). "The Effect of Real Wages and Inflation on Labour Productivity in Malaysia", *International Review of Applied Economics*, 28(3), 311-322. <https://www.doi.org/10.1080/02692171.2013.872084>
- Tarı R. & Bakkal, H. (2017). "Türkiye'de İşsizliğin Belirleyicileri", *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (33), 1-18.
- Türkiye Cumhuriyeti Anayasası (1982, 9 Kasım), <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=2709&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5> (Erişim Tarihi: 21 Aralık 2023).
- Tüleykan, H. (2019). "Asgari Ücret Zammının Enflasyon ve İşsizlik Üzerine Etkilerinin Değerlendirilmesi: Türkiye Örneği (1988-2018)", *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi*, 54(1), 205-221. <https://www.doi.org/10.15659/3.sektor-sosyal-ekonomi.19.03.1085>
- Tütüncü, A. & Gönülaçan, A. (2018). "Asgari Ücret ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkinin İncelenmesi: Türkiye Örneği", *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 18(2), 65-77. <https://www.doi.org/10.11616/asbed.v18i38801.459737>
- WB, <https://databank.worldbank.org> (Erişim Tarihi: 23 Aralık 2023).
- Winter-Ebmer, R. (1994). "Endogenous Growth, Human Capital, and Industry Wages", *Bulletin of Economic Research*, 46(4), 289-314.
- Yavilioğlu Kaya, Y., Kızılkaya A. & Yıldız, S. (2003). "Türkiye'de Asgari Ücret Kadarının Vergi Dışı Bırakılmasının Ekonomik Büyüklüklere Etkisinin Ampirik Analizi", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(1), 91-111. <https://www.doi.org/10.17494/ogusbd.1211573>
- Yeğen, B. (2022). "Asgari Geçim İndirimi Uygulamasından Vazgeçilmesinin Vergi Teorisi Bakımından Değerlendirilmesi". *Sakarya Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi (SHD)*, 10(1), 173- 193.
- Yolvermez, B. (2020). "Türkiye'de Asgari Ücret Sorunlarına İlişkin Bir Değerlendirme", *Çalışma ve Toplum*, 4(67), 2441-2462.

Yazar Katkıları: Fikir %50 50- Tasarım %50 50 Denetleme- %50 50; Kaynaklar- %50 50; Veri Toplanması ve/veya İşlemesi %50 50; Analiz ve/veya Yorum %50 50-; Literatür Taraması %50 50; Yazıyı Yazan %50 50; Eleştirel İnceleme %50 50

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazarlar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Etik Kurul Belgesi: -

Author Contributions: Concept %50 50-; Design-%50 50; Supervision%50 50-Resources%50 50; Data Collection and/or Processing%50 50; Analysis and/or Interpretation %50 50; Literature Search-%50 50; Writing Manuscript-%50 50; Critical Review %50 50

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The authors declared that this study has received no financial support.

Ethical Committee Approval: -

Taraftarlıkta Marka Sadakatinin Lisanslı Spor Ürünleri Satın Alma Tercihine Etkisi

The Effect of Brand Loyalty on the Purchase Preference of Licensed Sports in Fandom

Yahya AYDIN¹

(Sorumlu Yazar-Corresponding Author)

Kazım KILINÇ²

¹Batman Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Batman, Türkiye
yahya.aydin@batman.edu.tr

²Batman Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, Batman, Türkiye
kazim.kilinc@batman.edu.tr

Geliş Tarihi/Received: 24.7.2024

Kabul Tarihi/Accepted: 30.12.2024

Atf /Cite this article:

Aydın, Y. & Kılınç, K. (2025). Taraftarlıkta Marka Sadakatinin Lisanslı Spor Ürünleri Satın Alma Tercihine Etkisi. *Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21, 85-100.

Batman Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı'nda Doç. Dr. Kazım KILINÇ danışmanlığında Yahya AYDIN tarafından "Taraftarlıkta Marka Sadakatinin Lisanslı Spor Ürünleri Satın Alma Tercihine Etkisi" başlığı ile tamamlanarak 14.08.2023 tarihinde savunulan Yüksek Lisans tezinden türetilmiştir ve 24-26/11/2023 tarihleri arasında Gürcistan'da gerçekleştirilen Avrasya Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresinde sunulmuştur.

This article checked by

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.

Öz

Taraftarlıkta marka sadakatinin lisanslı spor ürünleri satın alma tercihi üzerindeki etkisinin araştırıldığı bu çalışmada, herhangi bir spor branşının taraftarı olan 494 bireye yönelik anket çalışması yapılmıştır. Yapılan araştırmanın örneklemini, herhangi bir spor branşının taraftarı olan bireyler oluşturmakta olup çalışmadaki veriler, olasılığa dayalı olmayan kolayda örneklem yöntemi ile elde edilmiştir. Bu çalışmada; tanımlayıcı istatistikler, açıklayıcı faktör ve güvenilirlik analizleri için SPSS paket programından; doğrulayıcı faktör analizi ve yapısal modelleme için SmartPLS 4 programından faydalanılmıştır.

Çalışma sonucunda taraftarlıkta marka sadakatinin, lisanslı spor ürün satın alma isteği ile lisanslı spor ürün satın alma sıklığı üzerinde olumlu yönde etkisinin olduğu görülmüştür. Yapılan bu çalışmadan hareketle taraftarıyla duygusal bağ kurarak kendileriyle özdeşleşmiş, taraftarla etkin ve interaktif iletişim kurabilecek bir platform oluşturabilen spor kulüplerinin, taraftarların marka sadakati kapsamında lisanslı spor ürünlerine olan talebini de artırabileceği düşünülmektedir. Araştırmadan elde edilen bu sonuçların; spor kulüplerine ve lisanslı spor ürünleri üreten işletmelere pazarlama stratejileri belirleme konularında katkı sağlayacağı öngörülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Lisanslı Spor Ürünleri, Marka Sadakati, Taraftar, Tüketici Satın Alma Davranışı

Abstract

This study analyzed the impact of brand loyalty on the preference for purchasing licensed sports products among fans of any sports branch. A survey study was conducted with 494 fans of any sports branch, using a non-probability-based convenience sampling method. Descriptive statistics, explanatory factor and reliability analyses were performed using the SPSS package program, while confirmatory factor analysis and structural modeling were done using the SmartPLS 4 program.

The findings of the study revealed that brand loyalty in fandom positively influences the desire to purchase licensed sports products and the frequency of such purchases. Therefore, it is suggested that sports clubs that establish an emotional connection with their fans and effectively communicate and interact with them can increase the demand for licensed sports products based on fan brand loyalty. These research results are expected to provide valuable insights for sports clubs and businesses involved in licensed sports product marketing strategies.

Keywords: Licensed Sports Products, Brand Loyalty, Fan, Consumer Buying Behavior

Giriş

Günümüzde spor, kişisel sağlığın korunması ve takım oyunları olarak görülmektedir. Spor ve sportif faaliyetler, dünyanın her yerinde seyircilerin ilgiyle izledikleri bir dinlenme ve eğlence aktivitesi sunmaktadır. Spor ve spor organizasyonlarına her geçen gün artan talep ile spor, bir ticari pazar sahası oluşturma, ekonomik fayda sağlama gibi bazı fonksiyonları da beraberinde getirerek gelir getirici bir endüstri olarak değerlendirilmektedir.

Taraftarlar, spor kulüplerine manevi katkı sunmaktan ziyade kulübe ekonomik katkı sağlaması beklenen bir kitleye doğru dönüşüm sürecine girmiştir. Her geçen gün spor, taraftarların zamanlarını geçirebilecekleri ve harcamalarını gerçekleştirebilecekleri büyük bir pazar haline gelmiştir. Bu dönüşüm süreçleri ile beraber spor, bir müsabaka olmaktan çıkıp bir endüstriye; taraftar ise birer müşteriye dönüşmüştür (Or, 2009: 18; Keskin, 2014: 1).

Lisanslı spor ürünlerine ait pazar büyüklüğü tüm dünyada olduğu gibi Türkiye’de de hızla artmaktadır. UEFA (Union Of European Football Associations) yayımladığı 2023 yılı gelir raporunda; Avrupa’daki takımların forma üreticilerinden elde edilen sponsorluk geliri dâhil ürün satışından sağlanan gelirden, İspanya’dan Barcelona 179 milyon avro ile en yüksek ürün satış gelinine sahipken 2. sırada Real Madrid 155 milyon avro gelir elde etmiştir. Türkiye’den Galatasaray 35 milyon avro ile sıralamada 15. takım olurken, Fenerbahçe ise 31 milyon avro gelir elde ederek 18. sıradaki yerini aldı (Beinsports, 16.02.2024). Ürün satışından elde edilen bu gelirler sporun, bir oyundan öte olduğunu göstermekle beraber Türkiye’deki spor gelirinin Avrupa’da ekonomik açıdan belirli bir başarı seviyesine ulaştığını da göstermektedir.

Türkiye Futbol Federasyonu (TFF), Süper Lig ile 1. Lig’in 2024-2027 yıllarını kapsayan yayın hakkı ihalesinde; sezonluk KDV dâhil 218.400.000,00 USD karşılığında beIN MEDIA GROUP’un kazandığını duyurmuştur (TFF, 2024). Yayın ihalesindeki bu rakamlar ile UEFA’nın açıkladığı 2023 yılı gelirleri birlikte düşünüldüğünde, sporun devasa bir spor endüstrisi pazarı oluşturduğunu göstermektedir.

Günümüzde spor ve spora benzer faaliyetlere olan katılım sayısındaki artış ve seyir zevki, aynı zamanda sportif faaliyetleri endüstrisinin de büyümesini sağlamıştır. Gelişen spor endüstrisi ile beraber, sportif mal ve hizmetlerin pazarlanması konusu da önemini arttırmıştır. 1980’li yıllarda dünyanın gelişmiş ülkelerinde, Türkiye’de ise 2000’li yıllarda “spor pazarlamasına yönelik kavram ve uygulamalar” daha da önem kazanmış ve bu konu sadece sportif ürün satıcıları için değil diğer işletmeler için de spor pazarlamasını cazip hale getirmiştir (Koçyiğit, 2017: 37; Katırcı, 2012: 3). Spor pazarlamasına yönelik kavram ve uygulamaların iyi bilinmesi ve hedef kitlelere ürünlerin sunulmasında doğru stratejilerin yürütülmesi ile mümkün olduğundan bu alanda bazı çalışmaların yapılması ihtiyacını doğurmaktadır (Katırcı, 2012: 3).

Bu çalışma ile gelişen spor endüstrisinde taraftarların lisanslı spor ürünleri satın alma tercihi üzerinde etkisi araştırılmış olup bu bağlamda spor kulüplerine ve lisanslı ürün üreticilerine doğru pazarlama stratejileri yürütmeleri konusunda fikir verileceği ve katkı sunulacağı düşünülmektedir.

1. Kavramsal Çerçeve

1.1. Sporda Taraftarlık

Taraftar kavramı; İnan (2007: 29) tarafından, sportif faaliyetler için organize olmuş spor tüketicisi topluluğu; Kırdar (2006: 25) tarafından, kendini tuttuğu takımın bir parçası olarak gören, takımının sportif başarısı ile öğünen, iftihar duyan; takımının başarısızlığında ise üzülen, kırılan bireyler şeklinde ifade edilmiştir.

Sporun en önemli unsurlarından birisi de hiç kuşkusuz taraftardır. Taraftar sayılarında her geçen gün yaşanan artış ile birlikte izleyici sayılarında da artışlar yaşanmaktadır. Dolayısıyla izleyici ile taraftar sayılarında ve sportif faaliyetlerde yaşanan artışlar beraberinde bireyler arasında eğlence, dostluk ve konu paylaşımı açısından çeşitli fırsatların da ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu bağlamda ortaya çıkan beraberlik, dostluk ilişkileri ve birlikteliklerin tümü spor taraftarlığı olarak değerlendirilmektedir (Çelik ve Akçi, 2016: 950).

Taraftarların, spor kulübünün markası ile duygusal bağ kurmaları sayesinde, spor kulüplerinin taraftarları daha yakından tanımalarına fırsat sunmaktadır. Bu kapsamda taraftarları tatmin etmek için spor kulüplerinin, bu beklentileri karşılamaları gerekmektedir. Taraftarlara sunulacak mal ve hizmetlerde, hissettirilecek güven ve bağlılık duygusuyla, marka sadakati kapsamında taraftarlarda olumlu bir etki oluşturacaktır.

1.2. Marka Kavramı ve Marka Sadakati

Marka, bir mal veya hizmetin piyasadaki diğer ürünlerden ayrıştırılarak ürüne isim, sembol, amblem gibi özelliklerin eklenmesiyle, piyasada sunulması olarak tanımlanmaktadır (Peter ve Donnelly, 2016: 102). Marka ve markalama 1950’li

yıllarda belirginleşmeye başlayıp 1980'li yıllarda bir işletmenin en önemli varlıklarından biri olarak görülürken, tüketiciler açısından ise; bir ürünün ambalajı, etiketi, kalitesi, rengi ve tüketiciye sunduğu faydaların tümü olarak değerlendirilmiştir (Nijssen, 1999: 452).

Marka sadakati kavramı; tüketicinin davranış değişikliği gösterebilme ihtimaline karşın bir mal veya hizmetin tekrar satın alınacağına dair bireyin markaya karşı oluşan güçlü hissiyatı olarak tanımlanırken (Oliver, 1999: 34), Sirdeshmukh ve arkadaşları tarafından ise; işletme tarafından tüketicinin tekrar satın alma davranışına sevk edilmesi karşılığında, tüketicinin de işletmeye karşı göstereceği bağlılık olarak tanımlanmıştır (2002: 16; Okmeydan, 2018: 99). Stephen King, markanın önemi hakkında; **“Bir ürün fabrikada üretilen bir şeydir; bir marka ise müşteri tarafından satın alınan bir şeydir. Bir ürün, rakipler tarafından kopyalanabilir; ancak bir marka benzersizdir. Bir ürünün modası hemen geçebilir ancak başarılı bir marka ebedi kalır.”** (Aaker, 1991: 16-27; Kotler vd., 2020: 164-168) ifadelerini kullanmıştır.

Tüketiciler bir ürünü satın alırken sadece o ürünü satın almazlar aynı zamanda ürünün markasını ve hikâyesini de satın alırlar (Godin, 2014: 89). Tüketiciler sergilemiş oldukları davranışları ile satın aldıkları ürüne, diğer markalı ürünlerin sunmadığı farklı özelliklerinden dolayı daha fazla ücret ödemeye istekli olurlar. Tüketicilerde oluşan bu istek potansiyel sadık müşteri pazarının oluşmasına da katkı sağlamaktadır (Giddens, 2010: 1-2).

Spor kulüpleri açısından marka sadakati, taraftarların takımına olan bağlılığının oluşturulması ve ekonomik kazanç sağlamanın yanında rakiplerine üstünlük sağlamada önemli bir faktördür. Dolayısıyla spor kulüpleri, kazançlarını maksimum noktaya taşıyabilmeleri için sadık müşterilerini korumanın yanında sıradan tüketicileri, sadık müşterilere evrilmesini sağlayarak marka sadakatini oluşturmaya çalışmaktadırlar (Küçükbaş Duman, 2022: 95-96; Halıcı, Karacif ve Karacan Doğan, 2024: 33).

Spor endüstrisinde pazarlama eğilimlerinin ve ekonomik boyutun öneminin artırmasıyla beraber spor pazarlamacıları marka sadakati sağlayarak, sporun ekonomik boyutundan faydalanmaya çalışmaktadırlar. Örneğin; Amerika Birleşik Devletleri'nde 1875 yılından itibaren her yıl mayıs ayında düzenlenen ve ülkede “sporun en güzel 2 dakikası” olarak nitelendirilen en önemli yarışlardan biri olan Kentucky Derby at yarışları günlük sadece birkaç dakika sürmektedir. Ancak bu yarışlar bir aylık zaman dilimine yayılarak, eğlence etkinliklerinin sunulmasıyla izleyicilere marka sadakati sağlayarak at yarışı müsabakalarından daha fazlası verilmeye çalışılmaktadır (Tjk.org, 2024). NBA müsabakalarında, bir basketbol müsabakasından öteye gidilerek gösteriler, tanıtımlar, lisanslı ürünler sergilenerek müsabaka birkaç saate yayılıp taraftarlara müsabaka öncesi ve sonrası da eğlence hizmeti sunulması bir başka örnek olarak verilebilir (Katırcı, 2012: 15).

Spor kulüpleri, taraftarları birer “müşteri” olarak değerlendirirken, taraftar davranışlarına bakıldığında spor taraftarlarının müşteri olmanın da ötesinde olduğu görülmektedir. Birçok sektörde tüketiciler, spor taraftarları kadar ürünlerine sadık birer müşteri olarak görülmemektedir. Taraftarlar, desteklediği takımı başarısız sonuçlar alsa bile, takımlarını maddi ve manevi olarak desteklemeye, spor kulübünün lisanslı ürünlerini satın almaya devam etmektedirler. Örneğin, taraftarın desteklediği spor kulübü başarısız sonuçlar alsa dahi, takımlarına ait lisanslı ürünleri satın almaya devam etmeleri veya takımlarının kombine bilet (kendi sahasında bir yıl boyunca oynayacakları karşılaşmalarda) ücretini peşin ödeyerek satın almaları örnek olarak verilebilir (Or, 2009: 18; Keskin ve Dölerslan, 2020: 420).

1.3. Lisanslı Ürün Kavramı

Lisans; Firma veya organizasyonun başka bir firma veya organizasyona; markasını, ismini, patentini, logosunu belli bir ücret veya imtiyaz karşılığı ile kullanma yetkisini vermesi, devretmesi olarak tanımlanmaktadır. Başka markanın lisansını alan firma veya organizasyon, bu durumu ayrıcalık elde etmek amacıyla kullanabilir (Argan ve Katırcı, 2008: 225).

Lisanslı spor ürünleri; spor kulübünün ismi ve logosunu taşıyan forma, hazır giyim gibi ürünler olup bu ürünler; taraftarlar üzerinde aidiyet duygusu, kimlik kazanma ve kendini ifade etme gibi anlamlar yüklemektedir. Dolayısıyla taraftarı olduğu takımın renklerini taşıyan bir forma veya atkı ile birey kendini, büyük bir ailenin üyesi gibi görebilmektedir (Or, 2009: 36).

Lisanslı spor ürünleri, spor kulüplerine düzenli bir gelir kaynağı oluştururken, aynı zamanda taraftarlar ile kulüpler arasında duygusal bağların geliştirilmesine de olanak sağlamaktadır (Kazançoğlu ve Baybars, 2016: 51). Son yıllarda sportif mal ve hizmetlerdeki kalite artışı ile çeşitliliğin fazlalaşmasıyla, insanların spor endüstrisine olan ilgisini artırmıştır. Örneğin; spor yapılan zemine daha uygun olacak şekilde tasarlanan ayakkabılar, ter tutmayan eşofmanlar, spor alanının sportif faaliyete daha uygun ve modern mimari şekilde dizayn edilmesi gibi birçok farklı ve gelişmiş mal ve hizmetlerin üretilmesi insanların hem spor endüstrisine olan yönelimini artırmakta hem de taraftarlara eğlencenin yanında çeşitli kolaylıklar da sağlamaktadır (Katırcı, 2012: 14).

Spor pazarlamasında lisanslı spor ürünleri, hem taraftarların kendi spor takımı ile bağ kurması hem de diğer takım

tarafтарыyla ilişkilendirilmesinde önemli bir yeri bulunmaktadır. Bu anlamda pazarlama dünyasında yapılan çalışmalardan; Ayhan vd., (2017: 567-568) Konya Selçuk Üniversitesi öğrencileri üzerine yaptığı araştırmasında, lisanslı ürünlerin tercihine etki eden beş motivasyon kaynağını önem sırasına göre; “takıma destek, takımla özdeşleşme, kullanım hazzı, sosyal cazibe ve alışveriş hazzı” diye sıralamaktadır. Çelik vd., (2019: 1406-1407)’nin Göztepe Spor Kulübü taraftarlarının satın alma niyetinin ölçüldüğü çalışmada, taraftarların lisanslı spor ürünleri arasından “giyim” ürünlerini daha çok tercih ettikleri sonucuna varıldığı görülmektedir.

1.4. Tüketici Kavramı

Tüketiciler, genelde her türlü ihtiyaç ve taleplerinin en üst seviyede tatmin edilmelerini isterler. Tüketicilerin talep ve istekleri, tüketim kültüründe ve sosyal yaşamda yaşanan değişimlerden ötürü doğrudan etkilenmektedir. Yaşanan gelişim ve değişimler, tüketicilerde henüz karşılanmamış yeni ihtiyaçların da ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. Bu doğrultuda işletmeler, yoğun rekabet ortamında pazara hâkim olup kâr marjını yükseltmek ve tüketicilerin karşılanmamış ihtiyaçlarını tespit ederek doğru mal ve hizmetleri sunarak, işletmenin sektörde ayakta kalmasını sağlamaya çalışmaktadırlar (Kılınç, 2018: 21-284).

İşletmeciler ve pazarlamacıların, sosyal yaşam ve teknolojiye yaşanacak gelişmeleri yakından takip ederek tüketici talep ve isteklerine cevap verebilecek şekilde firmalarını konumlandırmaları ve bu doğrultuda uygun stratejiler geliştirmeleri gerekmektedir (Akçi, 2018: 3-15). Örneğin, işletmelerin “*ne üretirsem üreteyim satarım*” anlayışı yerine “*tüketici ne talep ederse onu üretir satarım*” anlayışına sahip olmaları gerekmektedir. Bu bağlamda sergilenecek anlayış ile tüketiciler pazarlamanın merkezine oturtularak, işletmeler pazarda daha başarılı olabileceklerdir (Yıldız, 2020: 43; Mucuk, 2001: 8-9).

Günümüz kitle iletişim araçlarının gelişim süreci ile beraber, sportif faaliyetleri daha geniş kitlelerin yoğun ilgisini çekmiş ve büyük bir sportif hizmet sektörü haline getirmiştir. Sportif faaliyetler sektöründe hem mal ve hizmet üreticisi hem de tüketicisi zamanla dönüşüme uğramış, spor kulüpleri adeta birer ticari işletmeye; taraftarlar ise birer müşteriye dönüşmüştür (Yılmaz, 2020: 102). Spor kulüpleri gelirlerini artırmayı hedeflerken, taraftarlarda desteklediği spor takımının sportif başarıları ile övünerek takımın başarısıyla kendisini özdeşleştirerek çevresindekilere karşı üstünlük hissiyatını yaşamak ve yaşatmak istemektedirler. İki taraflı oluşan bu istek ve arzu, spor sektörünü endüstrileşmeye yönlendirmekte iken, taraftarları da tüketiciden müşteri konumuna doğru yönlendirmektedir (Keskin, 2014: 1).

2. Literatür Taraması

Taraftarlıkta marka sadakatının, lisanslı spor ürünü satın alma tercihine olan etkisinin araştırıldığı bu çalışma için yapılan literatür taramasında ulaşılan aşağıdaki gibidir.

Göksu’nun 2010 yılında yapmış olduğu çalışmada; katılımcıların satın aldıkları lisanslı spor ürünlerinin fiyatının uygun ve kaliteli olması, istenilen renk, model ve günlük hayatta kullanılabilir olması gibi beklentilerinin olduğu tespit edilmiştir. Katılımcılar lisanslı spor ürünlerini yararlı gördüklerini, hayat standartlarını yansıttığını ve bundan dolayı ürünler ile aralarında bir bağın oluştuğunu belirtmişlerdir. Ayrıca katılımcıların deneyimlerinin bir sonucu olarak ve markadan duyulan tatminden dolayı ilgili markaları tekrar satın alma davranışında buldukları sonucuna ulaşılmıştır.

Torlak ve arkadaşları (2014) ile Küçükbaş Duman (2022) yaptıkları çalışmada ortaya çıkan ortak benzerlikte, taraftarların takımlarla özdeşleşme düzeylerinin, hem lisanslı ürünlerin kalitesi hem de satın alma niyeti üzerinde pozitif bir etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Ayrıca Torlak ve arkadaşlarının (2014) yaptıkları çalışmada, lisanslı ürünlerin satın alım kararlarının, lisanslı ürünlerin kalitelerinden ziyade taraftarlar ile spor kulübü arasında oluşan duygusal bağlar neticesinde verildiği sonucuna varılmıştır.

Yılmaz (2020) çalışmasında; katılımcıların en çok ilgi duydukları spor branşının sırasıyla futbol, basketbol ve voleybol olduğu sonucuna ulaşmıştır. Ayrıca bu çalışmada lisanslı ürünler arasından en çok tercih edilen ürünün ise; forma olduğu tespit edilmiştir.

Güler (2020) “Futbol Taraftarlarının Fanatiklik ve Lisanslı Ürün Satın Alma Düzeylerinin İncelenmesi” adlı makalesinde, katılımcıların takımlarına sadık olduklarını gösterebilmek için takımlarının lisanslı spor ürünlerini satın aldıkları sonucuna ulaşmıştır.

Altın, Ş., Bezgin Ediş, L., Tüfekçi, İ., Altın, B. 2020 yılında yaptıkları “Spor Pazarlamasında Lisanslı Ürünlerin Tercihinde, Kulüp İmajı, Marka Evangelizmi, Takım Sadakati ve Takımla Özdeşleşme Değişkenlerinin Etkisi” adlı çalışmada; takımla özdeşleşme düzeyinin takıma olan bağlılığı etkilemediği yalnızca satın alma niyetine tesir ettiği ve takım sadakatının satın alma niyetine doğrudan ve pozitif yönde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.

Göksu (2010), Keskin (2014), Polat vd. (2019), Tekerek ve Koç (2021) ile Güler'in (2020) yapmış oldukları çalışmalarda ortaya çıkan ortak benzerlik, erkek taraftarların kadın taraftarlara oranla takımlarına daha sadık oldukları belirlenmiştir.

Şimşek ve Akın'ın (2021) "Futbol Taraftarlığının Müşteri Sadakati ve Tüketici Davranışı Temelinde İncelenmesi" adlı çalışmasında, kendilerini "fanatik" olarak tanımlayan katılımcıların, "sadece seyirci", "sadece takım tutuyorum" ve "sorduklarında söyleyebilmek için takım tutuyorum" şeklinde cevap veren katılımcılara oranla daha fazla lisanslı ürün alışverişinde buldukları sonucuna ulaşmışlardır.

Avcı ve Köroğlu (2024) tarafından yapılan çalışmada, fanatikliğin lisanslı ürün satın alma niyeti ve marka bağlılığı üzerinde; marka bağlılığının ise lisanslı ürün satın alma niyeti üzerinde pozitif anlamda etkileri olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

3. Araştırmanın Metodolojisi

3.1. Araştırmanın Modeli ve Hipotezler

Sportif faaliyetler için organize olmuş spor tüketicisi topluluğu olan taraftarlar, birey özellikleri sayesinde spor markaları ile duygusal bağlar oluşturabilmektedirler. Spor tüketicileri olan taraftarlar, işletme gelirlerine doğrudan veya dolaylı olarak katkıda bulduklarından, profesyonel spor organizasyonlarının kilit paydaşları olarak kabul edilmektedirler.

Spor endüstrisindeki gelişmeler, spor kulüplerinin bir ticari işletme gibi hareket etmelerine zemin hazırlamış olup sportif mal ve hizmetlerin pazarlanması konusunun da önemini artırmıştır. Spor kulüpleri, yüksek rekabet ve değişebilen bu ortamın bir parçası olmak, kulübün gelirlerini artırabilmek ve spor pazarında kalıcı olabilmek için rekabet etmektedirler. Bu bağlamda, spor kulüpleri ve kulüplerin yöneticileri, işletme kârlılığının sağlanmasının yanında, kulübün marka değerini de artırmaya yardımcı olabilecek pazarlama öğelerine odaklanmaktadır.

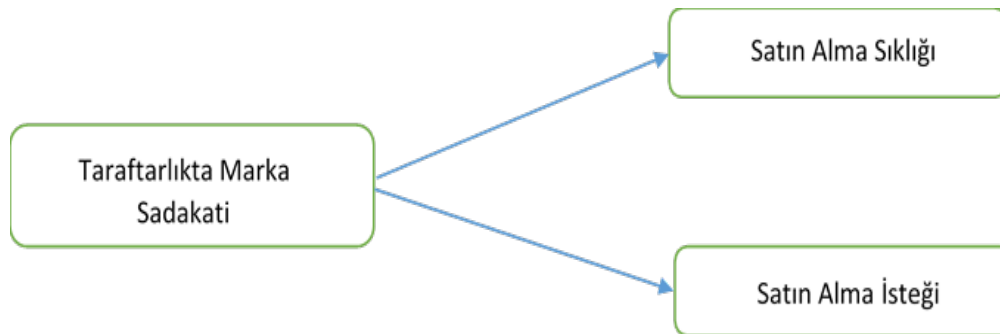
Rekabetin yüksek olduğu lisanslı spor ürünleri sektöründe, spor kulüpleri taraftarların tercihlerini etkileyebilmek, pazar paylarını korumak ve artırmak için bir taraftan yeni ürünleri pazara sunarken, diğer taraftan ise mevcut ürün ve markalarda iyileştirmeler yapmakta ve aktif bir şekilde tutundurma faaliyetlerine başvurumaktadırlar.

Spor faaliyetlerinden yararlanan birey ve işletme sayısındaki artış ile spor organizasyonlarının stadyum veya televizyonlarda seyredilme oranındaki artış spor ekonomisinin günümüzde ciddi boyutlara ulaştığının göstergesi olarak kabul edilebilmektedir.

Yapılan açıklamalar kapsamında araştırmanın temel amacı; "**taraftarlıkta marka sadakatinin lisanslı spor ürünleri satın alma tercihine etkisi**" olarak belirlenmiştir. Belirlenmiş olan bu amaç doğrultusunda araştırmanın ana problem cümlesi ise "**Taraftarlıkta marka sadakatinin lisanslı spor ürünleri satın alma tercihine etkisi var mıdır?**" şeklinde ortaya konmuştur. Ayrıca çalışmada; "**Taraftarlıkta marka sadakatinin satın alma sıklığı üzerinde etkisi var mıdır?**" ve "**Taraftarlıkta marka sadakatinin satın alma isteği üzerinde etkisi var mıdır?**" sorularına da cevap aranmaya çalışılmıştır.

Araştırmanın modeli ve hipotezleri aşağıda Şekil 1'de gösterilmektedir:

Şekil 1: Araştırma Modeli

Araştırmanın amacı ve modeli doğrultusunda geliştirilen bir ana hipotez ve iki alt hipotez aşağıda verilmiştir:

H1: Taraftarlıkta marka sadakatinin, lisanslı spor ürünleri satın alma tercihi üzerinde pozitif yönlü etkisi vardır.

H1a: Taraftarlıkta marka sadakatinin, satın alma sıklığı üzerinde pozitif yönde etkisi vardır.

H1b: Taraftarlıkta marka sadakatinin, satın alma isteği üzerinde pozitif yönde etkisi vardır.

3.2. Araştırmanın Değişkenleri

Bu çalışmada; taraftarlık ile ilgili 3 ifade, spor takımının seçimine ilişkin 7 ifade, lisanslı ürünleri satın alma sıklığına yönelik 7 ifade ve lisanslı spor ürünlerin satın alma isteğine yönelik 5 ifadenin oluşturulmasında konu ile ilgili hazır ölçekten (Keskin, 2014) faydalanılmıştır. Çalışmada yer alan demografik özelliklerine ilişkin 6 ifade ile marka sadakatine yönelik 5 ifade ise araştırmacı tarafından ortaya konulmuştur.

3.3. Örneklem Süreci

Bu araştırmanın evrenini Türkiye’de ikamet eden herhangi bir spor branşının taraftarı olan bireyler oluşturmaktadır. Ancak, zaman ve maliyet açısından evrenin tamamına ulaşmak mümkün olmadığından ve araştırmanın türü ile amacı dikkate alınarak örnekleme gidilmiştir. Örneklemin belirlenmesinde olasılığa dayalı olmayan örnekleme tekniklerinden, kolayda örnekleme yöntemi kullanılmıştır (Gegez, 2005). Bu yöntem; evrenin tamamına ulaşmanın mümkün olmadığı, sadece ulaşılabilir katılımcıların örnekleme katılmasını sağlamak için kullanılan bir yöntemdir.

Evren büyüklüğünün bilinmediği çalışmalarda, gerekli örneklem büyüklüğünün belirlenmesinde Bartlett, Körtlik ve Higgins (2001)’in “Nicel Değişkenli Araştırmalar İçin Örneklem Hesaplama Formülü” adlı çalışmalarında oluşturdukları tablodan faydalanılmıştır. Tabloda, %95 güven düzeyi ve %5 hata payında gerekli olan örneklem büyüklüğünün 384 olduğu belirlenmiştir. Sekaran’ın (2000: 95) kabul edilebilir örneklem yaklaşımına göre ise; yüzbin ve daha büyük evren için örnek büyüklüğü 384 katılımcıdan oluşması gerektiği belirtilmiştir. Dolayısıyla örneklem büyüklüğü 384 olarak kabul edilmiş olup çalışmanın geçerlik ve güvenilirlik düzeyini arttırmak amacı ile 494 katılımcıdan veriler elde edilmiştir.

3.4. Veri Toplama Yöntemi

Araştırmada veri toplama yöntemi olarak, soruların önceden hazırlandığı ve kapalı uçlu soruların oluşturduğu anket tekniği kullanılmıştır.

Anket üç bölüm ve 33 sorudan oluşmakta olup birinci bölümde, katılımcıların demografik (cinsiyet, yaş, meslek, eğitim durumu gibi) özelliklerine ilişkin 6 soru yer almaktadır. Bu bölümde katılımcıların hangi spor takımının taraftarı oldukları ve taraftar olarak kendilerini nasıl tanımladıklarına ilişkin ise 3 soru sorulmuştur. Ayrıca bu bölümde katılımcılara, bir spor takımını seçerken hangi faktörlerin etkisi altında kaldıklarını “Çok etkili oldu” “Biraz etkili” ve “Hiç etkili olmadı” şeklinde derecelendirmeleri için 7 ifade sorulmuştur.

İkinci bölümde, taraftarların takımlarına olan bağlılık seviyesinin ölçülmesi amacıyla marka sadakatine yönelik 5 ifadeden oluşan sorular hazırlanmıştır. Katılımcılardan bu soruları beşli likert ölçeğine göre derecelendirmeleri istenmiştir. Derecelendirmede; faktörlerden “Kesinlikle katılıyorum” en pozitif cevap olmak üzere, “Kesinlikle katılmıyorum” ise en olumsuz cevap olmak üzere 5 seçenek sunulmuştur.

Üçüncü bölümde ise katılımcılara, lisanslı ürünleri satın alma sıklığını belirlemeye yönelik 7 ifade sorulmuştur. Derecelendirmede; en seyrek yapılan faktör “Hiçbir zaman”, en sık yapılan faktör ise “Her zaman” ifadesiyle 5 seçenek şeklinde sunulmuş olup diğer seçenekler ise; “nadiren”, “bazen” ve “çoğunlukla” şeklindedir. Yine bu bölümde, lisanslı spor ürünlerin satın alma isteği üzerinde etkili olan faktörlerin belirtilmesinin istenildiği 5 ifade bulunmaktadır. Katılımcılardan bu soruları beşli likert ölçeğine göre derecelendirmeleri istenilmiş olup bu faktörlerden; “kesinlikle katılıyorum” en pozitif cevap olmak üzere, “kesinlikle katılmıyorum” ise en olumsuz cevap olmak üzere 5 seçenek sunulmuştur.

Bu çalışma, Google Formlarda oluşturulan çevrimiçi anket formu aracılığı ile 01-29 Nisan 2023 tarihleri arasında 510 bireyin katılımı ile gerçekleştirilmiştir. Yapılan incelemede, 16 katılımcı tarafından hatalı veri girişi yapıldığı tespit edilmiştir. Hatalı veri girişi yapılmış olan anketler değerlendirmeye alınmamış olup, analizler 494 anket verisi üzerinden yapılmıştır.

3.5. Ölçeklerin Geçerlik ve Güvenirlik Analizleri

Araştırma kapsamında tanımlayıcı istatistikler, güvenilirlik ve açıklayıcı faktör analizleri SPSS paket programı aracılığıyla yapılmış olup, doğrulayıcı faktör ve yol analizi (yapısal modelleme) için ise SmartPLS 4 programından faydalanılmıştır. Yapılan araştırmada veri setinden elde edilen veriler ilk olarak tanımlayıcı istatistikler kapsamında değerlendirilmiş olup katılımcı profiline ilişkin demografik bulgular ise frekans analizi sonucu belirlenmiştir.

Çalışmanın iç tutarlılık güvenilirliği için Cronbach Alpha ve Birleşik Güvenirlik (CR=Composite Reliability) katsayıları incelenmiştir. Birleşme geçerliğinin tespitinde, faktör yükleri ile Açıklanan Ortalama Varyans (AVE=Average Variance Extracted) değerleri kullanılmıştır. Genel olarak ifadelerin faktör yüklerinin $\geq 0,70$; değişkenlerin Cronbach’s Alpha ve CR katsayılarının $\geq 0,70$; varyans (AVE) değerinin ise $\geq 0,50$ eşik değerlerine ulaşması gerektiği belirtilmektedir (Hair vd., 2006; Hair vd., 2014; Fornell-Larcker, 1981).

Hair ve ark. (2017); faktör yüklerinin $\geq 0,70$ ve üzerinde olması gerektiğini belirtmişlerdir. Yazarlar ayrıca, ifadelerin faktör

yüklerinin 0,40'ın altında olması durumunda ifadelerin ölçüm modelinden çıkarılması gerektiğini ifade etmişlerdir. Faktör yükünün 0,40 ila 0,70 arasında olan ifadelerde ise ifadelerin AVE (eşik değer $\geq 0,50$) ve CR (eşik değer $\geq 0,70$) değerlerine bakılması gerektiğini, bu değerlerin eşik değerinin üzerinde olması durumunda ifadelerin ölçüm modelinden çıkarılmamasının uygun olacağını belirtmişlerdir. Bu bağlamda; çalışmanın iç tutarlık güvenilirliği ve birleşme geçerliliği ile ilgili sonuçlar aşağıda görüleceği üzere tablo 1'de gösterilmiştir:

Tablo 1: Ölçüm Modeli Sonuçları

Değişkenler	İfade Kodları	Faktör Yükleri	Cronbach's Alpha	CR	AVE
Taraftarlıkta Marka Sadakati	TMS1	0.756	0.924	0.923	0.708
	TMS2	0.821			
	TMS3	0.821			
	TMS4	0.888			
	TMS5	0.913			
Lisanslı Ürün Satın Alma Sıklığı	LSS1	0.978	0.929	0.926	0.647
	LSS2	0.936			
	LSS3	0.681			
	LSS4	0.867			
	LSS5	0.661			
	LSS6	0.694			
	LSS7	0.748			
Lisanslı Ürün Satın Alma İsteği	LSİ1	0.858	0.856	0.854	0.543
	LSİ2	0.820			
	LSİ3	0.672			
	LSİ4	0.722			
	LSİ5	0.580			

Tabloda yer alan sonuçlara bakıldığında; Taraftarlıkta Marka Sadakati, Lisanslı Ürün Satın Alma Sıklığı ve Lisanslı Ürün Satın Alma İsteği değişkenlerinde, Cronbach's Alpha katsayılarının sırasıyla (0,924) (0,929) ve (0,856); CR katsayılarının ise (0,923) (0,926) ve (0,854) olarak gerçekleştiği görülmüştür. Cronbach's Alpha ve CR değişkenlerine ilişkin katsayı oranları eşik değerinin (0,70) üzerinde olduğundan iç tutarlık güvenilirliğinin sağlandığı görülmüştür. Ayrıca değişkenlerin AVE katsayılarının 0,50'nin (eşik değer) üzerinde olmasından dolayı her 3 değişkenin de birleşme geçerliliğinin sağlandığı görülmüştür.

Fornell-Larcker (1981) kriterine göre, araştırmada yer alan yapıların AVE değerlerinin karekökünün, yapılar arasındaki korelasyon katsayılarından yüksek olmalıdır. Aşağıda yer alan tablo 2 incelendiğinde AVE katsayılarının karekökünün, korelasyon katsayılarından daha büyük olduğu görülmektedir.

Tablo 2: Fornell - Larcker Tablosu (Ayrışma Geçerliliği Sonuçları)

DEĞİŞKENLER	Lisanslı Ürün Satın Alma Sıklığı	Lisanslı Ürün Satın Alma İsteği	Taraftarlıkta Marka Sadakati
Lisanslı Ürün Satın Alma Sıklığı	(0.804)		
Lisanslı Ürün Satın Alma İsteği	0.606	(0.737)	
Taraftarlıkta Marka Sadakati	0.537	0.729	(0.841)

Henseler vd. (2015)' nin kriterine göre HTMT (Heterotrait-Monotrait Ratio), araştırmada yer alan tüm değişkenlere ait ifadelerin korelasyonlarının ortalamasının, aynı değişkene ait ifadelerin korelasyonlarının geometrik ortalamalarına oranlarını ifade etmektedir. Yazarlar, HTMT katsayılarının birbirine yakın kavramlarda 0,90 uzak kavramlarda ise 0,85'in altında olması gerektiğini belirtmişlerdir. Tablo 3'te görüleceği üzere HTMT değerleri 0,85'in altında gerçekleşmektedir.

Tablo 3: HTMT Katsayıları Tablosu (Ayrışma Geçerliliği Sonuçları)

DEĞİŞKENLER	Lisanslı Ürün Satın Alma Sıklığı	Lisanslı Ürün Satın Alma İsteği	Taraftarlıkta Marka Sadakati
Lisanslı Ürün Satın Alma Sıklığı			
Lisanslı Ürün Satın Alma İsteği	0.601		
Taraftarlıkta Marka Sadakati	0.526	0.721	

Tablo 2 ve 3'te yer alan değerler incelendiğinde veri setinde ayrışma geçerliğinin sağlandığı sonucuna ulaşıldığı belirtilebilir.

4. Bulgular

Araştırmanın bulguları kısmında; demografik bilgiler, tanımlayıcı istatistikler ve hipotez testine ilişkin sonuçlar analiz edilmiştir. Bu kapsamda, tanımlayıcı istatistik verilerine yönelik analizlere ve çalışmanın amacı kapsamında belirlenen hipotezlere yönelik sonuçlar yer almaktadır.

4.1. Katılımcıların Demografik Özellikleri

Tanımlayıcı istatistik analizlerine ilişkin olarak katılımcıların demografik bilgileri ile hangi takımın taraftarı oldukları ve kendilerini taraftar olarak nasıl tanımladıklarına dair frekans ve yüzde dağılımları yapılmıştır.

Tablo 4: Demografik Özellikleri

Cinsiyet	F	%	Ekonomik Durum	F	%
Erkek	350	70,9	Çok kötü	22	4,5
Kadın	144	29,1	Kötü	76	15,4
Toplam	494	100,0	Orta	317	64,2
Medeni Durum	F	%	İyi	F	%
Evli	284	57,5	Çok iyi	2	,4
Bekâr	210	42,5	Toplam	494	100,0
Toplam	494	100,0	Spor Branşı	F	%
Yaş	F	%	Futbol	369	74,7
20 yaş ve altı	82	16,6	Basketbol	29	5,9
21-30 yaş arası	123	24,9	Voleybol	47	9,5
31-40 yaş arası	194	39,3	Diğer spor branşları (Atletizm,	49	9,9

			Tenis, Halter vb.)		
41-50 yaş arası	85	17,2	Toplam	494	100,0
51 yaş ve üstü	10	2,0	Taraftarlık	F	%
Toplam	494	100,0	Beşiktaş	88	17,8
Eğitim Durumu	F	%	Fenerbahçe	152	30,8
İlköğretim	13	2,6	Galatasaray	220	44,5
Ortaöğretim	85	17,2	Trabzonspor	6	1,2
Ön Lisans	51	10,3	Diğer	28	5,7
Lisans	245	49,6	Toplam	494	100,0
Lisansüstü	100	20,2	Taraftarlık Tanımı	F	%
Toplam	494	100,0	Sadece takım tutuyorum	195	39,5
Meslek Durumu	F	%	Sadece izleyiciyim/seyirciyim	183	37,0
Memur/İşçi/Emekli	290	58,7	Fanatik	111	22,5
Serbest Meslek/Çiftçi	48	9,7	Holigan (Şiddet Yanlısı)	5	1,0
Ev Hanımı/ Öğrenci/Çalışmıyor	156	31,6	Toplam	494	100,0
Toplam	494	100,0			

Demografik tablodaki bilgiler ışığında; araştırmaya katılan 494 katılımcının %70,9'nun erkek, %29,1'nin ise kadın katılımcılardan oluştuğu görülmektedir. Katılımcıların %57,5'nin evli, %42,5'i ise bekâr bireylerden oluştuğu gözlemlenmiş olup katılımcılardan %39,3'ü 31-40 yaş aralığında iken, %24,9'u ise 21-30 yaş aralığında olduğu görülmektedir.

Katılımcıların eğitim durumuna bakıldığında; yaklaşık yarısının (%49,6) lisans mezunlarından oluştuğu görülmektedir. Katılımcıların çoğunluğunun (%64,2) ekonomik durumlarını orta seviyede gördüklerini belirtirken; katılımcıların mesleğine bakıldığında %58,7'inin düzenli geliri olanlardan (memur/işçi/emekli) oluştuğu görülmektedir.

Araştırmaya katılım sağlayanların büyük çoğunluğunun (%74,7) en çok ilgilendiği spor branşının "futbol" olduğu belirlenmiştir. Hangi spor takımının taraftarısınız sorusuna ise, katılımcılardan %44,5'i Galatasaray, %30,8'i Fenerbahçe, %17,8'i Beşiktaş, %1,2'si Trabzonspor ve %5,7'sinin ise diğer futbol takımlarını tuttıklarını belirtmişlerdir.

Katılımcıların kendini nasıl bir taraftar olarak tanımladıkları sorusuna ise; %39,5'i "sadece takım tutuyorum", %37'si "sadece izleyiciyim/seyirciyim" olarak gördüklerini belirtmişlerdir.

4.2. Tanımlayıcı İstatistikler

Marka sadakatinin, lisanslı ürün satın alma sıklığı ve lisanslı ürün satın alma isteğine ilişkin değişkenlere ait tanımlayıcı istatistiklere; Tablo 5, 6, 7 ve 8'de yer verilmiştir.

Tablo 5: Taraftarlıkta Marka Sadakati Değişkenine İlişkin Tanımlayıcı İstatistikler

İfade	Ortalama	Standart Sapma
Taraftarı olduğum spor takımının sadık bir taraftarıyım.	3,36	1,430
Taraftarı olduğum spor takımının hayranı olduğumu insanların bilmesini isterim.	3,10	1,380
Hiçbir şey taraftarı olduğum takıma olan bağlılığımı değiştiremez.	3,03	1,456

Ürün satın alırken taraftarı olduğum spor takımının ürünlerine öncelik veririm.	3,07	1,460
Taraftarı olduğum takımın lisanslı ürünlerini satın alma isteğim yüksektir.	2,90	1,447
Taraftarlıkta Marka Sadakati	3,094	1,257

Yukarıda yer alan tablo 5’te yer alan değerler incelendiğinde, taraftarlıkta marka sadakati değişkeninin genel ortalaması 3,094 olup en yüksek ortalama değer 3,36 ile “**Taraftarı olduğum spor takımının sadık bir taraftarıyım**” ifadesinde gerçekleştiği görülmektedir. Taraftarlıkta marka sadakati değişkeni ortalama değerden daha büyük bir değer almaktadır. Dolayısıyla taraftarların, takımlarına olan bağlılığının çok yüksek olduğu söylenebilir.

Tablo 6: Lisanslı Ürün Satın Alma İsteğine İlişkin Tanımlayıcı İstatistikler

İfade	Ortalama	Standart Sapma
Taraftarı olduğum takıma maddi ve manevi destek vermek amacıyla	2,84	1,403
Çevremdekilere taraftarı olduğum takımı göstermek amacıyla	2,67	1,344
Taraftarı olduğum takımın yıldız sporcusunu beğendiğim için	2,63	1,326
Taraftarı olduğum takımın renkleri hoşuma gittiği için	3,06	1,428
Bir gruba ait olmak amacıyla	2,44	1,340
Lisanslı Ürün Satın Alma İsteği	2,73	1,090

Yukarıda yer alan tablo 6’da görüleceği üzere lisanslı ürün satın alma isteği değişkeninin genel ortalaması 2,73 olarak hesaplanmıştır. “Taraftarı olduğum takımın renkleri hoşuma gittiği için” ifadesi 3,06 ortalama ile en yüksek ortalama değer olduğu görülmektedir.

Lisanslı ürün satın alma isteği değişkeni, ortalama değerden daha yüksek bir değer almıştır. Bu verilerden hareketle, taraftarların takımlarının renklerine olan bağlılıkları ve yüksek beğeni düzeyleri, takım renklerini taşıyan lisanslı ürünleri tercih etmelerinin nedenleri arasında sayılabilir. Dolayısıyla takım renklerinin lisanslı ürün satın alma isteğini artırdığı söylenebilir.

Tablo 7: Lisanslı Ürün Satın Alma Sıklığına İlişkin Tanımlayıcı İstatistikler

İfade	Ortalama	Standart Sapma
Takım forması	2,67	1,218
Lisanslı hazır giyim ürünleri (Tişört, Hırka, Eşofman vs.)	2,60	1,193
Lisanslı aksesuar ürünleri (saat, künye vb.)	2,30	1,196
Atkı, şapka, bere gibi lisanslı ürünler	2,39	1,214
Lisanslı çocuk ürünleri	2,26	1,184
Ev tekstili ürünleri (yatak örtüsü, çarşaf vb.)	2,17	1,200
Lisanslı Bayrak/Flama vb. ürünler	2,18	1,240
Lisanslı Ürün Satın Alma Sıklığı	2,37	1,010

Tablo 7 incelendiğinde; lisanslı ürün satın alma sıklığı değişkeninin genel ortalamasının 2,37 olarak gerçekleştiği ve en yüksek ortalama değer 2,67 ile “**Takım forması**” ifadesinde gerçekleştiği görülmektedir. Lisanslı ürün satın alma sıklığı değişkeni ortalama değerden daha yüksek bir değer almıştır. Hesaplanmış olan ortalama değerden de anlaşılacağı üzere taraftarların takımlarının formasını, diğer lisanslı ürünlere göre daha sık satın alma davranışında buldukları söylenebilir.

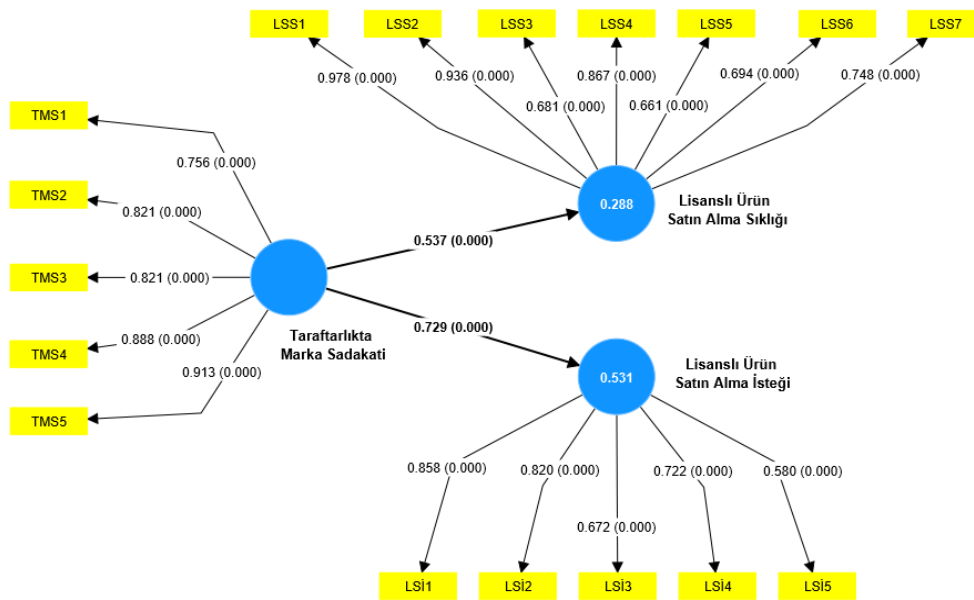
Tablo 8: Taraftarı Olunan Spor Takımının Seçimine İlişkin Tanımlayıcı İstatistikler

İfadeler	Hiç Etkili Olmadı		Biraz Etkili Oldu		Çok Etkili Oldu	
	F	%	F	%	F	%
Aile ve akraba çevresi	168	34	163	33	163	33,0
Mensubu olduğum arkadaş grubu	283	57,3	166	33,6	45	9,1
Doğduğum yerin takımı olması	402	81,4	52	10,5	40	8,1
Takımın ulusal/uluslararası başarısı	196	39,7	160	32,4	138	27,9
Takımın renkleri	187	37,9	149	30,2	158	32,0
Takımın yıldız sporcu/sporcuları	196	39,7	152	30,8	146	29,6
Medya (Tv, Gazete, Dergi, Sosyal Medya vb.)	249	50,4	159	32,2	86	17,4

Tablo 8’de katılımcıların, taraftarı oldukları spor takımını seçerken “takımın renkleri” ile “aile ve akraba çevresi”nin en etkili faktör olduğunu dile getirmişlerdir. Katılımcıların %81,4’ü “doğduğu yerin takımı olması” faktörünün, spor takımı seçiminde etkisinin hiç olmadığına dair görüş belirtmişlerdir.

4.3. Araştırma Modelinin Test Edilmesi ve Sonuçlar

Araştırmanın modeli doğrultusunda geliştirilen hipotezlerin test edilmesi amacıyla oluşturulan yapısal eşitlik modeli Şekil 2’de gösterilmiştir:

Şekil 2: Yapısal Eşitlik Modeli

Araştırma modelinin analiz edilmesinde kısmi en küçük kareler yol analizi (PLS-SEM) yöntemi kullanılmıştır. Veriler SmartPLS 4 programı kullanılarak analiz edilmiştir (Ringle, C. M., Wende, S. ve Becker, J.M. 2022).

Değişkenler arasında doğrusallık probleminin olup olmadığını belirlemek amacıyla VIF katsayıları ile bağımlı değişkenin R²'si hesaplanmıştır. Ayrıca modelin tahmin gücünün (Q²) belirlenmesi için Blindfolding analizi çalıştırılmıştır. PLS yol katsayılarının anlamlılıklarını değerlendirmek için yeniden örnekleme (bootstrapping) yöntemiyle örneklemden 10.000 alt

örneklem alınmış ve t değerleri hesaplanmıştır. Araştırma sonuçlarına ilişkin bulgular aşağıda yer alan Tablo 9’da gösterilmektedir:

Tablo 9: Yapısal Model ve Etki Katsayıları

Değişkenler		Standardize β	Standart Sapma	t- değeri	p- değeri	VIF	R ²	Q ²
Taraftarlıkta Marka Sadakati	Lisanslı Ürün Satın Alma Sıklığı	0,537	0,041	13.237	0.000	1,000	0,288	0,246
	Lisanslı Ürün Satın Alma İsteği	0,729	0,033	22.148	0.000		0,531	0,421

Hair ve arkadaşları (2017), değişkenler arasındaki VIF katsayıların 5’ten küçük olması durumunda doğrusallık problemi olmadığını ileri sürmüşlerdir. Tablo 9’da VIF katsayısının eşik değerin altında gerçekleştiği görülmektedir. Bu bağlamda söz konusu araştırma değişkenleri arasında doğrusallık problemi olmadığı belirlenmiştir.

Tabloda R² değeri incelendiğinde; lisanslı ürün satın alma sıklığı değişkeninin % 29 ve lisanslı ürün satın alma isteği değişkeninin ise %53 oranında açıklandığı tespit edilmektedir. Bu bulgular ışığında araştırmanın endojen değişkenlerinin orta seviyede açıklanma oranına sahip olduğu söylenebilir (Henseler vd., 2009; Hair vd., 2011).

Tahmin gücü katsayısı (Q²) şayet sıfır değerinden büyük ise araştırma modelindeki bağımsız değişkenler bağımlı değişkenleri tahmin edebilecek güce sahip anlamına gelmektedir (Hair vd., 2014). Tablodaki Q² katsayısına bakıldığında; bu değer sıfırdan büyük olduğundan taraftarlıkta marka sadakati değişkeninin, lisanslı ürün satın alma sıklığı ile lisanslı ürün satın alma isteği değişkenlerinin üzerinde tahmin gücüne sahip olduğu söylenebilir.

Tablodaki değerler incelendiğinde, taraftarlıkta marka sadakati değişkeninin lisanslı ürün satın alma isteği ile lisanslı ürün satın alma sıklığı üzerinde pozitif yönlü etkilerinin istatistiksel açıdan anlamlı olduğu tespit edilmiştir. Beta katsayılarına bakıldığında ise; taraftarlıkta marka sadakatinin, lisanslı ürün satın alma isteği ($\beta=0,729$; $p < 0,01$) üzerinde, lisanslı ürün satın alma sıklığına ($\beta=0,537$; $p < 0,01$) nazaran daha anlamlı olduğu görülmektedir. Dolayısıyla araştırmanın bir ana ve iki alt hipotezleri de (H1, H1a ve H1b) desteklenmiştir.

Sonuç ve Öneriler

Teknolojinin gelişimi ve modern dünyanın sunduğu fırsatlar sayesinde bireyler, dinlenme ve eğlence gibi etkinliklerle beraber sportif faaliyetlerin bir parçası veya tamamlayıcısı olarak gördükleri lisanslı spor ürünlerine daha fazla ilgi göstermeye başlamışlardır. Günümüzde spor ve spora benzer faaliyetlere olan katılım sayısındaki artış ve seyir zevki spor endüstrisinin de büyümesine zemin hazırlamıştır. Spor endüstrisi alanındaki gelişmelerden dolayı tüketicilerin hem sportif faaliyetlerden hem de sportif faaliyetler kapsamında üretilen ürünlerden her geçen gün daha fazla yararlandıkları görülmektedir. Bu kapsamda tüketicilerin mal ve hizmetlere yönelik istek ve ihtiyaçlarının karşılanması konusunda spor kulüpleri ve işletmelerin pazarlama faaliyetlerine daha fazla önem vermeleri gerektiği açıktır. Spor kulüpleri ve işletmelerin rekabet ortamındaki varlıklarını sürdürebilmek ve lisanslı spor ürünlerine yönelik talebi arttırabilmek adına doğru pazarlama stratejileri ile hareket etmeleri gerektiği değerlendirilmesi yapılabilir.

Literatür taraması sonucunda, spor pazarlamasında marka sadakati kapsamında spor kulüplerine ait lisanslı ürünlere yönelik yapılan çalışmaların çok fazla olmaması, yapılan bu çalışmanın literatüre katkı sunacağı düşünülmektedir. Dolayısıyla yapılan bu çalışmanın temel amacı; taraftarlıkta marka sadakatinin lisanslı spor ürünleri satın alma tercihinin etkisini araştırarak literatüre katkı sağlamaktır.

Yapılan hipotez testi sonucunda; **“Taraftarlıkta marka sadakatinin satın alma sıklığı üzerinde pozitif yönde etkisi vardır”** ve **“Taraftarlıkta marka sadakatinin satın alma isteği üzerinde pozitif yönde etkisi vardır”** alt hipotezleri desteklenmiş olduğundan, çalışmanın ana hipotezi olan **“Taraftarlıkta marka sadakatinin, lisanslı spor ürünleri satın alma tercihi üzerinde pozitif yönlü etkisi vardır”** hipotezinin de desteklendiği görülmüştür.”

Araştırma sonucu elde edilen veriler doğrultusunda, taraftarlıkta marka sadakatinin lisanslı ürün satın alma isteği ile lisanslı

ürün satın alma sıklığı üzerinde pozitif yönlü etkilerinin istatistiksel açıdan anlamlı olduğu görülmektedir.

Taraftarlıkta marka sadakatinin, lisanslı spor ürünleri satın alma tercihi üzerindeki etkisinin araştırıldığı bu çalışmadan elde edilen sonuçlar aşağıda verilmiştir:

- Taraftarlıkta marka sadakatinin, lisanslı ürün satın alma isteği ile lisanslı ürün satın alma sıklığı üzerinde anlamlı bir etkisinin olduğu görülmektedir. Bu anlamlı etki ile taraftarların, destekledikleri spor takımlarına olan bağlılıklarının çok yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuç; Çiftçiyıldız (2015) ve Güler'in (2020) yapmış oldukları çalışmalar ile benzerlik göstermektedir.
- Katılımcıların çoğunluğu (%81,4) “doğduğu yerin takımı olması” faktörünü spor takımının seçiminde hiçbir etkisinin olmadığını belirtmişlerdir. Ayrıca araştırmaya katılım sağlayanların büyük çoğunluğunu (%94,3) Türkiye’de dört büyükler (Beşiktaş, Fenerbahçe, Galatasaray ve Trabzonspor) olarak adlandırılan takımların taraftarlarını oluşturmaktadır. Çıkan bu sonuç birçok araştırmanın sonuçları ile benzerlik gösterdiği görülmektedir (Keskin, 2014; Tekerek ve Koç, 2021; Altın vd., 2020; Şimşek ve Akın, 2021; Güler, 2020; Polat vd., 2019). Bu sonuçlar beraber değerlendirildiğinde; taraftarların doğduğu yerin takımından ziyade tanınan veya sportif faaliyetlerde başarılı takımlardan daha çok etkilendikleri görülmektedir. Dolayısıyla yerel veya bölgesel spor kulüplerinin, taraftarlarıyla duygusal bağlar kurabilmeleri ve marka bağlılığı oluşturabilmeleri için pazarlama stratejileri geliştirmeleri gerektiği değerlendirilmektedir. Dört büyük olarak kulüplerin ise taraftarlarıyla var olan bağları korumak ve kulüp gelirlerini artırmak adına, taraftarlara hitap edecek şekilde lisanslı spor ürünlerini piyasaya sunarak stratejik açıdan rakiplerine karşı avantaj sağlayabilecekleri ifade edilebilir.
- Araştırmaya katılım sağlayanların %77,5’i kendilerini “sadece takım tutan” veya “sadece izleyici” yani kendilerini sıradan bir taraftar olarak görmektedirler. Spora ve sportif faaliyetlere çok uzak olmayan bu taraftar kitlesinin, sportif faaliyetlere daha etkin bir şekilde katılımlarının sağlanmaları ile birlikte spor ekonomisine daha çok katkı sunacakları değerlendirilmektedir.
- Araştırmaya katılım sağlayanların büyük çoğunluğunun en çok ilgilendiği spor faaliyetinin “futbol” olduğu ve taraftarların en çok tercih ettiği lisanslı spor ürününün ise “forma” olduğu görülmektedir. Elde edilen sonuçlar, Yılmaz’ın 2020 yılında yapmış olduğu çalışma ile benzerlik göstermektedir.
- Günümüzde sporun, erkek egemen bir spor dalı algısından dolayı bu alandaki mal ve hizmetlerde genellikle erkeklere yönelik olarak sunulmaktadır. Ancak, kadınların potansiyel müşteri olmaları göz önünde bulundurulduğunda, spor kulüplerinin kadınlara yönelik çalışmalar yapması gerektiği aşikârdır. Bu alanda yapılacak çalışmalarla kadınların hem sportif faaliyetlere hem de lisanslı spor ürünleri satın almaya ilişkin ilgilerinin artacağı düşünülmektedir.
- Taraftarların, takımlarına olan sadakatlerinin güçlü olması bireylerin lisanslı spor ürünleri satın alma sürdürülebilirliği açısından çok önemlidir. Dolayısıyla destekledikleri takımlarının lisanslı spor ürünlerini satın alan taraftarların istek ve beklentilerinin neler olduğunun bilinmesi önem arz edecektir. Bu bağlamda; taraftarıyla özdeşleşmiş, onlarla etkin ve interaktif iletişim kurabilecek bir platform oluşturabilen spor kulüplerinin, taraftarlarda marka sadakati kapsamında lisanslı spor ürünlerine olan talebini artırabileceği öngörülmektedir.
- Araştırmanın kısıtı olarak; zaman ve maliyet faktörü ile evrenin tamamına ulaşmanın mümkün olmaması nedeniyle veriler kolayda örnekleme tekniğiyle toplanmış olup dolayısıyla araştırma sonuçlarında genelleme yapılamamaktadır.
- Farklı spor branşının karşılaştırılması veya evren genişletilerek yapılacak benzer araştırmalar ile literatüre önemli katkılar sağlanacağı düşünülmektedir.

Kaynaklar

- Aaker, D. A. (1991). *Managing Brand Equity*, The Free Press, Macmillan, New York, USA.
- Akçi, Y. (2018). Gerilla Pazarlama. Akçi, Y. Kılınç, K. ve Yıldız, A. (Ed.). *Değişen Pazarlama Anlayışı: Yeni Pazarlama Yaklaşımları*. (1-17). Ankara: Gazi Kitabevi.
- Altın, Ş., Bezgin Ediş, L., Tüfekçi, İ., Altın, B. (2020). “Spor Pazarlamasında Lisanslı Ürünlerin Tercihinde, Kulüp İmajı, Marka Efanjelizmi, Takım Sadakati ve Takımla Özdeşleşme Değişkenlerinin Etkisi”. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 12 (4), 3759-3775.
- Argan, M. ve Katırcı, H. (2008). *Spor Pazarlaması*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Avcı, İ., ve Köroğlu, A. (2024). “Fanatizmin Lisanslı Ürün Satın Alma Niyeti Üzerindeki Etkisi ve Marka Sadakatının Aracı Rolü”. *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10 (1), 115-131.
- Ayhan, B., Aktaş, H., ve Çelik, F. (2017). “Lisanslı Taraftar Ürünlerinin Kullanım Motivasyonları: Üniversite Öğrencileri Üzerine Bir Araştırma”. *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, 5 (2), 549-572.
- Bartlett, J. E., Körtlik, J. W. ve Higgins, C. C. (2001). “Organizational Research: Determining Appropriate Sample Size in Survey Research. Information Tecnology”. *Learning and Performance Journal*, 19 (1), 43-50.
- Beinsports, (2024). <https://beinsports.com.tr/haber/uefa-acikladi-galatasaray-ve-fenerbahce-ilk-20de> [Erişim Tarihi: 16.03.2024]
- Çelik, M. ve Akçi, Y. (2016). “Futbol Taraftarlığı ve Kurumsal Aidiyet İlişkisi İncelemesi”. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*. 15 (58), 948-959.
- Çelik, M., Ünal, H. ve Aksu, A. (2019). “Göztepe Spor Kulübü Taraftarlarının Kulüp Ürünlerini Satın Alma Davranışları Üzerine Bir Araştırma”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12 (68),1400-1407.
- Çiftiyıldız, S. S. (2015). “Takımların Lisanslı Ürünleri Bağlamında, Takımla Özdeşleşme, Duygusal Marka Bağlılığı ve Satın Alma Niyeti Olguları Arasındaki İlişkileri İncelemeye Yönelik Bir Uygulama”. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 14 (53), 232-241.
- Fornell, C., ve Larcker, D. F. (1981). “Evaluating Structural Equation Models With Unobservable Variables And Measurement Error”. *Journal of Marketing Research*. 18 (1), 39-50.
- Gegez, A. E. (2005). *Pazarlama Araştırmaları*. (1.Baskım) İstanbul: Beta Basım Yayın.
- Giddens, N. (2010). "Brand Loyalty". *Ag Decision Maker, Iowa State University Extensions*, 5 (54), 1-6.
- Godin, S. (2014). *Bütün Pazarlamacılar Yalancıdır*. Çeviren: Serpil Demirci ve Gürcan Günay. İstanbul: Elma Yayınevi.
- Göksu, F. (2010). “Spor Ürünlerine Yönelik Marka Sadakati Üzerine Bir Araştırma”. *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 1 (39), 43-58.
- Güler, C. (2020). “Futbol Taraftarlarının Fanatiklik Ve Lisanslı Ürün Satın Alma Düzeylerinin İncelenmesi”. *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 16 (32), 4786-4808.
- Hair, J. F., Black, W. C., Babin, B. J., Anderson, R. E., ve Tatham, R. L. (2006). *Multivariate Data Analysis*, Upper Saddle River, NJ: Pearson Prentice Hall.
- Hair, Joseph F. and Christian M. Ringle (2011). “PLS-SEM: Indeed a Silver Bullet. The Journal of Marketing Theory and Praticte”. 19, 139-152.
- Hair, J. F., Hult, G. T. M., Ringle, C. M., ve Sarstedt, M. (2014). *A Primer on Partial Least Square Structural Equations Modeling (PLS-SEM)*, Los Angeles: Sage.
- Hair, J. F., Hult, G. T. M., Ringle, C. M., ve Sarstedt, M. (2017). *Primer on Partial Least Square Structural Equations Modeling (PLS-SEM)*, (2nd Ed.), Sage, Thousand Oaks.
- Halıcı, A., Karacıf, A., ve Karacan Doğan, P. (2024). “Futbol Taraftarlarının EFANgelizm Düzeylerinin Değişkenlere Göre İncelenmesi”. *Gazi Journal of Physical Education and Sport Sciences*, 29 (1), 32-39.
- Henseler, J., C. M. Ringle and R. R. Sinkovics (2009). The Use of Partial Least Square Path Modelling in International Marketing. In R. R. Sinkovics & P. N. Ghauri (Eds.), *Advances in International Marketing*, Emerald, Bingley, 277-320.
- Henseler, J., Ringle, C. M., Sarstedt, M. (2015). “A New Criterion For Assessing Discriminant Validity in Variance-Based Structural Equation Modelling”. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 43, 115-135.
- İnan, T. (2007). Türkiye’deki Futbol Kulüplerinin Gişe Gelirlerini Artırmaya Yönelik Uygulamaların İncelenmesi. *Çukurova Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü*, Doktora Tezi: Adana.
- Katırcı, H. (2012). Spor Endüstrisi ve Pazarlama. Öztürk, S.A. (Ed.) *Spor Pazarlaması* (2-33). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.

- Kazançoğlu, İ. ve Baybars, M. (2016). “Lisanslı Spor Ürünlerinin Algılanan Değer Bileşenlerinin Satın Alma Niyeti İle İlişkisi: Türkiye’nin En Büyük Üç Futbol Kulübünün İncelenmesi”. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 17 (1), 51-66.
- Keskin, B. (2014). Futbol Taraftarlarının Satın Alma Davranışları Üzerine Bir Araştırma. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yüksek Lisans Tezi: Isparta.
- Keskin, F. ve Dölarlan, E. Ş. (2020). “Sponsor Ürünleri Satın Alma Niyeti Oluşumunda Yıldız Sporcu Marka İmajı ve Taraftar Kimliğinin Etkisi”. *Pazarlama ve Pazarlama Araştırmaları Dergisi*, (3), 413-442.
- Kılınç, K. (2018). İlişkisel Pazarlama. Akçi, Y. Kılınç, K. ve Yıldız, A. (Ed.). *Değişen Pazarlama Anlayışı: Yeni Pazarlama Yaklaşımları*. (259-290). Ankara: Gazi Kitabevi.
- Kılınç, K. (2018). Niş Pazarlama, Editörler: Akçi, Y., Kılınç, K., Yıldız, A., *Değişen Pazarlama Anlayışı: Yeni Pazarlama Yaklaşımları*. Ankara: Gazi Kitabevi, 19-45.
- Kırdar, Y. (2006). Kurumsallaşan Spor Kulüplerinde Pazarlama İletişimi Faaliyetlerinin, Spor Pazarlaması Sürecinde, Kurum İmajı Üzerine Etkisi Fenerbahçe Spor Kulübünde Bir Uygulama Örneği. *Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Doktora Tezi: İzmir.
- Koçyiğit, M. (2017). *Dijital Halkla İlişkiler*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Kotler, P., Kartajaya, H. ve Setiawan, I. (2020). *Pazarlama 4.0 Gelenekselden Dijitale Geçiş*. Çeviren: Nadir Özata. İstanbul: Optimist Kitap.
- Küçükbaş Duman, F. (2022). “Spor Kulüplerinin Lisanslı Ürünlerinde Ürün ve Hizmet Kalitesinin Marka Sadakatine Etkisi”. *Mediterranean Journal of Sport Science*, 5 (1), 94-103.
- Mucuk, İ. (2001). *Pazarlama İlkeleri*. İstanbul: Türkmen Kitabevi.
- Nijssen, J. (1999). “Success Factors of Line Extensions of Fast-moving Consumer Goods”. *European Journal of Marketing*, 33 (5/6), 450-472.
- Okmeydan, C. K. (2018). “Marka Olarak Spor Kulüplerinin Sosyal Medya Kullanımı: Türk Spor Kulüpleri Üzerine Bir Araştırma”. *The Journal of International Scientific Researches*, 3 (4) , 98-110.
- Oliver, R. L. (1999). “Whence Consumer Loyalty”. *Journal of Marketing*, 63, 33-44.
- Or, E. (2009). Taraftar Memnuniyeti. TFF-FGM Futbol Eğitim Yayınları. No:7, İstanbul.
- Peter, J. P. ve Donnelly, J. H. (2016). *Pazarlama Yönetimine Giriş*. (13.Basım). Çeviri Editörü: Aykan Candemir, Ankara: Nobel Yayın.
- Polat, E., Sönmezoğlu, U., Yıldız, K. ve Çoknaz, D. (2019). “Futbol Taraftarlarının Takım İmajı, Takım Sadakati ve Takımla Özdeşleşme Düzeylerinin Belirlenmesi”. *Uluslararası Spor, Egzersiz & Antrenman Bilimi Dergisi*, 5 (3), 143-153.
- Ringle, C. M., Wende, S. ve Becker, J. M. (2022). “SmartPLS4.” Oststeinbek: smartPLS GmbH, <http://www.smartpls.com>.
- Sekaran, U. (2000). *Research Methods for Business: A Skill-Building Approach*. 3. Baskı, UK: WileyveSons.
- Sirdeshmukh D., Singh, J. ve Sabol, B. (2002). “Consumer Trust, Value, and Loyalty in Relational Exchanges”. *Journal of Marketing*, 66 (1), 33-44.
- Şimşek, M., ve Akın, E. (2021). “Futbol Taraftarlığının Müşteri Sadakati Ve Tüketici Davranışı Temelinde İncelenmesi”. *Business and Economics Research Journal*, 12 (3), 669-684.
- Tekerek, A. R., ve Koç, M. (2021). “Futbol Taraftarlarının Tüketim Davranışlarının İncelenmesi (Adıyaman İli Örneği)”. *Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi*. 15 (2), 301-313.
- TFF, (2024). <https://www.tff.org/default.aspx?pageID=687&fxtID=43535>
[Erişim Tarihi: 16.03.2024]
- Tjk, <https://www.tjk.org/TR/Yar/News/Page/47261> [Ziyaret Tarihi: 21 Aralık 2024]
- Torlak, Ö. Özkara, B. Y. ve Doğan, V. (2014). “Taraftarların Takımlarla Özdeşleşme Düzeylerinin, Takımların Lisanslı Ürünlerine Yönelik Kalite Algısı ve Satın Alma Niyetine Etkisi”. *Ege Akademik Bakış*, 14 (1), 73-81.
- Yıldız, A. (2020). İçsel Pazarlama, Editörler: Akçi, Y., Kılınç, K., Yıldız, A., *Değişen Pazarlama Anlayışı: Yeni Pazarlama Yaklaşımları II*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 25-47.
- Yılmaz, B. (2020). “Kulüp Taraftarlarının Lisanslı Spor Ürün Satın Alma Alışkanlıklarının İncelenmesi”. *Güncel Pazarlama Yaklaşımları Dergisi*, 1 (2), 101-112.

Yazar Katkıları: *Tek Yazar Fikir %50 50- Tasarım %50 50 Denetleme- %50 50; Kaynaklar- %50 50; Veri Toplanması ve/veya İşlemesi %50 50; Analiz ve/ veya Yorum %50 50-; Literatür Taraması %50 50; Yazıyı Yazan %50 50; Eleştirel İnceleme %50 50*

Hakem Değerlendirmesi: *Dış bağımsız.*

Çıkar Çatışması: *Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.*

Finansal Destek: *Yazarlar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.*

Etik Kurul Belgesi: *2023/03-08*

Author Contributions: *Sole Author Concept %50 50-; Design-%50 50; Supervision%50 50-Resources%50 50; Data Collection and/or Processing%50 50; Analysis and/or Interpretation %50 50; Literature Search-%50 50; Writing Manuscript-%50 50; Critical Review %50 50*

Peer-review: *Externally peer-reviewed.*

Conflict of Interest: *The authors have no conflicts of interest to declare.*

Financial Disclosure: *The authors declared that this study has received no financial support.*

Ethical Committee Approval: *2023/03-08*

İş Minnettarlığı Ölçeği: Sağlık Çalışanlarında Türkçe Geçerlilik ve Güvenilirlik Çalışması

The Work Gratitude Scale: Turkish Validity and Reliability Study on Health Workers

Uğur UĞRAK¹
(Sorumlu Yazar-Corresponding Author)
Selahattin AKYÜZ²

Abide AKSUNGUR³

¹ Sağlık Bilimleri Üniversitesi Gülhane Sağlık Meslek Yüksek Okulu Ankara Türkiye
ugur.ugrak@sbu.edu.tr

² Sağlık Bakanlığı, Ankara, Türkiye
selahattinakyz74@gmail.com

³ Ankara İl Sağlık Müdürlüğü Altındağ İlçe Sağlık Müdürlüğü, Ankara, Türkiye

Geliş Tarihi/Received: 18.2.2024
Kabul Tarihi/Accepted: 3.10.2024

Atf /Cite this article:

Uğrak, U., Akyüz, S., & Aksungur, A. (2025). İş Minnettarlığı Ölçeği: Sağlık Çalışanlarında Türkçe Geçerlilik ve Güvenilirlik Çalışması. *Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21, 101-112.

This article checked by

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.

Öz

Minnettarlık duygusunun yaşam ve iş alanında bilişsel, psikolojik ve sosyal birçok etkilerinin olduğu ifade edilmektedir. Bu noktadan hareketle sağlık hizmetleri alanında minnettarlık kavramının önemli etkilerinin olabileceği değerlendirilmektedir. Bu düşünceyle bu çalışmanın amacı, Youssef-Morgan, van Zyl, ve Ahrens (2022) tarafından geliştirilen iş minnettarlık ölçeğinin Türkçe diline adaptasyonunun yapılmasıdır. Bu çalışma bir eğitim ve araştırma hastanesinde, kota örnekleme metodu kullanılarak araştırma kapsamına alınan 343 sağlık çalışanına uygulanmıştır. Veri toplamada anket metodu kullanılmıştır. Youssef-Morgan vd. (2022) tarafından geliştirilen ölçeğin geçerliliği değerlendirilirken kapsam geçerlilik indeksi, açıklayıcı faktör ve doğrulayıcı faktör analizleri kullanılırken, güvenilirlik analizinde bileşik güvenilirlik katsayısı ve Cronbach Alfa katsayısı kullanılmıştır. Analizler SPSS 26 ve AMOS 24 yazılımı kullanılarak yapılmıştır. Youssef-Morgan vd. (2022) tarafından geliştirilen İş Minnettarlık Ölçeği'nin Türkçe adaptasyonunun sağlık çalışanlarında geçerli ve güvenilir bir ölçüm aracı olduğu tespit edilmiştir. Türkçe İş Minnettarlık Ölçeği'nin sağlık çalışanlarına yönelik çalışmalarda kullanılabileceği değerlendirilmektedir. Ayrıca ölçeğin kapsamı göz önüne alındığında diğer iş alanlarında da kullanılabileceği düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Minnettarlık, İş Minnettarlığı, Sağlık Hizmetleri

Abstract

The feeling of gratitude is stated to have many cognitive, psychological, and social effects in life and business. From this point, gratitude can have significant impacts on healthcare. This study aims to adapt the work gratitude scale developed by Youssef-Morgan et al. (2022) into Turkish. This study was applied to 343 healthcare professionals recruited in a training and research hospital with the quota sampling method. The survey method was used to collect data. While the content validity index, explanatory factor, and confirmatory factor analyses were used to evaluate the scale's validity developed by Youssef-Morgan et al. (2022), the composite reliability coefficient and Cronbach's Alpha coefficient were used in the reliability analysis. Analyzes were performed using SPSS 26 and AMOS 24 software. The Turkish adaptation of the Work Gratitude Scale developed by Youssef-Morgan et al. (2022) was determined to be a valid and reliable measurement tool for healthcare workers. Turkish The Work Gratitude Scale is evaluated for use in studies on healthcare professionals. Considering the scope of the scale, it is thought to be used in other business areas.

Keywords: Gratitude, Work Gratitude, Healthcare

Giriş

Minnettarlık, "takdir" olarak tanımlanır. "Kendisi için neyin değerli ve anlamlı olduğuna dair" ya da "birinden hediye alınmasına ya da menfaat sağlanmasına tepki olarak olumlu bir duygusal tepki" olarak tanımlanmaktadır (Sansone ve Sansone, 2010:18). Aynı zamanda hayatın olumlu yönlerine odaklanmayı ve bunları takdir etmeyi içeren geniş bir eğilimi ifade etmektedir. Bu eğilim olumlu şeylerin algılanmasına yol açarken bireysel ve sosyal açıdan da üretken bir şekilde davranmayı teşvik etmektedir (Wood, Froh, ve Geraghty, 2010:1). Minnettarlık duygusu refahın, iyi oluşun tüm yönleriyle güçlü bir şekilde ilişkili olup yaşam doyumu, mutluluk ve iyimserliği artırırken (McCullough, Emmons, ve Tsang, 2002:115; McCullough, Kilpatrick, Emmons, ve Larson, 2001:252-261), daha güçlü bağışıklık sistemi, daha düşük kan basıncı ile kıskançlık, kaygı, stres ve depresyonu azaltarak psikolojik, fiziksel ve sosyal işlevselliğin artmasına yol açmaktadır (Enmons ve McCullough, 2003:378; Randolph, 2017:144; Watkins, Woodward, Stone, ve Kolts, 2003:431).

İş minnettarlığı bireyin çalıştığı organizasyonda bulunmasından dolayı kendine sunulan imkânlarla ve kabiliyetlere yönelik olarak hissettiği şükran duygusu olarak tanımlanmaktadır. Youssef-Morgan vd. (2022:3) tarafından iş minnettarlığı "bireyin iş ortamında mevcut olan özellikler, durumlar ve insanlara yönelik olumlu değerlendirmeler ve şükran duyguları geliştirmeyi bilinçli bir şekilde tercih etmesi" olarak tanımlanmıştır. Cain vd. (2019:441) ise "iş minnettarlığını, bir işin çeşitli yönlerinin kişinin hayatını nasıl etkilediğini fark etme ve buna minnettar olma eğilimi" olarak tanımlamaktadır. İş minnettarlığı, iş tatmini ve organizasyonel destek gibi olumlu duygular yaratsa da farklı kavramlardır. İş tatmini, hissedilen tatmin duygusunda başkalarının katkılarını tanımayı gerektirmeden olumlu duygular yaratabilirken, iş minnettarlığı iş ortamının katkılarını tanıma ve takdir etme durumu ile ilgilidir. Ayrıca iş minnettarlığı, algılanan organizasyonel destekten daha kapsamlıdır. Destek hissi, minnettarlığın bir nedeni olabilir ancak organizasyonel destek duygusu minnettarlık hissetmeden de algılanabilir (Cain vd., 2019:441). Fehr, Fulmer, Awtrey, ve Miller (2016:363-365) iş yerinde minnettarlığın üç şekilde değerlendirilebileceğini belirtmiştir: (a) bir olayın ardından ortaya çıkan geçici bir duygu, (b) bireylerin genel olarak minnettarlık yaşama eğilimi ve (c) organizasyonun genel bir özelliği olarak ortaya çıkan minnettarlık duygusu. Buradan anlaşılacağı gibi bireysel olarak iş yerinde bulunmaktan dolayı algılanan şükran duygusunun organizasyon boyutunda da değerlendirilebileceğidir. Bu çalışmanın odağı iş yerinde bireysel olarak algılanan minnettarlık duygusudur.

Özellikle bir bireyin hayatını sürdürebileceği bir işe sahip olması veya bulunduğu pozisyona karşı bir minnettarlık beslemesinin bireyin sosyal ve iş hayatına önemli etkileri olabilmektedir. Hatta organizasyonlarda minnettarlığın bir kariyer yeteneği olduğu ve geliştirilmesinin gerekliliği ifade edilmiştir (Randolph, 2017:144). Çünkü minnettarlık çalışanların başarısı, verimliliği, üretkenliği, iş tatmini ve iş performansı ile ilişkilidir (Cortini vd., 2019a:1; Di Fabio, Palazzeschi, ve Bucci, 2017:4; Li, Dong, Wu, Brown, ve Sun, 2022:703-705; Ma, Tunney, ve Ferguson, 2017:7; Stegen ve Wankier, 2018:377; Zhang, Zhao, Liu, Wei, ve Liu, 2023:301). İşyerindeki olumsuz duyguları azaltıp, örgütsel sağlık ve başarıyı artırarak örgütsel iklimi iyileştirmektedir (Di Fabio vd., 2017:4). Ayrıca minnettarlığın işyerindeki duygusal iyilik halini etkilediği (Badri, Yap, ve Ramos, 2022:479) iş tatmini ve iş performansını da arttırdığı tespit edilmiştir (Cortini vd., 2019b:1). Minnettarlığı yüksek liderlerin ekip inovasyonunu teşvik edebileceği ifade edilmiştir (Li vd., 2022:703-705).

Sağlık hizmetlerinin özellikleri göz önüne alındığında minnettarlık kavramının çalışanlar ve organizasyon üzerinde önemli etkilerinin olabileceği değerlendirilmektedir. Bu konuda literatürde Türkçe araştırmaya rastlanmamıştır. Uluslararası literatür incelendiğinde sınırlı sayıda araştırmanın yapıldığı tespit edilmiştir (Adair, Rodriguez-Homs, Masoud, Mosca, ve Sexton, 2020; Burke ve O'Donovan, 2023; Sadeghi ve Behzadi Pour, 2015). Sağlık kurumları, emek yoğun teknoloji kullanılarak ikame edilmeyen sağlık hizmetlerinin sunulduğu farklı meslek mensuplarından oluşan örgütlerdir (Kuzulugil, 2012:137-138). Sağlık hizmetlerinin bu özellikleri göz önüne alındığında minnettarlık kavramının çalışanlar ve organizasyon üzerinde önemli etkilerinin olabileceği değerlendirilmektedir. Özellikle toksik iş ortamında personel devir hızının yüksek olduğu bilinmektedir. Bu kapsamda sağlık hizmet sektöründe yapılan bir araştırmada minnettarlığın böyle ortamlarda dengeleyici bir unsur olduğu tespit edilmiştir (Garg, Mahipalan, ve Sharma, 2023:250). Sağlık organizasyonlarının en temel özelliklerinden biri olumlu ilişkiler kurmak olduğu için önem arz etmektedir (Di Fabio vd., 2017). Ayrıca minnettarlığın hasta bakım çalışanlarındaki duygusal tükenmişlik durumlarında da pozitif etkisinin olduğu tespit edilmiştir (Guan ve Jepsen, 2020:5).

Literatürde minnettarlık kavramını ölçmeye yönelik farklı ölçüm araçları mevcuttur (Adler ve Fagley, 2005; Diessner ve Lewis, 2007; McCullough vd., 2002; Blaire Morgan, Gulliford, ve Kristjánsson, 2017; Spence, Brown, Keeping, ve Lian, 2014; Watkins vd., 2003). McCullough vd. (2002) genel minnettarlığı ölçmeyi amaçlayan tek boyutlu likert tipinde GQ6 adlı bir ölçek geliştirmişlerdir. Watkins vd. (2003) içsel minnettarlık ve mutluluğu ölçen (GRAT) üç boyutlu bir ölçme aracı geliştirmişlerdir. Bu ölçek ile minnettarlığın bir kişilik özelliği olup olmadığı araştırılmaktadır. Şükran Ölçeği (Adler ve

Fagley, 2005), SGS (Spence vd., 2014) ve MSGM (Blair Morgan vd., 2017) gibi ölçekler, minnettarlık deneyimlerinin olumlu etkilerine dair önemli içgörüler sağlayan, iyi doğrulanmış diğer ölçüm araçlarıdır. Bu çalışmada kullanılan iş minnettarlığı ölçeği, literatürde mevcut olan ve genel minnettarlık kavramını ölçmeyi amaçlayan ölçeklerden, iş ortamına özgü minnettarlığı ölçmesiyle farklılaşmaktadır. Ayrıca Türkçe olarak iş minnettarlığını ölçen bir çalışmaya rastlanmamıştır. Kardeş ve Yalçın (2019) tarafından geliştirilen ölçek genel minnettarlık kavramını ölçmektedir. Minnettarlık kavramı ile ilgili yukarıda verilen bilgiler, kavramın örgütler ve çalışanlar açısından önemli çıktıları etkilediğini ve konunun araştırılmaya değer olduğunu göstermektedir. Araştırmanın amacı literatürdeki bu boşluğu dolduracak, gelecekte yapılacak olan çalışmalarda kullanılacak geçerli ve güvenilir iş minnettarlığını ölçen Türkçe bir ölçek kazandırmaktır.

1. Gereç ve Yöntem

Bu bölümde araştırmanın evren, örneklem, veri toplama aracı ve veri analiz süreci hakkında metodolojik bilgiler yer almaktadır.

1.1. Araştırmanın Amacı ve Türü

Bu ölçek uyarlaması çalışmasının amacı; Youssef-Morgan vd. (2022) tarafından geliştirilen “İş Minnettarlık Ölçeği”nin sağlık çalışanlarında Türkçe dil adaptasyonunun yapılmasıdır. Böylece bu ölçüm aracının sürekli değişen ve gelişim gösteren sağlık sektöründeki bilimsel araştırmalarda kullanılabilmesi hedeflenmektedir.

1.2. Evren ve Örneklem

Bu çalışmanın evrenini bir kamu hastanesindeki sağlık çalışanları (N=3158) oluşturmaktadır. Kota örneklem metodu ile hesaplanan örneklem sayısının belirlenmesinde meslek kriteri dikkate alınmıştır. Yapılan hesaplamalar sonrasında 130 hekim, 123 hemşire, 61 teknisyen ve 29 destek personeli ile olmak üzere toplam 343 sağlık personeli ile çalışma gerçekleştirilmiştir. “İş Minnettarlık Ölçeği”nin (10 ifade) faktör analizlerini uygulayabilecek yeterlilikte (ölçekteki ifade sayısının en az 10 katı) örneklem sayısının olduğu değerlendirilmiştir (Gürbüz, 2019).

1.3. Veri Toplama Formu

Verilerin toplanmasında katılımcı özellikleri formu ve Youssef-Morgan vd. (2022) tarafından geliştirilen “İş Minnettarlık Ölçeği” kullanılmıştır. Katılımcı formunda sosyodemografik ve mesleki özellikleri içeren 6 soru bulunmaktadır. İş Minnettarlık Ölçeği üç boyut ve 10 ifadeden oluşmakta, kesinlikle katılmıyorum-kesinlikle katılıyorum skalasında yedili likert tipinde cevaplanmaktadır. Minnettarlık İfadeleri boyutu üç maddeden (1, 2, 3), Başkalarına Minnettarlık boyutu dört maddeden (4, 5, 6, 7) ve Bilinçli Minnettarlık Tutumu boyutu üç maddeden (8, 9, 10) oluşmaktadır. Açıklayıcı ve doğrulayıcı faktör analizleri sonucunda üç boyutlu yapı geçerli bulunmuş, ölçeğin iç tutarlılık katsayısına (CA=0,820) göre güvenilir olduğu görülmüştür. Boyut puanlarının hesaplanmasında ortalama değer alınmakta, İş Minnettarlığının hesaplanmasında boyut puanlarının ortalaması alınmaktadır. Yüksek puanlar bireylerin yüksek iş minnettarlığı seviyelerini göstermektedir (Youssef-Morgan vd., 2022).

1.4. Verilerin Toplanması

Araştırma kapsamında veriler çeviri ve ön uygulama aşaması sonucunda elde edilen veri toplama formu ile 1 Eylül-30 Kasım 2023 tarihleri arasında araştırmacılar tarafından gönüllü sağlık çalışanlarına yüz yüze uygulanarak toplanmıştır. Veri toplama sürecinde ön uygulamada ilk 70 kişiye uygulanan anket iki hafta sonra aynı bireylere tekrar uygulanmıştır.

1.5. Verilerin Analizi

İş Minnettarlığı Ölçeği'nin dil geçerliliği için hem Türkçe hem de İngilizce diline hâkim bir akademisyen tarafından ölçek Türkçeye çevrilmiş, ikinci aşamada ise farklı bir akademisyen tarafından tekrar İngilizceye çevrilmiş, daha sonra üçüncü bir akademisyen tarafından ise İngilizce ve Türkçe çevirilerin uygunluğu değerlendirilmiştir. 20 kişilik bir grupta soru formunun anlaşılabilirliği ve uygulanabilirliği test edilmiş ve gerekli düzeltmeler tamamlanarak ölçeğe son şekli verilmiştir.

Verilerin değerlendirilmesinde SPSS 26 ve AMOS 24 programları kullanılmıştır. İlk aşamada ölçeğin dil geçerliliği sağlandıktan sonra kapsam geçerliliği belirlenmiştir (Davis, 1992). Ölçeğin yapı geçerliliği Açıklayıcı Faktör Analizi (AFA) ve Doğrulayıcı Faktör Analizi (DFA) ile değerlendirilmiştir. DFA'da 5000 yeniden örnekleme ile faktör yükleri %95 güven aralığında incelenmiştir. Ölçeğin iraksak ve yakınsak geçerlilikleri de incelenmiş ve bu aşamada Average Variance Extracted (AVE), Karekök AVE, Maximum Squared Variance (MSV) ve Average Shared Square Variance (ASV) değerleri incelenmiştir. Ölçeğin güvenilirlik analizlerinin değerlendirilmesinde Cronbach Alfa (CA) ve Composite Reliability (CR) katsayısı kullanılmıştır. Değişkenler arasındaki ilişkilerin belirlenmesinde ve ölçeğin zamana karşı güvenilirliğinin değerlendirilmesinde Pearson korelasyon analizi uygulanmıştır. Tekrarlı ölçümlerde sınıf içi korelasyon katsayıları

değerlendirilmiştir. Analizlerde $p<0.05$ değeri istatistiksel olarak anlamlı kabul edilmiştir.

1.6. Etik Kurul Onayı

Ölçeğin Türkçe uyarlamasının yapılabilmesi için ölçeği geliştiren kişilerden izin alınmıştır. Çalışmanın yapılabilmesi için Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi Rektörlüğü Sosyal ve Beşerî Bilimler Araştırmaları ve Bilimsel Yayın Etik Kurulu'ndan 28.07.2023 tarih ve 83521 sayılı kararı ile etik kurul izni alınmıştır.

2. Bulgular

Tablo 1'de katılımcıların demografik özelliklerine ilişkin tanımlayıcı bulgular yer almaktadır.

Tablo 1. Katılımcıların Demografik Özelliklerine İlişkin Tanımlayıcı Bulgular (n=343)

Katılımcıların Özellikleri		n	%
Cinsiyet	Kadın	244	71.1
	Erkek	99	28.9
Meslek	Hekim	130	37.9
	Hemşire	123	35.9
	Teknisyen	61	17.8
	Destek	29	8.5
Eğitim Durumu	İlköğretim	2	0.6
	Lise	23	6.7
	Önlisans	24	7.0
	Lisans	157	45.8
	Lisans Üstü	137	39.9
Görev Yapılan Birim	Klinik	92	26.8
	Poliklinik	103	30.0
	Yoğun Bakım	24	7.0
	Ameliyathane/Girişimsel Lab.	37	10.8
	Yönetim Birimleri	44	12.8
	Destek Birimleri	41	12.0

Tablo 1'de görüldüğü üzere katılımcıların yaş ortalaması $39,17\pm 8,79$ ve sağlık sektöründe çalışma sürelerinin ortalaması $14,78\pm 9,75$ yıldır. Katılımcıların %71,1'i (n=244) kadındır. Katılımcıların %37,9'u hekim (n=130), %35,9'u hemşire (n=123), %17,8'i teknisyen (n=61) ve %8,5'i destek personeli (n=29) olarak sınıflandırılmıştır. Ayrıca araştırma kapsamındaki katılımcıların %0,6'sı ilköğretim mezunu (n=2), %6,7'si lise mezunu (n=23), %7'si ön lisans mezunu (n=24), %45,8'i lisans mezunu (n=157) ve %39,9'u lisansüstü eğitim almıştır (n=137). Katılımcıların %26,8'i klinik birimlerde (n=92), %30,0'ı polikliniklerde (n=103), %7,0'ı yoğun bakım ünitelerinde (n=24), %10,8'i ameliyathane ve girişimsel laboratuvarlarda (n=37), %12,8'i yönetim birimlerinde (n=44) ve %12,0'ı destek birimlerinde (n=41) çalışmaktadır.

İş Minnettarlığı Ölçeği'nin kapsam geçerliliği için kapsam geçerlilik indeksi (KGİ) ve kapsam geçerlilik oranı (KGO) değerleri hesaplanmıştır. Yedi uzman tarafından yapılan değerlendirme sonucunda “*şu anki iş başarılarım hakkında iyi hissetmenin önemli olduğunu düşünmeme rağmen, başkalarının benim başarılarıma nasıl katkıda bulunduğunu hatırlamanın da önemli olduğunu düşünüyorum*” ve “*şu anda işimin kontrolü temelde bende olsa da bu yolda beni destekleyen ve bana yardım eden herkese minnet duymadan edemiyorum*” ifadelerinin KGİ değerlerinin 0.857 (>0.750) olduğu, tüm ifadelerle ilişkin KGO değerinin ise 0.971 (>0.800) olduğu belirlenmiştir. KGİ seviyelerine göre ölçek maddelerinin kapsam geçerliliğinin olduğu görülmektedir (Almanasreh, Moles, ve Chen, 2022; Arora, Sinha, Malhotra, ve Ranjan, 2017; Davis, 1992).

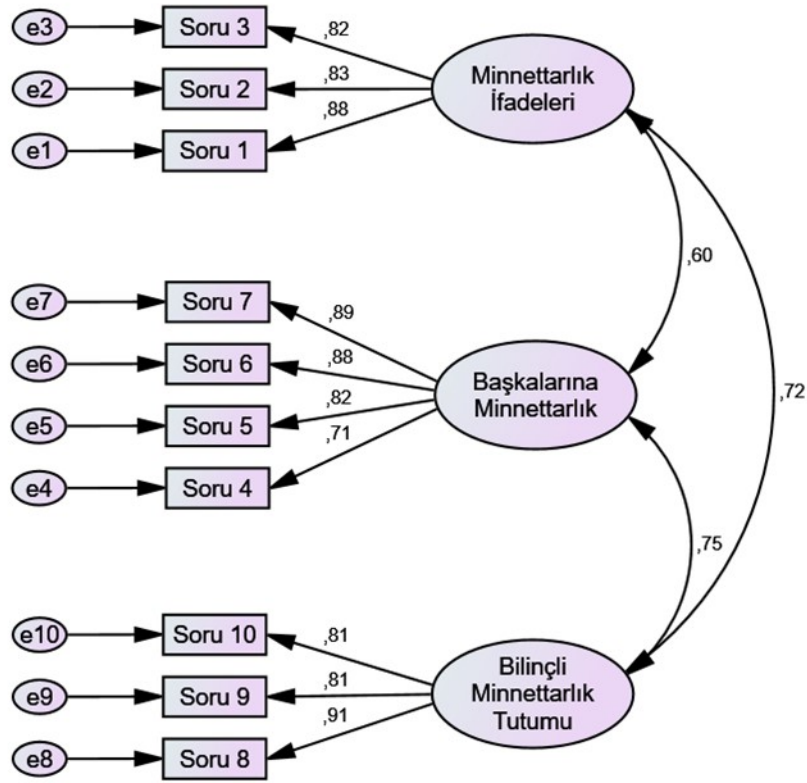
İş Minnettarlığı Ölçeği'nin yapı geçerliliği için ilk aşamada AFA yapılmıştır. Analiz orijinal çalışmaya uygun olarak "Maximum Likelihood" tahmin yöntemi ve "Direct Oblimin" rotasyon yöntemi ile gerçekleştirilmiştir. Analiz sonucunda, KMO (0.900) değeri ve Bartlett küresellik test değerine ($\chi^2(45)=2391.479$; $p<0.001$) göre verilerin faktör analizi için uygun olduğu görülmüştür (Güvendir ve Özkan, 2022; Karagöz, 2019). Anti-image korelasyon değerleri incelendiğinde en düşük değerin 0,862 (>0.500; 1. ifade) olduğu, ortak varyans değerleri incelendiğinde en düşük değerin 0.513 (>0.200; 4. ifade) olduğu belirlenmiştir (Gürbüz, 2019). Elde edilen korelasyon ve ortak varyans değerlerinin kabul edilebilir sınırlar içerisinde yer aldığı görülmektedir (Can, 2016; Gürbüz, 2019).

Tablo 2. İş Minnettarlığı Ölçeği Açıklayıcı Faktör Analizi Bulguları

İş Minnettarlığı Ölçeği	Minnettarlık İfadeleri	Başkalarına Minnettarlık	Bilinçli Minnettarlık Tutumu
1. Şu anda işimle ilgili şükredecek çok şeyim var	0.896	-	-
2. Şu anda işimle ilgili olarak minnettar hissettiğim her şeyi listelemek zorunda kalsaydım, bu çok uzun bir liste olurdu	0.670	-	-
3. Şu anda, iş hayatımda her şey yolunda diyebilirim	0.821	-	-
4. Şu anda, birçok insanın yardımı olmadan iş yerinde bugün olduğum konuma gelemezdim	-	0.705	-
5. Şu anki iş başarılarım hakkında iyi hissetmenin önemli olduğunu düşünmeme rağmen, başkalarının benim başarılarıma nasıl katkıda bulunduğunu hatırlamanın da önemli olduğunu düşünüyorum	-	0.748	-
6. Şu anda işimin kontrolü temelde bende olsa da bu yolda beni destekleyen ve bana yardım eden herkese minnet duymadan edemiyorum	-	0.900	-
7. Şu anda, isteyken başkalarının benim için yaptıkları için çok minnettarım	-	0.842	-
8. Şu anda işimle ilgili olarak "Durup sahip olduklarıma minnet duymanın" önemli olduğunu düşünüyorum	-	-	0.822
9. Şu anda, işyerimde "şükretmek" için sık sık ara vermenin önemli olduğuna inanıyorum	-	-	0.782
10. Şu anda, işimle ilgili basit şeylerden zevk almanın önemli olduğunu düşünüyorum	-	-	0.816
<i>Öz değerler</i>	1.288	5.841	0.817
<i>Açıklanan varyans (%)</i>	10.031	55.533	5.218
<i>Açıklanan toplam varyans (%)</i>	10.031	65.564	70.782

İş Minnettarlığı Ölçeğinin AFA bulguları Tablo 2'de yer almaktadır. Analiz sonucunda, 10 ifade ve 3 üç boyuttan oluşan ölçekte Minnettarlık İfadeleri boyutunun açıkladığı varyans %10.031, Başkalarına Minnettarlık boyutunun açıkladığı varyans %55.553, Bilinçli Minnettarlık Tutumu boyutunun açıkladığı varyans %5.218 olup toplam açıklanan varyans %70.782'dir.

İş Minnettarlığı Ölçeği'nin yapı geçerliliği için ikinci aşamada DFA yapılmıştır. Tahmin yöntemi olarak Maximum Likelihood-ML yöntemi kullanılan analize ilişkin model Şekil 1'de verilmiştir.

CMIN=98,886; DF=32; CMIN/DF=3,090; p=,000; RMSEA=,078; CFI=,972; TLI=,960; GFI=,947; AGFI=,910; SRMR=,038

Şekil 1. İş Minnettarlığı Ölçeğinin DFA Modeli

Şekil 1’de görüldüğü üzere DFA’da modelin uyum indeks değerlerinden CMIN/DF (3.090<5) ve RMSEA (0.078<0.08) değerlerinin kabul edilebilir düzeyde, CFI (0.972>0.90), TLI (0.960>0.90), GFI (0.947>0.90), AGFI (0.910>0.90) ve SRMR (0.038<0.05) değerlerinin iyi uyum düzeyinde olduğu görülmüştür (Bayram, 2010; Gürbüz, 2019; Meydan ve Şeşen, 2011).

İş Minnettarlığı Ölçeğinin DFA bulguları Tablo 3’te verilmiştir.

Tablo 3. İş Minnettarlığı Ölçeği Doğrulayıcı Faktör Analizi Bulguları

Boyutlar	Değişkenler	Standart Olmayan Faktör Yükü	Standardize Faktör Yükü	Standart Hata	%95 Güven Aralığı		p
					Alt	Üst	
Minnettarlık İfadeleri	İfade 1	1,000	0,876	-	0,823	0,921	<0,001
	İfade 2	0,942	0,830	0,051	0,767	0,885	<0,001
	İfade 3	0,919	0,820	0,051	0,762	0,870	<0,001
Başkalarına Minnettarlık	İfade 4	1,000	0,712	-	0,642	0,776	<0,001
	İfade 5	1,190	0,815	0,083	0,758	0,866	<0,001
	İfade 6	1,320	0,879	0,086	0,831	0,920	<0,001
	İfade 7	1,306	0,891	0,084	0,857	0,921	<0,001
Bilinçli Minnettarlık Tutumu	İfade 8	1,000	0,905	-	0,860	0,944	<0,001
	İfade 9	0,887	0,807	0,047	0,740	0,865	<0,001
	İfade 10	0,865	0,807	0,046	0,734	0,871	<0,001

Tablo 3'teki bulgulara göre standardize edilmiş faktör yüklerinin 0.712-0.905 aralığında olduğu ve istatistiksel olarak anlamlı olduğu ($p<0.05$) belirlenmiş ve DFA sonucunda ölçeğin yapı geçerliliğinin olduğu görülmüştür (Karagöz, 2019; Kline, 2015). Tablo 4'te iş minnettarlığı ölçeği güvenilirlik ve yakınsak/ıraksak geçerlilik bulguları yer almaktadır.

Tablo 4. İş Minnettarlığı Ölçeği Güvenilirlik ve Yakınsak/İraksak Geçerlilik Bulguları

Faktörler	Ortalama	Standart Sapma	CA	CR	AVE	MSV	ASV	1	2	3
1.Minnettarlık İfadeleri	4.46	1.741	0.879	0.879	0.709	0.391	0.339	(0.842)	-	-
2.Başkalarına Minnettarlık	3.61	1.785	0.895	0.895	0.684	0.439	0.363	0.536*	(0.827)	-
3.Bilinçli Minnettarlık Tutumu	4.23	1.791	0.879	0.878	0.707	0.439	0.415	0.626*	0.663*	(0.840)
İş Minnettarlığı	4.10	1.524	0.920	0.958	0.698	-	-	0.835*	0.854*	0.889*

Not: Parantez içerisindeki değerler Karekök AVE değerlerini göstermektedir, * $p<0,01$

Tablo 4'te İş Minnettarlığı Ölçeği'nin güvenilirlik ve yakınsak/ıraksak geçerlilik bulguları verilmiştir. Bu bulgulara göre, İş Minnettarlığının ortalamasının 4.10 ± 1.52 olduğu, ölçek boyutları arasında aynı yönlü anlamlı ilişkilerin olduğu ($p<0.01$) belirlenmiştir. CA ve CR katsayılarına göre ölçek ve boyutlarının yüksek güvenilirliğe sahip olduğu görülmüştür (CA ve CR>0.700). Boyutlara ilişkin AVE değerlerinin CR değerlerinden düşük (AVE<CR) ve AVE değerlerinin>0.500 olması boyutların yakınsak geçerliliğe sahip olduğunu göstermektedir. Boyutlara ilişkin AVE değerlerinin MSV ve ASV değerlerinden yüksek (MSV ve ASV<AVE), boyutların karekök AVE değerlerinin korelasyon katsayılarından yüksek olması (Karekök AVE>korelasyon katsayıları) boyutların ıraksak geçerliliğe sahip olduğunu göstermektedir (Fornell ve Larcker, 1981; Gürbüz, 2019; Hair, Black, Babin, ve Anderson, 2014; Yaşlıoğlu, 2017).

İş Minnettarlığı Ölçeği'nin zamana karşı güvenilirliğini değerlendirmek için 70 kişiden iki hafta sonra tekrar veri toplanmış ve yapılan korelasyon analizi sonucunda iki ölçüm arasında pozitif yönlü, anlamlı ($r=0.815$; $p<0.001$) bir ilişki olduğu belirlenmiştir. Tekrarlı ölçümlerde sınıf içi korelasyon katsayısının anlamlı ($r=0.838$; $p<0.001$) olduğu görülmüştür.

3. Tartışma

Bu çalışmada, Youssef-Morgan vd. (2022) tarafından geliştirilen İş Minnettarlığı Ölçeği'nin Türkçe diline adaptasyonu yapılmıştır. Yapılan analizler sonucunda Türkçe "iş minnettarlık" ölçeğinin orijinal psikometrik yapısı ile tutarlı olarak kapsam ve yapı geçerliliğinin olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca Türkçe "iş minnettarlık" ölçeğinin içsel tutarlılığının ve zamana göre değişmezliğinin olduğu yapılan analizler sonucunda tespit edilmiştir. Elde edilen bulgular sonucunda Türkçe ölçeğin geçerli ve güvenilir ölçüm aracı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Literatür incelendiğinde minnettarlığı değerlendirmeyi amaçlayan farklı ölçüm araçlarının geliştirildiği görülmüştür (Adler ve Fagley, 2005; Diessner ve Lewis, 2007; McCullough vd., 2002; Blaire Morgan vd., 2017; Spence vd., 2014; Watkins vd., 2003). McCullough vd. (2002) tarafından genel minnettarlığı belirlemeyi amaçlayan bir ölçüm aracı (GQ6) ortaya konmuştur. McCullough vd. (2002) geliştirdiği ölçek (GQ6) minnettarlığı tek boyutlu olarak ölçmekte ve bir karakter özelliği olarak ele almaktadır. Bu çalışmada adaptasyonu yapılan iş minnettarlık ölçeği, iş ortamına yönelik spesifik minnettarlığı çok boyutlu olarak ölçmesi bakımından farklılık göstermektedir.

Watkins vd. (2003) tarafından içsel minnettarlık ve mutluluk ölçeği (GRAT) geliştirilmiştir. Bu ölçek ise on altı maddelik dokuzlu likert yapıdadır. Bu ölçek içsel minnettarlığı bolluk hissi, basit zevklerin takdir edilmesi ve başkalarının takdir edilmesi üzere üç boyutlu yapıda ölçmektedir. Watkins vd. (2003:431) bu ölçekte minnettarlığın bir özellik olup olmadığını cevabını aramaktadır. Araştırma sonuçları McCullough vd. (2002:124-125)'nin araştırma bulguları ile tutarlı bir şekilde, minnettar insanların daha mutlu ve daha pozitif olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca minnettarlığın stres, kaygı ve depresyon gibi olumsuz duygular ile ters yönlü ilişkide olduğu tespit edilmiştir (Watkins vd., 2003:448-450). McCullough vd. (2002)'nin çalışmasından farklı olarak çok boyutlu yapısı ile farklılaşmaktadır. Ancak, bu çalışma genel minnettarlık seviyesini ölçmeye odaklanmıştır.

Adler ve Fagley (2005) tarafından geliştirilen şükran envanteri orijinalinde yedili likert skalada sekiz boyutlu olarak

değerlendirme yapmaktadır. Kardaş ve Yalçın (2019) şükran envanteri Türkçe geçerlilik ve güvenilirlik çalışmasını üniversite öğrencileri (n=350) üzerinde uygulamışlardır. Ölçek geçerliliğinde yapısal geçerlilik ve ölçüt geçerliliği yaklaşımı kullanmışlardır. Elde edilen Türkçe ölçeğin iç tutarlığının olduğu tespit edilmiştir. Kardaş ve Yalçın (2019) tarafından yapılan Türkçe adaptasyon çalışmasında altı boyuta indirgenmiştir. Şükran envanteri bireylerin genel olarak sahip oldukları ilişki, insan veya eşya gibi durum ve varlıkların değerini bilme seviyesini ölçmektedir. Çok boyutlu yapısı ile farklı boyutları değerlendirebilmektedir. Ancak bu çalışmada adaptasyonu yapılan iş minnettarlığı ölçeği gibi, çalışma ortamına spesifik olarak tasarlanmamıştır.

Spence vd. (2014) tarafından geliştirilen ölçekte ise (SGS) minnettarlık kavramı duygusal bir durumsal olarak ölçülmüştür. Daha çok ölçüm anındaki minnettarlık seviyesini ölçmeye odaklanmıştır. Spence vd. (2014) tarafından geliştirilen beş maddeli tek boyutlu ölçekte kuruma veya devlete yönelik durumsal minnettarlık seviyesi değerlendirilmektedir. Ayrıca bu çalışmada durumsal minnettarlık değerlendirilirken, McCullough vd. (2002) ve Watkins vd. (2003) tarafından geliştirilen ölçekler karakter veya özellik olarak değerlendirilen sürekli minnettarlık seviyesine odaklanmaktadır. Önceki çalışmalar (McCullough vd., 2002; Watkins vd., 2003) ile paralellik gösterir şekilde durumsal minnettarlık seviyesinin pozitif duygular ile pozitif yönlü bir ilişki, negatif duygular ile negatif yönlü bir ilişki sergilediği tespit edilmiştir. Durumsal minnettarlığın organizasyonel vatandaşlık duygusu ile pozitif yönlü ilişkide olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca durumsal ve sürekli minnettarlık seviyeleri arasında da pozitif yönlü bir ilişki tespit edilmiştir (Spence vd., 2014:717). Spence vd. (2014) tarafından geliştirilen durumsal minnettarlık ölçeğinin durumsal minnettarlığı ölçtüğü göz önüne alındığında çalışma ortamının minnettarlık üzerindeki etkilerini ele almada sınırlı olduğu değerlendirilmektedir.

Morgan vd. (2017) tarafından geliştirilen çok boyutlu minnettarlık ölçeğinde (MSGM) ise Morgan ve Gulliford (2015)'ın çalışmaları ile tutarlılık gösterir şekilde minnettarlık kavramı ahlaki erdem olarak değerlendirilmiştir. Minnettarlık kavramını yedili likert skalada altı boyutta ölçmektedir. Ölçek soru ve boyutları incelendiğinde genel minnettarlık erdemine ilişkin bir değerlendirme yapmaktadır.

GQ6 (McCullough vd., 2002), GRAT (Watkins vd., 2003), Şükran Ölçeği (Adler ve Fagley, 2005) SGS (Spence vd., 2014) ve MSGM (Morgan vd., 2017) iyi bir şekilde doğrulanmıştır ve minnettarlık deneyimlerinin olumlu etkilerine dair önemli içgörüler sağlayan önemli ölçüm araçlarıdır. MSGM (Morgan vd., 2017) ölçeği çok boyutlu yapısı ile bireylerin minnettarlık seviyeleri ile ilgili olarak farklı boyutlar açısından bilgi vermesi nedeni ile önemlidir.

Literatürde mevcut ölçeklerin genel minnettarlık kavramına odaklandıkları göz önüne alındığında, spesifik olarak işe yönelik minnettarlık kavramını ölçmeyi hedefleyen ölçüm aracı ihtiyacı hala mevcuttur. İş yerine veya sahip olunan mesleğe yönelik minnettarlığı ölçmeyi hedefleyen çalışmalar daha kısıtlıdır (Cain vd., 2019). Cain vd. (2019) tarafından geliştirilen İş Minnettarlık Ölçeği (GAWS) iki boyutla (destekleyici iş ortamı minnettarlığı, anlam iş minnettarlığı) iş yerindeki içsel minnettarlığı ölçmeyi hedeflemektedir. Cain vd. (2019) tarafından geliştirilen iş minnettarlık ölçeğinin Türkçeye adaptasyonu Ekşi ve Tonguç (2023) tarafından yapılmıştır. Ekşi ve Tonguç (2023) ölçeğin Türkçe adaptasyon çalışmasını genel popülasyon (n=321) üzerinde yapmışlardır. Bu çalışmadaki "iş minnettarlık ölçeği" geçerlilik ve güvenilirlik çalışması sağlık çalışanları üzerinde uygulanmıştır. Ölçeğin geçerlilik analizlerinde yapısal geçerlilik ve ölçüt geçerlilik analizleri kullanılmıştır. Ayrıca ölçeğin içsel tutarlılığının olduğu tespit edilmiştir. Cain vd. (2019) geliştirilen iş minnettarlık ölçeğinin durumsal ve sürekli minnettarlık seviyeleri ile pozitif yönlü bir ilişki içinde olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca önceki minnettarlık çalışmaları ile tutarlı olarak iyilik hali gibi pozitif duygular ile pozitif yönlü bir ilişki içinde iken, depresyon gibi negatif duygular ile negatif yönlü bir ilişki içinde olduğu tespit edilmiştir (Cain vd., 2019:448). Youssef-Morgan vd. (2022), Cain vd. (2019) tarafından geliştirilen iş minnettarlık ölçeğinin önemli olmasına rağmen, minnettarlık kavramının algısal, bilişsel, duygusal ve sosyal yönlerini kapsamakta yetersiz kaldığını ifade etmiştir. Youssef-Morgan vd. (2022) tarafından geliştirilen ölçeğin madde ve boyut sayısı göz önüne alındığında Cain vd. (2019) tarafından geliştirilen ölçeğe göre (GAWS) iş yerinde minnettarlık kavramını daha kapsamlı açıkladığı değerlendirilmektedir.

Bu çalışmada Youssef-Morgan vd. (2022) tarafından geliştirilen iş minnettarlık ölçeğinin sağlık çalışanlarında geçerli ve güvenilir bir ölçüm aracı olarak kullanılabileceği ortaya konulmuştur. Elde edilen Türkçe iş minnettarlığı ölçeği ile diğer minnettarlık ölçekleri arasında tutarlılık değerlendirilmesi yapılmaması bu çalışmanın sınırlılığı olarak değerlendirilebilir. Ayrıca iş minnettarlığının diğer organizasyonel tutum, davranış ve duygulara etkisine yönelik bir amaç ortaya konmaması araştırmanın diğer bir sınırlılığı olarak ele alınabilir. Ayrıca bu araştırma bulguları bir kamu eğitim ve araştırma hastanesinde çalışan sağlık çalışanları ile sınırlıdır.

Araştırma bulguları araştırmanın yapıldığı üçüncü basamakta sağlık hizmeti veren kamu hastanesi çalışanları ile sınırlıdır. Veri

toplama ve birden fazla hastaneye ulaşmanın zorluğu göz önüne alınarak çalışmada tek hastane seçilmiştir. Seçilen hastanenin üçüncü basamakta sağlık hizmeti sunması, barındırdığı uzmanlık alanlarının geniş ve ileri teknoloji kullanması nedeni ile sağlık çalışanlarının heterojen bir yapıda olduğu değerlendirilmektedir. Ayrıca sağlık çalışanlarının mesleklerinin önemli bir etken olması sebebiyle meslek bazında temsilin sağlanabilmesi için güçlü bir yöntem olan kota örneklem yöntemi kullanılmıştır. Böylelikle farklı sayıda olsa da sağlık çalışanlarının mesleki yapısı değişmeyeceği için diğer hastanelerde de Türkçeye uyarlanan ölçeğin kullanılabilirliğinin olduğu değerlendirilmektedir. Ayrıca bu çalışmada AFA ve DFA analizleri aynı örneklem verileri ile uygulanmıştır. Bu çalışmada AFA bulguları ile orijinal ölçekle tamamen uyumaktadır. Bu nedenle ikinci sırada yapılan DFA her ne kadar AFA sonrası aynı örneklem verileri ile yapılmış olsa da orijinal ölçekteki aynı yapıyla değerlendirilmiştir. Elde edilen bulgular AFA ve DFA sonuçlarının orijinal çalışma bulguları ile tutarlı olduğunu göstermektedir. Bu çalışmada ölçüt geçerliliğinin uygulanamaması araştırmanın diğer kısıtıdır. Geçerli ve güvenilir olan iş minnettarlığı ölçeğinin sağlık yöneticileri ve araştırmacılar tarafından kullanılabilmesi değerlendirilmektedir. Bu kapsamda gelecek araştırmacılara aşağıdaki konular önerilmektedir.

- Sağlık kurumlarında iş minnettarlık duygusunun belirleyicilerinin araştırılması,
- İş minnettarlık seviyesinin sağlık hizmet kalitesine olan etkisinin incelenmesi,
- İş minnettarlık seviyesinin örgütsel adalet, iş tatmini ve motivasyonu ile ilişkisinin incelenmesi,
- İş tatmininin çalışan ve hasta güvenliğindeki rolü.

4. Sonuç

Literatürdeki bulgulardan anlaşılacağı üzere minnettarlık kavramının yaşam ve iş hayatında önemli etkilerinin olduğu görülmektedir. Bu noktadan hareketle sağlık hizmetlerinin ön görülemez, emek yoğun bir hizmet sektörü olduğu göz önüne alındığında minnettarlık kavramının hizmet sürecine psikolojik, sosyolojik ve bilişsel birçok etkisinin olabileceği değerlendirilmektedir. Bu çalışmada geçerlilik ve güvenilirliği ortaya konarak Türkçeye adaptasyonu yapılan İş Minnettarlığı Ölçeği'nin (Youssef-Morgan vd., 2022) sağlık hizmetleri alanında araştırmacılar tarafından kullanılabilmesi değerlendirilmektedir. İş minnettarlığının sağlık hizmet alanında iş performansı, örgütsel bağlılık, tükenmişlik gibi önemli kavramlarla ilişkilerinin araştırılmasının alana değer katabileceği düşünülmektedir. Ek olarak diğer hizmet ve iş kollarında da İş Minnettarlığı Ölçeği'nin kullanılabilmesi değerlendirilmektedir.

Kaynaklar

- Adair, K. C., Rodriguez-Homs, L. G., Masoud, S., Mosca, P. J., & Sexton, J. B. (2020). Gratitude at work: prospective cohort study of a web-based, single-exposure well-being intervention for health care workers. *Journal of medical Internet research*, 22(5), e15562.
- Adler, M. G., & Fagley, N. S. (2005). Appreciation: Individual Differences in Finding Value and Meaning as a Unique Predictor of Subjective Well-Being. *Journal of Personality*, 73(1), 79-114. doi:<https://doi.org/10.1111/j.1467-6494.2004.00305.x>
- Almanasreh, E., Moles, R. J., & Chen, T. F. (2022). Chapter 41 - A practical approach to the assessment and quantification of content validity. In S. P. Desselle, V. García-Cárdenas, C. Anderson, P. Aslani, A. M. H. Chen, & T. F. Chen (Eds.), *Contemporary Research Methods in Pharmacy and Health Services* (pp. 583-599): Academic Press.
- Arora, C., Sinha, B., Malhotra, A., & Ranjan, P. (2017). Development and Validation of Health Education Tools and Evaluation Questionnaires for Improving Patient Care in Lifestyle Related Diseases. *J Clin Diagn Res*, 11(5), Je06-je09. doi:10.7860/jcdr/2017/28197.9946
- Badri, S. K. Z., Yap, W. M., & Ramos, H. M. (2022). Workplace affective well-being: gratitude and friendship in helping millennials to thrive at work. *International Journal of Organizational Analysis*, 30(2), 479-498. doi:10.1108/IJOA-04-2020-2148
- Bayram, N. (2010). Yapısal eşitlik modellemesine giriş amos uygulamaları: Ezgi Kitabevi.
- Burke, J., & O'Donovan, R. (2023). Gratitude as a protective factor against burnout in healthcare professionals: a systematic review. *British Journal of Healthcare Management*, 29(4), 1-11. doi:10.12968/bjhc.2021.0163
- Cain, I. H., Cairo, A., Duffy, M., Meli, L., Rye, M. S., & Worthington Jr, E. L. (2019). Measuring gratitude at work. *The Journal of Positive Psychology*, 14(4), 440-451.
- Can, A. (2016). SPSS ile bilimsel araştırma sürecinde veri analizi. Ankara: Pegem Akademi.
- Cortini, M., Converso, D., Galanti, T., Di Fiore, T., Di Domenico, A., & Fantinelli, S. (2019a). Gratitude at Work Works! A Mix-Method Study on Different Dimensions of Gratitude, Job Satisfaction, and Job Performance. *Sustainability*, 11(14). doi:10.3390/su11143902
- Cortini, M., Converso, D., Galanti, T., Di Fiore, T., Di Domenico, A., & Fantinelli, S. (2019b). Gratitude at Work Works! A Mix-Method Study on Different Dimensions of Gratitude, Job Satisfaction, and Job Performance. *Sustainability*, 11(14), 3902. Retrieved from <https://www.mdpi.com/2071-1050/11/14/3902>
- Davis, L. L. (1992). Instrument review: Getting the most from a panel of experts. *Applied nursing research*, 5(4), 194-197.
- Di Fabio, A., Palazzeschi, L., & Bucci, O. (2017). Gratitude in organizations: A contribution for healthy organizational contexts. *Frontiers in psychology*, 8, 2025. Retrieved from <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC5699179/pdf/fpsyg-08-02025.pdf>
- Diessner, R., & Lewis, G. (2007). Further validation of the gratitude, resentment, and appreciation test (GRAT). *The Journal of Social Psychology*, 147(4), 445-447.
- Ekşi, H., & Tonguç, G. (2023). İş Yerinde Minnettarlık Ölçeği'nin Türkçeye Uyarlanması. Paper presented at the International Education Congress, Ankara University.
- Enmons, R., & McCullough, M. E. (2003). Counting blessings versus burdens: An experimental investigation of gratitude and subjective well-being in daily life. *Journal of personality and social psychology*, 84(2), 377-389.
- Fehr, R., Fulmer, A., Awtrey, E., & Miller, J. A. (2016). The Grateful Workplace: A Multilevel Model of Gratitude in Organizations. *Academy of Management Review*, 42(2), 361-381. doi:10.5465/amr.2014.0374
- Fornell, C., & Larcker, D. F. (1981). Evaluating structural equation models with unobservable variables and measurement error: algebra and statistics. *Journal of Marketing Research*, 382-388.
- Garg, N., Mahipalan, M., & Sharma, N. (2023). Does workplace toxicity influence turnover intentions among Indian healthcare employees? Investigating the moderating role of gratitude. *Journal of Health Organization and Management*, 37(2), 250-272. doi:10.1108/JHOM-08-2022-0233
- Guan, B., & Jepsen, D. M. (2020). Burnout from emotion regulation at work: The moderating role of gratitude. *Personality and Individual Differences*, 156, 109703. doi:<https://doi.org/10.1016/j.paid.2019.109703>
- Gürbüz, S. (2019). AMOS ile yapısal eşitlik modellemesi. Ankara: Seçkin Yayınevi.
- Güvendir, M. A., & Özkan, Y. Ö. (2022). Item removal strategies conducted in exploratory factor analysis: A comparative study. *International Journal of Assessment Tools in Education*, 9(1), 165-180.

- Hair, J. F., Black, W. C., Babin, B. J., & Anderson, R. E. (2014). *Multivariate data analysis* (7. ed.). Harlow: Pearson.
- Karagöz, Y. (2019). SPSS 23 ve AMOS 23 uygulamalı istatistiksel analizler: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Kardaş, F., & Yalçın, İ. (2019). Şükran Ölçeği: Geçerlik Ve Güvenirlik Çalışması. [Gratitude Scale: Validity and Reliability Study]. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 18(69), 13-31. doi:10.17755/esosder.406306
- Kline, R. B. (2015). *Principles and practice of structural equation modeling*: Guilford publications.
- Kuzulugil, Ş. (2012). Kamu hastaneleri çalışanlarında iş tatminini etkileyen faktörlerin incelenmesine yönelik bir araştırma. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 41(1).
- Li, C., Dong, Y., Wu, C. H., Brown, M. E., & Sun, L. Y. (2022). Appreciation that inspires: The impact of leader trait gratitude on team innovation. *Journal of Organizational Behavior*, 43(4), 693-708.
- Ma, L. K., Tunney, R. J., & Ferguson, E. (2017). Does gratitude enhance prosociality?: A meta-analytic review. *Psychological Bulletin*, 143(6), 601. Retrieved from <https://core.ac.uk/download/80688546.pdf>
- McCullough, M. E., Emmons, R. A., & Tsang, J.-A. (2002). The grateful disposition: a conceptual and empirical topography. *Journal of personality and social psychology*, 82(1), 112.
- McCullough, M. E., Kilpatrick, S. D., Emmons, R. A., & Larson, D. B. (2001). Is gratitude a moral affect? *Psychological Bulletin*, 127(2), 249-266. doi:10.1037/0033-2909.127.2.249
- Meydan, C. H., & Şeşen, H. (2011). *Yapısal eşitlik modellemesi AMOS uygulamaları*: Detay Yayıncılık.
- Morgan, B., & Gulliford, L. (2015). *Measuring Virtuous Gratitude*. Paper presented at the Conference paper presented on 8th January 2015 at 'Varieties of Virtue Ethics', Oxford, UK.
https://www.researchgate.net/publication/276937461_Measuring_Virtuous_Gratit
- Morgan, B., Gulliford, L., & Kristjánsson, K. (2017). A new approach to measuring moral virtues: The Multi-Component Gratitude Measure. *Personality and Individual Differences*, 107, 179-189. doi:<https://doi.org/10.1016/j.paid.2016.11.044>
- Randolph, S. A. (2017). The power of gratitude. *Workplace Health & Safety*, 65(3), 144-144.
- Sadeghi, A., & Behzadi Pour, S. (2015). The Effect of Gratitude on Psychological and Subjective Well-being among Hospital Staff. *mdrsjrn*, 3(4), 51-62. Retrieved from <http://hehp.modares.ac.ir/article-5-7838-en.html>
- Sansone, R. A., & Sansone, L. A. (2010). Gratitude and well being: the benefits of appreciation. *Psychiatry (edgmont)*, 7(11), 18. Retrieved from https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3010965/pdf/PE_7_11_18.pdf
- Spence, J. R., Brown, D. J., Keeping, L. M., & Lian, H. (2014). Helpful Today, But Not Tomorrow? Feeling Grateful as a Predictor of Daily Organizational Citizenship Behaviors. *Personnel Psychology*, 67(3), 705-738. doi:<https://doi.org/10.1111/peps.12051>
- Stegen, A., & Wankier, J. (2018). Generating Gratitude in the Workplace to Improve Faculty Job Satisfaction. *J Nurs Educ*, 57(6), 375-378. doi:10.3928/01484834-20180522-10
- Watkins, P. C., Woodward, K., Stone, T., & Kolts, R. L. (2003). Gratitude and happiness: Development of a measure of gratitude, and relationships with subjective well-being. *Social Behavior and Personality: an international journal*, 31(5), 431-451.
- Wood, A. M., Froh, J. J., & Geraghty, A. W. (2010). Gratitude and well-being: A review and theoretical integration. *Clinical psychology review*, 30(7), 890-905.
- Yaşlıoğlu, M. M. (2017). Sosyal bilimlerde faktör analizi ve geçerlilik: Keşfedici ve doğrulayıcı faktör analizlerinin kullanılması. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 46, 74-85.
- Youssef-Morgan, C. M., van Zyl, L. E., & Ahrens, B. L. (2022). The work gratitude scale: development and evaluation of a multidimensional measure. *Frontiers in psychology*, 12, 795328. Retrieved from <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC8766303/pdf/fpsyg-12-795328.pdf>
- Zhang, S., Zhao, T., Liu, X., Wei, C., & Liu, S. (2023). Trait gratitude and subjective career success: the mediating roles of growth mindset and network breadth. *Career Development International*, 28(3), 300-313. doi:10.1108/cdi-07-2022-0188

Yazar Katkıları: Fikir- SA (%50), UU (%50); Tasarım-% SA (%50), UU(%50); Denetleme- SA (%50), UU(%50); Kaynaklar- SA (%20), UU(%40), AA(%40); Veri Toplanması ve/veya İşlemesi AA (%70), SA(%30), Analiz ve/veya Yorum- SA (%50), UU(%50); Literatür Taraması- SA (%20), UU(%40), AA(%40); Yazıyı Yazan- SA (%33), UU(%33), AA(%33); Eleştirel İnceleme- SA (%33), UU(%33), AA(%33).

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazarlar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Etik Kurul Belgesi: 83521

Author Contributions: Concept -SA (50%), UU(50%); Design-% SA (50%), UU(50%); Supervision - SA (50%), UU (50%); Resources- SA (20%), UU(40%), AA(40%); Data Collection and/or Processing AA (70%), SA(30%), Analysis and/or Interpretation - SA (50%), UU(50%); Literature Search- SA (20%), UU(40%), AA(40%); Written Manuscript: SA (33%), UU (33%), AA (33%); Critical Review- SA (33%), UU(.33%), AA(33%).

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The authors declared that this study has received no financial support.

Ethical Committee Approval: 83521

Girişimcilerin E-İhracat Eğilimleri: Engeller ve Çözüm Önerileri

Entrepreneurs' E-Export Trends: Challenges And Solutions

Abdullah SAĞLAM¹

(Sorumlu Yazar-Corresponding Author)

Abdullah ÖNDEN²

Mert EKER³

¹ Yalova Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Uluslararası Ticaret ve Finansman, Yalova, Türkiye
abdullah.saglam@yalova.edu.tr

² Yalova Üniversitesi, Uluslararası Ticaret ve Finansman, Yalova, Türkiye
abdullah.onden@yalova.edu.tr

³ Bağımsız Araştırmacı, Yalova, Türkiye
merteker@outlook.com

Geliş Tarihi/Received: 2.9.2024

Kabul Tarihi/Accepted: 4.11.2024

Atf /Cite this article:

Sağlam, A., Önden, A., & Eker, M. (2025). Girişimcilerin E-İhracat Eğilimleri: Engeller ve Çözüm Önerileri. *Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21, 113-140.

This article checked by

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.

Öz

Son yıllarda girişimciler, müşteri portföylerini genişletmek ve kârlarını artırmak amacıyla e-ihracata yönelmektedirler. Ancak, bu süreçte çeşitli engellerle karşılaşabilmektedir. Bu araştırmanın amacı, girişimci ve girişimci adaylarının e-ihracat sürecinde karşılaşılabilecekleri ulusal ve uluslararası engelleri belirlemek ve çözüm önerileri sunmaktır. Araştırmada anket yöntemi kullanılmış ve e-ticaret gerçekleştiren girişimci ve gelecekte girişimcilik faaliyetinde bulunması muhtemel 1137 bireye internet aracılığıyla gönderilmiştir. Geri dönüş yapılan 436 anketten, 5'i analiz dışı bırakılmış ve 87 kişi girişimcilik yapmayı düşünmediğini belirtmiştir. Böylece 344 katılımcının yanıtları değerlendirilmiştir. Bulgular, girişimci adaylarının gerçekleştirmeyi planladıkları e-ihracat süreçlerinde pazarlama ve ürün, ülke kuralları, pazar ve lojistik faktörlerinden kaynaklanan engeller algıladıkları tespit edilmiştir. Araştırma sonucunda; girişimci adaylarının algıladıkları e-ihracat engellerinin bağımsız değişkenlere göre faktör bazında farklılık gösterdiği belirlenmiştir. Bu bağımsız değişkenler arasında girişimci adaylarının cinsiyeti, yaşları, eğitim durumları, günümüzdeki meslekleri, girişimlerini kuracakları il ve faaliyet gösterecekleri sektör, girişimin büyüklüğü ve hedef uluslararası pazarlar bulunmaktadır. Bağımsız değişkenlerin genel e-ihracat engelleri algısı, pazarlama ve ürün, ülke kuralları, pazar ve lojistik alt boyutlarında farklılık gösterdiği belirlenmiştir. Bu araştırma, girişimcilerin e-ihracat süreçlerinde karşılaşılabilecekleri engelleri anlamak ve bu engelleri aşmalarına yardımcı olacak stratejiler geliştirmek amacıyla önemli veriler sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Girişimcilik, E-Ticaret, E-İhracat, E-İhracat Engelleri, Uluslararası Ticaret

Abstract

In recent years, entrepreneurs have increasingly turned to e-export to expand their customer base and increase profits. However, this process can encounter various obstacles. This study aims to identify the national and international barriers that entrepreneurs and potential entrepreneurs may face during the e-export process and to propose solutions to these challenges. The research employed a survey method distributed via the Internet to 1,137 individuals engaged in e-commerce or likely to engage in entrepreneurial activities in the future. Five of the 436 responses received were excluded from the analysis, and 87 individuals indicated that they did not plan to engage in entrepreneurship. Thus, responses from 344 participants were evaluated. The findings revealed that potential entrepreneurs perceive barriers related to marketing and product, country regulations, market, and logistics in their planned e-export processes. The study also found that the perceived e-export barriers vary based on independent variables such as gender, age, education level, current occupation, the region where they plan to establish their business, the sector in which they will operate, the size of the enterprise, and the target international markets. The general perception of e-export barriers and sub-dimensions such as marketing and product, country regulations, market, and logistics also vary across these independent variables. This research provides valuable insights into understanding entrepreneurs' obstacles in e-export processes and developing strategies to overcome these challenges.

Keywords: Entrepreneurship, E-Commerce, E-Export, E-Export Barriers, International Trade

Giriş

Elektronik ticaretin temelleri, internetin yaygınlaşmasıyla birlikte atılmıştır. Teknolojik ilerlemeler ve internetin günlük hayatta artan önemi, geleneksel ticaret modellerini dönüştürerek elektronik ticaret uygulamalarının ortaya çıkmasına yol açmıştır. Canpolat (2001: 21), e-ticareti, işletmeler, tüketiciler ve kamu kuruluşları arasında elektronik ortamda ses, görüntü ve yazı gibi bilgilerin internet üzerinden iletilmesi, işlenmesi ve saklanması süreci olarak tanımlamaktadır. Bu süreçte ürün ve hizmetler müşterilere ulaştırılmakta, ödemeler alınmakta ve sonrasında destek hizmetleri sağlanmaktadır. E-ticaret, bu süreçlerin tümünü kapsamaktadır. Günümüzde e-ticaret, işletmeden işletmeye (B2B), işletmeden tüketiciye (B2C), tüketiciden tüketiciye (C2C), işletmeden kamu idaresine (B2G) ve tüketiciden kamu idaresine (C2G) gibi çeşitli formlarda gerçekleştirilmektedir (Gedik, 2021: 192).

E-ticaretin kapsamının genişlemesi ve yeni ticaret kategorilerinin eklenmesiyle yapılan tanımlamalar da sürekli güncellenmektedir. E-ticaret artık günlük hayatın ayrılmaz bir parçası haline gelmiş ve başındaki "e" harfi, çok daha geniş bir anlam kazanmıştır. Bu gelişmelerden biri de e-ihracattır. Dönüşümün önemli bir parçası olan e-ihracat, kısaca geleneksel ihracatın elektronik ortamda gerçekleştirilmesi olarak tanımlanabilmektedir. E-ihracatta, farklı ülkelerde bulunan satıcılar ve alıcılar, genellikle farklı para birimleri ve diller kullanarak çevrimiçi ticaret yapmaktadırlar (Yılmaz & Bayram, 2020: 42).

Çevrimiçi alışverişin artan popülaritesi, işletmelere internet üzerinden daha geniş bir müşteri kitlesine ulaşma fırsatı sunmaktadır. Özellikle uluslararası pazarlara açılan girişimler, bu sayede müşteri portföylerini genişletebilmektedirler. Ancak, müşterilerin beklentileri genellikle ürünlerin zamanında ve sorunsuz bir şekilde teslim edilmesi yönünde olması, e-ihracatın hızlı ve etkili bir şekilde gerçekleştirilmesi gerektirmektedir. Bu nedenle, e-ihracat yapan işletmelerin lojistik sorunları aşması ve bürokratik engellerden etkilenmeden ürünlerini güvenli bir şekilde müşterilere ulaştırması kritik öneme sahiptir (Delibal, 2019: 79).

Birçok girişimci e-ihracat gerçekleştirmek istemekte, ancak bu süreçte çeşitli zorluklarla karşılaşabilmektedir. Delibal (2019), e-ihracatta karşılaşılan başlıca sorunları; güven problemleri, lojistik ve müşteri hizmetleri problemleri, dil farklılıklarından kaynaklanan zorluklar ve gümrük sorunları olarak sıralamıştır. Kara ve Coşkun (2012) ise benzer sorunlara dikkat çekerek, güven, vergi problemleri, yasal sıkıntılar, altyapı sorunları, nitelikli işgücü eksikliği ve girişimcilerin kendi web sitelerinin olmaması gibi faktörlerin önemli engeller arasında yer aldığını belirtmiştir. Bu sorunların e-ihracat üzerindeki olumsuz etkileri, girişimcilerin bu süreçte karşılaştıkları engellerin daha iyi anlaşılmasını ve çözüm yollarının geliştirilmesini gerekli kılmaktadır.

Bu doğrultuda, bu çalışmanın amacı, girişimcilerin ve girişimci adaylarının e-ihracata başlamadan önce ve süreç içerisinde karşılaşılabilecekleri ulusal ve uluslararası engelleri belirlemek ve bu engellerin aşılması için çözüm önerileri sunmaktır. Böylece, girişimcilerin e-ihracat engellerine yönelik bakış açıları detaylı bir şekilde incelenmiş ve değerlendirilmiştir.

1. Kavramsal Çerçeve

1.1. E-İhracat Kavramı ve Önemi

Uluslararası ticaret, internetin tüm dünyada yaygınlaşmasıyla beraber önemli boyutlarda gelişmeye başlamıştır. Günümüzde küreselleşen dünyada teknolojinin ilerlemesi ve internet kullanımının artmasıyla ticaret hacmi de büyümekte, böylece uluslararası ticaretin gelişimi de devam etmektedir. İnsanların internet aracılığıyla ürün ve hizmetlere daha kolay ulaşabilmesi, konfor alanlarından alışveriş yapma oranlarını artırmıştır. Yaşanan gelişmeler doğrultusunda birçok ülke ve işletme, e-ticaret altyapısı oluşturma yoluna gitmişlerdir. Bu kapsamda ülkeler, yasal düzenlemeler ve teşvikler ile e-ticaretin daha kolay ve etkili bir şekilde yapılabilmesine olanak sağlamıştır (Demirdöğmez, Gültekin & Taş, 2018: 2220-2223). Bu kapsamda 2004 yılında çıkarılan 5070 sayılı Elektronik İmza Kanunu, Türkiye’de e-ticaretin gelişimi konusunda önemli bir adımdır. Bu kanun ile elektronik ortamda daha güvenilir ve hızlı bir ticaret ortamı oluşturulmuştur (Yılmaz & Bayram, 2020: 44).

Küreselleşmeyle birlikte e-ticaretin de gelişmeye devam etmesi, sınır ötesi e-ticaretin ortaya çıkışını hızlandırmış ve dünya genelinde ticaretin yapısında köklü değişimlere yol açmıştır. Bu noktada, ülkeler ve işletmeler için tüm dünya tek bir pazar haline gelmiş, mesafeler ve ülke sınırları önemini yitirmiştir. Dünyadaki internet kullanıcılarının tamamı ise potansiyel müşteri haline gelmiştir (Özbek, 2017: 1). Yaşanan bu gelişmelerin bir sonucu olarak, e-ticaret içinde e-ihracat yeni bir kavram olarak gelişmiştir.

Klasik ihracattan farklı olarak e-ihracat, çevrimiçi kanallar aracılığıyla diğer ülkelerden gelen siparişlerin mikro ihracat uygulamaları çerçevesinde gerçekleştirilip, ücretinin alınarak müşterilere ulaştırılması şeklinde tanımlanmaktadır (Yalçın, 2016: 19). Yapılan bu tanımda, yazar e-ihracatı mikro ölçekte değerlendirerek, çevrimiçi kanallar aracılığıyla yapılan küçük

hacimli ihracat işlemlerine odaklanmıştır. Karaboğa ve Güngör (2021: 79) ise e-ihracatı, genellikle işletmeden tüketiciye yönelik olarak gerçekleşen bir e-ticaret türü olarak tanımlamıştır.

Türkiye İhracatçılar Meclisi (2019: 10), e-ihracatı, ürünlerin çevrimiçi satış kanalları üzerinden yurt dışındaki müşterilere sunulduğu bir ticaret modeli olarak tanımlamaktadır. Bu model, dijital platformlar aracılığıyla yerel işletmelerin küresel pazarlara erişimini sağlayarak, uluslararası müşteri kitlesine ulaşmalarını mümkün kılmaktadır. Literatürdeki bu tanımlamalar, e-ihracatın hem mikro ölçekte küçük hacimli işlemleri kapsayan, hem de işletmelerin uluslararası pazarlara açılmasını sağlayan stratejik bir ticaret modeli olarak değerlendirildiğini göstermektedir.

Uluslararası ticaretin dönüşümünde önemli bir rol oynamakta olan e-ihracat, geleneksel ihracat yöntemlerine kıyasla KOBİ'lere dünya genelinde daha geniş pazarlara erişim imkânı sunmaktadır. Bu durum, özellikle gelişmekte olan ülkelerdeki küçük ve orta ölçekli işletmelerin uluslararası rekabete katılımlarını kolaylaştırmakta, küresel ticaretteki dengeyi değiştirmektedir (Mkenda & Rand, 2020: 79-81). E-ihracat sayesinde, küçük bir işletme ya da yeni bir girişimci dahi, dünya çapında milyonlarca potansiyel müşteriye ulaşma fırsatı elde edebilmektedir (Chen, Lin, Bag & Chen, 2023: 417).

Ekonomik açıdan değerlendirildiğinde, e-ihracat özellikle gelişmekte olan ülkelerin ekonomilerine önemli katkılar sağlamaktadır. E-ihracat gelirlerinde yaşanan artış, ülke ekonomisine döviz girdisi sağlayarak ülkenin ticaret açığının da kapatılmasına yardımcı olabilmektedir (Maku, Ishioro & Asagba, 2023: 367). Diğer yandan, bir ülkede e-ihracatın gelişmesiyle birlikte lojistik, yazılım ve dijital ödeme sistemleri gibi farklı sektörlerde de istihdam ve gelir artışı yaşanabilmektedir (Bilik, 2023: 1144). Örneğin; Türkiye'de son yıllarda e-ihracatın gelişimi, yerel ekonomiye önemli katkılar sağlarken, Türkiye'nin uluslararası ticaretteki payının artmasında da önemli bir rol oynamıştır (Kantarıcı, Özalp, Sezginsoy, Özaşkın & Cavlak, 2017: 74).

İnternet kullanımının yaygınlaşması, dijital ekonominin büyümesini desteklerken, aynı zamanda girişimcilik faaliyetlerinin de çoğalmasına zemin hazırlamaktadır (Zaheer, Breyer & Dumay, 2019: 1). Bu süreçte, e-ihracatın rolü, dijitalleşmenin ve dijital okuryazarlığın artmasına katkı sağlayarak, bireylerin kendi girişimlerini kurma ve yönetme süreçlerini daha kolay hale getirmiştir. Yaşanan bu gelişmeler, toplumun ekonomik ve sosyal yapısında olumlu değişikliklere yol açmaktadır (He, 2019: 9-10).

Diğer yandan e-ihracat, fiziksel mağaza ihtiyacını azaltarak karbon ayak izinin düşmesine ve çevresel sürdürülebilirliğin artmasına yardımcı olmaktadır. Bu kapsamda, sürdürülebilir ticaret uygulamalarının yaygınlaşmasına e-ihracatın önemli katkısı bulunmaktadır (Cheah & Huang, 2022). Son yıllarda, e-ihracat, sadece ekonomik büyümeyi desteklemekle kalmayıp, aynı zamanda sürdürülebilir ticaret, dijitalleşme ve küresel rekabetin artması gibi alanlarda da son yıllarda önemli bir dönüşüm aracı haline gelmiştir.

1.2. Girişimcilerin E-İhracat Sürecinde Karşılaşılabilecekleri Engeller

E-ihracat, son yıllarda küresel ticaretin dijitalleşmesiyle birlikte girişimciler için büyük fırsatlar sunan önemli bir alan olarak öne çıkmaktadır. Geleneksel ihracat yöntemlerine kıyasla daha düşük maliyetler ve daha geniş pazar erişimi sunması, e-ihracatı günümüzde birçok girişimci için öncelikli bir tercih haline getirmiştir. Ancak, bu süreç sadece fırsatlar değil, aynı zamanda çeşitli zorluklar da barındırmaktadır (Vlachos & Gutnik, 2016: 2).

Tablo 1: 2018 – 2024 Yılları Arasında E-İhracat Engellerine İlişkin Literatür İncelemesi

Engeller	Araştırmalar											
	Valarezo ve diğ. (2018)	TİM (2019)	Gupta & Bansal (2019)	Fan (2019 a)	Bafra (2019)	Qi, Chan, Hu & Li (2020)	Rusachen ko (2020)	Jiang ve diğ. (2022)	Ji ve diğ. (2023)	Öksüz ve diğ. (2023)	Karlovszkaya & Chelombitko (2024)	ESCAP (2024)
Yetersiz Dijital Altyapı	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Yetersiz Hukuki Düzenlemeler	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Lojistik Engeller	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Ödeme Sistemleri	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Güvenlik ve Güven Eksikliği	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Kültürel ve Dil Engelleri	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Vergilendirme ve Gümrük Sorunları	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Nitelikli Çalışan Eksikliği	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Standart ve Teknik Yetersizlikler	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Ülke İmajı ve Marka Bilinirliği Eksikliği	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓

Girişimciler, e-ihracat sürecinde teknik, yasal ve lojistik engeller gibi pek çok zorlukla karşılaşabilmektedir. Bu engellerin etkin bir şekilde yönetilememesi durumunda, girişimcilerin e-ihracat faaliyetlerinde başarısız olma riski yükselmektedir. Literatürde, e-ihracat sürecinde karşılaşılan bu engelleri ele alan çeşitli çalışmalar, girişimcilerin karşılaştığı sorunları ve bu sorunlara yönelik çözüm yollarını incelemektedir.

Bu çalışmada, girişimcilerin e-ihracat sürecinde karşılaştıkları engelleri belirlemek amacıyla bir literatür araştırması yapılmıştır. Literatür araştırması için Google Scholar ve Scopus uluslararası akademik veri tabanları kullanılmıştır. Arama stratejisi olarak 'e-export barriers', 'entrepreneurs and e-export challenges', 'e-export strategies and solutions', 'international e-export barriers', 'e-export trends' ve 'cross-border e-commerce barriers' gibi anahtar kelimeleri kullanılmıştır. Bu kapsamda, 2018-2024 yılları arasında yayınlanan dergi makaleleri taranmıştır. Seçilen çalışmalar, e-ihracat sürecinde girişimcilerin karşılaştıkları engelleri detaylı bir şekilde ele alan ve farklı coğrafi bölgelerdeki uygulamaları içeren araştırmalardan oluşmaktadır. Bu çalışmaların karşılaştırmalı bir özeti Tablo 1'de sunulmaktadır.

Tablo 1 incelendiğinde, lojistik engeller, teknik ve standart yetersizlikler ve güvenlik/güven eksikliği gibi e-ihracat engelleri birçok çalışmada ele alınmaktadır. Örneğin Fan (2019a), Gupta ve Bansal (2019) ve Ji, Gao ve Liang (2023) gibi çalışmalarda lojistik engellerin yanı sıra ödeme sistemleri ve standart ve teknik yetersizlikler önemli birer e-ihracat engeli olarak öne çıkmaktadır. Yetersiz dijital altyapı, güvenlik ve güven eksikliği ile vergilendirme ve gümrük sorunlarına ise yine birçok araştırmada dikkat çekilmiştir.

Öte yandan, kültürel ve dil engelleri, nitelikli çalışan eksikliği ve yetersiz hukuki düzenlemeler gibi daha özgül engeller bazı araştırmalarda önemli bir sorun olarak belirtilmiştir. Bu tür spesifik engeller, özellikle gelişmekte olan ülkelerdeki e-ihracat süreçlerinde sıkça karşılaşılan sorunlar arasında yer almaktadır. Türkiye'deki KOBİ'lerin e-ihracat süreçlerine yönelik yapılan araştırmalar (Şahbaz, Sökmen & Aytaç, 2014; Öksüz, Önden & Eker, 2023), bu sorunun altını çizen çalışmalara örnek teşkil etmektedir. Ayrıca, ülke imajı ve marka bilinirliği eksikliği e-ihracat süreçlerini olumsuz etkileyen önemli engeller arasında yer almaktadır. Kalinić, Ranković ve Kalinić (2018) ve Jiang, Liu ve Zhang (2022) araştırmalarında, bu engellerin özellikle KOBİ'lerin uluslararası pazarlarda rekabet gücünü sınırladığı vurgulanmaktadır.

Özellikle gelişmekte olan ülkelerde girişimcilerin karşılaştığı sorunlarla literatürden elde edilen bulgular yakından ilişkilidir. Kim ve Lim (2021), Moğolistan gibi gelişmekte olan ülkelerdeki mikro girişimcilerin sınır ötesi e-ticaretin karmaşıklıklarını nasıl aştıklarını araştırmıştır. Bu çalışmada, ürünlerin yabancı pazarlara uyarlanması, yasal ve düzenleyici engellerin aşılması ve dijital pazarlama becerilerinin önemi gibi zorluklar öne çıkmaktadır. Hidiroğlu (2021) ise Türkiye'deki yeni ihracatçılara odaklanarak, pazar araştırmasının detaylı yapılması, dış ticaret düzenlemelerinin anlaşılması ve ihracatın erken aşamalarında yaşanan lojistik sorunların önemini vurgulamaktadır. Her iki çalışma da bu araştırmada tespit edilen teknik uyumsuzluklar, yasal engeller ve yetersiz dijital altyapı gibi zorluklarla örtüşmekte olup, bu zorlukların küresel bir nitelik taşıdığını göstermektedir. Ayrıca, girişimcilerin bu engelleri aşmalarına yardımcı olmak amacıyla, devletler ve uluslararası kuruluşlar tarafından sağlanacak yapısal desteğin önemine dikkat çekmektedir.

2. Metodoloji

2.1. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Girişimciler, müşteri portföylerini genişletmek ve kârlarını artırmak amacıyla hedefledikleri ülkelere veya pazar yerlerine, klasik ihracata göre daha kolay ve pratik bir yöntem olan e-ihracat ile satış yapmayı tercih edebilmektedirler. Ancak, e-ihracata giriş aşamasında veya bu süreçlerin devamında çeşitli engellerle karşı karşıya kalabilmektedirler. Bu engellerin doğru bir şekilde tespit edilmesi ve çözümlenmesi, girişimcilerin uluslararası pazarlarda başarılı olabilmeleri için kritik öneme sahiptir.

Bu araştırmanın amacı, girişimcilerin ve girişimci adaylarının e-ihracata başlarken veya e-ihracat sürecinde karşılaşılabilecekleri ulusal ve uluslararası engelleri detaylı bir şekilde belirlemek ve bu engellerin aşılmasına yönelik çözüm önerileri sunmaktır. Bu sayede, girişimcilerin e-ihracat faaliyetlerine daha etkin ve verimli bir şekilde katılım sağlamaları ve kârlılıklarını arttırarak ülke ekonomisine daha fazla katkıda bulunmaları hedeflenmektedir.

Araştırma örnekleme, gelecekte girişimcilik faaliyeti gerçekleştirmeyi planlayan girişimci adaylarının dahil edilmesi, çalışmayı literatürdeki diğer araştırmalardan ayıran önemli bir unsur olarak öne çıkmaktadır. Bu yaklaşım, e-ihracat alanında henüz faaliyete başlamamış bireylerin algı ve beklentilerini analiz ederek literatürdeki önemli bir boşluğu doldurmayı hedeflemektedir. Türkiye'de girişimci adaylarının e-ihracat engellerine yönelik algılarını inceleyen öncü çalışmalardan biri olan bu araştırma, bu yönüyle literatüre özgün bir katkı sunmaktadır.

Araştırma kapsamında, girişimci ve girişimci adaylarının e-ihracat sürecinde karşılaşılabilecekleri engelleri algılama düzeyleri incelenerek, bu engellerin üstesinden gelmelerine yardımcı olacak strateji ve politikaların geliştirilmesine katkıda bulunmaktadır. E-ihracat, mevcut ve potansiyel girişimciler için birçok fırsatı beraberinde getirmektedir. Bu sürecin başarıyla yönetilebilmesi için e-ihracatta karşılaşılabilecek engellerin ve bu engellere yönelik çözüm yollarının iyi anlaşılmasına katkı sağlamak, araştırmanın önemini oluşturmaktadır. Ayrıca, yeni bir araştırma alanı olması sebebiyle sınırlı

sayıda bilimsel çalışma bulunan e-ihracat alanında (Vlachos & Gutnik, 2016; Delibal, 2019; Irmak, 2023) literatüre katkı sağlamak da araştırmmanın bir diğer önemli yanıdır.

2.2. Araştırma Veri Toplama Yöntemi ve Örneklemi

Nicel bir araştırma olarak planlanan bu çalışmada veriler anket yöntemiyle toplanmıştır. İlk olarak, ilgili alanda daha önce yapılmış araştırmalar eleştirel bir kaynak taramasıyla incelenmiş ve değerlendirilmiştir. Araştırmmanın hedeflerine uygun bir anket formu oluşturmak amacıyla, daha önce doğrulanmış anket formlarının (Katsikeas & Morgan, 1994; Rusachenko, 2020; Öksüz vd., 2023) sentezi ve literatürdeki bilgilerin incelenmesiyle yeni bir anket formu hazırlanmıştır. Anket formu, üç ana bölümden oluşmaktadır: birinci bölümde, katılımcıların demografik özelliklerini ve girişimcilik eğilimlerini ölçmek amacıyla araştırmacı tarafından hazırlanan 5 soru yer almaktadır. İkinci bölümde, girişimcilik faaliyetinde bulunacak katılımcıların girişimlerine ilişkin 9 soru Rusachenko (2020)'den uyarlanmıştır. Üçüncü bölümde ise, girişimcilerin e-ihracat faaliyetlerini engelleyebileceğini düşündükleri potansiyel sorunları belirlemek için 27 adet 5'li Likert tipi soru Katsikeas ve Morgan (1994) ile Öksüz vd. (2023)'ten alınmıştır. Hazırlanan anket formu, alandaki uzman akademisyenler tarafından değerlendirilip gerekli düzeltmeler yapıldıktan sonra pilot çalışma için son halini almıştır.

Araştırma, e-ihracat ile ilgilenen girişimciler ve girişimci adayları için hazırlanmıştır. Araştırma örnekleminin belirlenmesinde, olasılığa dayalı olmayan örnekleme yöntemlerinden biri olan kolayda örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Araştırmacı, araştırma evreninde erişilebilir ve uygun bulunan kişilere anket formunu doldurmalarını teklif etmiştir.

Girişimcilerin genellikle internet aracılığıyla ticaret faaliyetlerini gerçekleştirmeleri nedeniyle, internet ve teknoloji kullanımında yetkin oldukları varsayılmıştır. Bu sebeple, araştırma kapsamında hazırlanan anket formu, e-ihracat faaliyeti gerçekleştiren veya gerçekleştirmeyi hedefleyen girişimciler ve girişimci adaylarına internet üzerinden ulaştırılmıştır.

Anketler, e-ihracat danışmanlığı hizmeti sunan bir firma aracılığıyla 300 üyeye; sosyal medyada girişimcilik ve e-ihracat konularında aktif olan sayfalardaki 250 kişiye; üniversitelerde uluslararası ticaret dersi alan yaklaşık 200 öğrenciye; sanayideki bir toptancı firma aracılığıyla e-ticaret yapan 237 şirkete ve Yalova Esnaf ve Sanatkarlar Odası'na kayıtlı 150 e-ticaret girişimcisine olmak üzere toplamda 1137 kişiye ulaştırılmıştır. Bu gruplardan toplam 436 yanıt alınmış, ancak bu yanıtların 5 tanesi analize uygun bulunmamıştır. Sonuç olarak, 431 geçerli anket değerlendirilmiştir. Anket cevapları incelendiğinde, katılımcıların 87'si girişimcilik faaliyetinde bulunmayı düşünmediğini belirtmiş, 344'ü ise e-ihracat yapmayı planlayan girişimciler olarak yanıt vermiştir.

Araştırmanın uygulamasına, 03.04.2024 tarihinde gerçekleştirilen Yalova Üniversitesi Sosyal ve Beşerî Bilimler Bilimsel Araştırmalar Etik Kurulu toplantısında alınan 2024/24 karar numaralı etik kurul izni ile başlanmıştır. Veri toplama süreci tamamlandıktan sonra, elde edilen verilerin analizine geçilmiştir.

2.3. Araştırma Hipotezleri

Literatür taramasından elde edilen bilgiler doğrultusunda, araştırma amacına yönelik hipotezler oluşturulmuştur. Girişimci ve girişimci adaylarının e-ihracat sorunları algısı dört alt faktörden oluşması nedeniyle, hipotezler bu kapsamda geliştirilmiş ve test edilmiştir.

2.4. Araştırma Verilerinin Analizi

Araştırmanın verileri analiz edilirken SPSS 27.0 programından faydalanılmıştır. Araştırma verilerinin güvenilirliğini ölçmek için Cronbach's Alfa tekniği kullanılarak güvenilirlik testi yapılmıştır. Bunu takiben, Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) ve Bartlett Testi kullanılarak verilerin faktör analizine uygunluğu değerlendirilmiştir. Daha sonra frekans analizleri gerçekleştirilmiştir. Araştırmanın faktörlerini belirlemek amacıyla açıklayıcı faktör analizinden yararlanılmış ve bu kapsamda 4 adet faktör belirlenmiştir. Verilerin normalliğini değerlendirmek için ise Skewness ve Kurtosis değerleri incelenmiştir. Skewness ve Kurtosis değerlerinin +1.5 ve -1.5 arasında yer alması, verilerin normal dağılıma yakın olduğunu göstermektedir (Tabachnick & Fidell, 2013: 79). Bu koşulun yerine geldiği durumlarda verilerin normal dağılıma sahip olduğu varsayılmaktadır. Araştırma verilerinin analiz sonuçlarına göre, Skewness ve Kurtosis değerlerinin +1.5 ve -1.5 arasında bulunmuş olup, ayrıntılar Tablo 2'de sunulmuştur. Bu sonuçlar, verilerin normal dağılıma uygun olduğunu göstermektedir. Bu nedenle hipotezlerin test edilmesi için bağımsız örneklem t-testi ve tek yönlü varyans analizi (ANOVA) uygulanmıştır. Son olarak Pearson korelasyon analizi yapılmıştır.

Tablo 2. İfadelerin Skewness ve Kurtosis Değerleri

İfadeler	Skewness	Kurtosis
Uluslararası nakliye/kargo maliyetlerinin yüksek olması	-0,766	-0,57
E-İhracata konu olan ürün ya da ürünlerin nakliyesinde yaşanan zorluklar	-0,12	-0,632
Uluslararası dağıtım ve aracı şirketler hakkında bilgi edinmedeki zorluklar	-0,29	-0,813
Hedef ülke pazarlarına yönelik uygun dağıtım kanallarının bulunmaması	-0,45	-0,698
E-İhracat pazarları için zayıf ürün tasarımı ve stili	-0,274	-0,97
Ürünleri e-ihracat pazarlarına uyarlama eksikliği	-0,272	-0,99
Üretilen ürünlerin hedef e-ihracat pazarı kalite standartlarını karşılamada zorluk	-0,307	-0,867
E-İhracat pazarına sunulan ürün(ler)deki kalite sorunları	-0,26	-0,886
E-İhracat faaliyetlerinde devlet destek ve teşviklerinin yetersiz olması	-0,546	-0,714
Mevzuata ilişkin sorunlar ve bürokratik engeller	-0,69	-0,547
Ülkenin dış pazardaki imajından kaynaklanan sorunlar	-0,596	-0,587
E-ihracat satış yasalarından doğabilecek sorunlar	-0,432	-0,667
Ülkelerin yüksek vergi oranları	-1,216	0,658
Kültür ve dil farklılıklarından doğabilecek sorunlar	0,078	-1,019
Yurtdışı pazarlar hakkında yetersiz bilgi	-0,368	-0,724
Hedeflenen e-ihracat pazarlarında yetersiz tanıtım	-0,493	-0,583
E-İhracat pazarlama araştırması eksikliği	-0,357	-0,755
Hedeflenen yurtdışı müşteriler ile etkisiz iletişim	-0,495	-0,576
Hedeflenen e-ihracat pazarlarındaki yoğun rekabet şartları	-0,446	-0,447
Hedeflenen e-ihracat pazarında oluşan ürün fiyatları	-0,429	-0,453
Yoğun bir şekilde ulusal pazara odaklanmak	0,038	-0,854
Döviz kurundan kaynaklanan sorunlar	-1,004	-0,103
Yurtdışı aracı ve dağıtım şirketlerinden kaynaklanan ödeme gecikmeleri	-0,601	-0,595
E-İhracat danışmanlığında uzman eksikliği	-0,552	-0,609
E-İhracatta nitelikli personel eksikliği	-0,52	-0,721
E-İhracatı finanse etmek için finansal kaynak eksikliği	-0,676	-0,437
Sunulan hizmet ve/veya ürün fiyatının rekabetçi olamaması	-0,333	-0,762

2.5. Araştırmanın Varsayım ve Kısıtları

Bu araştırmanın bazı kısıtları bulunmaktadır. Öncelikle, örneklemin büyük bir kısmı Yalova ve komşu illerinden seçildiği için araştırma bulgularının Türkiye genelini temsil etme gücü sınırlıdır. Araştırma verileri anket yöntemiyle toplandığından, katılımcıların verdikleri yanıtların doğruluğu ve derinliği garanti edilememektedir. Katılımcıların sosyal olarak beklenen yanıtlar verme eğilimleri de verilerin güvenilirliğini etkileyebilmektedir. Ayrıca, zaman kısıtları nedeniyle, e-ihracat süreçlerinde meydana gelen hızlı değişimler tam olarak yansıtılamayabilir. Yine zaman kısıtları nedeniyle çeşitli sektörlerden ve farklı işletme büyüklüklerinden yeterli katılımcı sayısına ulaşılamaması riski, sonuçların genellenebilirliğini kısıtlamaktadır.

2.6. Araştırma Bulguları

Bu bölümde, araştırmada elde edilen verilerin güvenilirlik analizi ile araştırmanın evrenini oluşturan girişimci ve girişimci adaylarına ait tanımlayıcı istatistikler sunulmaktadır. Ayrıca, faktör analizi ve oluşturulan hipotezlere yönelik analiz sonuçlarına yer verilmiştir.

2.6.1. Güvenilirlik Analizi

Araştırmanın güvenilirliğini değerlendirmek amacıyla veri setinin tutarlılığı analiz edilecektir. Güvenilirlik, ölçüm aracının benzer koşullar altında tutarlı sonuçlar verme yeteneğini ifade etmekte olup, araştırmanın geçerliliği açısından büyük önem taşımaktadır (Kimberlin & Winterstein, 2008: 2277). Güvenilirlik analizi için en yaygın kullanılan yöntemlerden biri olan Cronbach's Alfa katsayısı kullanılmıştır.

Cronbach's Alfa katsayısı, iç tutarlılığı ölçmek için geliştirilmiş istatistiksel bir yöntem olup, genellikle 0 ile 1 arasında değişen bir değer almaktadır. Alfa katsayısının 0.70 ve üzerinde olması, ölçüm aracının yüksek güvenilirliğe sahip olduğunu göstermektedir (Taber, 2018: 1278). Bu bağlamda, veri toplama aracının güvenilirliğini sağlamak amacıyla 344 anket verisi ile güvenilirlik analizi yapılmıştır. Elde edilen analiz sonucu Tablo 3'te sunulmuştur.

Tablo 3. Güvenilirlik analizi Cronbach's Alfa katsayısı

Soru Sayısı	Cronbach's Alfa Değeri
27	,950

Analiz sonucuna göre araştırmada kullanılan veri toplama aracının güvenilirliği, 0.950 olarak bulunan Cronbach's Alfa değeriyle oldukça yüksek bir iç tutarlılık düzeyine sahip olduğunu göstermektedir. Ancak, ölçüm aracının güvenilirliğini daha detaylı incelemek amacıyla faktör bazında güvenilirlik analizine de yer verilmiştir. Bu kapsamda, kullanılan ölçeğin (Katsikeas & Morgan, 1994) her bir faktör için ayrı ayrı Cronbach's Alfa değerleri hesaplanmış olup, sonuçlar Tablo 4'te yer almaktadır.

Tablo 4. Faktör Bazında Güvenilirlik Analizi Sonuçları

Faktör	Soru Sayısı	Cronbach's Alfa Değeri
<i>PROB1: Information/communication with the export market</i>	6	,862
<i>PROB2: Product adaptation</i>	3	,847
<i>PROB3: Export pricing constraints</i>	4	,754
<i>PROB4: Marketing organization adaptation</i>	3	,764
<i>PROB5: Exogenous logistical constraints</i>	4	,793
<i>PROB6: National export policy</i>	4	,718
<i>PROB7: Perceived procedural complexity</i>	2	,751
<i>PROB8: Domestic currency devaluation</i>	1	,556*

*PROB8 faktörü tek bir sorudan oluştuğu için Cronbach's Alfa değeri hesaplanamamış, faktör yükü değeri verilmiştir.

Faktör bazında yapılan güvenilirlik analizine göre, 8 faktörün Cronbach's Alfa değerleri 0,718 ile 0,862 arasında değişmektedir. 0,70 ve üzeri alfa değerleri yüksek iç tutarlılık olarak kabul edildiğinden, PROB1, PROB2, PROB3, PROB4, PROB5, PROB6 ve PROB7 faktörleri güvenilir kabul edilmektedir. PROB8 faktörü ise tek bir sorudan oluştuğundan, bu faktör için Cronbach's Alfa değeri hesaplanamamış; bunun yerine faktör yükü 0,556 olarak belirlenmiştir. Bu değer, PROB8'in tek bir madde ile temsil edilmesine rağmen kabul edilebilir bir düzeyde olduğunu göstermektedir.

2.6.2. Geçerlilik Analizi

Araştırmada kullanılan ölçeğin geçerliliğini değerlendirmek amacıyla yapılan KMO (Kaiser-Meyer-Olkin) ve Bartlett testlerinden yararlanılmıştır. KMO ve Bartlett testleri, geçerlilik analizinin bir parçası olarak, faktör analizi yapılmadan önce verilerin bu analize uygun olup olmadığını test etmektedir (Shrestha, 2021: 6). Bu nedenle, bu testler verilerin faktör analizi için uygun olup olmadığını belirlemek için kullanılmıştır.

Tablo 5. Ölçek geçerlilik analizi KMO ve Bartlett katsayıları

Soru Sayısı	KMO	Bartlett Testi
27	0,941	,001

Tablo 5'te yer alan KMO ve Bartlett testleri sonuçları, örneklem yeterliliğinin oldukça yüksek (Kaiser, 1974) olduğunu (KMO = 0,941) ve verilerin faktör analizi için uygun olduğunu göstermektedir. KMO değeri, ölçek geçerliliği açısından güçlü bir kanıt sunarken, Bartlett testi sonuçları ($p < 0.001$) faktör analizinin yapılabileceğini doğrulamaktadır.

2.6.3. Tanımlayıcı İstatistikler

Bu başlık altında, araştırma verilerinin frekans sayısı ve yüzdelere ilişkin tanımlayıcı istatistiklere değinilmiştir. Bu istatistikler, katılımcıların demografik özellikleri ve girişimcilik eğilimlerinin genel yapısını ve dağılımının anlaşılmasına yardımcı olmakta; ayrıca verilerin homojenliğini ve belirli kategorilerde nasıl dağıldığını göstermektedir. Tablo 6’da yer alan tanımlayıcı istatistikler, katılımcıların demografik verileri olan cinsiyet, yaş, eğitim durumu ve meslek dağılımlarını göstermektedir. Erkek katılımcıların ve genç yetişkinlerin çoğunlukta olması, araştırma bulgularının bu grupların perspektiflerini daha fazla yansıtacağını göstermektedir.

Tablo 6. Tanımlayıcı İstatistikler

Cinsiyet	Frekans	Yüzde
Erkek	262	60,6
Kadın	170	39,4
Toplam	432	100,0
Yaş aralığı	Frekans	Yüzde
18-24 yaş aralığı	155	35,9
25-31 yaş aralığı	81	18,8
32-38 yaş aralığı	103	23,8
39-45 yaş aralığı	53	12,3
46 yaş ve üzeri yaş	40	9,3
Toplam	432	100,0
Eğitim Durumu	Frekans	Yüzde
İlköğretim	14	3,2
Lise	65	15,0
Ön lisans	39	9,0
Lisans	246	56,9
Yüksek Lisans	51	11,8
Doktora	17	3,9
Toplam	432	100,0
Meslek	Frekans	Yüzde
Öğrenci	130	30,1
Kamu Personeli	98	22,7
Özel Sektör	160	37,0
Çalışmıyorum	33	7,6
Diğer	11	2,5
Toplam	432	100,0
Girişim Faaliyetinde Bulunulacak	Frekans	Yüzde
Evet	344	79,6
Hayır	88	20,4
Toplam	432	100,0

Eğitim düzeyi yüksek katılımcıların yoğunluğu, araştırmanın daha çok eğitimli bireyler tarafından yanıtladığını işaret etmektedir. Meslek dağılımında özel sektör çalışanları ve öğrencilerin baskın olması, bu grupların girişimcilik konusundaki ilgisini ortaya koymaktadır. Ayrıca, katılımcıların büyük bir kısmının girişim faaliyetinde bulunmayı planlaması, araştırmanın girişimcilik potansiyelini değerlendirme açısından değerli sonuçlar sunduğunu göstermektedir.

2.6.4. Açıklayıcı Faktör Analizi

Anket sonuçlarından elde edilen bilimsel veriler çeşitli değişkenler içermektedir. Bu değişkenler arasındaki ilişkilerin yeterliliğini sorgulamak için açıklayıcı faktör analizinden yararlanılmaktadır. Çok değişkenli veri analizinde sıkça kullanılan faktör analizi, verileri anlaşılır bir şekilde modellemeye olanak tanımakta ve faktörler arasındaki ilişkileri test etmektedir (Kline, 2014: 8-10).

Tablo 7. Karşılaşılan E-ihracat Engelleri Faktör Analizi

İfadeler	Varyans (%)	Özdeğer	Faktör Yükleri	α^*
Pazarlama ve Ürün	43,827	11,833		,922
Kültür ve dil farklılıklarından doğabilecek sorunlar			0,420	
Yurtdışı pazarlar hakkında yetersiz bilgi			0,608	
Hedeflenen e-ihracat pazarlarında yetersiz tanıtım			0,679	
E-ihracat pazarlama araştırması eksikliği			0,733	
Hedeflenen yurtdışı müşteriler ile etkisiz iletişim			0,793	
Hedeflenen e-ihracat pazarlarındaki yoğun rekabet şartları			0,631	
Hedeflenen e-ihracat pazarında oluşan ürün fiyatları			0,539	
Yoğun bir şekilde ulusal pazara odaklanmak			0,637	
Yurtdışı aracı ve dağıtım şirketlerinden kaynaklanan ödeme gecikmeleri			0,439	
E-ihracat danışmanlığında uzman eksikliği			0,674	
E-ihracatta nitelikli personel eksikliği			0,699	
E-ihracatı finanse etmek için finansal kaynak eksikliği			0,697	
Sunulan hizmet ve/veya ürün fiyatının rekabetçi olamaması			0,620	
Ülke Kuralları	6,663	1,799		,863
E-ihracat faaliyetlerinde devlet destek ve teşviklerinin yetersiz olması			0,638	
Mevzuata ilişkin sorunlar ve bürokratik engeller			0,662	
Ülkenin dış pazardaki imajından kaynaklanan sorunlar			0,741	
E-ihracat satış yasalarından doğabilecek sorunlar			0,616	
Ülkelerin yüksek vergi oranları			0,577	
Döviz kurundan kaynaklanan sorunlar			0,556	
Pazar	5,379	1,452		,847
E-ihracat pazarları için zayıf ürün tasarımı ve stili			0,652	
Ürünleri e-ihracat pazarlarına uyarlama eksikliği			0,651	
Üretilen ürünlerin hedef e-ihracat pazarı kalite standartlarını karşılamada zorluk			0,687	
E-ihracat pazarına sunulan ürün(ler)deki kalite sorunları			0,649	
Lojistik	4,270	1,153		,844
Uluslararası nakliye/kargo maliyetlerinin yüksek olması			0,815	
E-ihracata konu olan ürün ya da ürünlerin nakliyesinde yaşanan zorluklar			0,838	
Uluslararası dağıtım ve aracı şirketler hakkında bilgi edinmedeki zorluklar			0,709	
Hedef ülke pazarlarına yönelik uygun dağıtım kanallarının bulunmaması			0,615	
Açıklanan Toplam Varyans: 60,138				Metod: Principal Component

* Cronbach's Alfa katsayısı

Tablo 7’de araştırmada kullanılan değişkenlerin açıklayıcı faktör analizi yöntemiyle analiz edilmesi sonucunda elde edilen bulgular yer almaktadır. Açıklayıcı faktör analizi, veri setindeki değişkenler arasındaki ilişkileri keşfetmek ve bu değişkenleri daha az sayıda faktör altında toplamak amacıyla kullanılmıştır.

Analiz sonucunda, araştırmadaki ifadelerin pazarlama ve ürün, ülke kuralları, pazar ve lojistik olmak üzere dört temel faktör altında toplandığı belirlenmiştir. Bu dört faktör, toplam varyansın %60,138’ini açıklamakta ve her biri yüksek Cronbach's Alfa katsayısına sahiptir, bu da faktörlerin güvenilirliğini doğrulamaktadır. Ayrıca Tabachnick ve Fidell (2013: 654)'e göre, faktör yükü 0,32'nin üzerinde olan değerler kabul edilebilir sayıldığından, bu değerlerin üzerindeki faktör yükleri kabul edilmiştir.

En yüksek varyans yüzdesine sahip olan Pazarlama ve Ürün faktörü pazarlama, tanıtım, ürün fiyatları ve rekabet gibi konuları içermekte ve e-ihracat başarısında kritik bir rol oynadığı düşünölmektedir. Ülke Kuralları faktörü ise devlet destekleri, mevzuat, vergi oranları ve döviz kuru sorunlarını kapsamakta ve uluslararası ticaretin yasal ve düzenleyici boyutlarının önemini vurgulamaktadır. Pazar faktörü, ürün tasarımı, kalite standartları ve pazar uyarlaması gibi konuları içermekte ve e-ihracatta başarılı olmak için ürünlerin hedef pazar gereksinimlerine uygun olması gerektiğini göstermektedir. Lojistik faktörü ise nakliye maliyetleri, dağıtım ve aracı şirketlerle ilgili sorunları kapsamakta ve e-ihracat sürecinde lojistiğin önemli bir faktör olduğunu vurgulamaktadır.

Pazarlama ve Ürün faktörü, e-ihracat süreçlerinde girişimcilerin karşılaştığı birçok zorluktan oluşmaktadır. Bu faktörün başlıca unsurları arasında "kültür ve dil farklılıklarından doğabilecek sorunlar", "yurtdışı pazarlar hakkında yetersiz bilgi", "yetersiz tanıtım", "etkisiz iletişim", "yoğun rekabet" ve "finansal kaynak eksikliği" öne çıkmaktadır. Bu unsurlar, girişimcilerin hedef pazarlar hakkında bilgi eksikliği ve uluslararası rekabette geri kalmalarıyla doğrudan ilişkilidir. Özellikle kültür ve dil farklılıkları, pazarlama stratejilerinin etkinliğini önemli ölçüde etkilemektedir. Literatürde de belirtildiği gibi (Gaweł, Mroczek-Dąbrowska & Pietrzykowski, 2023: 23-24), bu farklılıkları dikkate almayan pazarlama stratejileri, hedef kitleyle etkili iletişim kurmayı zorlaştırmaktadır. Bu nedenle, tanıtım ve iletişim stratejilerinin kültürel uyuma sahip olması kritik öneme sahiptir. Ayrıca, yetersiz pazar bilgisi ve tanıtım eksikliği, girişimcilerin ürünlerini hedef pazarlarda etkin şekilde sunmalarını engelleyen önemli faktörlerdendir. Bu durum, ürünlerin talep, fiyat ve rekabet koşullarına uygun şekilde sunulamamasına yol açmaktadır (Al-Weshah, Kakeesh & Alhammad, 2022: 23). Yoęun rekabet ve fiyat baskıları da girişimciler için ciddi zorluklar yaratmaktadır. Uluslararası rekabette fiyatları uygun tutmak ve kârlı kalmak, girişimciler için büyük bir meydan okuma teşkil etmektedir. Bu zorluklar, literatürde de girişimcilerin e-ihracattaki başarılarını sınırlayan temel unsurlar olarak tanımlanmıştır (Yılmaz & Bayram, 2020: 51; Gupta & Bansal, 2019: 81).

Ülke Kuralları faktörü, devlet destek ve teşviklerinin yetersizliği, mevzuata ilişkin sorunlar ve bürokratik engeller, ülkenin dış pazardaki imajı, e-ihracat satış yasalarından doğabilecek sorunlar, yüksek vergi oranları ve döviz kuru dalgalanmaları unsurlarını içermektedir. Bu unsurlar, girişimcilerin uluslararası pazarlara erişimlerinde yasal, finansal ve düzenleyici engellerle karşı karşıya kaldığını göstermektedir. Özellikle devlet teşviklerinin yetersizliği, girişimcilerin rekabet gücünü sınırlamakta ve uluslararası pazarlarda başarılı olmalarını zorlaştırmaktadır (Yılmaz & Bayram, 2020: 52). Diğer yandan, bürokratik engeller ve karmaşık mevzuat yapıları, ticaret süreçlerini yavaşlatmakta ve maliyetleri artırmaktadır (Kara & Coşkun, 2012: 187). Ülkenin dış pazardaki imajı ise, ürünlerin algılanışını doğrudan etkileyerek tüketici güvenini azaltabilmektedir (Delibal, 2019: 53). Yüksek vergi oranları ve döviz kuru dalgalanmaları da girişimciler için finansal öngörülemezlik yaratarak maliyetleri kontrol etmeyi zorlaştırmaktadır (Saydam ve Civelek, 2022: 138). Literatürde de bu faktörlerin e-ihracat süreçlerinde karşılaşılan en büyük düzenleyici ve finansal engeller olduğu belirtilmektedir (Gupta & Bansal, 2019: 79-81).

Pazar faktörü, e-ihracat süreçlerinde ürün ve hizmetlerin hedef pazarlara uyum sağlamasıyla ilgili çeşitli sorunları içermektedir. Özellikle zayıf ürün tasarımı, kalite standartlarını karşılama zorlukları ve ürün adaptasyonu gibi unsurlar, e-ihracatın başarılı olabilmesi için kritik engeller arasında yer almaktadır. Bu unsurların öne çıkması, girişimcilerin uluslararası pazarlara ürün sunarken hedef pazarların beklenti ve standartlarına uygunluğu sağlama konusunda önemli zorluklar yaşadığını göstermektedir. Literatürde de bu zorlukların, özellikle ürün adaptasyonu ve kalite yönetimi süreçlerinde kritik rol oynadığı vurgulanmaktadır (Yılmaz & Bayram, 2020: 43; Kalinić, Ranković & Kalinić, 2018: 164). Ürünlerin hedef pazarların kültürel, teknik ve kalite standartlarına uyarlanamaması, e-ihracat başarısında büyük bir engel teşkil etmektedir.

Lojistik faktörü, e-ihracat süreçlerinde kritik bir rol oynamakta olup, özellikle uluslararası nakliye maliyetleri, dağıtım ağları ve aracı şirketlerle ilgili sorunlar öne çıkmaktadır. Bu sorunlar, girişimcilerin e-ihracat süreçlerinde genellikle uluslararası lojistik altyapısına ve dağıtım sistemlerine erişim konusunda yaşadıkları zorlukları yansıtmaktadır. Literatürde de sıkça vurgulandığı üzere (Delibal, 2019: 80; Kara & Coşkun, 2012: 184; Vlachos & Gutnik, 2016: 15), yüksek nakliye maliyetleri

ve yetersiz dağıtım ağları, işletmelerin ürünlerini etkin bir şekilde yurtdışına ulaşturmalarını engelleyen en önemli lojistik problemler arasında yer almaktadır.

2.6.5. Araştırma Hipotezlerinin Test Edilmesi

Araştırma kapsamında oluşturulan hipotezlerin test edilmesi amacıyla bağımsız örneklem t-testi, ANOVA ve post hoc analizleri gerçekleştirilmiştir. Bağımsız örneklem t-testi, parametrik verilere sahip iki bağımsız grubun ortalamaları arasındaki farkın istatistiksel olarak anlamlı olup olmadığını belirlemek için kullanılmaktadır. Böylelikle iki grup arasındaki ortalamaların anlamlı bir fark gösterip göstermediği test edilmektedir (Kim, 2015: 542). ANOVA ise, üç veya daha fazla bağımsız grubun bağımlı değişkene ilişkin ölçümlerinin ortalamaları arasında anlamlı bir fark olup olmadığını belirlemek için kullanılmaktadır (Lakens, 2013: 7). ANOVA sonuçlarının anlamlı çıkması durumunda, gruplar arasındaki farkın hangi gruplar arasında olduğunu belirlemek için post hoc testleri uygulanır. Post hoc testleri, grupların ortalamaları arasındaki ikili karşılaştırmaları yaparak, hangi gruplar arasında anlamlı farklılıklar olduğunu ortaya çıkartmaktadır (Kim, 2017: 26).

Tablo 8. Erkek ve Kadın Girişimci Adaylarının E-ihracat Engelleri Algılama Düzeylerinin Karşılaştırılması

Faktör	Grup	N	Ortalama (Mean)	Standart Sapma	t	df	p*
Genel	Erkek	215	3,2953	,83415	-5,229	342	<,001
	Kadın	129	3,7534	,69991	-5,462	306,142	
Pazarlama ve Ürün	Erkek	215	3,2558	,89551	-4,683	342	<,001
	Kadın	129	3,6983	,76311	-4,873	303,128	
Ülke Kuralları	Erkek	215	3,5512	,98204	-4,938	342	<,001
	Kadın	129	4,0556	,79722	-5,199	312,324	
Pazar	Erkek	215	3,0814	1.09470	-3,720	342	<,001
	Kadın	129	3,5136	,95059	-3,853	299,371	
Lojistik	Erkek	215	3,2535	1.06546	-4,112	342	<,001
	Kadın	129	3,7190	,92913	-4,254	298,514	

*Anlamlılık değeri

Tablo 8’de yapılan bağımsız örneklem t-testi, girişimci adaylarının cinsiyetlerine göre e-ihracat engelleri algısındaki farklılıkları incelemektedir. Analiz sonuçları $H_{1.1}$, $H_{1.2}$, $H_{1.3}$ ve $H_{1.4}$ hipotezlerini doğrulandığını ve erkek ile kadın girişimci adaylarının e-ihracat engellerini algılama düzeylerinin farklılık gösterdiğini ortaya koymaktadır ($p<,001$). Bu farklılıklar pazarlama ve ürün, ülke kuralları, pazar ve lojistik faktörler açısından istatistiksel olarak anlamlıdır. Erkek ve kadın girişimci adaylarının e-ihracat engellerine yönelik algılama düzeylerinin farklılaşması, cinsiyetin bu tür engellerin algılanmasında önemli bir etken olduğunu göstermektedir.

Tablo 9. Girişimci Adaylarının Yaş Gruplarına Göre E-İhracat Engellerini Algılama Düzeylerinin Karşılaştırılması

		Kareler Toplamı	df	Kareler Ortalaması	f	p*
Genel	Gruplar arasında	6,815	4	1,704	2,605	,036
	Gruplar içi	221,712	339	,654		
	Toplam	228,526	343			
Pazarlama ve Ürün	Gruplar arasında	6,577	4	1,644	2,183	,071
	Gruplar içi	255,363	339	,753		
	Toplam	261,940	343			
Ülke kuralları	Gruplar arasında	12,457	4	3,114	3,569	,007
	Gruplar içi	295,788	339	,873		
	Toplam	308,245	343			
Pazar	Gruplar arasında	10,788	4	2,697	2,429	,048
	Gruplar içi	376,385	339	1,110		
	Toplam	387,173	343			
Lojistik	Gruplar arasında	4,311	4	1,078	,997	,409
	Gruplar içi	366,595	339	1,081		
	Toplam	370,907	343			

*Anlamlılık değeri

Tablo 9’da girişimci adaylarının yaş aralığı ile e-ihracatta karşılaşılabilecekleri engelleri algıma düzeyleri arasındaki farklılıkları incelemek için yapılan ANOVA sonuçları yer almaktadır. Analiz sonuçlarına göre, girişimci adaylarının genel olarak e-ihracat engellerini algılama düzeyleri yaş aralıklarına göre farklılık göstermektedir. Ayrıca ülke kuralları ve pazar faktörlerinde yaş aralıklarına göre algılama düzeylerinde anlamlı farklılıklar bulunmaktadır ($p < 0,05$). Ancak, pazarlama ve ürün ve lojistik faktörleri düzeyinde yaş aralıklarına göre anlamlı bir farklılık bulunmamaktadır ($p > 0,05$). Bu sonuçlar H_2 , $H_{2.2}$, ve $H_{2.3}$ hipotezlerinin doğrulandığını, $H_{2.1}$, ve $H_{2.4}$ hipotezlerinin ise doğrulanmadığını göstermektedir. Bu noktada, bazı e-ihracat engellerinin yaş gruplarına göre farklı algılandığı, ancak bazı engellerin algılanmasında yaşın önemli bir faktör olmadığından söz edilebilir.

Girişimci adaylarının e-ihracat engellerini algılama düzeylerinin yaş aralıklarına göre bazı durumlarda anlamlı farklılık göstermesi, bu farklılıkların hangi yaş grupları arasında olduğunu belirlemek için post hoc testlerinin uygulanmasını gerektirmektedir. Bu testler, belirli yaş grupları arasındaki farklılıkları ayrıntılı olarak inceleyerek, e-ihracat engelleri algılarındaki değişimleri daha net bir şekilde ortaya koymaktadır. Analiz sonuçları, pazar ve ülke kuralları engelleri ile yaş aralıkları grubundan en az birinde anlamlı bir fark olduğunu göstermektedir. Yapılan homojenlik testi sonucunda, varyansların homojen dağıldığı tespit edilmiştir. Bu sonuca dayanarak, gruplar arasındaki farkları belirlemek için post hoc testlerinden biri olan Tukey testi uygulanmıştır.

Tablo 10. Yaş Aralığı için Tukey Hsd Testi

	Yaş Aralığımız Nedir?		Ortalamalar Farkı	Standart Hata	p*
Ülke kuralları	18-24	46 yaş ve üzeri	-,69096	,20030	,006
	46 yaş ve üzeri	18-24	,69096	,20030	,006
Pazar	25-31	46 yaş ve üzeri	-,69404	,24679	0,41
	46 yaş ve üzeri	25-31	,69404	,24679	0,41

*Anlamlılık değeri

Tablo 10’da yer alan Tukey Hsd testi sonuçları, farklı yaş gruplarının e-ihracat engellerini algılama düzeylerinde belirgin farklılıklar olduğunu göstermektedir. Ülke kuralları ve pazar kaynaklı engeller açısından, genç girişimci adayları bu sorunları daha düşük bir düzeyde algılayırken, daha yaşlı girişimci adayları bu sorunları daha yüksek bir düzeyde algılamaktadır. Bu sonuçlar, yaşın e-ihracat engellerinin algılanmasında önemli bir faktör olduğunu ortaya koymaktadır.

Tablo 11. Girişimci Adaylarının Eğitim Durumlarına Göre E-İhracat Engellerini Algılama Düzeylerinin Karşılaştırılması

		Kareler Toplamı	df	Kareler Ortalaması	f	p*
Genel	Gruplar arasında	6,836	5	1,367	2,085	,067
	Gruplar içi	221,690	338	,656		
	Toplam	228,526	343			
Pazarlama ve ürün	Gruplar arasında	5,420	5	1,084	1,428	,213
	Gruplar içi	256,521	338	,759		
	Toplam	261,940	343			
Ülke kuralları	Gruplar arasında	14,169	5	2,834	3,257	,007
	Gruplar içi	294,077	338	,870		
	Toplam	308,245	343			
Pazar	Gruplar arasında	6,751	5	1,350	1,200	,309
	Gruplar içi	380,421	338	1,126		
	Toplam	387,173	343			
Lojistik	Gruplar arasında	9,834	5	1,967	1,841	,104
	Gruplar içi	361,073	338	1,068		
	Toplam	370,907	343			

*Anlamlılık değeri

Tablo 11’de girişimci adaylarının eğitim durumu ile e-ihracatta karşılaşılabilecekleri engelleri algıma düzeyleri arasındaki farklılıkları incelemek için yapılan ANOVA sonuçları yer almaktadır. Analiz sonuçlarına göre, genel e-ihracat engelleri algılama düzeyleri ile pazarlama ve ürün, pazar ve lojistik kaynaklı engeller açısından girişimci adaylarının eğitim durumlarına göre anlamlı bir farklılık bulunmamaktadır ($p>0.05$). Ancak, ülke kuralları kaynaklı e-ihracat engelleri açısından eğitim durumlarına göre anlamlı bir farklılık vardır ($p<0.05$). Bu sonuçlar $H_{3.2}$ hipotezinin doğrulandığını, H_3 , $H_{3.1.}$, $H_{3.3.}$ ve $H_{3.4.}$ hipotezlerinin ise doğrulanmadığını ortaya koymaktadır. Bu durum, eğitim durumunun özellikle ülke kurallarıyla ilgili engellerin algılanmasında etkili bir faktör olabileceğini göstermektedir.

ANOVA sonuçlarına göre, katılımcıların eğitim durumlarına göre ülke kuralları algılamaları arasında istatistiksel olarak anlamlı farklılıklar bulunmuştur. Bu farklılıkların hangi eğitim seviyeleri arasında ortaya çıktığını daha ayrıntılı bir şekilde incelemek amacıyla post hoc testi uygulanacaktır. Yapılan homojenlik testi, varyansların homojen dağıldığını göstermektedir. Bu nedenle, özellikle, gruplar arasındaki farkları belirlemek ve anlamlı farklılıkların hangi eğitim seviyeleri arasında olduğunu ortaya koymak için Tukey testi tercih edilmiştir.

Tablo 12. Eğitim Durumu için Tukey Hsd Testi

Eğitim Durumunuz Nedir?			Ortalamalar Farkı	Standart Hata	p*
Ülke kuralları	Lise	Yüksek Lisans	-,58656	,19565	,034
	Yüksek Lisans	Lise	,58656	,19565	,034

*Anlamlılık değeri

Tablo 12’de yer alan post hoc testi sonuçları, lise mezunları ile yüksek lisans mezunları arasındaki farkın, eğitim düzeyinin ülke kuralları kaynaklı e-ihracat engellerini algılamada önemli bir rol oynadığını göstermektedir. Bu bulgular, eğitim düzeyi arttıkça bireylerin ülke kuralları gibi karmaşık konulara dair daha yüksek bir farkındalık geliştirdiklerini ve bu nedenle sorunları daha belirgin bir şekilde algıladıklarını işaret etmektedir.

Tablo 13. Girişimci Adaylarının Mesleklerine Göre E-İhracat Engellerini Algılama Düzeylerinin Karşılaştırılması

		Kareler Toplamı	df	Kareler Ortalaması	f	p*
Genel	Gruplar arasında	5,630	4	1,408	2,141	,075
	Gruplar içi	222,896	339	,658		
	Toplam	228,526	343			
Pazarlama ve ürün	Gruplar arasında	5,540	4	1,385	1,831	,122
	Gruplar içi	256,400	339	,756		
	Toplam	261,940	343			
Ülke kuralları	Gruplar arasında	7,931	4	1,983	2,238	,065
	Gruplar içi	300,314	339	,886		
	Toplam	308,245	343			
Pazar	Gruplar arasında	1,856	4	,464	,408	,803
	Gruplar içi	385,317	339	1,137		
	Toplam	387,173	343			
Lojistik	Gruplar arasında	13,174	4	3,294	3,121	,015
	Gruplar içi	357,732	339	1,055		
	Toplam	370,907	343			

*Anlamlılık değeri

Tablo 13’te girişimci adaylarının meslekleri ile e-ihracatta karşılaşılabilecekleri engelleri algıma düzeyleri arasındaki farklılıkları incelemek için yapılan ANOVA sonuçları yer almaktadır. Analiz sonuçlarına göre, genel e-ihracat engellerini, pazarlama ve ürün, ülke kuralları ve pazar kaynaklı engelleri algılama düzeylerinde girişimci adaylarının mesleklerine göre anlamlı bir farklılık bulunmamaktadır ($p>0.05$). Ancak, lojistik kaynaklı e-ihracat engelleri açısından girişimci adaylarının mesleklerine göre anlamlı bir farklılık bulunmaktadır ($p<0.05$). Bu sonuçlar $H_{4.4}$ hipotezinin doğrulandığını, H_4 , $H_{4.1.}$, $H_{4.2.}$ ve $H_{4.3.}$ hipotezlerinin ise doğrulanmadığını belirtmektedir. Bu bulgular, lojistik alanındaki mesleki deneyim veya bilgi birikiminin, e-ihracatta ilgili lojistik engelleri algılama düzeyini etkileyebileceğini göstermektedir.

Lojistik kaynaklı e-ihracat engelleri açısından meslek grupları arasında anlamlı farklılıkların tespit edilmesi, bu farklılıkların hangi meslek grupları arasında olduğunu daha detaylı incelemeyi gerektirmektedir. Bu amaçla, gruplar arasındaki farkları belirlemek için post hoc testine başvurulması yerinde olacaktır. Bu bağlamda, homojenlik testi varyansların homojen dağılmadığını göstermiş ve dolayısıyla meslek grupları arasındaki farklılıkları ayrıntılı olarak incelemek için Games-Howell testi uygulanmıştır.

Tablo 14. Mesleki Durum için Games-Howell Testi

Mesleğiniz Nedir?		Ortalamalar Farkı	Standart Hata	p*	
Lojistik	Öğrenci	Kamu personeli	-,40439	,14125	,038
	Kamu personeli	Öğrenci	,40439	,14125	,038
	Kamu personeli	Özel sektör	,50100	,14521	,006
	Özel sektör	Kamu personeli	-,50100	,14521	,006

*Anlamlılık değeri

Tablo 14'te yer alan Games-Howell testi sonuçlarına göre, öğrenciler ile kamu personeli ve kamu personeli ile özel sektör çalışanları arasında anlamlı farklılıklar tespit edilmiştir. Bu farklılıklar, lojistik kaynaklı e-ihracat engellerinin algılanma düzeyinde mesleki gruplar arasında belirgin farklar olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda kamu personelinin lojistik engelleri diğer gruplara kıyasla daha yüksek düzeyde algıladığı, öğrencilerin ise bu engelleri en düşük düzeyde algıladığı görülmektedir. Bu durumda kamu personelinin lojistik kaynaklı e-ihracat engellerine daha duyarlı olduğu, bunun da iş ortamı ve tecrübeyle ilişkili olabileceği düşünülmektedir.

Tablo 15'te girişimci adaylarının e-ihracat engellerini algılama düzeylerinin, girişimlerini kuracakları illere göre farklılık gösterip göstermediğini değerlendirmek amacıyla yapılan ANOVA sonuçları yer almaktadır. Analiz sonuçlarına göre, girişimci adaylarının genel e-ihracat engellerini, pazarlama ve ürün ile ülke kuralları kaynaklı e-ihracat engellerini algılama düzeylerinde girişimlerini kuracakları illere göre anlamlı bir farklılık bulunmaktadır ($p < 0.05$). Pazar ve lojistik kaynaklı engeller açısından ise girişimci adaylarının girişimlerini kuracakları illere göre anlamlı bir farklılık tespit edilmemiştir ($p > 0.05$). Bu sonuçlar H_5 , $H_{5.1}$ ve $H_{5.2}$ hipotezlerinin doğrulandığını, $H_{5.3}$ ve $H_{5.4}$ hipotezlerinin ise doğrulanmadığını göstermektedir. Bu bulgular, girişim yeri seçiminin pazarlama ve ürün, ülke kuralları ve genel düzeyde e-ihracat engellerinin algılanma düzeyini etkilediğini, bu konularda girişim yerinin belirleyici bir öneme sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

Tablo 15. Girişimci Adaylarının Girişimlerini Kuracakları İllere Göre E-İhracat Engellerini Algılama Düzeylerinin Karşılaştırılması

		Kareler Toplamı	df	Kareler Ortalaması	f	p*
Genel	Gruplar arasında	14,483	8	1,810	2,833	,005
	Gruplar içi	214,044	335	,639		
	Toplam	228,526	343			
Pazarlama ve ürün	Gruplar arasında	17,169	8	2,146	2,937	,003
	Gruplar içi	244,771	335	,731		
	Toplam	261,940	343			
Ülke kuralları	Gruplar arasında	22,571	8	2,821	3,309	,001
	Gruplar içi	285,674	335	,853		
	Toplam	308,245	343			
Pazar	Gruplar arasında	12,050	8	1,506	1,345	,220
	Gruplar içi	375,123	335	1,120		
	Toplam	387,173	343			
Lojistik	Gruplar arasında	13,658	8	1,707	1,601	,123
	Gruplar içi	357,249	335	1,066		
	Toplam	370,907	343			

*Anlamlılık değeri

Girişimci adaylarının e-ihracat sorunlarını algılama düzeylerinin, girişimlerini kuracakları illere göre genel düzeyde ve pazarlama ve ürün ile ülke kuralları faktör bazında anlamlı farklılıklar gösterdiği belirlenmiştir. Bu farklılıkların hangi iller arasında olduğunu daha ayrıntılı incelemek için post hoc testi yapılmıştır. Varyansların homojen olduğu tespit edildiğinden, iller arasındaki farkları ortaya koymak için Tukey testi uygulanmıştır.

Tablo 16. Girişimin Kurulacağı İller için Tukey Hsd Testi

	Girişiminizi hangi ilde kurmayı düşünüyorsunuz?		Ortalamalar Farkı	Standart Hata	p*
Pazarlama ve ürün	Yalova	Bursa	,80536	,21305	,006
	Bursa	Yalova	-,80536	,21305	,006
Ülke kuralları	Yalova	Nevşehir	,76250	,22303	,020
	Yalova	Bursa	-,72778	,23016	,044
	Nevşehir	Yalova	-,76250	,22303	,020
	Bursa	Yalova	-,72778	,23016	,044

*Anlamlılık değeri

Tablo 16’da yer alan Tukey testi sonuçları, Yalova’da girişim kurmayı planlayan adayların hem pazarlama ve ürün hem de ülke kuralları konusunda diğer illerdeki adaylara göre daha yüksek bir algılama düzeyine sahip olduğunu göstermektedir. Girişim kurulacak ilin, e-ihracat engellerinin algılanmasında önemli bir faktör olabileceği bu bulgularla desteklenmektedir. Bu durum, yerel dinamiklerin ve bölgesel faktörlerin e-ihracat süreçleri üzerindeki etkisini vurgulamakta, bu nedenle girişimcilerin e-ihracat stratejilerini belirlerken ilin ekonomik, yasal ve pazar koşullarını dikkatle değerlendirmeleri gerektiğini ortaya koymaktadır.

Tablo 17. Girişimci Adaylarının Faaliyet Gösterecekleri Sektöre Göre E-İhracat Engellerini Algılama Düzeylerinin Karşılaştırılması

		Kareler Toplamı	df	Kareler Ortalaması	f	p*
Genel	Gruplar arasında	15,044	9	1,672	2,617	,006
	Gruplar içi	212,080	332	,639		
	Toplam	227,124	341			
Pazarlama ve ürün	Gruplar arasında	13,130	9	1,459	1,955	,044
	Gruplar içi	247,815	332	,746		
	Toplam	260,946	341			
Ülke kuralları	Gruplar arasında	29,258	9	3,251	3,888	,001
	Gruplar içi	277,626	332	,836		
	Toplam	306,884	341			
Pazar	Gruplar arasında	14,638	9	1,626	1,466	,159
	Gruplar içi	368,414	332	1,110		
	Toplam	383,052	341			
Lojistik	Gruplar arasında	19,086	9	2,121	2,015	,037
	Gruplar içi	349,384	332	1,052		
	Toplam	368,470	341			

*Anlamlılık değeri

Tablo 17’de girişimci adaylarının e-ihracat engellerini algılama düzeylerinin, yeni kuracakları girişimin faaliyet göstereceği sektöre göre farklılık gösterip göstermediğini değerlendirmek amacıyla yapılan ANOVA sonuçları yer almaktadır. Analiz sonuçlarına göre, girişimci adaylarının genel e-ihracat sorunları ile pazarlama ve ürün, ülke kuralları ve lojistik kaynaklı engelleri algılama düzeylerinde, faaliyet gösterecekleri sektöre göre anlamlı farklılıklar bulunmaktadır ($p < 0.05$). Pazar kaynaklı engeller açısından ise sektörler arasında anlamlı bir farklılık tespit edilmemiştir ($p > 0.05$). Bu sonuçlar H_6 , $H_{6.1}$, $H_{6.2}$ ve $H_{6.4}$ hipotezlerinin doğrulandığını, $H_{6.3}$ hipotezinin ise doğrulanmadığını göstermektedir. Bu da faaliyet gösterilecek

sektörün, e-ihracat sürecinde pazarlama ve ürün, ülke kuralları ve lojistik ile genel engellerin algılanmasında belirleyici bir faktör olduğunu ortaya koymaktadır.

Analizde, girişimci adaylarının belirli faktörlerde e-ihracat engellerini algılama düzeylerinde anlamlı farklılıklar tespit edilmiştir. Hangi sektörler arasında bu farklılıkların belirgin olduğunu daha detaylı incelemek için post hoc testleri uygulanmıştır. Pazarlama ve ürün ile ülke kuralları faktörlerinde varyansların homojen dağılım göstermemesi nedeniyle Games-Howell testi, lojistik faktöründe ise homojen dağılım nedeniyle Tukey testi kullanılmıştır.

Tablo 18. Girişimin Faaliyet Göstereceği Sektör için Games-Howell Testi

Girişiminizi hangi ilde kurmayı düşünüyorsunuz?		Ortalamalar Farkı	Standart Hata	p*	
Pazarlama ve ürün	Tekstil	Sanayi	,38800	,16638	,020
	Tekstil	Diğer	,41913	,17924	,020
	Tarım	Sanayi	,53297	,22938	,021
	Tarım	Diğer	,56410	,23887	,019
	Gıda	Sanayi	,44921	,17296	,010
	Gıda	Diğer	,48034	,18536	,010
	Turizm	Diğer	,51122	,25382	,045
	Sanayi	Tekstil	-,38800	,16638	,020
	Sanayi	Tarım	,53297	,22938	,021
	Sanayi	Gıda	,44921	,17296	,010
	Diğer	Tekstil	,41913	,17924	,020
	Diğer	Tarım	,56410	,23887	,019
	Diğer	Gıda	,48034	,18536	,010
	Diğer	Turizm	,51122	,25382	,045
Ülke kuralları	Tekstil	Sanayi	,72779	,15896	,001
	Teknoloji	Sanayi	,58669	,15535	,009
	Gıda	Sanayi	,68036	,18234	,012
	Sanayi	Tekstil	-,72779	,15896	,001
	Sanayi	Teknoloji	-,58669	,15535	,009
	Sanayi	Gıda	-,68036	,18234	,012
	Sanayi	Eğitim	-,66396	,17507	,015
	Sanayi	Sav. Sanayi	-1,04702	,19377	,006
	Eğitim	Sanayi	,66396	,17507	,015
	Sav. Sanayi	Sanayi	1,04702	,19377	,006
	Sav. Sanayi	Diğer	,95079	,23809	,020
	Diğer	Sav. Sanayi	-,95079	,23809	,020

*Anlamlılık değeri

Tablo 18’de yer alan Games-Howell testi sonuçları, girişimci adaylarının faaliyet gösterecekleri sektör ile pazarlama ve ürün ile ülke kuralları kaynaklı e-ihracat engellerini algılama düzeyleri arasındaki farklılıkları göstermektedir. Tekstil, tarım, gıda ve savunma sanayi sektörlerinde faaliyet gösterecek girişimci adayları, bu engelleri diğer sektörlerle kıyasla daha yüksek düzeyde algılamaktadır. Bu bulgular, sektörel dinamiklerin e-ihracat süreçlerinde önemli bir rol oynadığını ve bazı sektörlerdeki girişimcilerin bu süreçte daha fazla zorlukla karşılaşabileceğini göstermektedir.

Tablo 19. Girişimin Faaliyet Göstereceği Sektör için Tukey Hsd Testi

Girişiminizi hangi ilde kurmayı düşünüyorsunuz?		Ortalamalar Farkı	Standart Hata	p*	
Lojistik	Tekstil	Teknoloji	,42612	,18319	,021
	Tekstil	Sanayi	,58310	,19756	,003
	Teknoloji	Tekstil	-,42612	,18319	,021
	Teknoloji	Gıda	-,45155	,19159	,019
	Gıda	Teknoloji	,45155	,19159	,019
	Gıda	Sanayi	,60853	,20537	,003
	Sanayi	Tekstil	-,58310	,19756	,003
	Sanayi	Gıda	-,60853	,20537	,003
	Sanayi	Eğitim	-,60853	,20537	,003
	Sanayi	Sağlık	-,66964	,32633	,041
	Eğitim	Sanayi	,62277	,29080	,033
	Sağlık	Sanayi	,66964	,32633	,041

*Anlamlılık değeri

Tablo 19'de yer alan Tukey testi sonuçları, girişimci adaylarının faaliyet gösterecekleri sektörler arasında lojistik kaynaklı e-ihracat engellerini algılama düzeylerinde anlamlı farklılıklar olduğunu göstermektedir. Tekstil, gıda, eğitim ve sağlık sektörleri, sanayi sektörüne kıyasla lojistik engelleri daha yüksek düzeyde algılamaktadır. Bu da sektörel farklılıkların lojistik engellerin algılanmasında önemli bir rol oynadığını ve sanayi sektörünün lojistikle ilgili zorluklarla başa çıkmada diğer sektörlerle kıyasla daha avantajlı olabileceğini göstermektedir.

Tablo 20. Girişimci Adaylarının Hedef Müşteri Kitlesine Göre E-İhracat Engellerini Algılama Düzeylerinin Karşılaştırılması

		Kareler Toplamı	df	Kareler Ortalaması	f	p*
Genel	Gruplar arasında	2,890	2	1,445	2,184	,114
	Gruplar içi	225,636	341	,662		
	Toplam	228,526	343			
Pazarlama ve ürün	Gruplar arasında	3,835	2	1,918	2,534	,081
	Gruplar içi	258,105	341	,757		
	Toplam	261,940	343			
Ülke kuralları	Gruplar arasında	2,396	2	1,198	1,336	,264
	Gruplar içi	305,849	341	,897		
	Toplam	308,245	343			
Pazar	Gruplar arasında	1,467	2	,733	,648	,524
	Gruplar içi	385,706	341	1,131		
	Toplam	387,173	343			
Lojistik	Gruplar arasında	4,633	2	2,317	2,157	,117
	Gruplar içi	366,274	341	1,074		
	Toplam	370,907	343			

*Anlamlılık değeri

Tablo 20'de, girişimci adaylarının e-ihracat engellerini algılama düzeylerinin hedef müşteri kitlesine göre farklılık gösterip göstermediğini değerlendirmek amacıyla yapılan ANOVA sonuçları yer almaktadır. Analiz sonuçları, girişimci adaylarının genel e-ihracat engelleri ile pazarlama ve ürün, ülke kuralları, pazar ve lojistik kaynaklı engelleri algılama düzeylerinde hedef müşteri kitlesine göre istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık bulunmadığını göstermektedir ($p>0.05$). Bu sonuçlar H_7 , $H_{7.1.}$,

H_{7.2.}, H_{7.3.} ve H_{7.4.} hipotezlerinin doğrulanmadığını ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, hedef müşteri kitlesinin e-ihracat engellerinin algılanmasında belirleyici bir faktör olmadığı anlaşılmaktadır.

Tablo 21. Girişimin Büyüklüğüne Göre E-İhracat Engellerini Algılama Düzeylerinin Karşılaştırılması

		Kareler Toplamı	df	Kareler Ortalaması	f	p*
Genel	Gruplar arasında	2,744	2	1,372	2,072	,128
	Gruplar içi	225,783	341	,662		
	Toplam	228,526	343			
Pazarlama ve ürün	Gruplar arasında	5,145	2	2,572	3,416	,034
	Gruplar içi	256,795	341	,753		
	Toplam	261,940	343			
Ülke kuralları	Gruplar arasında	1,917	2	,959	1,067	,345
	Gruplar içi	306,328	341	,898		
	Toplam	308,245	343			
Pazar	Gruplar arasında	2,620	2	1,310	1,162	,314
	Gruplar içi	384,553	341	1,128		
	Toplam	387,173	343			
Lojistik	Gruplar arasında	2,623	2	1,311	1,214	,298
	Gruplar içi	368,284	341	1,080		
	Toplam	370,907	343			

*Anlamlılık değeri

Tablo 21'deki ANOVA sonuçları, girişimci adaylarının e-ihracat sorunlarını algılama düzeylerinin, kurmayı planladıkları girişimin büyüklüğüne göre farklılık gösterip göstermediğini değerlendirmek amacıyla incelenmiştir. Analiz sonuçları, girişimci adaylarının genel e-ihracat sorunları ile ülke kuralları, pazar ve lojistik kaynaklı e-ihracat sorunlarını algılama düzeylerinde girişimin büyüklüğüne göre istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık olmadığını göstermektedir ($p>0.05$). Diğer yandan, pazarlama ve ürün kaynaklı engeller açısından girişimin büyüklüğüne göre anlamlı bir farklılık bulunmaktadır ($p<0.05$). Bu sonuçlar H_{8.1} hipotezinin doğrulandığını, H₈, H_{8.2.}, H_{8.3.} ve H_{8.4.} hipotezlerinin ise doğrulanmadığını belirtmektedir. Bu da girişimin büyüklüğünün, pazarlama ve ürünle ilgili e-ihracat engellerinin algılanmasında etkili bir faktör olabileceğini göstermektedir.

Pazarlama ve ürün kaynaklı e-ihracat engelleri açısından girişimlerin büyüklükleri arasında anlamlı farklılıkların tespit edilmesi, bu farklılıkların hangi planlanan girişim büyüklükleri arasında olduğunu daha detaylı incelemeyi gerektirmektedir. Bu amaçla, girişim büyüklükleri arasındaki farklılıkları belirlemek için bir post hoc testi gerçekleştirilmiştir. Yapılan homojenlik testi varyansların homojen dağıldığını göstermiştir; bu nedenle, girişim büyüklükleri arasındaki farkları ayrıntılı olarak incelemek amacıyla Tukey testi uygulanmıştır.

Tablo 22. Girişimin Büyüklüğü için Tukey Hsd Testi

		Girişiminiz hangi büyüklükte olmasını planlıyorsunuz?	Ortalamalar Farkı	Standart Hata	p*
Pazarlama ve ürün	Mikro	Küçük	,21179	,10440	,043
	Mikro	Orta	,32136	,15518	,039
	Küçük	Mikro	-,21179	,10440	,043
	Orta	Mikro	-,32136	,15518	,039

*Anlamlılık değeri

Tablo 22'de yer alan Tukey testi sonuçlarına göre, mikro ölçekli girişimler, pazarlama ve ürünle ilgili engelleri daha yüksek düzeyde algılamaktadır. Bu araştırma bulgusu, işletme büyüklüğünün pazarlama ve ürün yönetimi konularında karşılaşılan zorlukların algılanmasında önemli bir rol oynadığını göstermektedir. Orta ve küçük ölçekli girişimlerin daha geniş kaynaklara sahip olması, bu tür engellerin algılanma düzeyini azaltabilir.

Tablo 23. E-ticaret Sitesi Açma Kararlarına Göre Girişimci Adaylarının E-ihracat Engelleri Algılama Düzeylerinin Karşılaştırılması

Faktör	Grup	N	Ortalama (Mean)	Standart Sapma	t	df	p*
Genel	Evet	301	3,4774	,77324	,623	342	,629
	Hayır	43	3,3945	1,07902	,486	48,352	
Pazarlama ve Ürün	Evet	301	3,4327	,83520	,613	342	,624
	Hayır	43	3,3453	1,11679	,494	48,936	
Ülke Kuralları	Evet	301	3,7486	,90366	,429	342	,734
	Hayır	43	3,6822	1,22572	,342	48,734	
Pazar	Evet	301	3,2450	1,02813	,072	342	,952
	Hayır	43	3,2326	1,29145	,061	49,892	
Lojistik	Evet	301	3,4485	,98375	,965	342	,455
	Hayır	43	3,2849	1,37644	,753	48,317	

*Anlamlılık değeri

Tablo 23'te yer alan bağımsız örneklem t-testi, girişimci adaylarının e-ticaret sitesi açma kararlarına göre e-ihracat engellerini algılama düzeylerindeki farklılıkları incelemektedir. Analiz sonuçları H_9 , $H_{9.1.}$, $H_{9.2.}$, $H_{9.3.}$ ve $H_{9.4.}$ hipotezlerinin doğrulanmadığını ve girişimci adaylarının e-ticaret sitesi açma kararlarının e-ticaret engellerini algılama düzeylerinde anlamlı bir farklılık oluşturmadığını göstermektedir ($p>0.05$). Bu bulgular, e-ticaret sitesi açma kararının e-ihracat engellerinin algılanmasında belirleyici bir faktör olmadığını ortaya koymaktadır.

Tablo 24. Girişimci Adaylarının Pazaryerinde Faaliyet Gösterme Durumlarına Göre E-İhracat Engellerini Algılama Düzeylerinin Karşılaştırılması

		Kareler Toplamı	df	Kareler Ortalaması	f	p*
Genel	Gruplar arasında	2,957	2	1,478	2,235	,109
	Gruplar içi	225,570	341	,661		
	Toplam	228,526	343			
Pazarlama ve ürün	Gruplar arasında	4,400	2	2,200	2,913	,056
	Gruplar içi	257,541	341	,755		
	Toplam	261,940	343			
Ülke kuralları	Gruplar arasında	,525	2	,263	,291	,748
	Gruplar içi	307,720	341	,902		
	Toplam	308,245	343			
Pazar	Gruplar arasında	4,390	2	2,195	1,955	,143
	Gruplar içi	382,783	341	1,123		
	Toplam	387,173	343			
Lojistik	Gruplar arasında	4,651	2	2,325	2,165	,116
	Gruplar içi	366,256	341	1,074		
	Toplam	370,907	343			

*Anlamlılık değeri

Tablo 24'te, girişimci adaylarının e-ihracat sorunlarını algılama düzeylerinin pazaryerinde faaliyet gösterme durumuna göre farklılık gösterip göstermediğini değerlendirmek amacıyla yapılan ANOVA sonuçları yer almaktadır. Analiz sonuçları, H_{10} , $H_{10.1.}$, $H_{10.2.}$, $H_{10.3.}$ ve $H_{10.4.}$ hipotezlerinin doğrulanmadığını ve girişimci adaylarının genel e-ihracat sorunları ile pazarlama ve ürün, ülke kuralları, pazar ve lojistik kaynaklı sorunları algılama düzeylerinde istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık bulunmadığını göstermektedir. Bu bulgulara göre, pazaryerinde faaliyet gösterme durumunun girişimci adaylarının e-ihracat engellerini algılama düzeyleri üzerinde belirleyici bir etkiye sahip olmadığını belirtmektedir.

Tablo 25. Girişimci Adaylarının Hedef E-İhracat Pazarlarına Göre E-İhracat Engellerini Algılama Düzeylerinin Karşılaştırılması

		Kareler Toplamı	df	Kareler Ortalaması	f	p*
Genel	Gruplar arasında	6,815	3	2,272	3,483	,016
	Gruplar içi	221,712	340	,652		
	Toplam	228,526	343			
Pazarlama ve ürün	Gruplar arasında	5,087	3	1,696	2,244	,083
	Gruplar içi	256,853	340	,755		
	Toplam	261,940	343			
Ülke kuralları	Gruplar arasında	6,219	3	2,073	2,334	,074
	Gruplar içi	302,026	340	,888		
	Toplam	308,245	343			
Pazar	Gruplar arasında	21,110	3	7,037	6,536	,001
	Gruplar içi	366,062	340	1,077		
	Toplam	387,173	343			
Lojistik	Gruplar arasında	9,342	3	3,114	2,928	,034
	Gruplar içi	361,565	340	1,063		
	Toplam	370,907	343			

*Anlamlılık değeri

Tablo 25'te sunulan ANOVA sonuçları, girişimci adaylarının e-ihracat sorunlarına ilişkin algı düzeylerinin hedefledikleri e-ihracat pazarına göre farklılık gösterip göstermediğini belirlemek amacıyla incelenmiştir. Analiz sonuçlarına göre, girişimci adaylarının genel e-ihracat sorunlarını, pazar ve lojistik kaynaklı sorunları algılama düzeylerinde hedef e-ihracat pazarına göre istatistiksel olarak anlamlı farklılıklar bulunmaktadır ($p < 0.05$). Pazarlama ve ürün ile ülke kuralları kaynaklı sorunlar açısından ise bu tür bir farklılık bulunmamıştır ($p > 0.05$). Bu sonuçlar H_{11} , $H_{11.3}$ ve $H_{11.4}$ hipotezlerinin doğrulandığını, $H_{11.1}$ ve $H_{11.2}$ hipotezlerinin ise doğrulanmadığını göstermektedir. Bu bulgular, hedef e-ihracat pazarının pazar ve lojistik engellerinin algılanmasında belirleyici bir etken olabileceğini göstermektedir.

Tablo 25'te sunulan ANOVA sonuçları, girişimci adaylarının hedefledikleri e-ihracat pazarlarına göre pazar ve lojistik kaynaklı e-ihracat sorunlarına ilişkin algı düzeylerinde anlamlı farklılıklar olduğunu göstermiştir. Bu bulgular doğrultusunda, hangi pazarlar arasında belirgin farklar olduğunu daha ayrıntılı incelemek amacıyla post hoc analizler yapılmıştır. Yapılan homojenlik testi varyansların homojen dağıldığını göstermiştir; bu nedenle, pazarlar arasındaki bu farklılıkların kaynağını belirlemek için Tukey testi uygulanmıştır.

Tablo 26. Hedef E-İhracat Pazarları için Tukey Hsd Testi

Girişiminizin hedef e-ihracat pazarı hangisidir?		Ortalamalar Farkı	Standart Hata	p*
Pazar	Avrupa Amerika	,71482	,17489	,000
	Amerika Avrupa	-,71482	,17489	,000
	Amerika Asya	-,69705	,19457	,002
	Asya Amerika	,69705	,19457	,002
Lojistik	Avrupa Amerika	,46113	,17382	,041
	Amerika Avrupa	-,46113	,17382	,041

*Anlamlılık değeri

Tablo 26'da Avrupa ve Amerika pazarları arasında, Avrupa'yı hedefleyen girişimci adaylarının bu sorunları daha yüksek düzeyde algıladıkları görülmektedir. Benzer şekilde, Amerika ve Asya arasında da Amerika'yı hedefleyenler bu sorunları daha düşük düzeyde algılamaktadır. Bu bulgular, hedef pazarların e-ihracat süreçlerindeki engellerin algılanmasında önemli bir faktör olduğunu ve girişimcilerin uluslararası pazar seçimlerini yaparken bu engelleri göz önünde bulundurmaları gerektiğini

göstermektedir. Pazaryeri koşullarının ve lojistik altyapının değerlendirilmesi, girişimcilerin pazar stratejilerini belirlerken dikkate almaları gereken kritik unsurlar olarak öne çıkmaktadır.

2.6.6. E-ihracat Engelleri Arasındaki Korelasyonlar

Tablo 27’de yer alan Pearson Korelasyon analizi, girişimci ve girişimci adaylarının genel e-ihracat engelleri algısı ile daha önce belirlenmiş olan pazarlama ve ürün, ülke kuralları, pazar ve lojistik faktörleri arasındaki ilişkileri ve bu faktörlerin birbiriyle olan bağlarını incelemektedir.

Tablo 27. Pearson Korelasyon Analizi Sonuçları

		Genel	Pazarlama ve Ürün	Ülke Kuralları	Pazar	Lojistik
Genel	Korelasyon katsayısı	1	,937**	,835**	,798**	,782**
	P		,000	,000	,000	,000
	N	344	344	344	344	344
Pazarlama ve Ürün	Korelasyon katsayısı	,937**	1	,676**	,676**	,618**
	P	,000		,000	,000	,000
	N	344	344	344	344	344
Ülke Kuralları	Korelasyon katsayısı	,835**	,676**	1	,570**	,629**
	P	,000	,000		,000	,000
	N	344	344	344	344	344
Pazar	Korelasyon katsayısı	,798**	,676**	,570**	1	,581**
	P	,000	,000	,000		,000
	N	344	344	344	344	344
Lojistik	Korelasyon katsayısı	,782**	,618**	,629**	,581**	1
	P	,000	,000	,000	,000	
	N	344	344	344	344	344

** Korelasyon 0,01 seviyesinde (2 yıldızlı) anlamlıdır.

Tüm faktörler arasında istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif korelasyonlar bulunmaktadır. Bu da e-ihracat engellerinin birbirini etkileyen ve destekleyen unsurlar olduğunu göstermektedir. Özellikle pazarlama ve ürün faktörlerinin genel algı üzerinde en güçlü etkiye sahip olduğu, bunun yanında lojistik, ülke kuralları ve pazar faktörlerinin de genel e-ihracat algısı üzerinde önemli bir rol oynadığı anlaşılmaktadır. Bu ilişkiler, girişimcilerin e-ihracat süreçlerinde karşılaştıkları zorlukların birbirleriyle bağlantılı olduğunu ve bu engellerin birbirini pekiştirdiğini ortaya koymaktadır. Bu nedenle, e-ihracat engellerinin yönetiminde bütüncül bir yaklaşım benimsemek, girişimcilerin bu süreçte daha etkin stratejiler geliştirmelerini destekleyebilir.

Sonuç ve Değerlendirme

Girişimcilerin e-ihracat sürecinde karşılaştıkları sorunların ayrıntılı bir şekilde anlaşılması ve bu sorunlara yönelik çözüm önerilerinin sunulması hem girişimciliğin hem de e-ihracatın gelişimi açısından kritik bir öneme sahiptir. Girişimciliğin ve e-ihracatın ilerlemesi, bireyler, kamu ve toplum için önemli faydalar sağlamaktadır. E-ticaretin bir parçası olarak yeni bir kavram olan e-ihracat, gelişim sürecinde çeşitli eksiklikler ve engellerle karşı karşıya kalmaktadır. Bu çalışmada, söz konusu eksiklikler ve engeller tespit edilerek bunlara yönelik çözüm önerileri geliştirilmiştir. Bu bağlamda, araştırma kapsamında girişimcilerin e-ihracat sürecinde karşılaşılabilecekleri engeller belirlenmiş ve bu engellere yönelik stratejiler geliştirilmiştir. Dolayısıyla, bu araştırma hem değerli hem de ihtiyaçlara yönelik bir çalışma olma niteliği taşımaktadır.

Araştırma kapsamında yapılan faktör analizi sonucunda, girişimci adaylarının e-ihracat sürecinde karşılaştıkları engellerin dört ana faktörde toplandığı belirlenmiştir. Bu faktörler; pazarlama ve ürün, ülke kuralları, pazar ve lojistik olarak tanımlanmıştır. Bu faktörler, e-ihracat sürecinde girişimci adaylarının karşılaşılabileceği temel zorlukları yansıtmaktadır. Qi vd. (2020) çalışmasında da benzer engellerin uluslararası pazarlarda girişimciler için önemli zorluklar teşkil ettiği vurgulanmıştır. Bu

kapsamda Çin pazarına giren girişimcilerin karşılaştıkları belirsizlikleri ve düzenleyici engelleri analiz etmiş, bu engellerin e-ihracat süreçlerinde de benzer şekilde etkili olduğunu ortaya koymuştur.

Bağımsız örneklem t-testi sonuçları, cinsiyetin e-ihracat engellerini algılama düzeylerinde belirgin bir farklılık oluşturduğunu göstermektedir. Kadın girişimci adaylarının, erkek adaylara kıyasla e-ihracat engellerini daha yoğun bir şekilde hissettiği tespit edilmiştir. Kara'nın (2022) Malatya'daki kadın girişimciler üzerine yaptığı çalışmada da benzer sonuçlar elde edilmiş; uluslararasılaşmaya çalışan kadınların çeşitli engellerle karşılaştıkları ve bu engelleri aşmakta zorluk çektikleri belirlenmiştir. Bu bulgular, kadın girişimcilerin e-ihracat sürecinde daha fazla destek ve rehberliğe ihtiyaç duyabileceğini ortaya koymaktadır. Öte yandan, girişimci adaylarının e-ticaret sitesi açma kararlarının, e-ihracat sorunlarını hem faktör boyutunda hem de genel düzeyde algılama üzerinde anlamlı bir farklılık oluşturmadığı görülmüştür. Bu bulgu, e-ticaret sitesi açma kararının, girişimcilerin karşılaştıkları e-ihracat engelleri üzerinde etkili olmadığını göstermektedir.

ANOVA sonuçları, girişimci adaylarının yaş, eğitim durumu, meslek, girişimin kurulacağı şehir, faaliyet göstereceği sektör ve girişimin büyüklüğü gibi demografik ve yapısal özelliklerinin, e-ihracat engellerini algılama düzeylerinde farklılık oluşturduğunu ortaya koymuştur. Özellikle 46 yaş ve üzeri girişimci adaylarının, ülke kuralları ve pazar faktörlerinde daha yüksek algılama düzeylerine sahip olduğu belirlenmiştir; bu bulgu, daha yaşlı girişimcilerin mevzuat ve piyasa dinamikleri konusunda daha fazla zorluk yaşadıklarını düşündürmektedir. Ayrıca, yüksek lisans eğitimi almış girişimci adaylarının, lise mezunlarına göre ülke kuralları konusunda daha yüksek algılama düzeylerine sahip olduğu görülmüştür. Bu durum, yüksek lisans düzeyinde eğitim almış bireylerin, ülke kuralları ve mevzuatlar hakkında daha fazla bilgi sahibi olmaları ve bu kuralların e-ihracat sürecindeki etkilerini daha iyi fark etmeleriyle ilişkilendirilebilir. Yüksek eğitim seviyesine sahip bireyler, daha karmaşık düzenlemeleri ve uyum süreçlerini daha derinlemesine anlayarak bu kuralların işlerini nasıl etkileyebileceğini daha iyi algılayabilmektedir.

Meslek grupları açısından değerlendirildiğinde, kamu personeli olan girişimci adaylarının, lojistik boyutunda e-ihracat engellerini öğrenci ve özel sektör çalışanlarına göre daha yüksek düzeyde algıladığı tespit edilmiştir. Bu bulgu, kamu personelinin lojistik süreçlerle ilgili daha fazla desteğe ihtiyaç duyduğunu göstermektedir. Kamu sektöründe çalışan bireyler, genellikle özel sektördeki kadar sık lojistik ve tedarik zinciri yönetimiyle ilgilenmedikleri için, bu süreçlerin karmaşıklığı ve zorlukları karşısında daha fazla güçlük yaşayabilirler ve bu süreçlere uyum sağlamak için ek desteğe ve bilgiye ihtiyaç duyabilirler. Fan (2019b)' de araştırmasında, lojistik kaynaklı engellerin girişimciler üzerindeki olumsuz etkilerini de incelemiş, e-ihracat süreçlerinde bu tür zorlukların yaygın olduğunu belirtmiştir.

Girişimin kurulacağı şehir ve faaliyet göstereceği sektör, e-ihracat engellerinin algılanmasında önemli bir rol oynamaktadır. Yalova'da girişim kurmayı planlayan girişimci adaylarının, pazarlama ve ürün ile ülke kuralları boyutlarında daha fazla zorluk yaşayabilecekleri düşünülmektedir. Bu adayların pazarlama ve ürün alanında daha fazla zorluk yaşama olasılığı, bölgenin pazar erişimi, tüketici talepleri veya rekabet gibi faktörlerde diğer şehirlerden farklı olabileceğini göstermektedir. Benzer şekilde, ülke kuralları boyutunda karşılaşılan zorluklar, yerel düzenlemeler, izinler ve bürokratik işlemlerin Yalova'da daha karmaşık veya zorlu olabileceğine işaret edebilir. Fan (2019b) çalışmasında da bu tür bölgesel farkların uluslararası girişimcilik üzerinde önemli etkiler yarattığı vurgulanmıştır. Öte yandan, sanayi sektöründe girişim yapmak isteyen adaylar, pazarlama, ürün, ülke kuralları ve lojistik boyutlarında daha az engel algılamaktadır. Sanayi sektörü, genellikle daha oturmuş ve organize yapılarla çalıştığı için, pazarlama ve ürün yönetimi konularında daha deneyimli olabilir. Ayrıca, sanayi sektöründeki firmalar, ülke kuralları ve lojistik süreçler konusunda daha fazla bilgi ve kaynağa sahip olabilirler.

Girişimin büyüklüğü ve e-ihracat yapılacak bölge, girişimci adaylarının e-ihracat algıları üzerinde önemli farklılıklar oluşturmaktadır. Mikro ölçekli girişim faaliyetleri planlayan adaylar, küçük ve orta ölçekli girişimcilere kıyasla pazarlama ve ürün boyutunda daha fazla engel algılamaktadır. Mikro ölçekli girişimler genellikle sınırlı bütçe, insan kaynağı ve pazarlama kapasitesine sahip olduğundan, ürünlerini pazara sunma ve tanıtmaya süreçlerinde daha fazla engelle karşılaşabilmektedirler. Ayrıca, mikro ölçekli girişim planlayan adaylar, daha büyük ölçekli girişimlere göre pazarlama stratejileri, ağırlar ve kaynaklara erişim konusunda daha kısıtlı imkanlara sahip olabilirler. Bununla birlikte, Delibal (2019) araştırmasında, mikro ihracatın bu zorlukları azaltmada etkili bir çözüm olabileceğini öne sürmektedir. Özellikle mikro ihracat uygulamaları, pazarlama ve lojistik süreçlerde yaşanan bazı zorlukları hafifletme potansiyeline sahiptir.

Amerika kıtasına e-ihracat yapmayı planlayan girişimciler, Asya ve Avrupa kıtasına ihracat yapmayı planlayanlara kıyasla pazar boyutunda daha az, lojistik boyutunda ise daha fazla e-ihracat engeli algılamaktadır. Bu durum, Amerika kıtasında pazar erişiminin ve müşteri taleplerinin daha elverişli ya da açık olduğunu, ancak lojistik süreçlerin daha karmaşık veya maliyetli olduğunu göstermektedir. Amerika kıtasına ihracat yapmayı düşünen girişimciler, bu bölgede pazar fırsatlarını daha fazla

görüp bu fırsatlara ulaşmayı daha kolay algılayabilirler. Ancak, bu bölgeye ürün gönderme ve dağıtım süreçleri, daha yüksek lojistik maliyetler, uzun teslimat süreleri veya karmaşık gümrük prosedürleri gibi zorluklar nedeniyle daha güç olabilir. Diğer yandan, Asya ve Avrupa kıtalarına ihracat yapmayı planlayan girişimciler, pazar erişimi konusunda daha fazla engel algılayabilirler; bu durum, bu bölgelerde rekabetin daha yoğun, pazar dinamiklerinin daha karmaşık veya müşteri beklentilerinin daha çeşitli olmasından kaynaklanabilir. Bununla birlikte, lojistik açıdan bu bölgeler daha gelişmiş altyapılara ve daha kolay erişilebilir dağıtım ağlarına sahip olabilir, bu da lojistik engellerin daha az algılanmasına yol açabilir. Satıcı (2019)'un çalışmasında da farklı ülkeler arasındaki mevzuatlar, gümrük uygulamaları, devlet politikaları ve kültürel farklılıklar nedeniyle firmaların e-ihracat yapamadığı gösterilmiştir. Bu çalışmada da benzer engeller tespit edilmiş ve bu engellerin e-ihracatı olumsuz etkilediği belirlenmiştir.

Sonuç olarak, girişimci ve girişimci adaylarının e-ihracat süreçlerinde karşılaştıkları engellerin anlaşılması ve bu engellere yönelik çözüm önerilerinin geliştirilmesi, girişimciliğin desteklenmesi ve e-ihracatın teşvik edilmesi açısından büyük önem taşımaktadır. Bu araştırmanın bulguları, girişimci adaylarının ihtiyaçlarına yönelik daha etkili politikalar ve destek mekanizmaları geliştirilmesine katkı sağlayacaktır. Bu çalışmayla birlikte Delibal (2019), Fan (2019b), Qi vd. (2020), Dallochio, Lambri, Sironi ve Teti (2024)'nin yaptıkları araştırmalar da devletin bu süreçlerde girişimcilere yönelik destek mekanizmalarını daha da güçlendirmesi gerektiği ortaya çıkmaktadır. Gerek kamu kurumlarının gerekse özel sektörün bu engelleri aşmaya yönelik iş birliklerini artırması, e-ihracatın daha etkili bir şekilde gerçekleşmesine katkı sağlayacaktır.

Araştırmanın bulguları ışığında, bu çalışmada kamu kurumları, özel şirketler ve araştırmacılar için çeşitli stratejik öneriler sunulmaktadır. Öncelikle, kamu kurumları girişimcilere yönelik özelleştirilmiş eğitim ve danışmanlık programları geliştirmelidir. Özellikle kadın girişimciler ve kamu personeli için e-ihracat süreçlerinde karşılaşılan zorlukları azaltmaya yönelik özel rehberlik hizmetleri ve lojistik yönetimi eğitimleri düzenlenmelidir. Bu tür programlar, girişimcilerin e-ihracat sürecinde daha donanımlı ve bilinçli hareket etmelerine katkı sağlayacaktır. Ayrıca, Yalova gibi şehirlerde yerel düzenlemeler ve pazara erişim konularında girişimcilere yönelik bilinçlendirme kampanyaları ve teşvikler sunulmalıdır. Özel şirketler ise, mikro ölçekli girişimcilere yönelik pazarlama stratejileri ve ürün yönetimi konusunda daha fazla kaynak ve destek sağlamalıdır. Büyük firmalar, bu girişimlere mentorluk hizmetleri sunarak ve ortak projelere dahil ederek onların karşılaştıkları engelleri aşmalarına yardımcı olabilir. Ayrıca, Amerika kıtası gibi hedef pazarlarda lojistik süreçlerde yaşanan zorlukları aşmak için bölgesel dağıtım merkezleri ve lojistik iş birlikleri geliştirilmesi önerilmektedir. Bu tür iş birlikleri, pazara erişimi daha hızlı ve maliyet açısından daha verimli hale getirebilir. Yeni araştırmalara yönelik olarak, girişimcilerin e-ihracat süreçlerinde karşılaştıkları engellerin demografik ve bölgesel farklılıklarını daha derinlemesine inceleyen çalışmalar yapılmalıdır. Özellikle kadın girişimciler, kamu personeli ve mikro ölçekli girişimler için e-ihracata yönelik özelleştirilmiş eğitim modellerinin etkinliği üzerine araştırmalar gerçekleştirilmesi önemlidir. Ayrıca, lojistik süreçlerdeki zorlukların aşılmasına yönelik yeni modeller ve stratejilerin geliştirilmesi, e-ihracatın daha etkin bir şekilde gerçekleştirilmesine katkı sağlayabilir. Bunun yanı sıra dijital platformlar, yapay zekâ ve blok zinciri gibi teknolojik yeniliklerin e-ihracat engellerinin aşılmasındaki rolünü inceleyen araştırmalar yapılmalıdır. Ulusal ve uluslararası düzeydeki mevzuatın e-ihracat üzerindeki etkisini değerlendiren çalışmalar yapılarak, politika yapıcılara yol gösterici bilgiler sunulabilir. Bu öneriler, girişimcilerin e-ihracat süreçlerinde daha başarılı olmaları için gerekli adımları belirlemekte ve hem kamu hem de özel sektördeki paydaşlara yönelik somut çözüm önerileri sunmaktadır.

Kaynaklar

- Al-Weshah, G., Kakeesh, D. & Alhammad, F. (2022). "Entrepreneurial Marketing in Jordanian SMEs: Initiatives and Challenges". Sindakis, S. ve Aggarwal, S. (Ed.) *Entrepreneurial Rise in the Middle East and North Africa: The Influence of Quadruple Helix on Technological Innovation*, Emerald Publishing Limited, Leeds, 67-91. <https://doi.org/10.1108/978-1-80071-517-220221005>
- Bafra, T. (2019). Türkiye’de e-ticaret ve e-ihracat: Gelişim potansiyeli ve lojistik süreçler. *UTİKAD Yayınları*.
- Bilik, M. (2023). Analyzing challenges and opportunities in the e-commerce industry of Turkey. *İzmir İktisat Dergisi*, 38(4), 1138-1151. <https://doi.org/10.24988/ije.1262286>
- Canpolat, Ö., (2001). *E-Ticaret ve Türkiye’deki Gelişmeler*, Ankara: T.C. Sanayi ve Ticaret Bakanlığı Hukuk Müşavirliği.
- Cheah, L. & Huang, Q. (2022). Comparative carbon footprint assessment of cross-border e-commerce shipping options. *Transportation Research Record*, 2676(1), 584-595. <https://doi.org/10.1177/03611981211037249>.
- Chen, W. H., Lin, Y. C., Bag, A. & Chen, C. L. (2023). Influence factors of small and medium-sized enterprises and micro-enterprises in the cross-border e-commerce platforms. *Journal of Theoretical and Applied Electronic Commerce Research*, 18(1), 416-440. <https://doi.org/10.3390/jtaer18010022>
- Dalocchio, M., Lambri, M., Sironi, E. & Teti, E. (2024). The role of digitalization in cross-border e-commerce performance of Italian SMEs. *Sustainability*, 16(2). <https://doi.org/10.3390/su16020508>
- Delibal, Ö. (2019). Türk girişimcilerin e-ihracat faaliyetlerinde global elektronik pazaryerlerinde karşılaştıkları sorunlar ve mikro ihracat uygulaması. [*Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*]. Eskişehir Anadolu Üniversitesi.
- Demirdöğmez, M., Gültekin, N. & Taş, H. Y. (2018). Türkiye’de e-ticaret sektörünün yıllara göre gelişimi. *OPUS International Journal of Society Researches*, 8(15), 2216-2236. <https://doi.org/10.26466/opus.453147>
- ESCAP (2024). Cross-border e-commerce for SME exports: opportunities, challenges and policy recommendations. <https://repository.unescap.org/bitstream/handle/20.500.12870/6918/ESCAP-2024-RP-Cross-border%20e-commerce-SME-export.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (17 Temmuz 2024).
- Fan, Q. (2019a). An exploratory study of cross border e-commerce (CBEC) in China: opportunities and challenges for small to medium size enterprises (SMEs). *International Journal of E-Entrepreneurship and Innovation (IJEI)*, 9(1), 23-29. <http://doi.org/10.4018/IJEI.2019010103>
- Fan, Q. (2019b). Cross border e-commerce in China: What does this mean to Australian small to medium size enterprises (SMEs)? *Journal of Economics, Business and Management*, 7(2), 50-54. <http://doi.org/10.18178/joebm.2019.7.2.580>
- Gaweł, A., Mroczek-Dąbrowska, K. & Pietrzykowski, M. (2023). “Digitalization and Its Impact on the Internationalization Models of SMEs”. Adams, R., Gricchnik, D., Pundziene, A. ve Volkman, C. (Eds.) *Artificiality and Sustainability in Entrepreneurship*, FGF Studies in Small Business and Entrepreneurship. Springer, Cham, 19-41. https://doi.org/10.1007/978-3-031-11371-0_2
- Gedik, Y. (2021). E-ticaret: Teorik bir çerçeve. *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(1), 184-198.
- Gupta, T. & Bansal, S. (2019). Cross-border E-commerce Growth: Challenges and Opportunities in Emerging Markets. *European Journal of Advances in Engineering and Technology*, 6(2), 74-82.
- He, X. (2019). Digital entrepreneurship solution to rural poverty: Theory, practice and policy implications. *Journal of Developmental Entrepreneurship*, 24(01), 1950004. <https://doi.org/10.1142/S1084946719500043>
- Hidiroglu, D. (2021). Entrance level business strategies in export for beginner exporters: a field study in Turkey. *PressAcademia Procedia*, 13(1), 84-90. <http://doi.org/10.17261/Pressacademia.2021.1427>
- Irmak, E. (2023). Uluslararası Ticarete Dijitalleşme: E-Ticaret Kapsamında E-Ihracat. *The Journal of Social Science*, 7(14), 180-200. <http://doi.org/10.30520/tjsosci.1357354>
- Ji, M., Gao, X. & Liang, Y. (2023). Opportunities and challenges of cross-border e-commerce development cooperation between China and Southeast Asian countries—Based on the perspective of the entry into force of RCEP. *Academic Journal of Business & Management*, 5(13), 133-139. <https://doi.org/10.25236/AJBM.2023.051319>
- Jiang, L., Liu, S. & Zhang, G. (2022). Digital trade barriers and export performance: Evidence from China. *Southern Economic Journal*, 88(4), 1401-1430. <https://doi.org/10.1002/soej.12572>
- Kaiser, H. F. (1974). An index of factorial simplicity. *Psychometrika*, 39(1), 31-36.
- Kalinić, Z., Ranković, V. & Kalinić, L. (2018). Challenges in cross-border e-commerce in the European Union. *Krakow Review of Economics and Management*, 5(977), 159-170. <https://doi.org/10.15678/ZNUEK.2018.0977.0510>

- Kantarıcı, Ö., Özalp, M., Sezginsoy, C., Özaşkın, O. & Cavlak, C. (2017). Dijitalleşen dünyada ekonominin itici gücü: E-ticaret. *Tüsiad Yayınları: TÜSİAD-T/2017*, 04-587
- Kara, A. (2022). Türk kadın girişimcilerin uluslararası girişimci olma yönünde karşılaştıkları engeller ve fırsatlar: Malatya ili örneği. *[Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]*. Malatya İnönü Üniversitesi.
- Kara, M. & Coşkun, A. (2012). E-dış ticarete karşılaşılan sorunlar ve çözüm önerileri: Gıda sektörü örneği. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 33, 183-192.
- Karaboğa, K. & Güngör, M. A. (2021). "Cross-Border E-Commerce (E-Export) methods and problems encountered". Selda Ene (Ed.) *Current Marketing Studies and Digital Developments*, Lyon: Livre de Lyon, 73-96.
- Karlovskaya, S., & Chelombitko, A. (2024). Prospects for the development of cross-border e-commerce between Russia and China. *BRICS Journal of Economics*, 5(2), 45-63. <https://doi.org/10.3897/brics-econ.5.e119490>
- Katsikeas, S. C. & Morgan, R. E. (1994). Differences in perceptions of exporting problems based on firm size and export market experience. *European Journal of Marketing*, 28(5), 17-35.
- Kim, K., & Lim, G. G. (2021). Supporting cross-border e-commerce of micro entrepreneurs in developing countries: Export marketing strategy. *J. Theor. Appl. Electron. Commer. Res.*, 17(1), 199-211. <https://doi.org/10.3390/jtaer17010010>
- Kim, T. K. (2015). T test as a parametric statistic. *Korean Journal of Anesthesiology*, 68(6), 540-546. <https://doi.org/10.4097/kjae.2015.68.6.540>.
- Kim, T. K. (2017). Understanding one-way ANOVA using conceptual figures. *Korean Journal of Anesthesiology*, 70(1), 22-26. <https://doi.org/10.4097/kjae.2017.70.1.22>.
- Kimberlin, C. L. & Winterstein, A. G. (2008). Validity and reliability of measurement instruments used in research. *American Journal of Health-System Pharmacy*, 65(23), 2276-2284. <https://doi.org/10.2146/ajhp070364>.
- Kline, P. (2014). An easy guide to factor analysis. London: Routledge.
- Lakens, D. (2013). Calculating and reporting effect sizes to facilitate cumulative science: A practical primer for t-tests and ANOVAs. *Frontiers in Psychology*, 4, 863. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2013.00863>.
- Maku, O. A., Ishioro, B. O. & Asagba, V. E. (2023). Exchange rates and macroeconomic fundamentals in a small-commodity-export-dependent economy. *Innovations*, 72(02), 361-369.
- Mkenda, B. K. & Rand, J. (2020). Examining the ability of Tanzanian small and medium enterprises (SMEs) to increase their penetration into export markets. *Business Management Review*, 23(1), 79-102.
- Öksüz, M. S., Önden, A. & Eker, M. (2023). Türkiye'deki KOBİ'lerin Uluslararası E-Ticaret Pazarlarına Erişim Engelleri ve E-İhracatın Geleceği Üzerine Bir Araştırma. *JOEEP: Journal of Emerging Economies and Policy*, 8(2), 327-347.
- Özbek, T. (2017). Türkiye'de e-ticaret yapan işletmelerin sınır ötesi faaliyetlerini etkileyen faktörlerin incelenmesi. *[Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]*. Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi.
- Qi, X., Chan, J. H., Hu, J. & Li, Y. (2020). Motivations for selecting cross-border e-commerce as a foreign market entry mode. *Industrial Marketing Management*, 89, 50-60. <https://doi.org/10.1016/j.indmarman.2020.01.009>
- Rusachenko, J. (2020). Challenges of cross border e-commerce. *Oulu University of Applied Sciences International Business, Business Administration*.
- Saydam, S. G., & Civelek, M. E. (2022). Problems in cross-border e-commerce and development of cross-border e-commerce performance scale. *Journal of International Trade, Logistics and Law*, 8(1), 133-140.
- Satıcı, N. (2019). E-İhracatta lojistik uygulama ve modelleri. *[Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]*. İstanbul Bahçeşehir Üniversitesi.
- Shrestha, N. (2021). Factor analysis as a tool for survey analysis. *American Journal of Applied Mathematics and Statistics*, 9(1), 4-11. <https://doi.org/10.12691/ajams-9-1-2>.
- Şahbaz, U., Sökmen, A. & Aytaç, A. (2014). Türkiye'de E-İhracat Fırsatlar ve Sorunlar. *Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı (TEPAV)*.
- Tabachnick, B. G. & Fidell, L. S. (2013). Using multivariate statistics (6th ed.). Pearson.
- Taber, K. S. (2018). The use of Cronbach's Alpha when developing and reporting research instruments in science education. *Research in Science Education*, 48, 1273-1296. <https://doi.org/10.1007/s11165-016-9602-2>.
- Türkiye İhracatçılar Meclisi (TİM) (2019). E-İhracat ortak akıl çalışmayı. https://tim.org.tr/files/downloads/Strateji_Raporlari/E-ihracat_ortak_akil_calistay_raporu.pdf (17 Temmuz 2024)
- Valarezo, Á., Pérez-Amaral, T., Garín-Muñoz, T., García, I. H., & López, R. (2018). Drivers and barriers to cross-border e-commerce: Evidence from Spanish individual behavior. *Telecommunications Policy*, 42(6), 464-473. <https://doi.org/10.1016/j.telpol.2018.03.006>

- Vlachos, I. P. & Gutnik, S. (2016). Together we e-export: Horizontal cooperation among Austrian food companies in global supply chains and the role of electronic business tools. *International Journal of Information Systems and Supply Chain Management (IJISSCM)*, 9(1), 17-40. <https://doi.org/10.4018/IJISSCM.2016010102>
- Yalçın, Ö. (2016). Uluslararası pazarlara açılma yöntemleri ve e-ihracat uygulamaları. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. İstanbul Gedik Üniversitesi.
- Yılmaz, Ö. & Bayram, Ö. (2020). COVID-19 pandemi döneminde Türkiye’de e-ticaret ve e-ihracat. *Kayseri Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(2), 37-54. <https://doi.org/10.51177/kayusosder.777097>
- Zaheer, H., Breyer, Y. & Dumay, J. (2019). Digital entrepreneurship: An interdisciplinary structured literature review and research agenda. *Technological Forecasting and Social Change*, 148, 119735. <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2019.119735>

Yazar Katkıları: Fikir %50, %40 %10 katkıda bulunmuştur. Tasarımda %50, %30 ve %20. Denetleme %10, %50, %40'tur. Kaynakların toplanmasında %50, %30 ve %20. Veri toplanması ve/veya işlenmesi %60, %20 ve %20 katkı sağlamıştır. Analiz ve/veya yorum %30, %30 ve %40 oranında katkıda bulunmuştur. Literatür taramasında %40, %30 ve %30 katkı sağlamıştır. Yazının yazılması 1 %40, %40 ve %30 oranında katkıda bulunmuştur. Eleştirel incelemede ise %20, %50 ve %30.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazarlar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Etik Kurul Belgesi: 2024/24

Author Contributions: Concept %50, %40 %10 -; Design %50, %30 ve %20; Supervision%10, %50, %40'tur -Resources%50, %30 ve %20; Data Collection and/or Processing %60, %20 ve %20; Analysis and/or Interpretation %30, %30 ve %40; Literature Search %40, %30 ve %30; Writing Manuscript %40, %40 ve %30; Critical Review ise %20, %50 ve %30.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The authors declared that this study has received no financial support.

Ethical Committee Approval: 2024/24

‘Sarı’ Sendikacılık Temasının Türk Sineması’ndaki Yansımaları: Kuram ve Uygulama

The Reflections of ‘Yellow’ (Company) Union Theme in Turkish Cinema: Theory and Practice

Hasan YÜKSEL¹

(Sorumlu Yazar-Corresponding Author)

¹ Çankırı Karatekin Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, Çankırı Türkiye
hasanyukse137@gmail.com

Geliş Tarihi/Received: 16.2.2024

Kabul Tarihi/Accepted: 27.7.2024

Atf /Cite this article:

Yüksel, H. (2025). ‘Sarı’ Sendikacılık Temasının Türk Sineması’ndaki Yansımaları: Kuram ve Uygulama. *Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21, 141-158.

This article checked by

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Öz

Çalışmanın temel amacı, “söylem” analizi yöntemini kullanarak Türk Sineması’nda sarı sendikacılık konusunu işleyen filmleri betimsel/nitel anlamda analiz etmektir. Sanayi Devrimi’nden sonra çalışanların işveren karşısında haklı çıkar ve menfaatlerinin savunulması amacıyla yine bizatihi fabrikalarda kol gücüne dayalı olarak çalışanlar tarafından kurulan demokratik, politik ve ekonomik kitle örgütleri sendika olarak tanımlanmaktadır. İş piyasası içerisinde sendikalar, toplu pazarlıkların tarafı olması, yasama organına baskı yapması, işverenin sermayeden kaynaklı yetkilerini kısıtlaması, grev ve lokavta karar vermesi gibi nedenlerle bir “denge” unsuru niteliğindedir. Çalışanların menfaatlerinin kapital sahiplerine karşı tam anlamıyla savunulabilmesi için, sendikaların ‘bağımsız’ ve ‘tarafsız’ bir anlayışla hareket etmeleri gerekmektedir. Dolayısıyla sendikaların, doğrudan ya da dolaylı olarak başta devlet, sermaye sahipleri ve siyaset kurumundan bağımsız olmaları arzu edilmektedir. Şayet sendikalar, bahse konu bu üç kesimin güdümüne girer, bağımsız, tarafsız ve kendi öz çizgisinde politikalar geliştiremez ve üyelerinin menfaatlerini savunamaz ise sendika olma vasfını kaybetmekte ve sarı sendikaya dönüşmektedir. Dolayısıyla sarı sendikalar, çalışanların hak ve hukukunu savunmak yerine; devletin, sermayenin ya da siyasetin menfaatlerini savunmaktadırlar. Çalışmanın esas gayesi, Türk Sineması’nda sarı sendika temasını işleyen filmleri betimsel olarak analize tabii tutmaktır. Bu amaçla Türk Sineması’nda Karanlıkta Uyananlar (1965), Diyet (1974) ve Güneşli Bataklık (1977) filmleri seçilmiş olup, bu filmlerde sarı sendikacılık konusunun işlenme biçimi nitel düzlemde analiz edilmiştir. Yapılan nitel araştırma sonuçlarına göre, sarı sendikacılık teması ekseninde Karanlıkta Uyananlar (1965) filminde 6, Diyet (1974) filminde Hasan karakterine ait 9, Bilal Usta’ya ait 13 farklı söylem (öge), Güneşli Bataklık (1977) filminde ise 4 karşılıklı diyalog tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sendika, Sendikacılık, Sarı Sendika, Endüstri İlişkileri, Grev

Abstract

The primary objective of the study is to qualitatively analyze the cases of yellow union on the basis of Turkish Cinema and by means of “discourse” analysis method. Trade unions are defined as democratic, political, and economic as well as massive organizations that were established by man handling oriented labor in the factories in the aftermath of Industrial Revolution and for the purposes of protecting employees’ rights and interests against employers. Unions, in labor markets, are “equilibrium” on account of the fact that they are the sides of collective bargainings, they oppress legislative power, they restrict employers’ authority stemming from capital, and they decide upon strikes and lock outs. So as to defend the interests of employees against capital owners in an entire way, trade unions are to act in an ‘independent’ and ‘impartial’ manner. To put in another way, trade unions are to be independent from state, capital owners, and policy makers directly or indirectly. On condition that these sides mentioned subdue unions and if they do not make independent, impartial, and objective policies and they do not defend their members’ rights, then they will lose their union-oriented feature and they convert into yellow unions. Yellow unions advocate for expedience of state, capital owners, and policy makers instead of protecting employees’ rights coming from laws. The main point of the study is to qualitatively analyze the movies in Turkish Cinema that deal with this issue. Therefore, three movies from Turkish Cinema such as Those Awakening in the Dark (1965), Blood Money (1974), and Sunny Marsh (1977) were selected and the ways that the issue of yellow unions covered in these films were put into analyses in a qualitative manner. As a result of the qualitative research conducted and in correlation with yellow (company) unionism, six in the movie named Those Awakening in the Dark (1965), nine belonging to character Hasan and thirteen different utterances (statements) unveiled by Master Bilal in Blood Money (1974), four dialogues in the movie called Sunny Marsh (1977) were found out.

Keywords: Trade Union, Unionism, Yellow Union, Industrial Relations, Strike

Giriş

Sendika, çalışanların işveren karşısında haklı çıkar ve menfaatlerinin savunulması amacıyla yine çalışanlar tarafından kurulan ‘demokratik’ aynı zamanda ‘ekonomik’ ve ‘politik’ kitle örgütleri olarak tanımlanmaktadır (Topalhan, 2015: 62, 63). Dünyada ilk sendikalar, sanayileşmeye paralel olarak kurulmuşlardır. 19. yüzyılda sanayileşmenin neden olduğu olumsuz koşullar, ortaya çıkan kötü çalışma şartları, uzun çalışma süreleri, sefalet ücreti, sosyal güvence eksikliği vb. sorunsallar sendikalaşmayı adeta zorunlu kılmıştır. Dolayısıyla sendikalar, bir tercihin ötesinde zorunlulukların dayattığı bir sürecin doğal bir sonucu olarak gelişmiş ve bugünlere gelmiştir.

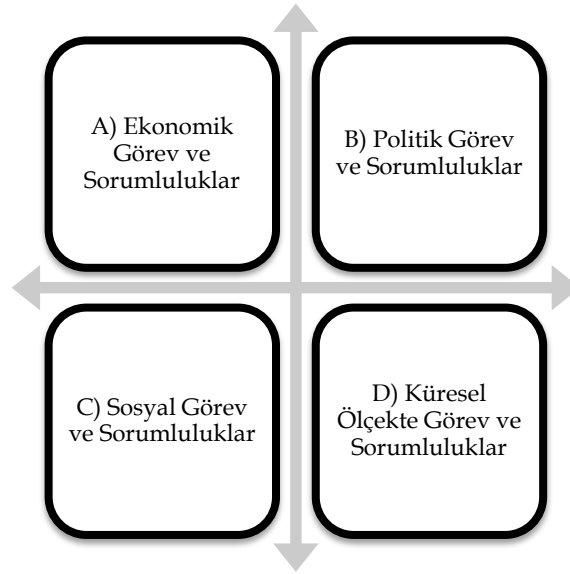
Hiçbir siyasi sistem veya rejimde sendikaların mutlak bağımsızlığından ya da tarafsızlığından söz etmek pek olası gözükme de sendikacılığın özünde “bağımsızlık” ve “tarafsızlık” yer almaktadır. Sendikalar, ancak ve ancak çalışma koşullarını çalışanlar lehine değiştirebildiği ve bu anlamda inisiyatif üretebildiği ve üstlenebildiği sürece ya da çalışma yaşamının problemleri alanlarına yönelik çözüm üretmek maksadıyla iktidar sahiplerine, sermaye tekellerine ve yasama organına baskı yapabildiği müddetçe var olma şansı bulurlar. Aksi durumda sendikalar, kitleleri harekete geçiremeyen ve organize olamayan “cılız bir ses” olarak kalacak ve varlıkları sorgulanır hale gelecektir. Bu bağlamda daha çok sosyalist (güdümlü) rejimlerde veyahut bir şekliyle sermaye sahibinin tahakkümünün oldukça baskın olduğu kapitalist sistemde varlığını devam ettiren ya da otokratik devlet anlayışıyla uyumlu bir biçimde çalışan ve faaliyet gösteren sarı sendikalar, bizatihi bu güç merkezlerinin güdümünde kalan sendikacılık anlayışına işaret etmektedir. O bakımdan sarı sendikalar, kâğıt üzerinde var olsalar dahi pratik hayatta herhangi bir aksiyon üstlenecek durumda değillerdir; çünkü “bağımlı” ve “taraflıdır”.

Çalışmada, Türk Sineması’nda sarı sendikacılık konusunun işlenme biçimi yine Türk Sineması’ndan örnekler verilmek suretiyle betimsel olarak analize tabii tutulacaktır. Bu amaçla çalışmada söylem analizi yöntemi kullanılmıştır. Çalışma, üç temel bölümden meydana gelmektedir. Birinci bölümde, sendikacılığın ortaya çıkış felsefesi ve gelişiminden yola çıkılarak dünyada ve Türkiye’de sendikacılığın temel mantığına, tarihsel ve hukuksal arka planına değinilmiş olup, ikinci bölümde iktisadi sistemler içerisinde sarı sendikacılık konusu tartışılmıştır. Çalışmanın son bölümünde ise Karanlıkta Uyananlar (1965), Diyet (1974) ve Güneşli Bataklık (1977) adlı somut filmler üzerinden sarı sendikacılığın beyaz perdeye yansıtılma biçimi üzerinde durulmuştur.

1. Literatür Taraması

1.1. Sendika Kavramı

Kategorik olarak işçi (i), işveren (ii) ve kamu görevlileri (iii) olmak üzere üç başlık altından incelenen sendikalar, genel itibarıyla çalışanların hak, çıkar ve menfaatlerini sermaye ve dolayısıyla güç sahibi işverene karşı korumak maksadıyla kurulan kitle örgütleri olarak tanımlanmaktadır (Tokol, 2014: 76-97). Sidney ve Beatrice Webb’e (1965) göre sendika, ücretli çalışanların çalışma koşullarını iyileştirmek ve kendi lehlerine dönüştürmek amacıyla kurulan örgütlerdir (Webb ve Webb, 1965: 1). Dankert (1948) sendikayı, toplu pazarlık ve kolektif eylem yoluyla üyelerinin sosyal ve ekonomik statülerini koruyan ve geliştiren daimî bir organizasyonel yapı şeklinde ifade etmektedir (Dankert, 1948: 1). Cole’a (1955) göre ise sendika, çalışanların günlük işleriyle ilintili olarak onların haklı çıkar ve menfaatlerini koruyan ve geliştiren ve belirli bir işkolu ya da meslekte kurulan işçi birlikleri olarak tanımlanmaktadır (Cole, 1955: 13). 2012 tarihli ve 6356 sayılı Sendikalar ve Toplu İş Sözleşmesi Kanunu’nda sendikanın tanımı yapılırken işçi ve işverenlere dair herhangi bir kategorik ayırım yapılmamıştır. 6356 sayılı Kanun’da “*işçilerin veya işverenlerin çalışma ilişkilerinde, ortak ekonomik ve sosyal hak ve çıkarlarını korumak ve geliştirmek için en az yedi işçi veya işverenin bir araya gelerek bir işkolunda faaliyette bulunmak üzere oluşturdukları tüzel kişiliğe sahip kuruluşlar*” sendika olarak nitelendirilmektedir (2012 tarih ve 6356 sayılı Sendikalar ve Toplu İş Sözleşmesi Kanunu, md. 2/ğ). Sendika, farklı ülkelerde farklı çağrışımlara neden olmaktadır. Örneğin; İngiltere, ABD, Almanya gibi bazı ülkelerde sendikalar, sadece işçi örgütlerini nitelemek maksadıyla kullanılırken Türkiye ve Fransa gibi ülkelerde ise hem işçi hem de işveren örgütlerini kastetmek düşüncesiyle ele alınmaktadır (Tokol, 2014: 76).

Şekil 1: Sendikaların Müşterek Görev ve Sorumlulukları

Kaynak: Sinha, Sinha, ve Shekhar, 2009: 15.

Her bir ülkenin siyasi ve iktisadi kurum ve kurallarının içerisinde faaliyet gösteren örgütler olarak sendikaların temel özellikleri, örgütlenmeye dair geliştirdikleri stratejileri ve hatta amaçları buldukları ülkenin kendine özgü tarihi geçmişini yansıtmaktadır. Dolayısıyla her bir ülkenin iktisadi yapısı, politik geçmişi, siyasi kültürü ve ideolojik çizgisi birbirinden farklı olduğu için sendikaların da bahse konu bu çeşitlilikten etkilenmemesi düşünülemez (Phelan, 2007: 12). Ve/fakat lokal ya da küresel ölçekte faaliyet gösteren her bir sendikanın yer aldığı menşei ülkelere bakılmaksızın ortak ekonomik, politik, sosyal ve uluslararası faaliyetlerinin ve görevlerinin de bulunduğu göz ardı edilmemelidir. Ülkeler ve sendikalar farklılaşsa dahi bahse konu bu müşterek faaliyetler değişmemekte ve kalıcılığını korumaktadır. Sendikaların ortak ekonomik faaliyetleri (a) arasında toplu pazarlık, grev, boykot, gösteri gibi birtakım yöntemler kullanarak işveren üzerinde ekonomik düzlemde baskı kurmak yer almaktadır. Politik (b) düzlemde ise sendikalar; çalışanları siyasi olarak eğitmek, siyasi partiler kurmak ya da kurdurmak suretiyle siyasi gücü ve etkinliği ele geçirmek ya da işçi sınıfına sempatik bakan siyasi parti aday/adaylarını desteklemek, yasama organını etkilemek amacıyla lobi faaliyetlerine devam etmek, tavsiye niteliğinde kararlar alan kurum ve kuruluşlarda çalışanları temsil etmek ve bu kuruluşların faaliyetlerine katılmak, çalışanlar arasında devrimciliği ve militanlığı sürekli tahkim etmek, işçi sınıfının çıkarları aleyhine çıkartılan hükümet kararlarını ve önlemlerini protesto etmek şeklinde farklı görevler üstlenmektedir. Sendikaların sosyal (c) faaliyetleri ise çalışanların eğitim planlarını başlatmak ve geliştirmek, refahı ve karşılıklı sigorta gibi rekreasyonel faaliyetleri organize etmek, grev ve ekonomik kriz dönemlerinde çalışanlarına maddi ve maddi olmayan birtakım yardımlar yapmak, kooperatifler kurmak ve yönetmek, çalışanların barınma imkânlarını geliştirmek, toplum hizmeti şeklinde gerçekleşen sosyal sorumluluk projelerine katılmak, kültürel faaliyetler organize etmek, sosyal refah programları gibi hükümet merkezli kurum ve kuruluşlarla işbirliği yapmak şeklinde sıralanabilir. Uluslararası Çalışma Örgütü içerisinde işçi sınıfını temsil etmek ve bu örgütün küresel faaliyetlerinin bir parçası olmak, işçi sınıfı arasında birlik ve beraberlik oluşturmak amacıyla Dünya Sendikalar Federasyonu, Uluslararası Sendikalar Konfederasyonu, Uluslararası Sendika Sekreteriyaları arasındaki işbirliklerini güçlendirmek, ihtiyaç halinde diğer ülke çalışanlarına maddi ve maddi olmayan yardımlarda bulunmak ise sendikaların küresel ölçekli (d) görev ve sorumlulukları arasında yer almaktadır (Sinha, Sinha, ve Shekhar, 2009: 15).

1.1.1. Dünyada Sendikacılığın Ortaya Çıkışı ve Gelişimi

Hiç şüphesiz, sendikalar, dünya tarihini değiştiren sanayileşmenin iş piyasalarında meydana getirdiği köklü değişime bir ‘tepki’ olarak doğmuşlardır. Nitekim sanayileşme, çalışma düzeni ve sistematliğini temelinden değiştirerek çalışanlar için modern köle pazarlarının kuruluşuna öncülük etmiştir. Ayrıca Fransız Devrimi’nin neden olduğu ve “Bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler. Dünya kendi kendine yürür.” şeklinde özetlenebilecek “liberal devlet” anlayışı iktisadi anlamda liberalizmi beraberinde getirerek, devlet müdahalesinin olmadığı yeni ekonomik düzenin temellerinin atılmasına zemin hazırlamıştır (Mahiroğulları, 2013: 5, 6). O açıdan sendika bir kavram olarak, ilk defa sanayileşmeye kaynaklık eden İngiltere’de “bir şehir veya bölgede işçilerin genel çıkarlarını korumak için kalfalar arasında kurulup, geliştirilen dostluk örgütlerinin ortak eylemlerini anlatmak amacıyla kullanılmıştır.” Aradan geçen zaman içerisinde işçilerin meslek örgütleri “sendika odalarına”

dönüşmüş olup; sendikalar, bugünkü anlamını ise ancak 1839 yılında kazanabilmiştir (Tokol, 2014: 76).

18. yüzyılın sonlarına doğru, işçiler insanca çalışma hakkı elde etmek ve Sanayi Devrimi'nin getirmiş olduğu kötü çalışma koşullarına ve uzun çalışma sürelerine kolektif bir tepki göstermek amacıyla küresel ölçekte ilk örgütlenme girişimlerini gerçekleştirmiş ancak İngiltere'de 1799 ve 1800'de çıkarılan 'Birleşme Yasası', Fransa'da 1701 yılında yürürlüğe sokulan 'Chapelier Yasası' ve Almanya'da 1845'te çıkartılan 'Meslekler Nizamnamesi' ile koalisyon yasakları getirilmiş ve böylece örgütlenme girişimleri engellenmeye çalışılmıştır (Mahiroğulları, 2013: 7). Örgütlenme girişimleri engellenen işçi sınıfı meslek ve dayanışma sandıkları kurmuş ve bu yardım sandıkları sayesinde sosyo-ekonomik anlamda iyileşmeler sağlanmış ve/fakat uzun yıllar örgütlenme ve sendikacılık konusunda somut bir ilerleme gerçekleştirilememiştir. Bu nedenle işçiler uzun süre işverenler tarafından sefalet ücreti karşılığında çalışmaya mecbur bırakılmışlardır. Alman edebiyatçı Gerhart Hauptmann'ın ifadesiyle "Bıçak kemiğe dayanmış", Lyonlu ipek işçilerinin "Ya çalışarak yaşamak! Ya da mücadele ederek ölmek!" şeklindeki sloganından da anlaşıldığı kadarıyla işçiler için örgütlenme dışında başka bir seçenek kalmamıştır (Mouriaux, 1992: 13'den alıntılan Mahiroğulları, 2013: 7). Çalışma yaşamında kendini iyiden iyiye hissettiren kötü çalışma koşulları, uzun çalışma süreleri ve düşük ücret düzeyleri işçi tarafında 'sınıf bilincinin' oluşmasına katkı sağlamış ve Avrupa'da geniş ölçekli grevler yapılmış (Uçkan ve Kağnıcıoğlu 2008: 94), hatta 1830 ve 1848 tarihinde meydana gelen iki ayaklanma ile Fransa ve Almanya özelinde çok sayıda işçi hak arama mücadelesini sürdürmenin bedelini canları ile ödemek durumunda kalmışlardır. Bu olay sonrası piyasa ekonomisi ve liberal ekonomik düzenin temsilcileri çalışma hayatını yasalarla düzenlemek ve çalışanlara sendika haklarını vermek durumunda kalmışlardır. O nedenle Sanayi Devrimi sonrası koalisyon yasaklarını kaldıran ilk ülke İngiltere olmuştur. İngiltere'de sendika hakkı 1824'te, Amerika Birleşik Devletleri'nde 1842'de, Almanya'da ise 1869'da verilmiştir. Örgütlenme hakkının en geç verildiği ülkelerden birisi olan Fransa'da ise 1864 yılında çıkan Kanun ile koalisyon yasakları kaldırılmış ancak 1884 yılında yürürlüğe giren Waldeck Rousseau Kanunu ile işçiler sendikal anlamdaki haklarını elde edebilmişlerdir. Örgütlenme hakkını en geç tanıyan ülke kategorisi içerisinde yer alan İtalya'da ise bu haklar 1899 yılında çalışanlara verilmiştir. O bakımdan Batı'da ve Kıta Avrupası'nda sendikal hakların işçi sınıfının canı pahasına ve uzun yıllar gerçekleştirdiği mücadeleler neticesinde elde ettiği mutlak surette vurgulanmalıdır (Mahiroğulları, 2013: 7, 8).

Koalisyon yasaklarının kaldırılmasının ve sendikaların hukuki örgütler olarak tanınmasının ardından işçiler öncelikle "meslek" sendikalarını sonrasında ise "işkolu" sendikalarını kurmuşlardır. 19. yüzyılın sonlarına doğru federasyon ve konfederasyon düzeyinde üst örgütlenmeler kurulmaya başlamış ve örgütlenme anlayışı hız kazanmıştır. Bu bağlamda İngiltere'de 'Sendikalar Kongresi' (TUC), İtalya'da 'İtalyan Genel İş Federasyonu' (CGIL), Almanya'da 'Alman Sendikalar Birliği' (DGB), Amerika Birleşik Devletleri'nde 'Amerikan İşçi Federasyonu' (AFL), Fransa'da ise 'Genel İş Federasyonu' gibi üst örgütlenmeler ortaya çıkmıştır (Mahiroğulları, 2013: 8). 20. yüzyılın ilk çeyreğine doğru sendikacılıkta yeni gelişmeler yaşanmış olup, özellikle toplu pazarlık hakkının elde edilmesi sendikacılığa ayrı bir dinamizm kazandırmıştır. Ayrıca 1929 Ekonomik Krizi'nin ortaya çıkardığı iktisadi yıkımı minimize etmeye ve toplam talebi arttırmaya dönük olarak Amerika'da devlet müdahalesini savunan Keynezyen ekonomi politikalarının ve "New Deal" anlayışının uygulamaya geçmesi ile birlikte 1973 tarihli Petrol Krizine kadar devam edecek olan sendikacılığın altın çağı başlamıştır (Mahiroğulları, 2013: 9). Ancak 1980'li yıllardan sonra neoliberalizm ve küreselleşmeye bağlı olarak gelişen standart dışı çalışma biçimlerindeki artış nedeniyle sendikaların etkinliklerinde ve toplu pazarlık kapsamına giren çalışan sayısında önemli ölçüde gerilemeler gözlenmiş, güvencesiz çalışmaya bağlı olarak çalışan yoksulluğunda bir hayli artışlar meydana gelmiş, sendika üyeliklerinde ve sendika yoğunluklarında kayda değer azalmalar gerçekleşmiştir. Özelleştirmeler, toplu pazarlığın düzeyinin ulusal ya da işkolundan işletme ya da işyerine kayması olarak ifade edilen âdem-i merkezileşme ve esnek çalışma pratikleri işçi sınıfını işveren karşısında iyiden iyiye savunmasız hale getirmiştir. Küreselleşmenin ve neoliberalizmin yıkıcı etkisine rağmen sendikalar, tüm dünya genelinde bugün dahi varlıklarını sürdürmeye çalışmakta ve çalışanların çıkar ve menfaatlerini işverene karşı savunmaya devam etmektedir (Tokol, 2014: 76).

1.1.2. Türkiye'de Sendikacılık ve Hukuki Altyapısı

Cumhuriyet öncesi dönemde Türkiye'de, Batı'nın aksine kitlesel bir işçi sınıfı oluşmamasına rağmen doktrinde Türk sendikacılığının gelişimi Cumhuriyet öncesi (i) ve sonrası (ii) olmak üzere iki başlık halinde incelenmektedir. Her ne kadar bugünkü anlamıyla kurumsal bir işçi örgütüne rastlanmasa da sanayileşmeyi ve dolayısıyla Türk sendikacılığını sadece Cumhuriyet sonrası dönemle izah etmek, bütünü parçalarını anlamak adına eksik bir adım olarak nitelendirilmektedir. O nedenle, sendikacılığı Cumhuriyet öncesi ve sonrası biçiminde bütüncül bir bakış açısıyla ele almak daha doğru bir tercih olacaktır. Farklı kaynaklarda birçok farklı sınıflandırma mevcut olmakla birlikte bu çalışmada, Cumhuriyet öncesi dönemde sendikal faaliyetler; Ahilik Teşkilatları (i), Lonca Sistemi (ii), sosyalizm ve sosyalizm eksenli oluşumlar (iii), Osmanlı Amele

Cemiyeti (iv), Tatil-i Eşgal Kanunu (v) başlıkları altında incelenirken; Cumhuriyet sonrası dönem ise 1923-1946 (i), 1946-1960 (ii), 1960-1980 (iii), 1980 ve sonrası (iv) dönem şeklinde dört farklı kategoride ele alınmıştır (Mahiroğulları, 2011: 141-247; Tokol, 2014: 87-97; Yüksel, 2014: 52-59; Balcı, 2020: 94-109; Hekimler, Kağnıcıoğlu ve Çelik, 2014: 161-172).

Cumhuriyet öncesi dönemde, Ahilik ve lonca teşkilatları gerek esnaflar gerekse çalışanlar arasında bir dayanışma ortaya koyması nedeniyle sendika benzeri oluşumlar şeklinde değerlendirilmektedir. Özellikle Ahi teşkilatları tarafından sosyal risklerin tazmini amacıyla kurulan “teavün sandıkları” bahse konu bu örgütlenmeleri sendikalara yaklaştırmaktadır (Ören, 2011: 132, 133). Kapitalizme tepki olarak doğan ve kumanda ekonomisini savunan sosyalist akım da Cumhuriyet öncesi dönemde Osmanlı coğrafyasında bu değerler ekseninde hareket eden sendikaların veya sendika benzeri yapıların temerküz etmesine olanak sağlamıştır. Çalışma yaşamına ilişkin sorunların ancak işçi sınıfının örgütlenmesiyle çözümlenebileceğini savunan sosyalist öğretisi, Ameleperver Cemiyeti (1871), (Yüksel, 2014: 57) Osmanlı Amele Cemiyeti (1894), Terakki Sanayi Cemiyeti, Osmanlı Sanatkarlar Cemiyeti (1910), Terzi Amelesi İttihat Cemiyeti (1911), Beynelmille İşçiler İttihadı (1920),¹ İstanbul Umum Amele Birliği (1922)² vb. sendikal oluşumların kuruluşuna zemin hazırlamıştır (Mahiroğulları, 2011: 141-146). Diğer taraftan, 1936 yılına kadar yürürlükte kalan ve II. Meşrutiyet’in ilanı sonrasında ve 1909 yılında çıkartılan Tatil-i Eşgal Kanun’u (Ökçün, 1932: xi) ile İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından Osmanlı coğrafyasındaki tüm grevler yasaklanmış ve sendikal faaliyetler tamamen askıya alınmıştır. Yine Kanun’un 8. maddesine göre kurulu bulunan sendikaların tümü feshedilmişlerdir (Doğan, 2012: 282).

Daha önce de ifade edildiği üzere, Cumhuriyet sonrası dönemde Türk sendikacılığı 1923-1946 (i), 1946-1960 (ii), 1960-1980 (iii), 1980 ve sonrası olmak üzere dört başlık altında ele alınmaktadır (Tokol, 2014: 87-97; Yüksel, 2014: 52-59; Hekimler, Kağnıcıoğlu ve Çelik, 2014: 161-172; Mahiroğulları, 2011: 141-247). 1924 Anayasasının Türk vatandaşlarına toplanma ve dernek kurma özgürlüğünü tanıması (1924 AY, md. 70), 1926 yılı itibarıyla yasal olarak kabul edilen Türk Medeni Kanunu’nun dernek kuruluşunu “serbestiyet” ilkesine göre yeniden tanımlaması (Hekimler, Kağnıcıoğlu ve Çelik, 2014: 161), 1926 yılında yürürlüğe giren 818 sayılı Borçlar Kanunu’nda toplu iş ilişkilerine yönelik *umumi mukavelenin* düzenlenmesi (1926 tarih ve 818 sayılı Borçlar Kanunu, md. 316 ve md. 317), 1938 tarihli ve 3512 sayılı Cemiyetler Kanunu’nda “sınıf esasına dayalı cemiyet kurulamayacağı” biçimindeki madde (Mahiroğulları, 2011: 150, 151) 1923-1946 döneminde Türk sendikacılığına damga vuran temel gelişmeler arasında değerlendirilmektedir. Sendikacılık bağlamında 1946-1960 döneminin en temel özelliği 1938 tarihli Cemiyetler Kanunu’nda 1946 yılı itibarıyla yapılan değişiklik ile “*Sınıf esasına dayalı cemiyet kurulamaz.*” hükmünün kaldırılması (Mahiroğulları, 2011: 151) ve 1947 tarihli ve 5018 sayılı İşçi ve İşveren Sendikaları ve Sendika Birlikleri Hakkında Kanun’un çıkarılmasıdır. Kanunla, sendikacılıkta yasaklama ya da sınırlama yerine düzenleme yoluna gidilmiştir. İşçi sendikası ve işveren sendikası şeklinde ayırım yapılmamış ve her iki sendikacılık türüne ilişkin düzenlemeler de tek bir kanun çatısı altında toplanmıştır (1947 tarihli ve 5018 sayılı İşçi ve İşveren Sendikaları ve Sendika Birlikleri Hakkında Kanun, md. 1). Yine bu dönemde, 1952 tarihinde Türkiye’nin ilk işçi konfederasyonu olan TÜRK-İŞ kurulmuştur (Hekimler, Kağnıcıoğlu ve Çelik, 2014: 165). 1960-1980 döneminin sendikacılıkla ilgili en temel gelişmesi ise hiç kuşkusuz 1963 tarih ve 274 sayılı Sendikalar Kanunu ile yine aynı tarih ve 275 sayılı Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu’nun çıkarılmasıdır. Ayrıca bu dönemde, 1967 yılı itibarıyla Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (DİSK), 1970 yılında Milliyetçi İşçi Sendikaları Konfederasyonu (MİSK), 1976’da ise Hak-İşçi Sendikaları Konfederasyonu (HAK-İŞ) kurulmuştur (Hekimler, Kağnıcıoğlu ve Çelik, 2014: 165-168). 1980 sonrası dönemde neoliberalizm ve küreselleşme ile birlikte sendikaların etkinlikleri azalmasına rağmen 1983 tarih ve 2821 sayılı Sendikalar Kanunu ile 1983 tarih ve 2822 sayılı Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunları çıkarılmıştır. Ayrıca bu dönemde, 2001 tarihli ve 4688 sayılı Kamu Görevlileri Sendikaları Kanunu çıkartılmış olup, Türkiye Cumhuriyeti siyasi tarihinde kamu görevlilerine ilk defa sendika kurma, sendikaya üye olma ve sendikal faaliyetlere katılma hakkı tanınmıştır. 12 Eylül 2010 tarihinde yapılan referandumla 4688 kapsamında Kamu Görevlilerine tanınan sendikalaşma hakkı genişletilmiş ve kamu görevlilerine toplu pazarlık yapma ve toplu iş sözleşmesi akdetme hakkı da verilmiştir. 2012 tarihinde ise günümüzde halen yürürlükte olan 6356 sayılı Sendikalar ve Toplu İş Sözleşmesi Kanunu çıkartılarak sendika ve toplu pazarlık kanunları yine tek bir çatı altında toplanmıştır (Hekimler,

¹ Beynelmille İşçiler İttihadı (1920) Marksist eğilimli bir üst örgüt olarak 1920 yılında İstanbul’da kurulmuş federatif nitelikli bir işçi örgütlenmesidir. Birliğin çatısı altında Beynelmille Bira İşçileri İttihadı, Beynelmille Deniz İşçileri İttihadı, Beynelmille Marangoz İşçileri İttihadı bulunmaktadır. Yaklaşık olarak 4.000 üyesi bulunan Birlik üyelerinin büyük bir kısmını azınlık kimliğine sahip işçiler oluştururken, üyelerin 1.000’i de Türklerden meydana gelmektedir (Mahiroğulları, 2011: 143).

² İstanbul Umum Amele Birliği (1922), İzmir İktisat Kongresi (17 Şubat-4 Mart 1923) düzenlenmeden önce “Milli Türk Ticaret Birliği’nin” öncülüğüyle ve 50 işçinin çabasıyla 20 Aralık 1922 tarihinde İstanbul’da kurulmuştur. Birliğin ilk genel başkanı ise Türk Çalışma Cemiyeti Azası Mehmet Nurettin Bey’dir (Mahiroğulları, 2011: 144).

Kağnıcıoğlu ve Çelik, 2014: 169-173).

1.2.Sendikacılıktan Maksat: Toplu Pazarlık, Grev ya da Grev Dışı Yollar ile Çalışma Koşullarını Çalışanlar Lehine Değiştirmek

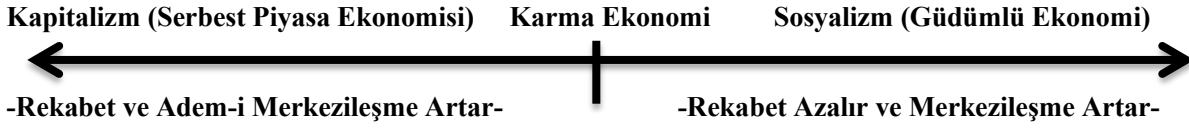
Sendikacılığın esas amacı, toplu pazarlık yetkisi almak suretiyle işverenle toplu pazarlık masasına oturarak işverenin yetkilerini kısıtlamak ve çalışma koşullarını işçi lehine değiştirecek bir toplu iş sözleşmesini akdetmektir. Bu yönüyle Zaim'e (1997) göre toplu pazarlık, *“işveren ile sendika mümessilleri arasında istihdamın müddeti ile şartları, özellikle ücret, iş müddeti ve çalışma şartları hususunda bir antlaşmaya varmak gayesiyle yapılan bir seri müzakere ve bu müzakereler sonunda taraflarca kabul edilen prensip ve şartların tatbikini ihtiva eden müessesevi ve dinamik bir vetire (süreç)”* (Zaim, 1997: 313) iken 6356'ya göre toplu iş sözleşmesi ise *“iş sözleşmesinin yapılması, içeriği ve sona ermesine ilişkin hususları düzenlemek üzere işçi sendikası ile işveren sendikası veya sendika üyesi olmayan işveren arasında yapılan sözleşmeyi”* nitelemek için kullanılan bir terimdir (2012 tarih ve 6356 sayılı Sendikalar ve Toplu İş Sözleşmesi Kanunu, md. 2/h). O bakımdan toplu pazarlık, işçi ve işveren taraflarının çalışma ilişkilerine yönelik olarak gerçekleştirdikleri müzakerelerin tümünü kapsamakta iken toplu iş sözleşmesi ise tarafların antlaşma sağlaması durumunda imzaladıkları kolektif bir iş sözleşmesi biçimidir. Kısacası toplu pazarlık bir süreç, toplu iş sözleşmesi ise bahse konu sürecin çıktısıdır. Toplu pazarlık vasıtasıyla işçi ve işveren tarafları arasında anlaşmanın sağlanamaması ya da olası bir uyuşmazlığın ortaya çıkması durumunda sendikalar öncelikle uzlaştırma, arabulucu ya da yüksek hakem (tahkim) gibi barışçıl çözüm yöntemlerini denemek sonrasında ise grev veya lokavt şeklinde sıralanabilecek mücadeleci çözüm yollarına başvurmak durumunda kalmaktadırlar (Topalhan, 2015: 167-202). İlâveten sendikalar, çalışma koşullarını kendi lehlerine değiştirmek ve işverenin çalışma ilişkilerinde gücünü kısıtlamak amacıyla grev dışı eylemler de gerçekleştirebilmektedirler. Bu eylemler, “mali zarar veren eylemler” (a), “işyerini sahiplenme” (b), “işverene yönelik” (c), “kamuoyuna yönelik” (d), “işçinin kendisine dönük eylemler” (e) ve “siyasi partilere yönelik” (f) olmak üzere altı başlık altında toplanabilir. Mali zarar veren eylemler, üretimi ya da satışı durdurma, işi yavaşlatma ya da bırakma; işyerini sahiplenme ise toplu yürüyüş, oturma eylemi, işyerini terk etmeme veya işgal biçiminde olabilmektedir. İşverene yönelik eylemler içerisinde gösteri, yürüyüş vs. yer alırken basın açıklaması, miting, protesto ve suç duyurusunda bulunma kamuoyuna yönelik eylemlerin esasını oluşturmaktadır. İşçinin kendisine yönelik eylemlerin kapsamını ölüm orucu, açlık grevi ve intihar girişimleri çizerken, siyasi partilerin il ve ilçe teşkilatlarına yürüyüş siyasi partilere dönük eylemlerin temeli niteliğindedir (Çetık ve Akkaya, 1999: 194). Dolayısıyla gerek toplu pazarlık gerek grev ya da grev dışı yöntem ve usullerle sendikalar, bir taraftan çalışanların çıkar ve menfaatlerini işverene karşı korurken öte yandan çalışma koşullarını çalışanlar lehine değiştirmeyi amaçlamaktadır.

2.Sarı Sendikacılık ve Temel Özellikleri

Sarı sendikacılık, işveren güdümünde hareket eden ve sendikacılık faaliyetleri boyutuyla işveren lehine tavır alan sendikacılık anlayışını ifade etmektedir (Bayraktar, 2006: 214). En alt kademedeki çalışanlarından en üst kademedeki yöneticilerine varana kadar işveren yanlısı; sermaye, siyaset ya da devletle bir biçimde ilişkili veya bağlantılı, bahse konu bu üç kesimin çıkarlarını üyelerinin çıkarlarının üstünde tutan, üyelerinin sorunlarıyla ilgilenmekten ziyade; onlarla arasına mesafe koyan ya da onların sorunlarıyla “ilgileniyormuş gibi yapan” sahte sendikacılık anlayışıdır (Yılmaz, 2015: 110, 114). Sarı sendikacılık, bir nevi çalışanları sendikasızlaştırma ya da sendikalaşmadan uzak tutma çabalarının sonucu olarak gelişmiştir (Jacoby, 1989: 19). Bu sendikacılık anlayışının özünde sendikalara yönelik dışarıdan ve doğrudan bir müdahale söz konusudur ki bu durum sendikaların asıl görevini yerine getirmesini engellemekte, bağımsızlıklarına ve tarafsızlıklarına gölge düşürmektedir (Fields ve Thacker, 1992: 439). Bağımsızlığın ve tarafsızlığın olmadığı ayrıca sendikaların özgürce hareket edemedikleri bu tarz yapılarda sendikalar ‘göstermelik’ faaliyetlerde bulunan ve örgütlenmeyi özünden kopartarak “de facto” hale getiren unsurlara dönüşmektedir. Dolayısıyla bu durum mevcut çalışanları sendikalardan uzaklaştırmakta, iş piyasasında sendika üyeliklerinin ve yoğunluklarının azalmasına sebep olarak sendikalar ile çalışanlar arasına kalın duvarların örülmesine zemin hazırlamakta ve sendikaların çalışma yaşamında gerçekten bir şeyleri değiştirebileceklerine yönelik izlenimi tamamıyla yok etmektedir (Gullett ve Whisenhunt, 1984: 82). Özgürlük ve tarafsızlıktan yoksun sarı sendikalarda işçi lehine kararlar alınabilmesi amacıyla istenilen düzeyde lobi çalışması yapılmamakta, bu doğrultuda yasama organı ya da işletme yönetimi üzerinde gerektiği kadar baskı kurulamamakta ve işveren karşısında caydırıcı bir güç olarak hareket edilememektedir. O nedenle sarı sendikacılığın egemen olduğu siyasi ve iktisadi bir sistemde sendikaların asıl görevlerini icra etmeleri ve çalışanlar lehine hareket etmeleri olası değildir (Seager, 1923: 6, 7). Tüm bu açıklamalardan yola çıkarak sarı sendikacılığın bizatihi örgütlenmeyi baltalayan ve özellikle sermaye sahipleri, işverenler ya da devlet otoritesi gibi kesimlerce çalışma hayatında kolektif düşünce anlayışının etkisini azaltan bir mekanizma olarak kasıtlı bir biçimde kullanıldığı kanısına ulaşmak pekâlâ mümkündür (Cooper ve Patmore, 2009: 1). Çalışmada sarı sendikacılık; sosyalizm, kapitalizm ve karma ekonomik model

şeklinde gruplandırılan iktisadi sistemler içerisinde analiz edilecek, sosyalist rejimlerde devlet güdümünde sürekli kumanda edilen ve yönlendirilen; kapitalist sistemlerde sermayenin tekelinde tutulan, karma ekonomik rejimlerde ise bir biçimde siyasetin ilgi alanına giren veya iktidar sahipleri tarafından manipüle edilen bir araç olarak değerlendirilecektir.

Şekil 2: Ekonomik Sistemler ve Genel Özellikleri

Kaynak: Eğilmez, 2019: 108.

3. İktisadi Sistemler ve Sarı Sendikacılık

İktisadi sistemler temelde sosyalizm, liberal kapitalist düzen ve karma ekonomik model olarak üç grupta ele alınmaktadır. Adı geçen tüm bu rejimlerin sosyal, iktisadi ve politik sorunlara bakış açıları birbirlerinden tamamen farklıdır ve bu durumun doğal bir sonucu olarak da bu sorunlara yönelik çözüm önerileri de birbirlerinden farklılıklar arz etmektedir (Dinler, 2018: 18). Her bir rejimin öncelikleri ve hassasiyetleri, iş piyasalarını da toplumsal güç odaklarının (devlet, sermaye, siyaset) müdahalelerine açık hale getirmekte ve ne yazık ki, sendikacılığı da doğal mecrasından çıkartarak bu merkezlerin güdümüne sokmaktadır. Sosyalist rejimlerde sendikaların, devletin güdümüne girme ihtimali söz konusuysen, kapitalist sistemlerde ise sermayenin araçları haline gelme olasılıkları oldukça yüksektir. Diğer taraftan karma ekonomik modelin uygulandığı karma rejimlerde ise sendikalar, siyaset kurumunun aparatı gibi hareket ederek bağımsızlık ve tarafsızlıklarını kaybedebilir ve dolayısıyla sarı sendikalara dönüşebilir. Şimdi, tüm bu rejimlerin sarı sendikaya neden oluş biçimleri üzerinde duralım.

3.1. Sosyalist Rejimlerde Sarı Sendikacılık (Devlet Güdümünde Sendikacılık): Sosyalizm; emek, sermaye, doğal kaynaklar biçiminde sıralanan üretim araçlarının (faktörlerinin) mülkiyetinin kamuya ait olması gerektiğini savunan ve bahse konu bu araçların kârdan ziyade ‘sosyal fayda’ amacı güdümlük işletilmesine dayanan siyasi ve iktisadi sisteme denir (Eğilmez, 2019: 107). Kapitalizmle taban tabana zıt özelliklere haiz ve kapitalizme karşıt bir hareket olarak ortaya çıkan sosyalizm; ulusal ve merkezi planlamaya, toplumsal mülkiyete, piyasanın öngörülemezliği ve belirsizliği yerine bireysel ihtiyaçlara dayalı yeni bir iktisadi, siyasi ve sosyal sistem olarak tanımlanmaktadır. Sosyalizmin temel amacı eşitsizlikleri ortadan kaldırmak, refahı toplumun tüm kesimlerine yaymak, özgürlükleri artırarak yabancılaşmaya ve emek sömürüsüne son vermektir (Bürçzak, 2006: 1). Kapitalist endüstriyel toplumun temel değerlerine karşı bir anti-tez olarak gelişen sosyalizm, adil ve katılımcı bir sosyal düzen vadedmekte ve sermayenin tekelindeki dünyayı değiştirme ve dönüştürme amacı taşımaktadır (Dimou, 2009: 1).

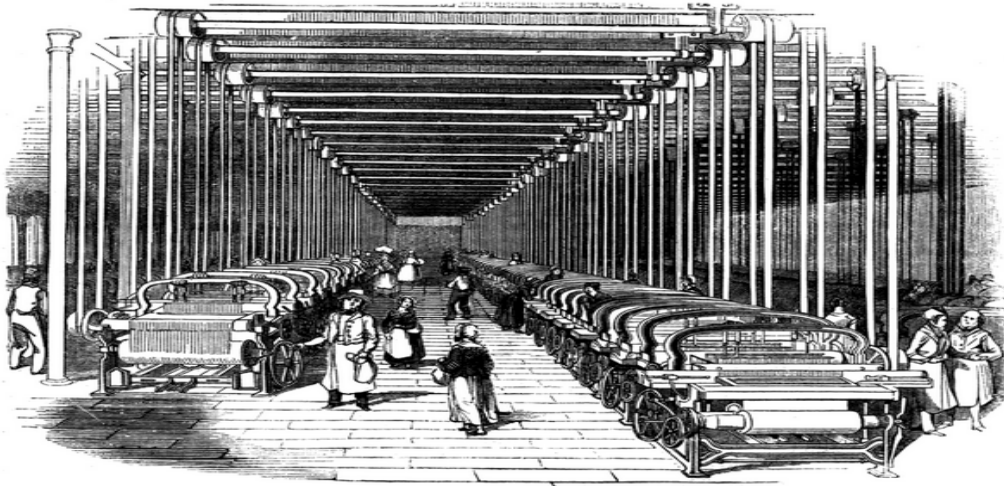
Peki sosyalizm idealize edilen bu hedeflere ve amaçlara yaklaşabilmiştir ya da tam manasıyla ulaşabilmiş midir? Yoksa kendi içerisinde ve varlığını borçlu olduğu ülkenin güdümünde politik ve ekonomik yeni bir dünya düzeni mi yaratmıştır? Elbette sosyalizmin işçi hareketinin ortaya çıkışı ve kapitalizmin sömürü düzenini engellemek maksadıyla yaptıkları görmezden gelinemez. Ancak sistem kendi içerisinde yeni politik ve iktisadi bir ‘tekel’ oluşturmayı ve siyasi ve iktisadi sistemi tamamen kendi güdümüne almayı da ihmal etmemiştir. Dolayısıyla kapitalizmin hegemonik ve yayılmacı felsefesine karşıt bir hareket olarak kendini gösteren sosyalizm, esasında kendi hegemonik, yayılmacı ve dayatmacı felsefesini yaratmış ve küresel ölçekte bu ideolojiyi dikte eden bir aparata dönüşmüştür. Sosyalist sistem, bir taraftan dünyada ekonomik ve politik gündemini tahkim ederken diğer taraftan da kendisine bu ideolojiyi uygulayabilecek yeni partnerler bulmuştur. Hatta sistem, kendi içerisinde kapitalizmi dahi “devlet kapitalizmi”³ olarak tanımlamış ve kavramlarla oynama hastalığından bir türlü kendisini kurtaramayarak aslında kapitalizm ve sosyalizm çatışmasına yenildiğini örtülü de olsa itiraf etmiştir (Alami ve Dixon, 2020: 1, 2).

Devletin yani kamunun başta piyasalar olmak üzere, herkese ve her şeye sahip olması, hükmetmesi ve/veya müdahale etmesi

³ Devlet kapitalizmi, daha çok sosyalist orijine haiz ülkelerin bir biçimde kapitalizmin kural ve kaidelerini sosyalist sisteme entegre etme çabalarının bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Aslında bahse konu bu ülkeler, bir nevi kapitalizmin galibiyetini örtülü de olsa kabul etmiş ve bu sistemi kendi ülkeleri içerisinde uygulamaya başlamış ancak bunu kavramsal olarak sosyalist sistemle harmanlayarak/perdeleyerek yapmayı tercih etmişlerdir. Burada hür teşebbüsü savunan kapitalizmi dahi sosyalist ideolojinin etkili aparatı, mutlak ve yegâne güç konumunda bulunan “devlet” uygular mesajı verilmektedir. Dolayısıyla sosyalist doktrin içerisinde bir taraftan kavramlarla oynanırken diğer taraftan “devlet” sürekli kutsanmakta, tanrılaştırılmakta ve yegâne karar alıcı merciin “devlet” olduğu sürekli ifade edilmektedir. Bir anlamda sosyalistler ve dolayısıyla doğu bloku, piyasa ekonomisi karşısındaki yenilgilerini kabul ederken dahi kuyruğu dik tutma çabasıdan asla vazgeçmemektedir. Devlet kapitalizmi ile ilgili ayrıca bkz. Åslund, 2019: 97-131; Josephson, 2016: 376-413; King, 2010: 149-72; Buhle, 1990; Huang, 2012: 587-590; Wolpin, 1980: 281-295; Gustafson, 2012: 231-271.

düşüncesi sosyalizmin temel felsefesini oluşturmaktadır. Hukuk sisteminin dahi göstermelik olduğu bu rejimde, devletin ve devleti yönetenlerin yetkileri sınırsızdır, kısıtlanamaz. Devlet aygıtı hukuk sisteminin üstündedir ve hukuk düzeni müdahaleye ve talimata açıktır. Devletin sürdürülebilirliği adına Anayasaca teminat altına alınan temel insan hak ve hürriyetleri askıya alınabilir, tamamen ortadan kaldırılabilir veya konjonktüre göre tehir edilebilir. Uluslararası sözleşmeler, anayasa, yasa, tüzük, yönetmelik şeklinde yazılı bir hukuk vardır, ancak uygulanmaz veya devleti yöneten siyasi erkin çıkarlarıyla ‘uyumlu’ olarak uygulanır. Bu sistemde özel bütçeli ve sermayeli işletmelere yer olmadığından her şey devletin tekelindedir. Dolayısıyla devlet, doğrudan “kartel” haline gelmiştir ve canı ne zaman isterse özel mülkiyete dahi el koyabilir. Çalışanlar, kamu idarelerinde istihdam edilen memurlar, fabrikalar, medya, basın yayın kuruluşları, entellektüel ya da elit sınıf vs. kısacası herkes devletin mülküdür ve devlet, dilediği gibi tasarruf yapar. Hatta bu sistemde, sendikalar dahi devletin malıdır ve kamuya aykırı hareket edemez. Tüm kurum ve kişilerin olduğu gibi sendikaların da devletin “yan” kuruluşu haline getirilmesi sarı sendikacılık riskinin doğmasına neden olur. Bu düzende sendikaların nihai amacı, tüm güç odaklarına karşı çalışanların çıkarlarını savunmak değil; kitleleri kontrol altında tutarak onları kumanda ekonomisinin parçaları ya da aparatları haline getirmektir. Bu nedenle, sosyalist düzende sendikalar; bilerek, isteyerek ve kasten sendikacılık fonksiyonları yerine getirmezler zira sistem böylesine bir sendikacılık faaliyetine izin vermez (Weingast, 1977: 1-181).

Şekil 3: 19. Yüzyıl Sanayi Kapitalizminin Sembolü Niteliğindeki Dokuma Tezgâhları

Kaynak: Fulcher, 2015: 5.

3.2. Kapitalist Sistemlerde Sarı Sendikacılık (Sermaye Güdümünde Sendikacılık): İktisadi sistemlerden ikincisi olan kapitalizm ise “bırakınız yapınlar, bırakınız geçsinler” ilkesine dayalı serbest piyasa ekonomisinin kural ve kaidelerini tatbik etmeye çalışan ve ekonomiye dışarıdan herhangi bir müdahaleyi kabul etmeyen, ekonomide “gizli elin” varlığına her daim inanan, otonom özelliklere haiz politik ve ekonomik bir düzlemi ifade etmektedir (Eğilmez, 2019: 105, 106). Daha fazla para kazanmak düşüncesiyle yatırıma dönüştürülen para anlamına gelen ve sermaye kelimesinden türeyen kapitalizm, birtakım riskleri de dikkate alarak belirli sektörlerle ya da işkollarına uzun vadeli yatırımlar yapan ve bu açıdan kâr maksimizasyonu ilkesi ile hareket eden iktisadi bir sistem olarak da tanımlanabilir. Kapitalist sistemde, hiç şüphesiz, kâr artışı sermayedarların emek yoğun ve sermaye yoğun yatırımlarıyla doğru orantılıdır (Fulcher, 2015: 2, 13). Dolayısıyla kapitalizmin, “sermaye birikimi, rekabet ve ücret geliri” olmak üzere temel olarak üç unsur tarafından karakterize edildiği iddia edilebilir. Sermaye birikiminin gerçekleşmesi yapılan ve yapılacak olan yatırımlara bağlı olarak işletmelerin sürekli olarak birbirleriyle rekabet etmeleri ise sermaye kesimi için büyük bir tehdit niteliği taşımaktadır. Kapitalist sistemin üçüncü sacayağını oluşturan ücretli kesimler ise sermayeleri olmaması nedeniyle sürekli olarak sermaye sahiplerine bağımlı bir şekilde çalışmak zorunda kalan kişi ve kesimleri ifade etmek için kullanılmaktadır (Boltanski ve Chiapello, 2005: 162).

Kapitalizm, sermaye çevrelerinin yani işverenin piyasalarda hâkim olduğu başka bir hegemonik düzen anlamına gelmektedir. Sermayenin piyasalarda etkin olmasını sağlayan temel araç, “para” ve onun sağladığı mutlak ve sınırsız güçtür. Bu sistemde sermayedar, sahibi olduğu para ile her şeyi ve herkesi kontrol edebileceğini ve uhdesine alarak yönlendirebileceğini varsayar. İşte bu durum, kapitalist sistemde sendikaların sarı sendikalara dönüşmesine neden olmaktadır. Dolayısıyla sosyalist sistemlerde devlet uhdesinde bulunan sınırsız, kısıtlanamaz ve sorgulanamaz iktisadi ve siyasi güç, kapitalist sistemlerde

sermayeyi kontrol eden işveren tarafından mutlak bir otoriteye dönüştürülmektedir.

3.3. Karma Ekonomik Modelde Sarı Sendikacılık (Siyasetin Güdümünde Sendikacılık): Karma ekonomi, “özel kesimin ve kamu kesiminin ekonomiyi birlikte yönlendirmesini içeren, piyasa ve kumanda ekonomisi arasında her ikisinin de özelliklerini yansıtan bir ekonomik sistemdir” (Eğilmez, 2019: 108, 109). Karma ekonomilerde sendikalar, tamamen devlet ya da sermayenin kontrolü altına girmeseler bile devlet ve sermaye ile olan ortak çıkarları nedeniyle bu iki gücün “ana bağımlı” ya da “yarı bağımlı” nesnesi haline gelebilirler. Bu durum, karma ekonomik sistemlerde dahi sarı sendikacılığın önünü açacak ve iş piyasası açısından bir tehdit oluşturacaktır.

4. Çalışmanın Amacı ve Yöntemi

Çalışmanın esas amacı, somut film örnekliklerinden hareketle sarı sendikacılık-sinema ilişkisini ortaya koymaktır. Bu korelasyonu ölçümlenmek amacıyla nitel analizlerde sıklıkla kullanılan söylem analiz metodu araştırma yöntemi olarak seçilmiştir. “Eleştirel”, “dilbilimsel” ve “uygulamalı” şeklinde sıralanabilecek farklı türleri bulunan (Hodges, Kuper ve Reeves, 2008: 570) ve muhataplarını düşünmeye ve sorgulamaya yönelten iletişim pratiği ya da sistemi (Macdonald, 2003) olarak tanımlanan söylem analizi, okuyucuya, çalışmada betimsel olarak analizi yapılacak filmlerin içeriklerini inceleme fırsatı sunacaktır. Böylelikle okuyucu, analizi yapılan metnin hangi konulara odaklandığını anlayacak, satır aralarında verilmek istenen mesajları kolaylıkla anlamlandırabilecektir. Çalışmada bahse konu bu araştırma yöntemi kullanılarak aşağıdaki sorulara cevap aranmıştır:

Araştırma Sorusu 1. Sinema, sosyal ve uygulamalı bilimler arasındaki bağıntı hangi boyutlara ulaşmıştır? Bu soru vasıtasıyla disiplinlerarası bir yaklaşımla sinema ile bilhassa sosyal bilimler arasındaki ilişkinin ulaştığı boyutları tespit etmek, ekonomik ve sosyal olguların sinemaya ne şekilde konu olduğunu ortaya koymak amaçlanmaktadır.

Araştırma Sorusu 2. Sosyal ve ekonomik sorunlar sinemada hangi biçimlerde kendisine yer bulmaktadır? İlgili soruda esasında sinemanın gerçekliklerle mi ya da yaşanmışlıklarla mı yoksa gerçek dışılıklarla mı ilgilenmesi gerektiğini tespit etmek hedeflenmektedir.

Araştırma Sorusu 3. Sinema, çalışma yaşamını ve endüstri ilişkilerini ilgilendiren konulara yer vermeli midir? Ya da hangi düzeyde yer vermelidir? Soruda sinema ve çalışma yaşamına ilişkin konuların (asgari ücret, ücret, sendikacılık, çalışma koşulları, gelir dağılımı, sosyal güvenlik, çalışma süreleri vb.) yer alma biçimlerini ölçümlenmek temel önceliktir.

Araştırma Sorusu 4. Küresel ölçekte kendisine uygulama alanı bulan iktisadi doktrinler çalışma yaşamını hangi şekillerde etkilemektedir? Bu soruda iktisadi ve dolayısıyla siyasi sistemlerin çalışma yaşamına yönelik etki düzeyi belirlenmek istenmektedir.

Araştırma Sorusu 5. Türk Sineması’nda ve bu çalışma özelinde nitel olarak analiz edilen Karanlıkta Uyananlar (1965), Diyet (1974) ve Güneşli Bataklik (1977) adlı filmlerde sarı sendikacılık teması hangi yönleriyle ele alınmıştır? Çalışmanın esas çıkış noktasını oluşturan bu soru ile sarı sendikacılık konusunun Türk Sineması’nda uygulama biçimleri üzerinde durmak amaçlanmaktadır.

4.1. Çalışmanın Önemi

Çalışma, iktisadi sistemler özelinde sinema ve sarı sendikacılık ilişkisini ele alması yönüyle literatürde bir ilki oluşturmaktadır. Daha önce sendikacılık ve sinema arasındaki bağıntıyı ele alan bir dizi bilimsel çalışma ve araştırma yapılmıştır (bkz. Yüksel, 2021; Karabağ ve Bugey, 2023; İyem, Yalçın ve Yıldız, 2016; Yüksel, 2023; Yüksel, 2020; Milner, 1999; Puczkó ve Rátz, 2013) ve/fakat sarı sendikacılık ve sinema arasındaki ilişkiyi irdeleyen bilimsel çalışmaların sayısı oldukça kısıtlıdır, hatta yok denecek kadar azdır. Diğer taraftan küresel ölçekte varlığını bir biçimde devam ettiren iktisadi doktrinlerin sarı sendikacılığa hangi boyutlarda neden oldukları halen tartışmaların odağında yer almaktadır. O bakımdan halihazırdaki çalışma, bu soruya da cevap araması yönüyle büyük bir öneme sahiptir.

4.2. Örneklem Seçimi ve Örneklemere İlişkin Bilgiler

Çalışmada, bilimsel analize konu olacak şekilde Türk Sineması’ndan Karanlıkta Uyananlar (1965), Diyet (1974) ve Güneşli Bataklik (1977) şeklinde sıralanan üç farklı film seçilmiştir. Bu filmler, söylem analiz yöntemi kullanılarak betimsel analize tabii tutulmuştur. Adı geçen filmler araştırılırken “endüstri ilişkileri ve sinema”, “çalışma ilişkileri ve sinema”, “sendikacılık ve sinema”, “sarı sendikacılık ve sinema”, “iktisadi sistemler” gibi anahtar kelimeler kullanılmıştır. Araştırmanın nitel düzlemde örneklemi durumundaki bahse konu filmlerin tamamında sarı sendikacılık konusunun çok net bir biçimde işlenmesi, dönemin sosyo-ekonomik ve sosyo-politik durumunu izleyiciye yalın bir biçimde aktarması ve bunu yaparken de dönemin endüstri ilişkiler sistematiği ile bilimsel ilişkiler kurması gibi nedenlerle araştırmacı tarafından bu filmler seçilmiş ve analizi

yapılmıştır. Araştırmaya konu filmlerin içerikleri script.com, YouTube, IMDB, Netflix ve Disney Plus şeklindeki dijital platformlar kullanılmak suretiyle deşifre edilmiş ve söylem analizine tabii tutulan kısımlar birer birer ayıklanmıştır. Bu kategorizasyon yapılırken yerel söylemler, ağızlar ya da şiveler filmde geçen şekliyle ve herhangi bir değişiklik yapılmadan analiz edilmiştir. Diğer taraftan söylem analizini güçlendirmesi bakımından sarı sendikacılık konusuna ilişkin görseller ve sahnelere dair veriler de toplanmış ve araştırmanın bulgular kısmında paylaşılmıştır.

Her üç filmin de ortak özelliği, Türkiye’de emeğin kentleşmesine bağlı olarak gelişen sendikacılık konusunu detaylı bir biçimde işlemeleri ve bu durumu profesyonel bir biçimde beyaz perdeye aktarmalarıdır. Karanlıkta Uyananlar (1965) filminde Nuri Baba ve Ekrem’in liderliğinde İstanbul’da Yetimoğlu Boya Fabrikası’nda çalışan işçilerin sendikalaşma ve greve gidiş serüvenleri anlatılırken, Ömer Lütfi Akad’ın yönetmenliğini yaptığı Diyet (1974) filminde ise yine İstanbul’da bir fabrikada çalışan işçilerin sendikalaşmalarının ağır bedelini canlarıyla ve sağlıklarıyla nasıl ödedikleri üzerinde durulmaktadır. Filmde, çalışanlar Mevlüt Usta’nın etrafında kenetlenmeye ve örgütlenerek tek ses olmaya çalışmaktadırlar. Bu üç filme benzer bir biçimde Güneşli Batakılık (1977) filminde ise dönemin politik özelliklerinden hareketle işçi sınıfının tüm sorunlara rağmen Gümüşhaneli önderliğinde bir araya gelme ve dayanışma hikâyeleri anlatılmaktadır. Her üç filmde de işveren, bağımsız ve tarafsız sendikanın çoğunluğu sağlayıp kendi karşısına bir denge unsuru olarak çıkmasını istemediğinden kendi güdümünde sarı sendikalar kurdurmayı başarmış, böylelikle, hakiki örgütlenmeye ket vurmuştur. Nitel bir çerçevede analizi yapılan bahse konu filmlerin seçimi yapılırken araştırmacı tarafından aşağıdaki kıstaslar göz önünde bulundurulmuştur:

1. Türk çalışma hayatını, dönemin iktisadi ve siyasi koşullarını tam anlamıyla ele alan filmler olmasına bir hayli önem verilmiştir.
2. Sarı sendikacılık temasının, endüstri ilişkiler sisteminde bu olguya neden olan faktörlerin ve sonuçlarının tartışılması ve bir yönüyle örneklem olarak seçilen filmler içerisinde anlatımına dikkat edilmiştir.
3. Söylem analiz yönteminin bir sonucu olarak, görünenin arkasındaki görünmeyen tespiti ve sebep sonuçları ile birlikte detaylı bir biçimde analizi oldukça elzemdir.

4.3. Veri Analizi

Nitel düzlemde ele alınan, toplanan ve sınıflandırılan veriler söylem analiz yöntemi ile analiz edilmiştir. Bu yönüyle nitel veri analizinin esas çıkış noktasını oluşturan verilerin filmlerde geçen karşılıklı diyaloglar, araştırma konusu ile ilişkili görseller ve sahneler olduğu tekraren vurgulanmalıdır. Yapılan analiz sonuçlarına göre, Karanlıkta Uyananlar (1965) filminde 6, Diyet (1974) filminde Hasan’a ait 9, Bilal Usta’ya ait 13 farklı söylem (öge), Güneşli Batakılık (1977) filminde ise 4 karşılıklı diyalog tespit edilmiştir. Filmlerde tespiti yapılan bu söylem ve diyaloglar, sinemada sarı sendikacılık temasının anlatımına ilişkin oldukça önemli ipuçları vermektedir. Fakat filmlerin tamamının ve önemli bir kısmının doğrudan sendikacılıktan bahsetmesi nedeniyle sarı sendikacılık temasının tespitinin sanıldığı kadar kolay olmadığının da altı çizilmelidir.

5. Bulgular

Yapılan betimsel analiz sonucunda Karanlıkta Uyananlar (1965) filminde işçi yanlısı sendika olan Boya-İş’in aksine işveren tarafından Renk-İş sendikasının kurdukları tespit edilmiştir. Filmde, gerçek sendikacılara yakın bir tipoloji sergileyen Mahmut, aslında işveren Şeref Bey ve fabrikanın müdürü Fahri’nin adamıdır ve düpedüz sarı sendikacıdır. Para karşılığında gerçek sendikacıların arasına sızmış ve Şeref Bey ile Fahri adına muhbirlik yapmakta ve sendikada olup bitenleri Şeref Bey’e aktarmaktadır. Nitekim filmin sonunda fabrikayı Şeref Bey’in oğlu Turgut Bey’den aklı hayale gelmez katakullilerle devralan Fahri ve işbirlikçileri Mahmut’u da kendi güdümlerindeki Renk-İş sendikasının temsilcisi yapmışlardır. Mahmut’un aşağıdaki söylemleri O’nun sarı sendikacı olduğunun en büyük delilleridir (Karanlıkta Uyananlar, 1965):

“Siz e blöf yapıyorlar. Beş parası yok sendikanın. Nuri Baba aman o tilki duymasın mahfeder bizi diyor” (Karanlıkta Uyananlar, 1965). (a)

“Ekrem, Kazım, Turgut Bey dün gece Garbis’in meyhanesindeydiler. Sabahlamışlar gene. Kazım uyukluyo aşağıda. Ekrem de iş gelmedi” (Karanlıkta Uyananlar, 1965). (b)

“Etrafını aldılar abi. Fikir gibi çoktan avuçlarında zaten” (Karanlıkta Uyananlar, 1965). (c)

“Allah rahmet eylesin Şeref Bey’le de konuştuktu. Grev yapamazlar. Bir defa sendikanın parası yok. Sabahta konuştular. Ben de onlara dedim ki [...]”(Karanlıkta Uyananlar, 1965). (d)

“Yüreğime taş basıcığım arkadaşlar. Ben grev gününü hasretle bekleyen arkadaşımızım. Bunu hepimiz bilirsiniz. Yüreğim kan ağlayarak söylüyorum ki yarın greve kalkışacak arkadaşların karşısına ben çıkıcığım. Durun ne yapıyorsunuz diye haykırıcığım, arkadaşlar” (Karanlıkta Uyananlar, 1965). (e)

“*Üç beş kişiden gayrı bütün işçiler kuzu*” (Karanlıkta Uyananlar, 1965). (f)

Diyet (1974) filminde de aynı tablo söz konusudur. Burada da işveren Salim Bey, kurduğunu sarı sendika ile Mevlüt Usta ve Yunus’un sendikalaşma çabalarını engellemeye çalışmaktadır. Salim Bey, bunu yaparken bir taraftan sahibi olduğu paranın gücüne güvenmekte diğer taraftan köyden kente göç eden bu kitlelerin cahilliklerinden ve eğitimsizliklerinden faydalanmaktadır. Bunlar içerisinde Hacer’in eşi Hasan başı çekmekte, sendikacıları “sandıkçılar” diye niteleyerek küçümsemekte, para karşılığında klasik bir sarı sendikacı gibi davranmaktadır. Amacı, Salim Bey’e ve hemşehrisi Bilal Usta’ya yaranmaktır. Aslında Hasan, hala kendini tarlada çalışıyor zannetmekte ve fabrikada çalışmanın usullerini tam olarak bilememektedir. O yüzden, bu şekilde davranmasının bedelini filmin sonunda yine kendisi geçirdiği iş kazası sonucunda “kolunu kaybederek” ödeyecektir. Hasan’ın klasik bir sarı sendikacı gibi davrandığına dair söylemleri aşağıda verilmiştir (Diyet, 1974):

“*Dişe diş, dırnağa dırnak ağa baba. Burda yaşamının yolu bu! Şehir insanı ile başa çıkmak toprakla cebelleşmeye benzemez. İnsan denizi içinde depmeyle yol açacaksın. Açamadım mı ne etsen boş. Kendini ölmüş bil vesselam*” (Diyet, 1974). (a)

“*Nimete küfran vacip mi, e Bilal Usta?*” (Diyet, 1974) (b)

“*Al bildiğin gibi gullan dedi. Ev yapmak dediğin heç. Şurda oda. Şurda sundurma. Muhtar tanış olur Bilal Usta’nın. Belki de heç para vermeyecez*” (Diyet, 1974). (c)

“*E diyeseymiş ki sünnet olanlara yardım edecem. Tabii sünnetten bize faide yok. Lakin evleneceklere yardım edeceğiymiş*” (Diyet, 1974). (d)

“*İnsanîyetlik, fabrikanın döküntülerinden demir, tahta, tuğla ne verirse verecek. Bugün de 200 lira fazladan verdi. ... çalışmamızdan memnurluk getirmişler. Ne sustun öyle?*” (Diyet, 1974). (e)

“*İğnesi miğnesi heç bir şeyi yok. Sıku sadakatla eşek gibi çalışmaktayım*” (Diyet, 1974). (f)

“*İşte o sandıkçılar mı ne? Onlar şerde birleşmiş. Birleşsinler, ama biz de hayırda birleşecez. Öyle dedi Bilal ağam*” (Diyet, 1974). (g)

“*Herkesin aklını çal, sonra da nolacak de? Bir daha burda görmeyeyim*” (Diyet, 1974). (h)

“*Gardaşlığı garıştırma. Gelmişse zararı var, hepimize var. Bizim istediğimiz iş, iş olacak çalışsınız*” (Diyet, 1974). (i)

Şekil 4: Diyet (1974) Filminde Bilal Usta İşverenin Güdümündeki Çalışanlara (Sarı Sendikacılara) Para Dağıtırken

Kaynak: : www.youtube.com (Erişim Tarihi: 09.03.2020).

Adana’da geleneksel bir tarım işçisi olarak çalışmaya alışan Hasan, şehirde de işlerin bu şekilde yürüdüğünü zannetmektedir ve kanun, hukuk ve nizamdan bi haber yaşamını sürdürmeye devam etmektedir. Hasan’ın hayat felsefesine göre esas olan ekmeğini yediği kişiye ihanet etmemek, ona karşı sadakatli bir biçimde çalışmaktır. Bu şekilde çalışmasının işveren tarafından ödüllendirileceğini düşünmekte ve/fakat yine aynı işveren tarafından kullanıldığını hiç hesaba katmamaktadır. O nedenle diğer işçilerden habersiz işverenden aldığı avantajların karşılığı olarak iş kazası geçirene değin işverenin güdümünde davranmaya ve O’nun yanında yer almaya devam etmiş, yaşadığı kaza sonrası gerçekleri anlamış fakat artık iş işten çoktan geçmiştir. Bu

yönüyle Diyet (1974) filminin başrol oyuncularından olan Hasan, iyi niyeti ve saflığı nedeniyle bilmeden de olsa sarı sendikanın varlığını filmde devam ettiren başat bir rol üstlenmiştir.

Ayrıca Diyet (1974) filminde Bilal Usta'nın 'ustabaşılık' ve şahsi 'çıkarları' karşılığında sarı sendikacıların lideri konumunda olduğunun altı mutlaka çizilmelidir. Sendikaya kökten karşıdır ve işveren adına çalışanları sendika üyesi yaptırmamak için elinden geleni fazlasıyla yapmakta ve fabrikada sürekli nabız yoklamaktadır. İşyerinde sendika karşıtlığı oluşturmak için Salim Bey'in verdiği paraları "*Salim Bey'in hediyesi (Diyet, 1974)*" diyerek sarı sendikacılara dağıtmak Bilal Usta'nın en öncelikli görevidir. Bilal Usta'nın hayat felsesine göre kazanılan ekme parası işveren sayesinde olduğundan iş kazaları bile sineye çekilmelidir. Nitekim Mustafa'nın geçirdiği iş kasa sonrası engelli hale gelmesi sonucunda sarf ettiği cümleler bu durumu teyit eder mahiyettedir. Filmin bütününde Bilal Usta'nın klasik bir sarı sendikacı gibi hareket ettiğine ilişkin veriler aşağıdaki şekliyle paylaşılmıştır (Diyet, 1974):

"Kazadır, pireyi deve yapmanın alemi yok!" (Diyet, 1974). (a)

"Yediğin ekme onun sayesinde" (Diyet, 1974). (b)

"Salim Bey bu saçmalığı duymasa iyi olur!" (Diyet, 1974). (c)

"Çalışıyorlar ama tatsız. Ortada olanlar var. Homurdanıyorlar" (Diyet, 1974). (d)

"Hiç öylem mi? Kim dağıttı bunları (sendika broşürlerini)?" (Diyet, 1974). (e)

"İş saatinde bunları okumak da dağıtmak da yasak. Fesatlık karıştırmak iyilik getirmez!" (Diyet, 1974). (f)

"İyi etçeklermiş, babanın oğlu mu bu işçiler. Sendikaya üye ol, keyfi zamdan, iş kazalarına kötü yemeğe paydos de, kendi başına alamayacağın hakları sana ancak sendika sağlar, sendikaya üye ol. Bunlar muzurluk değil de nedir?" (Diyet, 1974). (g)

"Otur hele. Şu sendikalar sana da geldiler mi?" (Diyet, 1974). (h)

"Kimlerin aklı çelinmiş bilmek lazım" (Diyet, 1974). (i)

"Ne o ulan, ev bark sahibi mi oldun, kaşla göz arasında. Yoksa, şu Hacer mi? Ne sustun? İyidir Hacer, sendika mendika bilmez!" (Diyet, 1974). (j)

"Eli açık adamdır, baba adamdır (Salim Bey). Lakin kıymet bilene, evlatlık edene. Siz de gösterin evlatlığınızı. Sen ne yaptın?" (Diyet, 1974). (k)

"Şimdi gidin, haftalığınızı alın. Bir şey de sezdirmeyin." (Diyet, 1974). (l)

"Elinin karasını yüzüme sıvadığını bilmez gibi. Seninki sendikaya gitmiş." (Diyet, 1974). (m)

Son olarak, Güneşli Bataklık (1977) filminde de diğer filmlerden farklı bir durumun söz konusu olmadığı görülmektedir. Filmde, bu defa işçileri bölmek maksatlı 'kurdurulan' sarı sendikanın yine filmde işveren statüsündeki Cemal Bey tarafından kurdurulduğu ve sürekli kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirildiği gözlenmektedir. Başka bir ifadeyle sendikanın asıl sahibi fabrika çalışanı işçiler değil; tam aksine kendisi için çalışmak durumunda kaldıkları bir işverendir. Görüldüğü üzere, aktörler değişmekte fakat sonuç değişmemektedir. Cemal Bey, sarı sendikayı işçilerinden Haşim ve arkadaşlarına kurdurarak çalışanlar arasına 'fitne' sokmaya çalışmakta ve işyerinde gerçekleşecek muhtemel grevi engellemek veya geciktirmek için çabalamaktadır. Filmde, sarı sendikacı Haşim'in sarı sendikacılıkla ilgili söylemleri aşağıdaki diyalogda çok net bir şekilde görülmektedir. Haşim ve arkadaşları, ifa ve icra ettikleri misyonun karşılığını Cemal Bey'den fazlasıyla almaktadırlar. Aşağıda geçen karşılıklı diyalog, Haşim'in ve işbirlikçi arkadaşlarının hakiki sendikalaşmayı ve grevi engellemek için nasıl çarpındıklarını gözler önüne sermektedir (Güneşli Bataklık, 1977):

"İşbirlikçi İşçi (Haşim): Ne grevmiş bu arkadaş be. Çoluk çocuğumuzun ekme parasuynan oynayamazsunuz. Tamam mi?"

İşbirlikçi İşçi 2: Haşim doğru söylüyor arkadaşlar.

Sendikacı: Çoluk çocuğumuzun ekmeği için savaşıyoruz.

İşbirlikçi İşçi (Haşim): Bu midur dedüğünüz sendikacılık sizin? Kapattıracağsunuz koskoca fabrikaları. Hepiniz sokaklara geleceğsunuz. Ben üç çocuğumun hakkını hiç kimseye yedurmem arkadaşlar. Anlaşıldı mı?

İşçiler: Doğru söylüyor.

Sendikacı 2: Ulan Haşim yine bi ... yedin. [...]"

Laz işçi: Uy gurban olayım o çocukların hakkına.

[...]

İşbirlikçi İşçi 2: Son pişmanlık fayda etmez arkadaşlar. Size bu adamların peşine düşmeyin diyorum. Bu sendika başımıza bela olacak. Çoluk çocuğumuzun rızkını kaptıracaksa, Allah cezasını versin öyle sendikanın. Size söz veriyorum. Göreceksiniz. Bizim sendika size...

İşçi: Önce sendikanın ne ...

Devrimci: İşçiyi satan namussuz!

Gümüşhaneli: Dağılın! (a) (Güneşli Batakılık, 1977).

Şekil 5: Güneşli Batakılık (1977) Filminde Sarı Sendikacılar, Güdümündeki Cemal Bey ile Çıkar Birlikteliği Yaparken

Kaynak: www.youtube.com (Erişim Tarihi: 09.03.2020).

Güneşli Batakılık (1977) filminde sarı sendika mensubu ve işveren yanlısı işbirlikçi işçiler, çalışanların hakiki sendika üyesi olmalarını ve greve gitmelerini engellemek için var güçleriyle çalışmaktadırlar. Dolayısıyla işveren güdümündeki bahse konu bu çalışanlar bir nevi işverenin işçiler içerisine soktuğu “Truva atlarıdır.” Bu piyonlar sayesinde Cemal Bey çalışanları istediği gibi manipüle etmekte ve fabrikayı herhangi bir muhalefetle karşılaşmadan yönetmektedir. Tabir yerindeyse Cemal Bey, oyunun kurallarını istediği gibi belirlemekte ve tek kale maç yapmaktadır. Tabii bu süreçte işveren yanlısı olmayan işçiler de istismar edilmekte ve emekleri sömürü düzeninin bir parçası olmaya devam etmektedir. Aşağıdaki diyaloglar da sarı sendikacıların gayretlerini göstermesi bakımından oldukça önemlidir (Güneşli Batakılık, 1977):

Diyalog (I)

“Diğer İşçi: Valla anlamamışım. Niye iki gün paydos ettiler koca fabrikayı?

İşbirlikçi İşçi (Haşim): Aha böyle gapatrık. Siz de sokakta kalırsınız diyeler. Anladın mı goca gafali?

[...]

Devrimci: İşçinin bi kısmını çıkaracaklarmış fabrikadan. Bizim Harun'a söylemiş [...]

Başka İşçi: O namussuz Garadenizlileri attırır ha.

[...]

Devrimci: Ekmeğimize düşman bunlar.

İşbirlikçi İşçi: Oh olsun size. Bi sendika çıkardınız başımıza. Hemşeri hemşeri tutmayda cidiy Allah'ın dağılıyla birlik oluyo be. Hadi be!

Devrimci: Şunun dediğine bak ya!” (b) (Güneşli Batakılık, 1977).

Diyalog (II)

“Necati: [...] Valla açık söyliyim Cemal Bey'e kalsa sizi de kabul etmez.

İşbirlikçi İşçi 2: Kendi bilir. Bizim federasyon sizin de işçinin de menfaatleri icabı...

*Necati: **Biliyorum, biliyorum. Laftı bırakalım da işe bakalım.***

İşbirlikçi İşçi (Haşim): Siz işi bize bırakun beyefenducuğum.

*İşbirlikçi İşçi 3: **Siz bize arka olun, karışmayın gerisine!**" (c) (Güneşli Batakılık, 1977).*

Diyalog (III)

"Gümüşhaneli: Nereye gidersiniz? Kolay mıdır o kadar bu iş? Kafasını yaracaklar arkadaşlarımızın bitecek ha?

*İşbirlikçi İşçi: **Başına şimdi de sen mi çıkarsun lan Cümüşhaneli?***

Gümüşhaneli: Ha ben çıkarım. Adam kutluğında ben çıkarım Haşim. Bi diyeğin mi vardır.

*İşbirlikçi İşçi: **Ulan çekil ordan akılsız dağlı. Hadi yürüyün uşaklar.***

İşçiler: Niye bizi önlemeye çalışıyosun?

Diğer İşçi: Salkar da direniş yapırlar bizim için. Utanın be!

Diğer işçi: Sendikamızın kararı var.

*İşbirlikçi İşçi: **Ula hay ben sizin sendikanuzun.**"[...] (d) (Güneşli Batakılık, 1977).*

Yukarıdaki diyalogların bütününden anlaşıldığı kadarıyla normal bir işçi gibi gözükken sarı sendikacılar, başta grev olmak üzere, sendikanın alacağı en kritik kararlarda devreye girmekte, işverenin konfor alanının bozulmaması için ellerinden geleni ziyadesiyle yapmaktadırlar. Öncelikle bağımsız ve tarafsız olarak hareket eden sendikalar içerisinde yer alarak, sendikayı ele geçirmeye, olmuyorsa bölmeye ve sendika üyeleri arasında hizip oluşturmaya çalışmaktadırlar. Böylelikle sendikaları asıl görevleri olan işçilerin çıkar ve menfaatlerini korumak yerine işverenin emir ve talimatları doğrultusunda hareket eden 'güdümlü' organizasyonlara dönüştürmektedirler.

Sonuç Yerine

Filmler ya da genel ifadesiyle sinema, salt bir eğlence aracı olmasının ötesinde çok farklı anlamlar çağrıştırmakta ve modern dünyada birbirinden farklı amaçlar için kullanılmaktadır. Sinemanın, dönemin sosyal, ekonomik ve politik sorunlarından (işsizlik, yoksulluk, sendikalaşma, gelir adaletsizliği, kentleşme, gecekondulaşma, insan hakkı ihlalleri, geçim sıkıntısı, çocuk ihmal ve istismarı, düşük ücret, uzun çalışma süreleri, insan kaçakçılığı vb.) bizzat etkilenmesi nedeniyle bu sorunsallara beyaz perdede yer vermesinden daha doğal bir şey yoktur. Bu durum, özellikle "politik" ve "toplumsal gerçekçi" çizgide hareket eden sinema anlayışında daha baskındır. Nitel analizi yapılarak elde edilen çalışmanın bulgularından hareketle sarı sendikacılık ve sinema arasında yakinen bir korelasyon olduğu saptaması yapılabilir. Örneklem olarak seçilen Karanlıkta Uyananlar (1965), Diyet (1974) ve Güneşli Batakılık (1977) adlı filmlerin tümünde örtülü de olsa sarı sendikacılık konusu bizatihi işlenmiş ve bağımlı, taraflı ve göstermelik sendikaların nasıl ve hangi koşullarda kurulabileceğine dair önemli ipuçları verilmiştir. Bu çalışmada nitel analizi yapılan filmlerin tamamında sendikalar, işçinin çıkarlarına hizmet etmek yerine daha çok işveren tarafından yönlendirilmekte ve manipüle edilmektedir. Bu nedenle sendikalar, işveren tarafından bir nevi manivela olarak kullanılarak işverenin menfaatine hareket eden bağımlı yapılara dönüştürülmüştür. Ayrıca Güneşli Batakılık (1977) filminde kamunun güdümüne alınmak istenen sendikacılık pratiğine de rastlanmıştır.

İktisadi doktrinleri de dikkate almak suretiyle ayrıca çalışmada, bağımsız ve tarafsız bir sendikacılığın oldukça güç olduğu sonucuna ulaşılabilir. Keza sosyalist sistemlerde sendikalar devletin, kapitalist sistemlerde sermaye sahibinin, karma ekonomik modelde ise öyle ya da böyle rejimin güdümündedirler. Hiçbir siyasi ve iktisadi sistem, çoğunluğu teşkil eden sendikaları kendi haline bırakmak istemez. Aksine var olan sendikaların yönetimlerine müdahale etmek suretiyle sendikaları kendi yanına çekmek, politik ya da ekonomik çıkarları için yönlendirmek ister. Bunu başaramadığı takdirde kendi güdümünde bir sendika kurmak ve/veya kurdurmak suretiyle çoğunlukta bulunan sendikayı bölmeyi ve pazarlık gücünü elinden almayı arzular. Çünkü hukuki normların ve demokratik kuralların tam olarak işlerlik kazanmadığı ülkelerde politik veya ekonomik güç sahipleri için nicelik arz eden topluluklar, gruplar, STK'lar veya dernekler her zaman ve her yerde büyük bir risk olarak tanımlanmaktadır. Hele hele bu toplulukların niteliksel üstünlüğe de sahip olmaları bahse konu muktedirlerin iştahını ziyadesiyle kabartacaktır. Aynı durum pek tabii ki sendikalar için de geçerliliğini korumaktadır.

Nitel düzlemde analizi yapılan ve incelenen filmlerden de anlaşılacağı üzere; sarı sendikalar, işçinin yanında değil; aksine gücünün yanında konumlanan *de facto* ve *çarpık* bir sendikacılık anlayışını ifade etmektedir. Sarı sendikaların hâkim olduğu bir ekonomide iktisadi ve sosyal sorunların objektif kriterler temelinde ve insan onuruna yaraşır bir biçimde çözüme kavuşturulması beklenmemelidir. Sarı sendikacılık anlayışını sinema ile ilintili olarak ele alan bu çalışmanın üç temel kısıtı bulunmaktadır. Öncelikle analizi yapılan filmlerin sayıca az ve tamamının Yeşilçam filmi olması çalışma için bir sınırlılık

olarak kabul edilmelidir. İkinci olarak nitel verilerin analizinde herhangi bir nitel analiz programı kullanılmamıştır. Ayrıca nitel çalışmaların doğası gereği ‘genellenebilir’ sonuçlardan oldukça uzak olması da çalışma için ayrı bir kısıtlılık olarak değerlendirilmektedir. İlerleyen dönemlerde aynı konuyu disiplinlerarası bir bakış açısıyla çalışacak ve araştırarak ilgililerin Maxqda, Nvivo ve Atlas gibi nitel analiz programlarını kullanmalarında ve çok daha fazla örnekleme yer vermelerinde büyük bir fayda bulunmaktadır.

Kaynaklar

1924 AY.

1926 tarih ve 818 sayılı Borçlar Kanunu.

1947 tarihli ve 5018 sayılı İşçi ve İşveren Sendikaları ve Sendika Birlikleri Hakkında Kanun.

2012 tarih ve 6356 sayılı Sendikalar ve Toplu İş Sözleşmesi Kanunu.

Alami, I., & Dixon, A. D. (2020). The strange geographies of the ‘new’ state capitalism. *Political Geography*, 82, 1-12.

Aslund, A. (2019). The Rise of State Capitalism. In *Russia's Crony Capitalism: The Path from Market Economy to Kleptocracy*, Yale University Press, 97–131.

Balcı, Y. (2020). *Sendikacılık ve Toplu Pazarlık Ekonomisi*. 4. Baskı, Ankara: Seçkin Yayınları.

Bayraktar, N. (2006). Kavram ve anlam boyutunda sarı ve tonları. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(20), 209-218.

Buhle, P. (1990). Considering: State Capitalism and World Revolution. *The CLR James Journal*, 1(1), 2-2.

Burczak, T. A. (2006). Hayek, Marx, and Socialism. In *Socialism after Hayek*. University of Michigan Press, 1-16.

Cole, G.D.H. (1955). *An Introduction to Trade Unionism*, London: George Allen & Unwin Ltd.

Cooper, R., & Patmore, G. (2009). Private Detectives, Blacklists and Company Unions: Anti-Union Employer Strategy & Australian Labour History. *Labour History*, 97, 1–11.

Çetik, M. ve Akkaya Y. (1999). *Türkiye’de Endüstri İlişkileri*, İstanbul: Numune Matbaacılık.

Dankert C. E (1948). *Contemporary Unionism*, New York: Prentice Hall Incorporation.

Dimou, A. (2009). "[I. Introduction]." In *Entangled Paths Toward Modernity: Contextualizing Socialism and Nationalism in the Balkans*, Central European University Press, 1-5.

Dinler, Z. (2018), *İktisat*, Gözden Geçirilmiş 10. Basım, Bursa: Ekin Yayınları.
Dişet, 1974.

Doğan, C. (2012). Türk iş hukuku ve çalışma ilişkileri alanına uzlaştırma kurulunun girişi: Ta'til-i eşğâl kanunu üzerine bir değerlendirme. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (31), 273-296.

Eğilmez, M. (2019). *Ekonominin Temelleri Kavramlar ve Kurumlar*, Birinci Baskı, İstanbul: Remzi Kitabevi.

Fields, M. W., & Thacker, J. W. (1992). Influence of Quality of Work Life on Company and Union Commitment. *The Academy of Management Journal*, 35(2), 439–450.

Fulcher, J. (2015). *Capitalism A Very Short Introduction*, Second Edition, UK: Oxford University Press.

Gullett, C. R., & Whisenhunt, D. W. (1984). Industrial Representation or “Company Union”: The Contribution of W. L. Mackenzie King. *International Social Science Review*, 59(2), 82–87.

Gustafson, T. (2012). "The Brothers from Saint Petersburg: The Origins of Putin’s State Capitalism." In *Wheel of Fortune*, Cambridge, Massachusetts; London, England: Harvard University Press, 231-271.

Güneşli Batakılık, 1977.

Hekimler B. U., Kağncıoğlu, D. ve Çelik, A. (2014). *Sendikacılık*, 3. Baskı, Eskişehir: T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını No: 2869, Açıköğretim Fakültesi Yayını No: 1826.

Hodges, B. D., Kuper, A. ve Reeves, S. (2008). “Qualitative Research: Discourse Analysis”, *BMJ: British Medical Journal*, 337(7669), 570-572.

Huang, P. C. C. (2012). "State Capitalism" or "Socialist Market Economy"? Editor's Foreword.", *Modern China*, 38(6), 587-590.

İyem, C., Yalçın, T. ve Yıldız, Z. (2016). Sinema Sektöründe Emek Süreci: Yönetmenler Örneği. *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 6(15), 120-142.

Jacoby, S. M. (1989). Reckoning with Company Unions: The Case of Thompson Products, 1934-1964. *Industrial and Labor Relations Review*, 43(1), 19–40.

Josephson, P. R. (2016). Russia, state capitalism and Arctic degradation. *Global Environment*, 9(2), 376-413.

Karabağ, Ç ve Bugey, E. (2023). Yerli sinema ve endüstri ilişkileri bağlamında dağıtım-gösterim ağlarında yoğunlaşma: CGV Mars Entertainment Group vakası. *Journal of Arts*, 6(4), 301-315.

Karanlıkta Uyananlar, 1965.

King, S. D. (2010). Who controls what?: The rise of state capitalism. In *Losing Control: The Emerging Threats to Western Prosperity*, Yale University Press, 149–172.

Macdonald, M. (2003). *Exploring Media Discourse*, London, England: Arnold.

Mahiroğulları, A. (2011). *Dünyada ve Türkiye’de Sendikacılık*, Bursa: Ekin Yayınları.

- Mahiroğulları, A. (2013). *Dünyada ve Türkiye 'de Sendikacılık*, Genişletilmiş 2. Baskı, Bursa: Ekin Yayınları.
- Milner, L. (1999). Commos and ratbags: the origins of trade union cinema in Australia. *Journal of Australian Studies*, 23(60), 133-139.
- Mouriaux, R. (1992). *Le Syndicalisme en France*, Que sais-je? Paris.
- Ökçün A. G. (1932). *Ta'til-i Eşgal Kanunu 1909*, 1. Baskı, Ankara: Ankara Üniversitesi Basın ve Yayın Yüksek Okulu Basımevi.
- Ören, K. (2011). *Sosyal Politika*, Ankara: Pelikan Yayınları.
- Phelan, C. (2007). "Worldwide Trends and Prospects for Trade Union Revitalization", Craig Phelan (Ed.), *Trade Union Revitalization Trends and Prospects in 34 Countries*, Germany: Peter Lang AG International Academic Publishers, 11-38.
- Puczko, L. ve Rätz, T. (2013). Social tourism in Hungary: From trade unions to cinema tickets. In *Social Tourism*, Routledge, 61-75.
- Seager, H. R. (1923). Company Unions vs. Trade Unions. *The American Economic Review*, 13(1), 1-13.
- Sinha P.R.N., Sinha, I. B., Shekhar, S. P. (2009). *Industrial Relations, Trade Unions and Labor Legislation*, India: Published by Dorling Kindersley.
- Topalhan T. (2015). *Endüstri İlişkileri*, Ankara: Matser Yayıncılık.
- Tokol, A. (2014). "Sosyal Politikanın Tarafları", (Ed.) Tokol, A. ve Alper, Y., *Sosyal Politika*, 5. Baskı, Bursa: Dora Yayıncılık, 75-97.
- Uçkan B., Kağcıoğlu D. (2008). *Endüstri İlişkileri*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Webb, S. ve Webb, B. (1965). *The History of Trade Unionism*, New York: A.M. Kelley.
- Wolpin, M. D. (1980). Legitimising state capitalism: Malian militarism in third-world perspective. *The Journal of Modern African Studies*, 18(2), 281-295.
- www.youtube.com (Erişim Tarihi: 09.03.2020).
- Weingast, D. E. (1977). *Komünizmin İç Yüzü*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Yılmaz, Ç. (2015). İşçilerin sendikal örgütlenmeye dair tutumları: Petro-kimya sektörü örneği. *Çalışma ve Toplum*, 4(47), 95-130.
- Yüksel, H. (2014). *Güncel Gelişmeler Işığında Sosyal Politika*, Bursa: Ekin Yayınları.
- Yüksel, H. (2021). Endüstri İlişkiler Disiplininde Sinemanın Yeri ve Önemi 1965-1980. *Çalışma ve Toplum*, 2(69), 1005-1048.
- Yüksel, H. (2023). Turkish Labor Relations and Turkish Cinema. *Journal of Management & Labor/Yönetim ve Çalışma Dergisi*, 7(1), 15-35.
- Yüksel, H. (2020). The Urbanization of Labor and Its Struggle for Unionism in Turkish Cinema. *CINEJ Cinema Journal*, 8(2), 150-194.
- Zaim, S. (1997). *Çalışma Ekonomisi*, Yenilenmiş ve Genişletilmiş 10. Baskı, İstanbul: Filiz Kitabevi.

Yazar Katkıları: *Tek Yazar Fikir - Tasarım Denetleme- ; Kaynaklar- ; Veri Toplanması ve/veya İşlemesi ; Analiz ve/ veya Yorum -; Literatür Taraması ; Yazıyı Yazan ; Eleştirel İnceleme*

Hakem Değerlendirmesi: *Dış bağımsız.*

Çıkar Çatışması: *Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.*

Finansal Destek: *Yazarlar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.*

Etik Kurul Belgesi: -

Author Contributions: *Sole Author Concept -; Design-; Supervision-Resources; Data Collection and/or Processing; Analysis and/or Interpretation; Literature Search-; Writing Manuscript-; Critical Review*

Peer-review: *Externally peer-reviewed.*

Conflict of Interest: *The authors have no conflicts of interest to declare.*

Financial Disclosure: *The authors declared that this study has received no financial support.*

Ethical Committee Approval: -

Tümeller Sorunu'nun Uğrağı- Duns Scotus *The Destination of the Problem of Universals - Duns Scotus*

Mustafa BİNGÖL

(Sorumlu Yazar-Corresponding Author)

¹ Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fak.
Felsefe Bölümü, Erzurum, Türkiye
Mustafa.bingol@erzurum.edu.tr

Geliş Tarihi/Received: 30.10.2024
Kabul Tarihi/Accepted: 9.12.2024

Atf /Cite this article:
Bingöl, M. (2025). Tümeller Sorunu'nun Uğrağı-
Duns Scotus. *Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal
Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21, 159-167.

This article checked by

Content of this journal is licensed under a Creative
Commons Attribution-Noncommercial 4.0
International License.

Öz

Duns Scotus'un evrenseller konusundaki görüşü nominalist yaklaşıma yakın olsa da, tam anlamıyla nominalizm olarak sınıflandırılmaz. Onun görüşleri, "bağımsız gerçeklik" (realism) ile "sadece zihinde var olanlar" (nominalism) arasında bir orta yol arayışını yansıtır.

Scotus'un rasyonel psikoloji, doğal teoloji ve etik alanındaki görüşlerinden emin bir şekilde, Ockhamist metafizik eleştirisini ve ahlak yasasının doğasına ilişkin tuhaf Ockhamist görüş; Scotus'un felsefesini herhangi bir referansa başvurmadan kendi içinde ele alır. Duns Scotus, evrensellerin gerçek varlıklar olarak değil, yalnızca zihindeki kavramlar olarak var olduğunu savunmuştur. Bu anlamda, evrensellerin gerçekten var olmadığını, sadece dilde veya zihindeki genellemeler olarak var olduklarını ileri sürmüştür. Bununla birlikte, Duns Scotus'un görüşü, evrensellerin tamamen yok sayılması anlamına gelmez. Ona göre, evrenseller zihinde gerçek birer kavram olarak var olsalar da, bu kavramlar bireylerde veya nesnelere bulunan özelliklerin genellemeleridir. Yani, evrenseller zihinsel varlıklar olarak kabul edilir, ancak bunlar nesnelere doğasından bağımsızdır. Duns Scotus'un evrenseller üzerine olan yaklaşımı, bireysel varlıkların önceliğini vurgular.

Duns Scotus'un evrenseller konusundaki bu görüşleri, Orta Çağ felsefesi içinde nominalizmin (özellikle William of Ockham'ın nominalizmi gibi) gelişimine katkıda bulunmuş ve sonrasında modern felsefenin yönelimlerini etkilemiştir.

Anahtar Kelimeler: Scotus, Nominalizm, Tümel, Tikel, Ortaçağ

Abstract

Duns Scotus' view on universals is close to the nominalist approach, but it cannot be classified as nominalism in the strict sense. His views reflect a search for a middle ground between "independent reality" (realism) and "what exists only in the mind" (nominalism).

Confident in Scotus' views on rational psychology, natural theology and ethics, he takes Scotus' critique of Ockhamist metaphysics and the peculiar Ockhamist view on the nature of moral law into his own, without resorting to any reference. Duns Scotus argued that universals do not exist as real entities, but only as concepts in the mind. In this sense, he argued that universals do not really exist, but only as generalizations in language or in the mind. However, Duns Scotus' view does not mean that universals are completely ignored. According to him, although universals exist as real concepts in the mind, these concepts are generalizations of properties found in individuals or objects. In other words, universals are considered mental entities, but they are independent of the nature of objects. Duns Scotus's approach to universals emphasizes the primacy of individual beings.

Duns Scotus's views on universals contributed to the development of nominalism (especially the nominalism of William of Ockham) within medieval philosophy and later influenced the directions of modern philosophy.

Keywords: Scotus, Nominalism, Universal, Particular, Middle Ages

Giriş

John Duns Scotus (1266-1308), Orta Çağ felsefesinin önemli figürlerinden biridir ve özellikle felsefi tümeller (universal) problemi üzerine geliştirdiği düşüncelerle tanınır. Tümeller problemi, Orta Çağ felsefesinde, soyut kavramların gerçeklikteki varlıklarıyla olan ilişkisini açıklamaya yönelik felsefi bir meseledir. Bu problem, özellikle Aristotelesçi düşünceden türetilmiş bir tartışma olup, gerçekliğin soyut genel kategorilerini anlamaya çalışırken felsefi düşünürler arasında derin bir bölünmeye yol açar.

Tümeller, bireysel varlıkların ortak özelliklerini, niteliklerini ifade eden soyut kavramlardır. Örneğin, "insan" tümeli, tek tek insanları (Sokrat, Platon, vb.) temsil eden bir kavramdır. Bu kavram, tek bir insanın ötesinde, çok sayıda farklı insanı kapsayan bir soyut kategoriye tanımlar. Tümellerin ontolojik durumu (yani, gerçeklikte nasıl var oldukları) ve epistemolojik durumu (yani, nasıl bilindiği) Orta Çağ felsefesinde çok tartışılan bir konudur.

Duns Scotus, tümeller meselesine realist bir bakış açısıyla yaklaşmış, ancak Aristotelesçi anlayışa karşı çıkararak daha sofistike bir çözüm geliştirmiştir. Scotus'un görüşü, bir tür "ekstrinsik realizm" olarak tanımlanabilir. Onun düşüncesine göre, tümellerin gerçeklikteki varlıkları, belirli bir biçimde varlıkların genelliklerinde yer alır. Yani tümeller, ne sadece birer zihinsel kavramdır (nominalizm) ne de tamamen bağımsız ve tek başlarına var olan soyut varlıklardır (Platonculuk). Bunun yerine, tümellerin varlıkları, bireysel varlıkların belirli bir yönü olarak anlam kazanmaktadır.

Tümeller Problemine İlişkin Değerlendirme

Scotus'un felsefesinde, bir tümel, ancak bir bireysel varlıkla ilişkilendirildiğinde anlamlıdır ve onun ontolojik durumuyla sıkı bir bağa sahiptir. Tümeller, "daha yüksek bir gerçeklik" olarak, bireysel varlıkların içsel bir özelliği ya da yönüdür ve dolayısıyla bu varlıkların belirli bir şekilde ilişkili oldukları genel özelliklerdir. Bu da, tümellerin gerçeklikte var oldukları, fakat bu varlıklarının ancak birer soyut yön olarak anlaşılabilceği anlamına gelir.

Tümeller problemi tek bir problem değil, dünyadaki nesnelere arasındaki benzerlikleri açıklamakla ilgili bir konular bütünüdür. Özellikle şunun bilinmesi gerekir: Tümeller var mıdır, yoksa yok mudur? Eğer cevap "Hayır" ise, onlar olmadan nasıl idare ettiğimizin bilinmesi gerekir. Dolayısıyla tümellerin var olup olmadığıyla ilgilenmemize rağmen, diğer varlık türleri de - kümeler, gruplar, ilişkiler, özellikler ve diğerleri- göz önünde bulundurulmalıdır. Kelimeleri nasıl kullandığımıza veya zihnimizin nasıl çalıştığına ilişkin düşünceler tümellerin var olup olmadığına ilişkin sorunun cevabını etkileyebilirken, Scotus'un yalnızca dilbilimsel veya psikolojik değil; tümellerin varlığıyla ilgili düşüncesi metafizikselidir. Tümel terimi teknik bir terimdir; tümeli kaba ve hazır bir şekilde aynı anda farklı şeylerde var olabilen bir öge olarak kabul edebilir. İlerledikçe bu kavramın yeniden tanımlanması gerekecektir, ancak şimdilik bu geçici kavram yeterlidir. Bir gün batımı ve bir gülün her ikisinin de kırmızı olduğunu varsayalım (Aleks, 1961: 22). Eğer gerçekten de gün batımı ve gül aynı rengi, kırmızının belli bir tonunu paylaşıyorsa, o zaman kırmızının bu tonu bir evrenseldir. Bu gölge aynı anda hem günbatımında hem de farklı, ayrık bir nesnede, gülde mevcuttur. Her iki durumda da ortaya çıkan şey tek ve aynı ögedir.

Evrensellerin olup olmadığı sorusunun olumsuz olması halinde, "gün batımı" ve "gül" gibi çok fazla tekrar ve yineleme olacaktır. Özellikle aynı renk tonunun farklı şeyler arasında tekrarlanması iki giysi arasında olabilir. Dahası, özelliklerin ve ilişkilerin sadece tek başlarına değil, aynı zamanda doğal tür veya sıralama terimleriyle tanımlanır. Sadece tekrarlama olgusu evrenseller sorununa ilişkin olarak tarafsız olması amaçlanmaktadır. Yani benzerlikleri kabul ederken, tümellerin varlığını ima etmiyoruz (Duns Scotus & Bercken, 2016: 122). Tümellerin varlığına inananlar da inanmayanlar da benzerliklerin olduğunu kabul edebilir fakat bunun şu anlama gelip gelmediğini tartışmak gerekir.

Evrensellere ilişkin bu kaba açıklama, evrenselleri ayırt etmek içindir. Aynı anda iki veya daha fazla yerde bulunmayı öngörür. Evrensel bir özellik, kırmızının belirli bir tonu, bir evrenselin tek ve uygun bir evrensel olduğu anlamına gelmez. Daha geniş bir bütünün parçasıdır, tıpkı bir parça pizzanın bir bütünün uygun bir parçası olması gibidir. Pizzanın parçaları tek ve aynı öge değildir (Hickman, 2016: 71). Birbirinden ayrı özelliklerdedirler, ama aynı bütünün farklı parçalarıdır. Evrenselin karakteristik varlık özelliği aynı anda iki veya daha fazla yeri işgal edebilen çoklu kapasitedir.

Tümeller sorununu geliştirmenin basit bir yolu olsa da geniş bir sorun ortaya koyarak ilerler: Şeyler arasındaki benzerlikleri nasıl açıklarız? Bahsedilen benzerlikler oldukça çeşitli bir koleksiyon oluşturur; bir renk hakkında soru sorduğumuzda olduğu gibi nitelikseldir ya da bir ağırlık hakkında soru sorduğumuzda olduğu gibi niceliksel olabilir ya da eşitlik hakkında soru sorduğumuzda olduğu gibi ilişkiler içerebilir ya da insanlığın bir evrensel olup olmadığını sorguladığımızda olduğu gibi doğal türler ya da sıralamalar içerebilir.

İNSAN İNSAN

Yukarıda kaç kelime var? Kutucukları sayarsak "iki" cevabını vermemiz gerekirken, türleri sayarsak "bir" cevabını verebiliriz. Birbirine benzeyen sözcük simgelerinin her biri aynı türe aittir. Ancak belirteçlerin erdem bakımından ortak olduğu bu tür nedir? Benzerliklerinden dolayı mı? Eğer biri bu türü ontolojik olarak ele alırsa ve her bir belirtecin örneklediği bir varlık olduğunu düşünürse o zaman bu tür bir tümeldir. Bazılarının olduğunu düşünerek her bir belirtecin ortak olarak sahip olduğu gerçek varlık, gerçekçi bir pozisyon alır. Öte yandan, kişi insan türünün bir varlık olmadığını savunabilir. Bunun yerine, kutuda iki sözcük belirteci olduğunu söyleyebiliriz, bu "insan" ve "insan" birbirlerine sahip olmadan birbirlerine benzediklerini ortak herhangi bir şey olarak da düşünülebilir (Bates, 2010: 22). Buna nominalist pozisyon denilir. Söz konusu şeyler arasındaki gerçek benzerlikler ve bunların açıklanmasına duyulan ihtiyaç bir zorunluluktur.

Yine renkler üzerinden örneklendirirsek:

A	B	C	D
Candy	Indigo	Ruby	Candy

Kutucuklar üç çeşit benzerlik sergilemektedir. Görünüşte, A ve D kutuları aynı renktedir, yani kırmızı. Bu bantlar tam olarak aynı rengi paylaşımları anlamında birbirlerine benzerler. Bu bir benzerlik türüdür. A bandı da C bandına benzemektedir, ancak tam olarak aynı rengi paylaştıkları için değil, daha ziyade aynı türden oldukları içindir (Williams, 2003: 74). A'nın C'ye benzediği renk aslında ne A'da ne de C'de görülür. Kırmızı daha ziyade şeker kırmızısı ve yakut kırmızısı için kullanılan genel bir terimdir. Bunlar aynı renk ailesine, kırmızıya ait olan özel renk türleridir. Son olarak, B'nin çivit mavisi tonu çubuktaki diğer tonlarla aynı olmasa da şeker kırmızısı ile yakut kırmızısının paylaştığı kırmızı cinsinin dışında olsa da, yine de her birinin çivit mavisi rengine benzediğini söyleyebiliriz; örneğin orta A gibi belirli bir spektruma benzemez. Sanki salt renk, rengin belirli bir tonu olmaksızın bize görünüyormuş gibi değildir. Daha ziyade, şeylerde belirli bir benzerlik fark ederiz, örneğin A ve B kutucukları görünenin ötesine geçen duyulardır.

Yukarıdaki örnekte de görüldüğü üzere, benzerliklerin olduğu kabul edilse bile bir duyu farklı anlamlara gelebilir. Nitelikler veya ilişkiler arasındaki benzerliği kabul etmek, tam benzerlik veya tam olmayan benzerlik gibidir. Bu örneği aklımızda tutarak, aynı özel rengin gerçekten A ve A'da var olup olmadığını sorabiliriz. D'de, bu durumda bu tür bir evrensel olacaktır. Ve şu sorulabilir A ve C ya da A ve B arasındaki genel benzerliklerin evrensel bir kırmızının ya da evrensel bir rengin var olduğunu iddia etmez (Duns Scotus & Williams, 2017: 155). Scotus'un özellikle bizim doğal dediğimiz şeyle ilgilendiği, türler ya da doğal maddelerin tür ve cinsleri olarak adlandıracağı şeyin insan ve hayvan gibi örneklendirilebilir; aslında Scotus'u şu şekilde düşünebiliriz; benzerliklerin olup olmadığı sorusuyla ilgilenmektedir. Örneğin köpekler doğal türden evrenseller olduğunu ima eder. Dar bir benzerlik aralığı için, şeyler arasındaki benzerliklerin açıklanması gerekir. Scotus şu şekilde ("insan" ve "at" gibi doğal tür terimlerini kullanmamızla ilgili) tartışacaktır:

1. Eğer şeyler doğal türler bakımından birbirlerine benziyorsa, ortak doğalar vardır;
2. Şeyler doğal türler bakımından birbirlerine benzerler; Böylece,
3. Ortak doğalar vardır. İkinci aşamada atıfta bulunulan doğal türler, tümeler veya ortak doğalar yerine doğal sınıflar veya yalnızca insan kavramları olabilir (Vos, 2006: 36). Ortak doğalar olmaksızın doğal türler açısından benzerlik neden olamaz sorusuna Scotus, nedensellik ve özellikle de doğal türlerin üyeleri arasında üremeye dahil olan nedensellik türüyle ilgili olacağını ifade eder. Fakat Scotus'un ortak doğalar hakkındaki açıklamasına geçmeden önce, bazı endişelerin giderilmesi yerinde olacaktır.

Birçok çağdaş metafizikçi tümeler sorununu Scotus'a yabancı bir metafizik çerçeve içinde ortaya koymaktadır. Örneğin, gerçekliğin şeylerden ya da olgulardan oluştuğu, durumlardan ibaret olduğunu düşünülebilir. Bu açıdan olayın veya durumun tam olarak ne olduğu konusunda bir fikir birliği yoktur. Bir olay sadece bir zamandaki bir özellik örneğidir. Bir olayın kimlik koşullarını, üyeleri olarak bir özellik, bir nesne ve bir zaman içeren sıralı bir üçlü açıdan açıklayabiliriz. Bir olay zamansal bir konuma sahip olmalıdır, ancak bu olayın uzamsal bir konuma sahip olması gerekmez (Duns Scotus & Bercken, 2016: 125). Metafizikçiler bir olay çerçevesinden nedenselliğin bir açıklamasını vermeye çalıştıklarında, genellikle kendileri olaylar arasında bir ilişkinin açıklamasını verirler. Bu nedenle filozofların nedenler ve nedensel ilişkiler hakkında söylediklerinin çoğu, yalnızca nedenlerin bireysel olaylar olduğu ve nedensel ilişkilerin olaylar arasında geçerli olduğu varsayımıyla anlaşılabilir.

Shoemaker¹, filozoflar tarafından genellikle nedensel ilişkinin terimleri olarak alınan şeyin nesnelere ya da özelliklerden ziyade olaylar olduğunu ileri sürmektedir. Lewis² ise şöyle yazmaktadır: Kendimi, kelimenin gündelik anlamıyla olaylar arasındaki nedensellik sınırlayacağım: küller, savaşlar, konuşmalar ve son olarak Mellor³, bu gibi durumlarda nedenselliğin öncelikli olarak bağladığı şeylerin şunlar olduğunu düşünüyor demektir: gerçekler, ayrıntılar değil. Bu filozofların tek bir "olay" veya "durum" kavramları ortaktır; bir olayı ele alırlar olayların tam olarak ne olduğu konusunda anlaşmazlığa düşerken ortak bir çerçeveye sahiptir. Yine de değerlendirmeleri olay olarak kabul edilen çerçeve olduğunu göstermektedir. Metafizik soruları cevaplamak için çizilen çerçeve evrensel sorundur. Evrensel sorununu şu çerçeve içinde ele alınırsa Scotus'un metafiziği, bu olay ontolojisi çerçevesinin dışındadır. Bir olay ontolojisi için, çoğunlukla, bir özelliğe sahip olan bir nesnenin ister tümel ister tikel olsun, bir özelliğini örneklendirir (Bates, 2010: 45). Bir nesnenin özü, bir olay ontolojisinde nesnenin örneklemediği veya örneklemediği bir grup özellikten oluşur. Her biri zorunlu olarak nesneye aittir, zorunlu olarak her nesneye ait değildir. Kısacası öz, tözün bir bileşenidir. Bir öz, özü olduğu tözün bir özelliği (ya da bir özellikler kümesi) değildir ve özü ya da biçimi maddenin bir özelliği olarak düşünmek de bir hatadır. Scotus bunları ayırırken, özü tözsel formla özdeşleştirmektedir. Scotus cevherleri, biri form diğeri ortak doğa olan uygun parçalara sahip mereolojik⁴ bütünlükler olarak tasavvur eder. Scotus'un ontolojisinde bir tözün özü, tözün uygun bir parçasıdır; öz ile töz arasındaki ilişki bir örnekleme ya da örnekleme ilişkisi değildir.

Aslında, Scotus'un ortak doğa dediği şeyin tözsel bir formun bir bileşeni, yani özel bir parçası olduğu ve tözsel formun kendisinin de maddi bir tözün bir bileşeni yani özel bir parçası olduğu söylenebilir (Aleks, 1961: 75.). Tözsel bir form, salt bir atom, parçaları olmayan bir şey değildir. Tözsel biçim de ortak doğa değildir; Scotus onları ayırt ediyor. Scotus'un tözsel biçim ile ortak doğa arasındaki ayrımı göz önünde bulundurarak, ortak doğayı öze özdeşleştirdiğine odaklanılması gerekir. Dolayısıyla, Aristoteles üzerine birçok çağdaş yorumcu tözsel formu öze özdeşleştirdiğinden, Scotus'un tözsel biçim ile doğa/öz arasındaki ayrımı, onun açıklamasını maddi tözün yapısına ilişkin ana akım Aristotelesçi açıklamaların dışına yerleştirir.

Diğer taraftan Scotus'un Tümel olarak doğalara karşı argümanına bakıldığında elbette o, tözsel doğaların kendi başlarına bireysel olduklarını reddeder. Ancak bu görüş, tözsel doğaların kendinde tümel olduğunu reddetmekte kısmen haklıdır. Scotus burada onlarla hemfikirdir. Bu noktaya değinmek için idion⁵ argümanını kullanır ve Scotus idion argümanının sağlam olduğunu ve tözsel doğaların kendinde tümel olmadığını ima ettiğini kabul eder. Görüşle ilgili şu çıkarımı elde eder:

1. Maddi doğalar kendi başlarına evrensel değildir.
2. Maddi doğalar kendi başlarına tikeldir.

Görüş bu çıkarımı şu varsayımına dayanarak yapmaktadır Scotus'un görüşüne göre zaten yanlış olduğu görülmüştür.

3. Maddi doğalar ya kendi başlarına tümeldir ya da tikeldir yani kendileridir.

Scotus'un "Platon'un düşüncesi" dediği şeye göre, "birey" varolan kendi başına bir "fikirdir". Yani, fikir var olan tek bir öğedir; diğer tekilerden ayrı ve aklın dışındadır. İnsan İdeası ayrı olarak vardır ama yine de her bir insan için evrenselidir. Scotus, "töz"ün "doğa" ile "ilk" arasında belirsiz olduğunu ifade eder. Eğer İdeal insan, bir bireyin tözü ise onun doğası olmanın ötesinde, bireyin özüdür. Varlık, bireyin özü olan fikir tekil bir öğe değildir. Eğer öyle olsaydı ait olduğu her bireyde farklı olacaktır. Bu durumda İdea evrensel olmazdı, çünkü birçok İdea içinde bir tane olmazdı (Gilson, 2018: 86). Dolayısıyla İdea, eğer ait olduğu öğelerin özü olsaydı, her bir öğe için tek ve aynı olacaktır. Scotus, bir İdea'nın ait olduğu şeyin tözü olamayacağını iddia eder. Sorun İdea'nın evrensel olmasıdır, yaratılmış olması değil. İçkin bir tümel, bir tümel kadar tümeldir. İdea'nın içkin olması onu yani Scotus'un gücünün dışında bırakmayacaktır. Platonik İdeaların eleştirisine bakıldığında "Kendi başına var olan her töz, var olduğu şeye uygundur." Bu özün bir parçasıdır ve bu özün ait olduğu şeylere özgüdür. Buradaki "öz" tekil olarak kabul edilmez. Scotus'un kullanımı bir şeyin özü için "uygun" ifadesi, "uygun" ile eşanlamlı olamaz. Çünkü

¹ Sydney Sharpless Shoemaker (29 Eylül 1931 – 3 Eylül 2022), Amerikalı filozof. Cornell Üniversitesi'nde Susan Linn Sage Felsefe Profesörü idi ve zihin felsefesi ve metafiziğe yaptığı katkılarla tanınır.

² David Kellogg Lewis (28 Eylül 1941 - 14 Ekim 2001), 20. yüzyılın en önemli filozoflarından biri olarak kabul edilen Amerikalı bir filozoftur. Lewis, UCLA'da ve ardından 1970'ten ölümüne kadar Princeton Üniversitesi'nde kısa bir süre ders verdi. Felsefe topluluğunu 30 yıldan fazla bir süre boyunca neredeyse her yıl ziyaret ettiği Avustralya ile yakından ilişkilidir.

³ David Hugh Mellor (10 Temmuz 1938 – 21 Haziran 2020) İngiliz bir filozof. Cambridge Üniversitesi'nde Felsefe Profesörü ve Rektör Yardımcısı, daha sonra Emeritus Profesörü oldu.

⁴ Bir bütün içindeki parçaların diğer parçalar ile ve parçaların bütünlük ilişkilerini inceleyen bir teoridir.

⁵ Daha küçük anlamına gelen son ek olarak ifade edilen sözcük, daha çok tekil olana yani bütünü parçasına işaret eden argümanı ortaya koymaktadır.

bu, bir malın özü olan bir maddeye izin verir (Vos, 2006: 51). Daha ziyade, “uygun” kelimesini geniş bir anlamda kullanmak istediği düşünülebilir. Böylece tekil bir şeyin özü zorunlu olarak ona ait olur ve kendisine özgüdür, ancak aynı türden olsun ya da olmasın başka hiçbir şeyle paylaşılmaz.

Bir şeyin tözü ya: kendine özgü olabilir; ya da yapılmış olabilir onu daraltan bir şey tarafından uygun hale getirilir. İlkine gelince, evrensel bir fikir her iki anlamda da uygun olamaz. Bir fikir evrensel olduğu için kendine özgüdür. İdea kendi başına tümel olduğundan, ait olduğu şeye uygun hale getirilemez. Dolayısıyla, bir İdea bir şeyin İdeası olamaz. Doğası olması anlamında tözdür (Bingöl, 2018: 35). İkinci alternatifini açıklamak daha zordur, çünkü bir şeyin ilk tözü anlamında “töz” daha belirsizdir:

Bir tözü ilk tözünden nasıl ayırt edilir? Bunlar sadece aynı öge değil midir? Scotus, bir tözün “sadece bu varlık ya da tekil olduğu ölçüde birincil töz özelliğine sahip olduğunu” ifade eder. Bir tözün birincil töz olması, onun tekil ya da daha kesin bir ifadeyle büzülmüş olmasıdır. Büzülmüş bir töz sadece tekil bir tözsel formdur. Burada İdeaları özler olarak ele alındığını unutmamak gerekir. Dolayısıyla, eğer İdea bir bireyin ilk tözü anlamında tözü olsaydı, İdea bireyin tekil tözsel formu olurdu. Dahası, her biri İdea olduğu için, her İdea ait olduğu şeyden ayrı olarak var olur. Bu biraz muğlaktır: İdea'nın “içinde mevcut” olamayacağı ama bireyin dışından işlemesi gerektiği anlamına mı gelir? Scotus bunu açıklamaz, ancak argümanının amacı için buna ihtiyacı yoktur.

Bununla birlikte, bir İdea bir şeyin ilk tözü olmak anlamında o şeyin tözü olamaz. Bir şeyin ilk tözü olabilmesi için, bir İdea'nın onun tekil tözsel formu olabilmesi gerekir. Ancak bir İdea tekil bir töz olamaz, çünkü büzüştürülemez. Ayrıca bir İdea kendi başına tümeldir. Dolayısıyla bir İdea bir şeyin tözü olamaz.

Duns Scotus ortak doğa teorisi üzerinden de bir çalışma yürütür. Burada Scotus'un ortak doğalar teorisinin, tümeller probleminin ortaya çıkardığı sorulara cevap veren diğer teoriler arasında bir alternatif olarak mantıklı olduğu düşünülebilir. Ortak doğalar felsefi tartışmaları sonlandırır: özellikle doğal türlerin üyeleri arasındaki belirli benzerlik olgularını açıklarlar. Scotus'un bu konudaki argümanı özellikle tek anlamlı oluşumdaki nedenselliğe hitap eder.

Şaşırtıcı bir şekilde, Scotus'un tümeller sorununa -var olup olmadıkları- dair cevabı "Hayır"dır -akılın dışında dünyada ya da şeylerde var olmazlar. Dahası, nedenselliği de açıklamaz. Ancak onun tümellerin gerçekliğini reddetmesi Scotus'u nominalizmle baş başa bırakır. Yani, ona göre Varlıklar arasında her şey ya evrenseldir ya da bireyseldir. Varlıklar "evrensel" ve "bireysel" olarak kesin çizgilerle ayrılmış değildir. Scotus ihmal edilen bir alternatif olduğunu savunur: varlıklar ne evrensel ne de tekildir. Üçüncüyü temsil eden doğanın kendisi esasen evrensel ya da tikeldir (Cross, 1999: 42). Ortak bir doğa gerçek bir varlıktır, bir uygun bir parçası olarak ait olduğu şeylerdeki tıpkı varlık gibidir. Scotus bunu şöyle düşünür kayıtsız kalarak yapabilir, ne tümel ne de tikeldir, ama potansiyel olarak her ikisini de gerçekleştirebilir. Yani tikelerde nedensel olarak etkin bir güç ve bir ilke olması insan anlayışının, ne evrensel ne de evrensel olmayan ne de bir tikel tek başına gerçekleştirebilir. Scotus'un ortak doğalar teorisine zemin hazırladıktan sonra, bir sonraki bölümde onun kurucu ontolojisi hakkında daha fazla şey söylenebilir, maddi tözlerin nasıl yapılandırıldığını açıklar. Sonunda ise Scotus maddi tözlerin yapısallığına ilişkin argümanını anlatır ve savunur (Duns Scotus & Williams, 2017: 115). Scotus ortak doğaları kabul ettiğinde maddi maddelerin uygun parçaları olarak, bir soruya cevap vermelidir maddi maddelerin nasıl bireyselleştirildiği - onları neyin sayısal olarak tekil hali olduğunu ifade etmelidir. Scotus'un bireyleşme teorisi ve özellikle de bir bireyleşme ilkesi olarak haecceity veya Scotus'un haecceities kullanımının nasıl biçimsel bir ayrıma başvurmasını gerektirdiğini ortak doğa ve haecceity arasında anlaşılabilir. Bu kavramlar haecceity ve Scotus'un kabulü tarafından dayatılan biçimsel ayrım ortak doğalardır ve belki de onun en tartışmalı metafiziksel düşüncesidir (Copleston, 1993: 225).

Madde ve Form Arasında Farklılık Var mı?

Duns Scotus, Descartes'ın daha aşına olduğumuz zihin/beden töz düalizmini önceleyen bir madde/biçim düalizmine bağlıdır, ancak Scotus'un ifade ettiğini bir töz olarak görmek yanlış olacaktır. Madde ve formun kendilerinin töz olduğunu reddettiği için düalisttir.

Düalisttir, çünkü madde ve formun her birini res: şey olarak kabul eder. Böylece, Scotus, bize eşlenmemiş bir tür düalizm gibi görünebilecek bir şeyi savunur metafiziksel olarak, özsel olmayan şeyler arasında olduğunu ifade eder. Scotus'un düalizmine göre madde ve form gerçekte şeylerdir ve birbirinden farklıdır. Gerçek ayrım burada tanıdık bir anlamda kullanılmaktadır. Descartes'e benzer şekilde her şeyin kendi başına var olabileceğini sadece ötekinin türünden hiçbir şey olmadan bunu gerçekleştirebilir (Cevizci, 2022: 114). Örneğin, Scotus'un görüşüne göre, bu madde sadece bu formdan -örneğin Platon'a ait olan bu tikel insanlık- değil, aynı zamanda diğer herhangi bir formdan da gerçekten farklıdır. Bu kabul eleştiriye maruz kalabilir çünkü maddenin formdan ayrımı konusundaki argümanların temel bir hata içerdiği düşünülebilir.

Bu maddenin formdan gerçekten farklı olması, maddenin herhangi bir formdan gerçekten farklı olduğu sonucuna götürür. İlk olarak Scotus'un iki argümanı ile maddenin formdan gerçek ayrımını savunur.

Ortak Doğalar Platonik Formlar mıdır?

Ortak doğanın kendi varlığıyla hem haecceity'ye hem de oluşturduğu bütüne doğal önceliğiyle ilgili iki sorunun ele alınması gerekir. Birincisi, Scotus'un aksi yöndeki beyanlarına rağmen ortak doğalar konusunda Platonculuğa bağlı olduğu görülmektedir. Eğer ortak doğanın kendine özgü bir birliği ve varlığı varsa ve bileşeni olduğu tözden ayrı olarak var olabiliyorsa, bir doğanın tekil örnekleri var olmasa bile, kendi doğasının var olabileceği sonucu çıkar. Yani, Platonik Formların aşkın olduğu gibi, ortak doğalar da aşkın görünmektedir. İkinci olarak, Scotus'un neden Platonculuğa bağlı olmadığını açıklamakta başarılı olduğunu varsayacak bile, yine de ortak bir doğanın, kendi ortak doğası kendi özel varlığına göre hiçbir zaman fiilen var olamayacağı halde, kayıtsızlık gibi kendi özel varlığını takip eden belirli bir özelliğe nasıl sahip olabileceğini açıklaması gerekir (Hickman, 2016: 23). Scotus, doğalarla ilgili Platonculuğu "metafizikteki tutarsızlıklar" başlığı altında ele alır. Şöyle yazar: "Platon, bir İdea, kendi başına var olan bir tözdür, ayrı bir doğaya sahip değildir." Scotus Platoncuları, İdea'nın evrensel bir varlık olduğunu düşünürken resmeder.

Ortak doğa ya da idea sayısal olarak farklı tekilerde uygun bir parça olarak düşünülebilir; her birinde tamamen mevcutken ve var olma yeteneğine sahipken her bir tekilden ayrıdır. Burada insanı farklı kılan nedir? Her bir insanda tek ve aynı doğanın ortaya çıkmasıdır. Scotus'un argümanının zaten bir noktaya dayandığı varsayılırsa hiçbir tümel bir töz olamaz, çünkü bir şeyin özü ona özgüdür. Eğer Platonculuğun bu çeşidi bir türe ait her şeyin tek ve benzersiz bir öze, yani çoklu evrensel konumlandırılmış ise, böyle bir durum saçma olur çünkü birden fazla insan veya taş olabilir, her biri benzersiz kendi türündeki diğerlerinden farklı bir tözdür (Duns Scotus & Bercken, 2016: 87). Platonculuğun çeşitliliği, ortak doğayı ayrı olarak var olan bir şey haline getirir. Scotus şöyle ifade eder: "Ve o [ortak doğa] doğal olarak bu yönünden [haecceity] önce, uyumsuz değildir bu yönü olmaksızın onunla birliktedir." Sokrates, Sokrates'in ortak doğası, onun varlığı olmadan var olamaz. Sokrates ortak doğası olmadan var olamazdı ve Sokrates onsuz var olamazdı, onun haecceity'si de olamazdı. Bununla birlikte, ortak doğa "insanlık" olmadan da var olabilir. Sokrates'in insanlığı, Sokrates'in insanlığı olabileceği gibi Sokrates'in kendi insanlığının biçimsel olarak başka bir tekilin insanlığı olması gibi Platon'un kendi insanlığı ile aynıdır (Duns Scotus & Bercken, 2016: 69). Çünkü kendi doğası bu ya da bu tekil olarak ifade bulmaya kayıtsızdır. Böylece Ortak doğanın varlığı, doğanın varlığından bağımsızdır. Haecceity'nin varlığı buna bağlıdır yani ortak doğa, doğal olarak ortak doğadan önce gelir.

Haecceity'nin Bireyleşmesi Üzerine

Scotus'un ortak doğa teorisi, onu tutarsızlık acısıyla çözülmesi gereken bir bireyleşme problemiyle baş başa bırakır: Tözsel doğaların kendilerinin ortak olduğu ne evrensel ne de tekil oldukları göz önüne alındığında, tözsel formların ya da sözleşmeli doğaların tekilliğine neden olan nedir? Eğer tek tek insanların her biri ortak bir doğaya sahipse, kendisi sayısal birlikle tekil olmayan bir doğa, bireyleri sayısal olarak farklı tözler yapan nedir? Scotus'a göre, herhangi birinin bir birey olduğunu varsayarsak, kendi başına ne tikel ne tümel ne de bilfiil olan ortak bir doğaya, insanlığa sahiptir. Eğer birey, basitçe ortak doğasıyla aynı olsaydı; tikel değil, ortak olurdu. Yine de o, Platon'dan sayısal olarak farklı, tikel bir insandır. Buradan O'nun basitçe doğasıyla aynı olmadığı sonucu çıkar. O'nun için geçerli olan, genel olarak ortak bir doğaya sahip herhangi bir maddi töz için de geçerlidir (Bates, 2010: 107). Böylece Scotus bireyleşme sorununun kendine özgü bir versiyonuyla karşı karşıya kalmıştır: Maddi bir tözün bireyselliğinin nedeni nedir? Scotus, tözsel bir doğanın asla tekilğin ya da evrenselliğinin tesadüfi birliğinden yoksun olmadığını zaten kabul etmişti. Tözsel formlar olduğuna göre, bunların tekilliğinin de bir nedeni vardır. Şöyle ifade eder: "Doğanın kendisinde kendi varlığına ve birliğine göre bir topluluk kurulduktan sonra, zorunlu olarak ait olduğu doğanın üzerine bir şey ekleyen tekilğin nedenidir." Dolayısıyla Scotus'un bireyleşme problemi, tözsel formların tekilliğini açıklamak, ortak doğanın tekillik arazını almasına neyin neden olduğunu açıklamaktır (Newton, 2011: 48). Başka bir deyişle, maddi tözlerde tekilğin nedenini arayan Scotus, bireyselleşmenin bir ilkesinin ya da nedeninin kimliğine yanıt aramaktadır.

İtirazlara İlişkin Değerlendirme

Scotus'un mereolojik bir anlayışa sahip olduğu fikrine ya da Scotus'un töze inandığı endişesine karşı çıkılabilir. İlk direnç kaynağı bu şekilde detaylandırılabilir:

- (1) Mereolojik bütünler parçalarının üzerinde ve üstünde hiçbir şey değildir;
 - (2) Scotus'un bileşik tözlerinin her biri parçalarının üzerinde ve üstünde bir şeydir. Onların parçalarıdır;
- Dolayısıyla, (3) Scotus'un bileşik tözleri mereolojik değildir bütünler.

Scotus töz konusunda indirgemecilik karşıtıydı ve bazı uygun varlık, kendi başlarına maddelere aittir. Scotus için maddi töz mereolojik bir bütündür ve bu bütünün Bireyselleşmiş madde ve tikel tözsel form uygun parçalardır.

Sonuç

Duns Scotus'un Orta Çağ skolastik düşüncesinin önemli bir örneğini sunan evrenseller problemine yaklaşımı felsefi tartışmalar arasındaki yerini almıştır. Evrenseller problemi, genel terimlerin (örneğin, "insanlık", "güzel", "adaletli" gibi) varlığı ve doğası üzerine odaklanır ve felsefi birçok tartışmaya konu olmuştur.

Duns Scotus, evrenseller konusunda nominalist eğilimler taşır. Ona göre, evrenseller gerçek anlamda var olmayan, sadece zihinsel veya dildeki genellemelerdir. Bu görüş, evrensellerin bağımsız bir varlık olarak kabul edilmesine karşı çıkar ve onları bireylerin niteliklerinin zihinsel özetleri olarak değerlendirir.

Ancak, Duns Scotus'un evrenseller üzerine olan yaklaşımı sadece tam bir nominalizm olarak değerlendirilemez. Çünkü o, evrensellerin sadece zihinsel varlıklar olduğunu savunurken, bu kavramların bireylerde veya nesneleredeki gerçek varlıklarından bağımsız olarak düşünölmeleri gerektiğini vurgular (Heidegger vd., 2022: 85). Bu noktada, evrensellerin zihinsel varlıklar olarak kabul edilmesiyle birlikte, bireylerin özelliklerinin genellemeleri olarak anlaşılması arasında bir denge arar.

Sonuç olarak, Duns Scotus'un evrenseller problemi üzerine yaklaşımı, Orta Çağ felsefesinde evrensel ve bireysel arasındaki ilişkinin karmaşıklığını ve felsefi tartışmaların derinliğini yansıtır. Onun düşünceleri, sonraki dönemlerde nominalizm ve realizm tartışmalarına etki etmiş ve modern felsefi düşüncede de izler bırakmıştır.

Kaynaklar

- Aleks, A. (1961). *Duns Scotus: The Basic Principles Of His Philosophy*. Praeger.
- Bates, T. (2010). Duns Scotus and the problem of universals. Continuum.
- Bingöl, M. (2018). Ontolojik Bağlamda Ockhamlı William Üzerine Bir Değerlendirme. *Kilikya Felsefe Dergisi*, 2, Article 2.
- Cevizci, A. (2022). Felsefe Tarihi Thales'ten Baudrillard'a. Say Yayınları.
- Copleston, F. C. (1993). *A History of philosophy. 2: Medieval philosophy*. Doubleday.
- Cross, R. (1999). *Duns Scotus*. Oxford University Press.
- Duns Scotus, J., & Bercken, J. van den. (2016). *On being and cognition: Ordinatio 1.3*. Fordham University Press.
- Duns Scotus, J., & Williams, T. (2017). *Selected writings on ethics* (First edition). Oxford University Press.
- Gilson, E. (2018). *John Duns Scotus (Illuminating Modernity)*. T&T Clarck.
- Heidegger, M., Bagchee, J., & Gower, J. D. (2022). *Duns Scotus's doctrine of categories and meaning*. Indiana University Press.
- Hickman, C. (2016, Eylül 3). Duns Scotus and William of Ockham: Realism, Nominalism, and Current Debates on Voluntarism. *The Dark Fantastic: Literature, Philosophy, and Digital Arts*. <https://socialecologies.wordpress.com/2016/09/03/dons-scotus-realism-nominalism-and-current-debates/>
- Newton, L. A. (2011). *Review of Duns Scotus and the Problem of Universals* [Review of *Review of Duns Scotus and the Problem of Universals*, tanıtım yazarı T. Bates]. <https://ndpr.nd.edu/reviews/duns-scotus-and-the-problem-of-universals/>
- Vos, A. (2006). *The philosophy of John Duns Scotus*. Edinburgh University Press.
- Williams, T. (2003). *The Cambridge Companion to DUNS SCOTUS*. Cambridge University Press.

Yazar Katkıları: *Tek Yazar Fikir - Tasarım Denetleme- ; Kaynaklar- ; Veri Toplanması ve/veya İşlemesi ; Analiz ve/ veya Yorum -; Literatür Taraması ; Yazıyı Yazan ; Eleştirel İnceleme*

Hakem Değerlendirmesi: *Dış bağımsız.*

Çıkar Çatışması: *Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.*

Finansal Destek: *Yazarlar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.*

Etik Kurul Belgesi: -

Author Contributions: *Sole Author Concept -; Design-; Supervision-Resources; Data Collection and/or Processing; Analysis and/or Interpretation ; Literature Search-; Writing Manuscript-; Critical Review*

Peer-review: *Externally peer-reviewed.*

Conflict of Interest: *The authors have no conflicts of interest to declare.*

Financial Disclosure: *The authors declared that this study has received no financial support.*

Ethical Committee Approval: -

Sultan III. Ahmed'in Kızı Zübeyde Sultan'ın Nişan ve Nikâh Merasimleri (1748 ve 1749)

Engagement and Wedding Ceremonies of Sultan Ahmed III's Daughter Zübeyde Sultan (1748 and 1749)

Serkan POLAT¹

(Sorumlu Yazar-Corresponding Author)

¹ *Yozgat Bozok Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Yozgat Türkiye*
serkan.polat@bozok.edu.tr

Geliş Tarihi/Received: 23.2.2024
Kabul Tarihi/Accepted: 5.9.2024

Atf /Cite this article:

Polat, S. (2025). Sultan III. Ahmed'in Kızı Zübeyde Sultan'ın Nişan ve Nikâh Merasimleri (1748 ve 1749). *Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21, 168-181.

This article checked by

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.

Öz

Osmanlı saray hayatı her dönem araştırmacıların ilgisini çekmiştir. Hanedan mensubu şehzadelerin ve sultanların gündelik hayatlarının yanı sıra nişan, nikâh ya da sünnet merasimi gibi şenliklerin hangi atmosfer içerisinde gerçekleştiği daima merak konusu olmuştur. Gerek arşiv vesikaları ve kronikler gerekse de minyatürlerdeki veriler sayesinde söz konusu törenler hakkında kıymetli bilgiler elde edilebilmektedir. Bu çalışma, Sultan III. Ahmed'in kızı Zübeyde Sultan'ın nişan ve nikâh törenlerini konu edinmektedir. Çalışmanın ana kaynaklarını Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nin muhtelif fonlarında yer alan belge ve defterler ile dönem hakkında bilgi veren kronikler oluşturmaktadır. Bilindiği üzere Osmanlı Devleti teşrifat kurallarına titizlikle riayet edilmesine ehemmiyet vermiştir. Zübeyde Sultan'ın nişan ve nikâh törenleri de söz konusu anlayış çerçevesinde icra edilmiştir. Hanedan düğünlerinin devlet ile ahali arasındaki teması sağlayan önemli gelişmelerden biri olduğu kabul edilmektedir. Dolayısıyla bu izdivaçların gerçekleşmesi sürecinde düzenlenen gerek çeyiz alayı gerekse de gelin alayı marifetiyle saray ile ahali arasındaki buluşma temin edilmiştir. Bu bağlamda hazırlanan çalışmada, Zübeyde Sultan'ın izdivacı örneğinde hanedan mensubu bir kadının evlilik seremonisinin nasıl gerçekleştiği, damad-ı şehriyari olarak anılan eşlerinin kariyerleri ile sosyal statüleri, nişan hediyelerinin nelerden oluştuğu ve çiftin yaşayacakları konağın tefrişinde kullanılan eşyalar hakkında bilgi verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, III. Ahmed, Zübeyde Sultan, Nişan, Nikâh

Abstract

Ottoman palace life has always attracted researchers' interest. In addition to the daily lives of the princes and sultans of the dynasty, the atmosphere in which festivities such as engagements, weddings or circumcision ceremonies took place has always been a matter of curiosity. Archival documents, chronicles and miniatures provide valuable information about these ceremonies. This study focuses on the engagement and wedding ceremonies of Sultan Ahmed III's daughter Zübeyde Sultan. The primary sources of the study are the documents and notebooks in various funds of the Presidential Ottoman Archive and the chronicles that provide information about the period. As is known, the Ottoman Empire emphasized the meticulous observance of the rules of etiquette. Zübeyde Sultan's engagement and wedding ceremonies were also performed within the framework of this understanding. Dynastic weddings are considered one of the most critical developments in the contact between the state and the people. Therefore, both the dowry procession and the bridal procession organized during the process of these marriages ensured the meeting between the palace and the people. In the prepared study, information was given about how the marriage ceremony of a woman from the dynasty took place, in the example of Zübeyde Sultan's marriage, the careers and social status of their spouses, who were called damad-ı şehriyari, what the engagement gifts consisted of, and the items used in furnishing the mansion where the couple would live.

Keywords: Ottoman Empire, Ahmed III, Zübeyde Sultan, Engagement, Wedding

Giriş

Osmanlı Devleti'nde büyük şenliklere dönüşen şehzadelerin sünnet törenleri gibi sultanların nişan ve nikâh merasimleri de Osmanlı teşrifatında önemli bir yer tutmuştur. Osmanlı sosyal hayatında gösterişli düğünlerin ön plana çıkmasında özellikle 16. yüzyılın ikinci yarısından sonra birkaç istisna dışında padişahların bizzat sefere çıkmamaları, orduların alışılacağı büyük ve sürekli zaferler elde edememeleri, dolayısıyla şenliklerin yapılamayışının rolü olduğuna dikkat çekilmektedir. Belirtilen gerekçelerle saray halkı ile İstanbul ahalisinin alıştıkları şenliklerin farklı amaçlarla yapılarak morallerinin düzeltilmesi ihtiyacı hâsıl olmuştur. Bu düşüncenin de tesiriyle düğünlere ve merasimlere verilen önem ile yüklenen mana farklı boyutlara taşınmıştır. Öyle ki şehzadelerin sünnet düğünleri ile sultanların nişan ve nikâh merasimleri hanedanın güç gösterisine sahne olmuştur. Bu tür etkinlikler Osmanlı Devleti'nin itibarının bir göstergesi olarak algılandığı için törenlerin kusursuz şekilde planlanıp icra edilmesi önem taşımıştır. Aslında bu vaziyet, devletin düzene ve teşrifata verdiği ehemmiyetin düğün sürecine bir yansıması şeklinde telakki edilmiştir. Düzensiz kaynaklı ahengin dikkatleri çektiği sultan düğünleri ile şehzadelerin sünnet törenleri, Osmanlı ahalisinin olduğu kadar yabancı elçilerin ve seyyahların merakını celp etmiş, şenlikler onlar tarafından da yakından izlenmiştir (Ertuğ, 2010: 132; Uluçay, 2012a: 261, 262, 265; Uluçay, 2012b: 280, 281; Altınay, 2012: 52; Sunay, 2017: 328).

Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde isimlerinden sonra *hatun*, II. Mehmed dönemiyle birlikte ise *sultan* terimi getirilen padişah kızları, yetişkinlik çağına girdikleri zaman Osmanlı hanedanına damat olmaya uygun bir erkekle evlendirilmişlerdir. Bununla birlikte sultanların daha yetişkinlik çağına girmeden küçük yaşlarda siyasî gayelerle şekli evlilikler gerçekleştirdiklerini gösteren çalışmalar vardır. Hanedana damat olacak kişiler Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde Anadolu hükümdarları, onların oğulları ya da padişahın maiyetindeki beyler arasından seçilmişlerdir. Anadolu siyasi birliğinin sağlanmasının da tesiriyle 16. yüzyıldan itibaren artık damat adayları olarak vezir ya da beyler ön plana çıkmışlardır (Uluçay, 2001a: 67, 89, 92; Uzunçarşılı, 2014: 145; Tuncer, 2020: 67-69, 75; Güler ve Özdamar, 2021: 124-127; Kars, 2022: 394-397). Nişan ve düğünden önce damat adaylarının rütbelerinin hanedanın şan ve şerefine uygun olacak şekilde yükseltilmesi ise bir teamül halini almıştır (Akyıldız, 2003: 27).

Kızını, kız kardeşini ya da hanedan mensubu bir başka sultanı evlendirme niyetinde olan padişah, ekseriyetle konuyu bir hat ile sadrazama bildirmiş ve seçtiği damat adayının nişan ağırlığını göndermesini emretmiştir. Zaman zaman da sadrazamdan damat olarak uygun bir ismi kendisine önermesini istemiştir (Uluçay, 2001a: 90). Bunların dışında, kimi araştırmalarda 19. yüzyılda damadın kura ile belirlenmesi yoluna gidildiğini gösteren örneklere yer verilmiştir (Sunay, 2013: 127, 128). Yine damadın belirlenmesinde valide sultanların dahil ve etkisi de olmuştur (Argıt, 2014: 53). Dolayısıyla süreç sultanların görüşlerine başvurulmadan işlediği gibi damat adaylarının da teklifi kabul etmekten başka çarelerinin olmadığı anlaşılmaktadır (Akyıldız, 2003: 27; And, 2020: 37).

Sultanla nikâhlandıktan sonra damat, enişte, güveyi ya da en bilinen şekliyle damad-ı şehriyârî olarak anılmaya başlanacak damat adayının hâlihazırda evli ise eşinden ayrılması gerekmiştir. Sultanla nikâhlı olduğu sürece de başka bir kadımla evlenmesine müsaade edilmemiştir. Sultanla evlenmesi uygun görülen müstakbel damat, durumun kendisine haber verilmesiyle düğün hazırlıklarına başlamıştır. Düğünlerin önemli figürlerinden darüssaade ağası, nikâhın idaresinden sorumlu olduğu gibi kanun gereği nikâhta sultana da vekâlet etmiştir. Öte yandan damadın vekili vezirlerden biri olurken sağdıçlığını ise yine vezirlerden biri veya veziriazam yapmıştır. Bu bağlamda 18. yüzyılın ortalarına kadar damadın sağdıçlığını paşalar yaparlarken aynı yüzyılın ortalarından itibaren bu vazifeyi sadaret kethüdası yerine getirmiştir (Uluçay, 2001a: 90-92, 95; Uluçay, 2012a: 265, 267; Uluçay, 2012b: 281; Uzunçarşılı, 2014: 145, 146, 149).

Hanedan düğünlerinin yarattığı ihtişam ve her aşamadaki gösteriş evlilik kararının alınmasının ardından hazırlanmaya başlanan nişan takımlarına da yansımıştır. Nişan ağırlığının azlığı ya da çokluğu damadın maddi gücü ile doğrudan alakalı olmakla birlikte nişan sürecinde birbirinden kıymetli hediyeler için yüklü miktarda para harcanmıştır. Özellikle mali durumları iyi olan damatlar teamül gereği başta padişah olmak üzere hanedan üyeleriyle darüssaade ağasına çeşitli hediyeler vermişlerdir. Padişah için donatılmış at bunların başında gelmiştir. Kıymetli kumaşlar, halılar, seccadeler ve mücevherler ise diğer hediyeleri oluşturmuştur. Öte yandan divan üyeleri, nişan günü sultanın çeyizini görmek amacıyla nişan eşyalarının sergilendiği yeri ziyaret etmişler ve ziyaret sonrası geline kıymetli hediyeler sunmuşlardır. Bu aşamada gelinin nişan makramasının damat tarafına teslimi, nişanın resmen ilanı manasına gelmiştir. Dolayısıyla nişan tamamlanmış kabul edilerek oradakilere kahve ve şerbet ikramında bulunulmuştur. Ayrıca nişan takımlarını getiren görevlilere kürk ve kaftan giydirilmiştir. Seremoninin akabinde sultanın cihaz takımı, çeyiz alayı ile damadın konağına nakledilmiştir (Arslan, 1999: 315; Uluçay, 2012a: 263, 266-268, 275; Uluçay, 2012b: 282; Uzunçarşılı, 2014: 147, 148).

Düğüne giden süreçte ilk adımı teşkil eden nişan töreninin sona ermesiyle sıra ikinci aşamayı oluşturan nikâh merasimine gelmiştir. Genelde çok şatafatlı ve masraflı olduğu ifade edilen sultanların nikâh merasimleri, nişan törenleriyle farklı günlerde yapılabildiği gibi aynı gün de icra edilebilmiştir. Öyle ki Zübeyde Sultan'ın her iki evliliğinde de nişan ve nikâh törenleri aynı gün gerçekleştirilmiştir. Nikâhlar şeyhülislâm tarafından kıyılmıştır. Törenler ise Yeni Saray'da ya da Paşa Kapısı'nda düzenlenmiştir. Ancak törenlerin yapıldığı yer sultanın durumuna göre değişebilmiştir. Buna göre ön plana çıkmış sultanların nikâhları Divân-ı Hümâyün'da, diğerlerinin ise darüssaade ağası ya da misafir odasında kıyılabilmiştir. Benzer şekilde nikâh sırasında tespit edilen mehr-i muaccel ve müeccel de sultanların derecelerine uygun olmuştur. Nikâhlar, 16. yüzyıl sonlarına kadar genellikle 100 bin altın mehir üzerinden kıyılırken bu oranın üzerinde ya da altında nikâh kıyıldığı da olmuştur. Hayatta olan padişahın kızının nikâhı ile kız kardeşi, yeğenleri ya da diğer sultanların nikâhları hatta sultanların yaşları mehir oranının tespitinde belirleyici olmuştur. Üzerinde durulması gereken ayrıntılardan biri de vefat etmiş padişahın kızlarının düğünlerinin hayatta olan padişahın kızlarınınkine nispetle daha az gösterişli olduğu ve kısa sürdüğüdür. Bir ay, üç hafta, on üç ya da sekiz gün kadar devam eden gösterişli düğünlerin yanı sıra bir veya iki gün içerisinde tamamlanan düğünlerin yapıldığı görülmektedir (Arslan, 1999: 146; Uluçay, 2001a: 95, 96; Uluçay, 2012a: 261, 263, 265, 277; Uluçay, 2012b: 279-281; Uzunçarşılı, 2014: 145-147).

Nikâh merasiminden sonra saray bahçesinde yemek ziyafeti verildiğini gösteren örnekler bulunmaktadır (Uluçay, 2001a: 103, 104; Uluçay, 2012a: 270; Sunay, 2020: 159, 160). Ancak Zübeyde Sultan'ın nikâhının ardından ziyafet düzenlendiği hususunda bir bilgi yer almamaktadır. Diğer taraftan nişanda olduğu gibi nikâhın ardından törende bulunanlara padişah adına kürk ve hilatler giydirilmiştir. Hilat giyenler arasında damat da yer almıştır. Damada eşi sultan tarafından darüssaade ağası vasıtasıyla hilat giydirilmesi teamül haline gelmiştir. Nikâhın ardından genellikle, evlenen sultan tahtta oturan padişahın kızıysa Yeni Saray'dan, kız kardeşi ya da yeğeni ise ikametgâhları olan Eski Saray'dan alınıp gelenek olduğu üzere kırmızı atlas bir cibinlik içinde arabayla damat tarafından hazırlanan konağa götürülmüştür (Uzunçarşılı, 2014: 145, 147). Söz konusu gelin alayları ekseriyetle Perşembe günleri yapılmıştır (Uluçay, 2001a: 105). *Sûr-ı Arûs*, *Sûr-ı Velîme*, *Sûr-ı Cihâz* olarak da adlandırılan (Arslan, 2007: 222) düğün eğlencelerinde önce çeyiz alayı, ardından gelin alayı gösterişli düğünlerin sokaklara taşmasını sağlamış ve ahalinin bu eğlencelere şahitlik etmelerine imkân vermiştir (Argıt, 2014: 150).

Osmanlı hanedan düğünlerinde düğün alayını süsleyen ve gösterişi artıran çeşitli unsurlar bulunmuştur. Damadın sultan için balmumundan yaptırdığı ve alayın önünde götürülen *nahil* ya da *nakil* adı verilen küçük, orta ve büyük olmak üzere farklı boyutlardaki düğün süsleri bunlardan birini teşkil etmiştir. Düğünlerin kıymetli sembollerinden nahiller ağaç şeklinde yapılmıştır. Bunların üzerlerinde balmumundan insan, hayvan, yemiş, çiçek gibi şekiller yer almıştır. Farklı şekillerdeki nahiller kıymetli taşlar, gümüş ya da altın yapraklar ve renkli, parlak kâğıtlarla kaplanmıştır. Bunların gösterişi, düğün sahibinin zenginlik ve haşmetinin yansıması olarak algılanmıştır. Şehzadelerin sünnet ve sultanların düğün merasimlerinde birkaç adet büyük, yirmi otuz kadar küçük boyutta nahil yer almıştır. Devlet erkânı nahillerle birlikte alayın önünde ilerlemiştir. Düğünleri süsleyen sembollerden bir diğeri şekerden yapıp *şeker âlâtı* denilen çeşitli şekiller, hayvanlar, ağaçlar, çiçekler ve meyvelerden şeker tasvirleri olmuştur. Zübeyde Sultan'ın her iki nişan merasimleri sürecinde de yirmi okka gümüşten yapılmış bir adet büyük ve yine gümüşten yapılmış yirmi adet küçük nahil yer almıştır. Ayrıca eski büyük şeker bahçelerinin yerine daha küçük iki şeker bahçesi merasim sırasında hazır edilmiş, bunları dalfes dolamalı harbeciler taşımışlardır (Uzunçarşılı, 1976: 55, 57, 68, 69; Arslan, 1999: 175, 179, 184; Uzunçarşılı, 2014: 148; And, 2020: 272).

1. Zübeyde Sultan

Zübeyde Sultan, III. Ahmed ile Muslî (مصلى) (BOA, TS. MA. d, nr. 28: vr. 9b; BOA, TS. MA. d, nr. 28: vr. 89b; Mehmed Süreyya, 1308: I/81; Sakaoğlu, 2015: 307; Tuncer, 2023: 383, 384, 386, 387) ya da Musliha (مصلحه) Kadın (Ahmed Vâsif Efendi, 1247: 52; Mehmed Hâkim Efendi, 2019: I/392, 393; Tuncer, 2023: 387) ismiyle anılan hanımın kızı olarak 29 Mart 1728 tarihinde dünyaya gelmiştir (İsmâil Âsım Efendi, 1282: 547). Zübeyde Sultan'ın annesinin 1748-1749'da (Mehmed Süreyya, 1308: I/81) veya 1758-1759'da (Tuncer, 2023: 384) vefat ettiği hususunda bilgiler bulunmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin hafızasını oluşturan arşivlerde, hanedan mensuplarının doğumlarıyla birlikte gerçekleştirilen törenler hakkında çok sayıda vesikanın yer aldığı bilinmektedir (Uluçay, 2012c: 299; Özger, 2022: 43, 44). Ancak Zübeyde Sultan'ın doğumunda icra edilen merasimlere dair bir bilgiye ulaşılamamıştır. Hayatıyla ilgili elde edilen veriler de onun karakterini ve kısa hayatında yaşadıklarını açıklamada yetersiz kalmaktadır. Zübeyde Sultan hakkındaki kayda değer bilgilerden ilki onun okuryazarlığıyla alakalıdır. Bilindiği üzere Osmanlı sarayında şehzadeler ile sultanların eğitimlerine fazlasıyla ehemmiyet verilmiştir. Şehzadeler gibi okuma yaşına gelen sultanlar padişah iradesi üzerine törenle derslere başlamış ve okuma yazmayı iyi derecede öğrenmişlerdir (Uluçay, 2001a: 86, 87; Eroğlu, 2004: 81-85). Zübeyde Sultan'ın da diğer hanedan mensupları

gibi iyi bir eğitimden geçtiği ve bu sayede iyi bir okur olduğu anlaşılmaktadır. Kaynaklarda, gece gündüz ilmi kitaplarla zaman geçirdiği, *Tefsîr-i Şerîf-i Beyzâvî*'yi anlayarak okuyup tetkik edebilecek kabiliyette olduğu ve bu ilgisinden ötürü etrafında güzel kitapların yer aldığı belirtilmiştir. Diğer taraftan saz aletlerinden ve eğlenceden uzak durup belki hayatı boyunca bunları dinlemediğine ve dinin emirlerine titizlikle riayet ettiğine dikkat çekilmiştir (Ahmed Vâsîf Efendi, 1247: 52; Mehmed Hâkim Efendi, 2019: I/392).

Zübeyde Sultan hakkında ulaşılabilen bilgilerden bir diğeri mülkündeki gayrimenkuller ve tasarrufundaki malî birimler ile ilgilidir. Fındıklı'daki yalı bunlardan biridir. Buna göre Nazife Sultan'ın Fındıklı'daki eski Tersane Emîni Hüseyin Efendi Yalısı, Nazife Sultan'a farklı bir yalı verildiği için anlaşılan o ki henüz bir yaşındayken mülk olarak Zübeyde Sultan'a devredilmiştir (BOA, C. SM, 24/1226; Tuncer, 2023: 425)¹. Bunun dışında Zübeyde Sultan, Edirne'de Başfakih çiftliği olarak bilinen bir çiftliği tasarruf etmiştir. Söz konusu çiftliği, senelik yirmi bin akçe karşılığında Edirne bostancıbaşısına iltizama vermiş ve buradan bir gelir elde etmiştir (BOA, TS. MA. d, nr. 9294: vr. 32b). Uhdesindeki bir diğer çiftlik Edirne'de Dilsiz çiftliği adıyla bilinen çiftliktir. Bu çiftlik, Zübeyde Sultan'ın vefatının ardından Sultan III. Osman'ın başkadını Leyla Kadın'a temlik edilmiştir (BOA, HAT, 228/12742). Bahse konu çiftlik kimi kaynaklarda Dilsiz Mehmed Ağa çiftliği olarak anılmıştır. İlerleyen dönemlerde I. Mahmud, Zübeyde Sultan'a Eyüp'te bir yalı vermiştir (Uluçay, 2001b: 92). Yalı ve çiftliklerin dışında hanedan mensuplarının faydalandıkları haslar bu konudaki bir başka kalemi teşkil etmiştir. Bilindiği üzere sultanlara has ya da paşmaklık olarak adlandırılan dirlikler verilmiştir (Uzunçarşılı, 2014: 150; Temel, 2022: 157, 158, 163, 165). Bu kapsamda valide sultan haslarından olan Kilis ve Azaz (Ağzaz) sancaklarından² istifade eden Zübeyde Sultan, Kilis ma Şeyhlü ve tevabii ile Azaz ma el-Veheb ve tevabii mukataalarından olmak üzere her biri 12.500 kuruşluk iki hassı tasarrufunda bulundurmıştır (BOA, AE. SMHD. I, 247/20126).

III. Ahmed 1736 yılında vefat ettiğinde (Aktepe, 1989: 37) Zübeyde Sultan 8 yaşındaydı. Dolayısıyla küçük yaşta yetim kalan Zübeyde Sultan, ömrünün kalan yıllarını amcasının oğlu I. Mahmud'un hükümdarlığı döneminde geçirmiştir. Bu vaziyet göz önünde bulundurulduğunda iki kez nikâhlandığı bilinen Zübeyde Sultan'ın her iki nikâh merasiminin de I. Mahmud'un saltanatı sırasında gerçekleştiği anlaşılmaktadır. I. Mahmud evlat sahibi olamadığı için amcasının kızının düğününe ihtimam göstermiş ve düğünün kaidelere uygun yapılmasını sağlamıştır (Uzunçarşılı, 1976: 69). Hammer, uzun süredir zorunlu olarak ara verilen düğün ve şenliklerin Osmanlı Devleti'nin komşu devletlerle barış içerisinde olmasının da tesiriyle I. Mahmud döneminde tekrar yapılmaya başlandığını belirtmektedir. Zübeyde Sultan ile Süleyman Paşa arasında gerçekleşen nişan ve nikâh merasimleri de bunlardan biri olmuştur (Hammer, 1983: XV/104).

2. Zübeyde Sultan'ın Süleyman Paşa ile Nişan ve Nikâh Merasimleri (1748)

Literatürde Karaalizâde (Sakaoglu, 2015: 308), Kazalizâde (Mehmed Süreyya, 1311: III/81) ve Kozalî-zâde (Öztuna, 1989: II/720) olarak anılan Süleyman Paşa, merhum el-Hac Ali'nin oğludur (BOA, C. ADL, 89/5373). Paşa, Osmanlı Devleti'nde bostancı olarak başladığı kariyerini 1738'de Edirne bostancıbaşılığı göreviyle devam ettirmiştir. 1744'te vezirlikle Hotin muhafızı, 1745'te Bosna ve ertesi sene Anadolu valisi olarak devlet nezdindeki saygınlığını gün geçtikçe artırmıştır (Mehmed Süreyya, 1311: III/81).

Süleyman Paşa'nın Zübeyde Sultan ile nikâhlanmadan önce başka bir kadınla evli olduğu ve bu evliliğinden Seyyid Ahmed Paşa ile Mehmed isimlerinde iki erkek, biri Mustafa adında kimseyle evli iki kız evladının bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu durum Paşa'nın Zübeyde Sultan ile evlenebilmek için âdet olduğu üzere eşinden ayrıldığını düşündürmektedir. Süleyman Paşa vefat ettiği sırada önceki eşi yaşı ilerlemiş olsa da halen hayattadır (BOA, C. DH, 109/5443; Mehmed Süreyya, 1308: I/275; Mehmed Süreyya, 1311: III/81).

Zübeyde Sultan'ı evlendirme niyetindeki I. Mahmud, Süleyman Paşa'nın Osmanlı hanedanına uygun bir damat adaylığı olduğuna kanaat getirdikten sonra bu izdivacı münasip bulunduğunu Sadrazam Seyyid Abdullah Paşa'ya bildirmiştir. Padişahın niyetinden mektupla haberdar edilen Süleyman Paşa nikâh hazırlıklarına başlamıştır. Nişan ve nikâh merasimleri döneminde İstanbul dışında bulunan Paşa, âdet olduğu üzere sultanın şanına layık surette mehir ve mücevherlerden müteşekkil nişan tertibi hazırlanması hususunda İstanbul'daki Kapı Kethüdası Cebecibaşı es-Seyyid Abdi Ağa'nın küçük kardeşi Mehmed Emin Ağa'yı görevlendirmiştir. Kendisi başkentte olmadığı için Süleyman Paşa'ya nikâh akdi sırasında yine Mehmed Emin Ağa vekâlet etmiştir. Diğer taraftan muteber ağalarından ikisini vekâlete şahitlikleri için payitahta gönderen Paşa'nın nikâh merasiminde sağdıcı ise geleneklere uygun şekilde Sadaret Kethüdası Yusuf Ağa olmuştur (BOA, TS. MA. e, 156/60;

¹ Zübeyde Sultan'ın doğum tarihi dikkate alındığında bu belgenin kendisi daha bir yaşındayken yazıldığı anlaşılmaktadır.

² Kiliz ve Azaz (Ağzaz) sancakları valide sultan hassı olarak kaydedilmiş ve bu durum 18. yüzyılda da devam etmiştir. Bkz. Argıt, 2014: 77, 78.

Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi, 1976: I/139; İzzî Süleyman Efendi, 2019: 504, 505).

Osmanlı sultanlarının nişanlarında belirli eşyaların nişan ağırlığı olarak geline verilmesi gelenek halini almıştır. Daha önce işaret edildiği üzere damat adayı mali gücü oranında nişan ağırlığı hazırlamıştır. Ancak damadın mehir, yüzük, kuşak, bir çift küpe ve bilezik, ayna, inci ve mücevherli pabuç, mest ve nalını hangi koşulda olursa olsun ağırlık adıyla göndermesi gerekmiştir. Ayrıca padişaha da donatılmış bir at hediye edilmesi şartlar arasında yer almıştır (Uluçay, 2012a: 266). Nişan hazırlıkları hususunda vazifelendirilen Mehmed Emin Ağa, görevini yerine getirirken teamüllere uygun davranmaya ihtimam göstermiştir. Bu bağlamda geline verilmesi zarurî kabul edilen parçalar Zübeyde Sultan için de hazırlanmıştır. Zira öncelikle âdet olduğu üzere I. Mahmud'a donatılmış bir at hediye edilmiştir. Öte yandan Süleyman Paşa konağında akşamdan hazırlanan 7.500 kuruş mehr-i muaccel ile elmas, zümrüt, inci ve lâl gibi kıymetli taşlardan yapılmış ya da bunlarla süslenmiş mücevher eşyalar, mücevherlerin konulacağı gümüş tepsiler, orta ve küçük boy nahiller, şeker bahçeleri, şeker kutuları, meyve ve çiçek tepsileri, al boyamalar ve diğer hediyeler seher vaktinde sadrazam sarayına nakledilmiştir. Her biri birbirinden kıymetli eşyalar sadrazam tarafından incelenmiş ve onun da övgüsüne mazhar olmuştur (BOA, TS. MA. e, 156/60; BOA, D. BŞM. d., nr. 3020: s. 2; Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi, 1976: I/139; İzzî Süleyman Efendi, 2019: 505).

Süleyman Paşa'nın Zübeyde Sultan için tertip ettiği göz alıcı nişan takımına bakıldığında ilk önce birer adet kutulu elmas yüzük, elmas kuşak, elmas istefan, cevahir sorguç, mücevher ayna ile dört çift elmas çaprast, birer çift elmas bilezik, zümrüt küpe ve cevahir nalın dikkatleri çekmektedir. Bunların dışında nişan takımında iki çift pabuç ile birlikte incili fular, elmas kelime-i tevhit, gümüş telli yüz yirmi elmas ile kırk pullu mücevherden oluşan nikap yer almıştır. Takımın diğer öğelerini ise nişan alayının gösterişini artıracak eşyalar ile görevlilere ve misafirlere verilecek hediyeler teşkil etmiştir. Bir adet büyük gümüş nahil, yirmi adet küçük nahil, beş adet gümüş tepsi, iki adet şeker bahçesi, otuz adet varaklı tepsi, doksan adet varaklı kutu, bu kutulara 250 kıyye şeker, otuz beş adet meyve ve şükûfe tepsisi, iki top diba, otuz sekiz adet boyama, şahit ağalara inam olarak yirmi zirâ sade hatâyî ve sekiz zirâ çuka, teşrifat için bir adet kumaş ve dört zirâ çuka, esb avaidi olarak iki adet kumaş ve sekiz zirâ çuka, has ahırlıya 65 kuruş esb avaidi söz konusu eşya ve hediyeler arasında bulunmuştur. Bunların dışında darüssaade ağasına 5.000 kuruşluk ve baş ağaya 900 kuruşluk kürk baha, nişan için tayin edilen sadr-ı âlî ağaları ile piyade ve süvari doksan nefere toplamda 315 kuruş inam ve çamaşır baha nişan takımının diğer kalemlerini oluşturmuştur. Neticede mehir ve inam olarak verilen paralar da dâhil edildiğinde söz konusu nişan takımının toplam kıymeti 54.080 kuruşa karşılık gelmiştir (BOA, TS. MA. e, 156/60; BOA, D. BŞM. d., nr. 3020: s. 2, 3)³.

Süleyman Paşa'nın vekili tarafından hazırlanan nişan hediyeleri sadrazam sarayına taşındıktan sonra sıra nişan töreninin icrasına gelmiştir. Nişan ağırlığının Bâb-ı Âsâfi'ye getirilmesinden bir gün önce şeyhülislam efendi, seher vaktinde küçük tepeli destar ve ferve-i beyza ile Saray-ı Hümayun'da darüssaade ağası misafir odalarına teşrifleri için sadrazam tarafından reis efendi vasıtasıyla davet edilmiştir (BOA, TS. MA. e, 156/60). Şeyhülislamın Topkapı Sarayı'na teşrif ettiği haberinin ulaşmasıyla da hazır bekleyen nişan alayı sadrazam sarayından harekete geçmiştir⁴. Oldukça gösterişli şekilde hazırlandığı ve ahenk içerisinde ilerlediği anlaşılan söz konusu alayda mücevveze ve erkân kürklü teşrifatî ve telhisî ağalar kemer rahatlı atlar ile topluluğun en önünde yer almışlardır. Onları, hazırlanan meyve ve çiçek tablalarıyla akkamlar, iki adet şeker bahçesiyle dalfes dolamalı harbeci neferleri, yirmi adet küçük nahille yine harbeciler takip etmişlerdir. Bunların ardından münakkaş ve nahilli otuz adet şekerleme tablası her birinin üzerine üçer şekerleme kutusu konulup ve üzerlerine al boyama örtülüp orta kuşak mücevvezeli otuz nefer vezir-i vacibürriaye ağaları tarafından taşınmıştır. Diğer yandan akçe keseleri orta kuşak vezir ağaları omuzlarında, yirmi vakıyye gümüş nahil ise dalfes harbeci neferlerince götürülmüştür. Alayın içerisinde mücevherat için beş gümüş tepsi yer almış, mücevher kutulu nişan yüzüğü tepsilerden biri üzerine ayrı konularak gümüş nahilin solunda taşınmıştır. Dört gümüş tepsiye ise geri kalan mücevherler konulmuştur. Ayrıca iki adet mücevher ayna kendi zarflarıyla hazırlanmış ve bunların üzerleri al boyamalar ile örtülüp mücevvezeli ve erkân kürklü yedi vezir ağasıyla alaya dâhil edilmiştir. Diba ve akmişe cinsinden güzel kumaşlar da yine hediyelerin arasında yer almıştır. Erkân kürklü bu yedi ağanın yanlarına orta kuşak mücevvezeli ikişer vezir ağası muhafız tayin edilmiştir. Bunların arkasında ise padişah için hazırlanan at bulunmuştur. Bunu Süleyman Paşa'nın sağdıcı Sadaret Kethüdası Yusuf Ağa selimî ve erkân kürkle divan serili at üstünde takip etmiştir. Onun gerisinde erkân kürk ve destar-ı adî ile vekil Mehmed Emin Ağa yer almıştır. Vekâlet ispatına şahit iki ağa ise ferace kürk ve destarla alaya dâhil olmuşlardır. Bunların ardından on altı nefer mücevvezeli ve erkân kürklü süvari vezir ağaları ön, arka ve iki tarafta dizili olarak ilerlemişlerdir (BOA, TS. MA. e, 156/60; Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi, 1976:

³ Hammer, Zübeyde Sultan'ın çeyiz ve nişan hediyesinin 60.000 kuruş değerindeki nadir mücevherler ile mehir namıyla 7.500 gümüş sikkeden oluştuğunu dile getirmektedir. Bkz. Hammer, 1983: XV/104.

⁴ İzzî Tarihi'nde bu alayın daha önce harekete geçtiği ve şeyhülislamın, darüssaade ağasının misafir odalarına gelmesiyle nikâh akdinin başladığı belirtilmektedir. Bkz. İzzî Süleyman Efendi, 2019: 505, 506.

I/139; İzzî Süleyman Efendi, 2019: 505, 506). Böylece bu kompozisyonun oluşturduğu çarpıcı düzen ile sahip olunan şan ve haşmet etrafa gösterilmiştir.

Hareket halindeki kalabalık rical sadrazam sarayından çıktuktan sonra Soğuk Çeşme yoluyla Ayasofya çarşısından geçip, Cebehane önünden ilerleyerek Bâb-ı Hümâyün'dan Topkapı Sarayı'na girmiştir. Orta kapıda atlarından inip içeri giren ve darüssaade ağasının misafir odası önünden geçen alayı şeyhülislam ile darüssaade ağası seyretmiştir. Akabinde bu alay, Zülüflüyan Ocağı yakınındaki Harem-i Hümâyün kapısı önüne doğru düzenli bir şekilde dizilmiştir. Bu sırada darüssaade ağasının misafir odalarına gelip bir süre burada oturan kethüda bey, kendisine ikram edilen tatlı ve kahveden sonra kalkıp Harem-i Hümâyün kapısı yakınında beklemeye başlamıştır. Destar-ı adî ve erkân kürk ile Harem-i Hümâyün kapısı önüne teşrif eden darüssaade ağasının emirleri üzerine nişan ağırlıkları teberdaran-ı hâssa taraflarından Enderun-ı Hümâyün'a nakledilmiştir. Kethüda beyin, eşyaların kaydedildiği defteri kırmızı atlas kesede teslim ettiği darüssaade ağası da söz konusu defterle Enderun'a geçmiştir. Bu görüşmenin akabinde kethüda bey tekrar misafir odasına gitmiş ve sarığını değiştirip burada oturmaya başlamıştır. Yaklaşık yarım saat sonra Enderun'dan gelen darüssaade ağası âdet olduğu üzere damat paşaya gidecek nişan makrame ve yağlığını kethüda beye vermiş, o da bunu Süleyman Paşa'nın vekiline teslim etmiştir. Böylece nikâh merasimine başlanabilmesi için şeyhülislam efendi, darüssaade ağası, kethüda bey, vekil ağa, dört şahit, yazıcı efendi, teşrifatî ve halife-i teşrifatî ile telhisî ağanın haricindekiler odadan çıkartılmışlardır. Akabinde ilk olarak iki musahip-i şehriyarî ağa şahitlikleriyle Zübeyde Sultan'ın vekili darüssaade ağasının, ardından iki şahit ile damat paşanın vekili Mehmed Emin Ağa'nın vekâletleri sabit bulunmuştur. Allah'a hamd ve Hz. Peygamber'e salât u selâmdan sonra şeyhülislam bir hutbe irat etmiştir. Mehr-i muaccel ile müeccel miktarlarının ifade edilmesiyle merasimin sünneti yerine getirilmiş ve şeyhülislam efendi 15.000 kuruş mehr-i müeccel üzerine nikâhı kıymıştır. Nikâh duası yapılarak misafirlere şerbet ve buhur verilmesiyle de evlilik bağının tanzimi için gerekli prosedür tamamlanmıştır. Bu suretle Zübeyde Sultan ilk defa 20 yaşında, 6 Ocak 1748 Cumartesi günü nişan takımlarının teslimiyle aynı gün Anadolu Valisi Vezir Süleyman Paşa ile nikâhlanmıştır. Nikâh merasimi esnasında şeyhülislam ile kethüda beye çuka ferace semmur kürk giydirilmiştir. Zübeyde Sultan ile Süleyman Paşa'nın ikişer şahidine ve telhisî ağaya hassülhas-ı cedîd, teşrifatî efendiye ve mîrâhura kuşaklık-ı cedîd, silâhşora âlâ-yı cedîd, serraçbaşına ve yedekçibaşına has-ı sade-i cedîd olarak nitelendirilen hilatler hediye edilmiştir. Bunların dışında mecliste hazır olanların tümüne nikâh için boyama, yağlık ve yemeniler dağıtılmış, diğer hademeler atıye ve inamatlarla sevindirilmişlerdir. Bu seremoniyle birlikte toplantı sona ermiş ve alaya katılanlar saraydan ayrılmışlardır (BOA, C. SM., 138/6943; BOA, TS. MA. e, 156/60; Mehmed Süreyya, 1311: III/81; Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi, 1976: I/139; İzzî Süleyman Efendi, 2019: 506, 507)⁵.

Zübeyde Sultan ile nikâhlanan Süleyman Paşa, arpalık olarak Karahisar-ı Sahib sancağını tasarrufunda bulundurmıştır. Paşa, 28 Temmuz 1748'de yani nikâh kıyıldıktan yaklaşık altı ay sonra burada eceliyle vefat etmiştir. 12 Eylül 1748'de İstanbul'a ulaşan vefat haberi üzerine Süleyman Paşa'nın terekesinin müsaderesi için mübaşirler görevlendirilmiştir (Mehmed Süreyya, 1311: III/81; İzzî Süleyman Efendi, 2019: 604)⁶.

Süleyman Paşa'nın Karahisar-ı Sahib sancağının dışında Edirne ile Çirmen ve Cısr-i Mustafa Paşa kazalarıyla bağlantısı olduğu ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla servetinin bir kısmını burada değerlendirdiği anlaşılmıştır. Bu nedenle Karahisar-ı Sahib sancağında el-Hac Halil Bey'in, Edirne havalisinde ise Mahmud Bey'in mübaşir olarak görevlendirilmesiyle Paşa'nın terekesinin tespiti çalışmalarına başlanmıştır. Terekenin ortaya çıkarılmasıyla Paşa'nın hazineye ve kimi şahıslara olan borçlarının ödenmesi aynı zamanda da Zübeyde Sultan'a verilmesi gereken mehr-i müeccelin buradan karşılanması amaçlanmıştır. Bu düşünceyle Halil Bey'in Karahisar-ı Sahib sancağında, Paşa'nın kapı halkından bilgi sahibi olduğunu düşündüğü kişileri hapsedmesi neticesinde 21.211 kuruş ile bazı eşyalar ortaya çıkarılmıştır. Süleyman Paşa ile damadı Mustafa'nın Edirne'de sahip oldukları menkul ve gayrimenkullerin tespitiyle müsaderesinin istenmesi üzerine ise bu defa Mahmud Bey harekete geçerek Edirne'de Paşa'nın oğlu Mehmed ile Mustafa'yı hapsedmiştir. Ardından Paşa'nın ihtiyar eşini, kızını ve Mustafa'yla nikâhlı diğer kızını hanelerinden çıkartmış ve Süleyman Paşa ile Mustafa'nın hanelerini mühürletmiştir. Bu aşamada İstanbul'a gelip huzura çıkmak isteyen Mehmed ile Mustafa terekenin kendilerine teslimini sağlamaya çalışmışlardır. Buna izin verilmesi halinde Paşa'nın borçlarını ve Zübeyde Sultan'ın mehr-i müeccelini ödemeyi taahhüt etmişlerdir. Önce reddedilen bu talep daha sonra kabul görmüş ve görüşmeler neticesinde hapisteki aile üyeleri ile kapı halkının serbest bırakılması kararlaştırılmıştır. Ayrıca Karahisar-ı Sahib sancağındaki terekenin bir kısmının İstanbul'a sevkinde zorlukla karşılaşıncı Mehmed ile Mustafa'nın teklifleri Osmanlı yönetimi tarafından cazip bulunmuştur. Neticede bu

⁵ Hammer, Osmanlı vesikalarının aksine Zübeyde Sultan ile Süleyman Paşa arasındaki nişanın 2 Ocak 1748 tarihinde gerçekleştiğini ileri sürmektedir. Bkz. Hammer, 1983: XV/104.

⁶ Hammer, hatalı olarak Süleyman Paşa'nın düğünden üç gün önce vefat ettiğini söylemektedir. Bkz. Hammer, 1983: XV/104.

sancakta deftere kaydedilen nakit, eşya, zimmet ve hayvanların Paşa'nın oğlu ile damadı taraflarından görevlendirilen vekile teslimi kararlaştırılmıştır. Böylece söz konusu eşyalar vekil vasıtasıyla yerinde satıldıktan sonra elde edilecek para vekilde kalacak, diğer eşyaların ise İstanbul'a sevkine çalışılacaktı (BOA, D. BŞM. MHF, 39/87; BOA, D. BŞM. MHF, 39/106; BOA, D. BŞM. MHF, 39/108; BOA, C. DH, 109/5443; BOA, C. DH, 111/5509, BOA, C. DH, 246/12262). Sonuç itibariyle terekenin müsaderesi gayesiyle başlayan süreç, aile fertlerinin devreye girmesiyle borçların ve mehr-i müeccelin ödenebilmesi için en azından bir kısım eşyanın aileye devrine ve onlar tarafından satılmasına karar verilmesiyle tamamlanmıştır.

Osmanlı yönetiminin aldığı söz konusu karar sonrasında Paşa'nın toplamda 31.939 kuruş 80 akçe değerinde eşyası satılırken bunun 4.125 kuruşu mehr-i müeccel olarak eşi Zübeyde Sultan'a iletilmek üzere ayrılmıştır (BOA, C. ADL, 89/5373). Böylece nikâh esnasında 15.000 kuruş mehr-i müeccel belirlense de Paşa'nın vefatı sonrasında Zübeyde Sultan'a bunun neredeyse 1/3'ü verilmiştir.

Süleyman Paşa nikâhlandığında İstanbul dışında bulunduğu için Zübeyde Sultan ile zıfâf gerçekleşmemiş, dolayısıyla çiftin çocuğu olmamıştır. Paşa'nın vefatından bir yıl sonra ise Zübeyde Sultan, ikinci evliliğini sonraları paşa olarak anılacak Numan Bey ile yapmıştır.

3. Zübeyde Sultan'ın Numan Paşa ile Nişan ve Nikâh Merasimleri (1749)

Zübeyde Sultan'ın ikinci evliliğini gerçekleştirdiği Numan Bey aslen Selanik âyanından el-Hac Ahmed Ağa'nın oğludur. Ancak Rakka Valisi Vezir Pir Mustafa Paşa'nın üvey oğlu olarak ünlenmiştir. 1741-1742'de Pir Mustafa Paşa'nın sadrazam kethüdalığı esnasında silâhşoran-ı hâssa zümresine dâhil olmuştur. Bir süre padişah dairesinde bulunduktan sonra memuriyetle Anadolu ve Rumeli taraflarına gitmiştir. Bu görevler sayesinde dünyada olup biteni öğrenip, yetenek kazanarak dikkatleri üzerine çekmiştir. Bunun da tesiriyle mîrâhur-ı evvel ve sâni görevlerine getirilmiş, kethüda-yı bevvâbin-i sultanî olarak hizmet edip nam kazanmıştır. Evlenmeden önce kethüda-yı bevvâbin-i sultanî ünvanına sahip olan Numan Bey'e 16 Aralık 1748'deki Divân-ı Hümâyûn toplantısından sonra vezaret rütbesiyle Selanik ve Kavala sancakları arpalık olarak ihsan edilmiştir (Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi, 1976: I/139; İzzî Süleyman Efendi, 2019: 632, 633).

Vezaretle birlikte artık paşa olarak anılmaya başlanan Numan Bey, Zübeyde Sultan ile nikâhlandıktan sonra devletin çeşitli kademelerinde görev almayı sürdürmüştür. Bu bağlamda İnebahtı, Ocak-Şubat 1751'de Hotin, Şubat-Mart 1752'de Vidin, Mayıs-Haziran 1753'te Belgrad ve Şubat-Mart 1754'te ikinci defa Selanik valisi olmuştur. Zübeyde Sultan'ın 1756'da vefatının ardından Adana valiliği görevine getirilse de 1756-1757'de vezareti kaldırılmıştır. Ekim-Kasım 1757'de tekrar vezaretle Adana valisi yapılmış ancak hakkındaki şikâyetler nedeniyle 1758-1759'da vezareti bir kez daha alınmıştır. Kısa süre sonra affedilen Numan Paşa, çeşitli kademelerde görev almayı sürdürmüş ve Aralık 1759-Ocak 1760'ta vezaret tevcihiyle önce Sayda, sonra Trabzon, Temmuz-Ağustos 1764'te Van, ardından Erzurum ve Ekim-Kasım 1767'de Çıldır valilikleri görevlerine getirilmiştir. Gürcistan seraskerliğinden sonra Eylül-Ekim 1771'de Şam seraskerliğiyle Rakka valisi yapılmıştır. 1772-1773'te ordu-yı hümâyûnda vazifelendirilirken Nisan-Mayıs 1773'te Rumeli valiliğiyle Karasu seraskeri olarak görevlendirilmiştir. Ancak ihtiyarlığı sebebiyle Eylül-Ekim 1773'te görevinden azledilerek Misivri muhafazasına gönderilmiştir. Daha sonra Kandiye valisi olmuş, 1776-1777'de vezareti kaldırılmış, 1783-1784'te ise şeyhülüzera iken vefat etmiştir (Mehmed Süreyya, bty: IV/570, 571).

Süleyman Paşa'nın vefatından bir yıl sonra Zübeyde Sultan'ın yeniden evlendirilmesi gündeme geldiğinde ilk izdivaçta olduğu gibi damat adayı Sultan I. Mahmud tarafından seçilmiştir. I. Mahmud, Vezir Numan Paşa'nın Zübeyde Sultan ile evlenmesinin münasip olduğunu Sadrazam Seyyid Abdullah Paşa'ya bildirmiştir. Bu karar, Numan Paşa'nın Kapı Kethüdası Abdi Ağa'nın kardeşi Emin Ağa⁷ vasıtasıyla Paşa'ya iletilmiştir. Numan Paşa, aldığı haber üzerine geleneklere ve saltanatın kaidelerine uygun hareket ederek birbirinden farklı ve kıymetli mücevherlerden müteşekkil nişan eşyaları hazırlatmıştır. Âdet olduğu üzere gümüş nahiller ve şeker bahçelerinin yanı sıra nişan merasiminde gerekli diğer eşyaları tedarik ettikten sonra kadim Osmanlı kaideleri doğrultusunda nişan merasimi gerçekleştirilmiştir (Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi, 1976: I/139; İzzî Süleyman Efendi, 2019: 635, 636).

Numan Paşa'nın Zübeyde Sultan için tertip ettiği nişan takımı, daha önce Süleyman Paşa'nın hazırlatmış olduklarının benzeridir. İki nişan takımı arasındaki en önemli farkı mehr-i muaccel miktarı oluşturmuştur. Nitekim hatırlanacağı üzere Zübeyde Sultan'a ilk evliliğinde mehr-i muaccel olarak 7.500 kuruş verilmişti. Numan Paşa ise bu konuda 6.000 kuruş ödemeyi kabul etmiştir. Bunun dışında âdetlere uyarak padişaha hediye olarak bir at hazırlatmıştır. Ayrıca elmas, zümrüt, inci ve lâl

⁷ Hatırlanacağı üzere Süleyman Paşa'nın nişan ve nikâh hazırlıkları Abdi Ağa'nın kardeşi Mehmed Emin Ağa vasıtasıyla gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla bunların aynı kişi oldukları ve Emin Ağa'nın önce Süleyman Paşa'ya onun ölümüyle de Numan Paşa'ya hizmet etmeye başladığı anlaşılmaktadır.

gibi kıymetli taşlardan yapılmış ya da bunlarla süslenmiş eşyaları nişan hediyesi olarak geline takdim etmiştir. Mücevherlerin konulacağı gümüş tepsi, orta ve küçük boy nahiller, şeker bahçeleri, şeker kutuları, kutular için işlemeli tepsi, meyve ve çiçek tepsileri ile al boyamalar bahsi geçen takımın içerisinde yer almıştır. Buna göre Numan Paşa'nın hazırlattığı nişan takımında birer adet kutulu elmas yüzük, elmaslı sorguç, elmaslı çaprast, elmaslı istefan, mücevher nikap ile birer çift elmas bilezik, elmas kuşak, zümrüt küpe, mücevher ayna, pabuçla birlikte inci, zümrüt ve lâl ile süslü fuların yanı sıra lâl ve inciyle süslü zerrin nalın bulunmuştur. Bunların dışında payendaz için bir top diba, beş adet gümüş tepsi, bir adet yirmi vakıyye gümüşten yapılmış nahil, yirmi adet küçük nahil, iki adet şeker bahçesi, otuz adet mahalli şeker kutusu için tepsi, doksan adet şeker kutusu, otuz yedi adet al boyama, otuz beş adet meyve ve çiçek tepsisi ve bir kıta kelime-i tevhit resmedilmiş elmas süslü avize yer almıştır. Hazırlanan nişan takımı için gelen vezir ağalarına birer çift çizme ve birer altın hediye edilmiştir. Numan Paşa tarafından nişan takımı için teşrifatî efendiye, telhisî ağaya, halife-i teşrifat ve kesedarına, karakulağa, harbeciyan neferleri ile hizmet eden diğer görevlilere hilat, bohça ve atıyyeler verilmiştir. Zübeyde Sultan tarafından ise nişan takımı teslimi için yazıcı efendi vasıtasıyla teşrifatî efendi ile teşrifat başhalifesi ve kesedarına hilat, çıkın, boyama ve yağlıklar, telhisî ağa, karakulak ağa, karakulak kethüda bey, Numan Paşa'nın mîrâhuru ve başsilâhşoru ile yemişçibaşına hilat, boyama ve yağlıklar, Numan Paşa'nın sarraçbaşına hilat ve çıkın, yedekçibaşına hilat, vezir ağaları, harbeciyan neferleri, alay çavuşları ve kapı kethüdalarına çıkın, akkamanlara ise 50 kuruş atıyye verilmiştir (BOA, TS. MA. e, 156/60).

Nişan hazırlıklarının ve akabinde nişan töreninin tamamlanmasından sonra nikâh merasimine geçilmiştir. Buna göre 6 Ocak 1749 Pazartesi günü gelenek olduğu üzere şeyhülislam efendi nikâh için Topkapı Sarayı'na davet edilmiştir. Saraya gelen şeyhülislam, burada bir hutbe okuyarak nikâhı kıymıştır. Böylece Numan Paşa ile izdivaç merasimi tamamlanan Zübeyde Sultan'ın çeyizi 15 Ocak 1749 Çarşamba günü kalabalık ricalin azamet gösterileriyle Topkapı Sarayı'ndan Ayasofya-i Kebîr yakınındaki İshak Paşa Mahallesi'nde 10 Ağustos 1739'da kendisine ihsan edilen ve kayıtlara Zübeyde Sultan sarayı olarak geçen saraya nakledilmiştir (BOA, C. BLD, 93/4610; Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi, 1976: I/139; İzzî Süleyman Efendi, 2019: 636). Nikâh akdi sonrasında Zübeyde Sultan tarafından darüssaade ağası vasıtasıyla şeyhülislama beyaz çuka ferace semmûr kürk, yazıcı efendi vasıtasıyla sağdıç kethüda bey ile nikâh vekili ağaya erkân semmûr kürk, Numan Paşa'nın iki şahidine bohça, teşrifatî efendiye, teşrifat başhalifesine ve kesedarına sof ferace, şeyhülislamın danışmentleri ile diğer yardımcılara boyama ve yağlıklar, kethüda bey vasıtasıyla sadrazama ağır yağlık, yemeni ve boyama, kethüda bey hizmetlileri ile mecliste bulunan diğer görevlilere boyama, yemeni ve yağlıklar hediye edilmiştir. Numan Paşa da kethüda bey vasıtasıyla şeyhülislama yeşil çuka erkân semmûr kürk, darüssaade ağasına güvez çuka ferace işlemeli kürk, Zübeyde Sultan'ın başağasına erkân semmûr kürk, şahit ağalara, Zübeyde Sultan'ın kethüdasına, darüssaade kâtibine ve baltacılar kethüdasına bohça, şeyhülislam uşağına 100 kuruş atıyye ve çıkın, darüssaade ağası hademesine ve yazıcı efendi baltacılarına ise 200 kuruş atıyye vermiştir (BOA, TS. MA. e, 156/60).

Zübeyde Sultan'ın Topkapı Sarayı'ndan kendi yaşayacağı hanesine doğru yola çıkarılan çeyizini kıymetli eşyalar oluşturmuştur. Darüssaade ağasının çeyiz için hazine mevcudundan Harem-i Hümayun'a mefruşat ve bakır eşyalardan müteşekkil kıymetli eşyaların teslimini sağlaması bunu zenginleştiren ve çeşitlendiren gelişmelerin başında gelmiştir. Eşyaların bir kısmı yeni olarak Zübeyde Sultan için yaptırılmış, bir kısmı ise mevcut olan ve haremden gelen eşyalardan temin edilmiştir. Bu sayede çiftin yaşayacakları saray için pek çok ev eşyası hazırlanmıştır. Üçü süzenî şal, biri turuncu çuka üzere inci ve zümrütlü olmak üzere dört adet seccade, iki adet sırma işleme beyaz atlas yüz yastığı, sekiz adet yorgan, biri al atlas sırma işleme, sekizi kalemkârî olmak üzere dokuz adet yorgan yüzü, altısı sırma işleme atlas, altısı sade işleme atlas ve ikisi kılbadan işleme atlas küçük boy olmak üzere on dört adet bohça, bir adet telli sade yemek peşkiri, on adet kılbadan işleme bez yemek sofrası, on adet işleme yemek makraması, bir adet işleme havlu silecek, bir adet sırma işleme havlu gömlek, on dört adet işleme havlu, üç adet telli Sakızî futa çeyiz olarak hazırlanan eşyaların bir kısmını teşkil etmiştir (BOA, TS. MA. d, nr. 1109: vr. 59b).

Yeni olarak hazır edilen eşyalar ev araç gereçleri ile ziynet eşyalarından oluşmuştur. Kıymetli taşlarla süslü bir adet sorguç, kırk iki adet kuşak altını, iki adet gümüş çuka zar, bir adet gümüş kaplama araba yüz bağı(?), bir adet vasat tahta(?) zümrüt, dört adet vasat lâl, yedisi büyük, seksen biri orta ve küçük, ikisi hurda olmak üzere doksan adet elmas, seksen adet (okunamadı?) teli, bir adet sırma işleme atlas güvez cibinlik, iki adet sırma işleme atlas güvez duvar perdesi, on adet sırma işleme kadife yastık, bir adet sırma işleme çuka ocak yaşmağı, bir adet sırma işleme çuka kapı perdesi, bir adet sırma işleme kırmızı çuka tehallî, iki adet sırma işleme yeşil kadife makad, on adet gümüş sahan, on adet gümüş sahan kapağı, üç adet kapaklı gümüş tas, bir adet büyük gümüş sini, iki adet gümüş tepsi, iki adet gümüş şerbet ibriği, bir adet gümüş kahve askısı, bir adet gümüş kahve ibriği, bir adet kaşıklı gümüş şeker kutusu, iki adet gümüş buhurdan, ikisi gümüş ve biri Soğdkârî billur olmak üzere üç adet gülabdan, iki adet kafesli gümüş leğen, iki adet gümüş el ibriği, dört adet gümüş şamdan, bir adet gümüş

mum makası bahsedilen eşyalar arasında yer almıştır (BOA, TS. MA. d, nr. 1109: vr. 59b).

Harem-i Hümayun'dan gelenlerden yaptırılan eşyaların arasında birer adet güvez süzenî şala kaplı vaşak parça kürk, sarı Acem dibasına kaplı semmûr parça, Lahurî som çiçekli Acem tomarına kaplı kakım parça, kadifesi mevcuttan olmak üzere zümrüdü yeşil kadife inci ve zümrütlü şeritli cebe, mevcuttan bozulan vişne rengi çuka kaplı vaşak parçası, mevcuttan bozulan güvez şala kaplı semmûr parçası, mevcuttan bozulan fındıkî (okunamadı?) çuka kaplı kakım erkân ile mevcuttan bozulan beş çift zümrüt, elmas ve inci nafari inci şeritli kadife cebe bulunmuştur. Mevcuttan temin edilen bakır kap kacağı da seksen adet kapaklı bakır sahan, dokuz adet kapaklı bakır çorba tası, dört adet kapaklı bakır hoşaf tası, dört adet kapaklı bakır hoşaf makraması, iki adet bakır kenarlı hoşaf tepsisi, altı adet bakır baklava börek tepsisi, sekiz adet bakır yemek tepsisi, onu kapaklı bakır büyük, otuz ikisi kapaklı bakır orta ve küçük olmak üzere kırk iki adet bakır tencere, iki adet büyük bakır lenger ve bir adet kapak, beş adet bakır kap(?), dört adet bakır kevgir, beş adet bakır kepçe, iki adet bakır süzgülü, bir adet kapaklı bakır yoğurt tası, bir adet bakır satıl, altı adet kapaklı bakır güğüm, beş adet ibrikli bakır leğen, bir adet bakır çamaşır leğeni, iki adet bakır abdest leğeni, iki adet demir sac, bir adet dest ile tunç havan, iki adet demir çubuk fener, dört adet pirinç rahtlı serâser kaplı sandık ile dört adet serâser kaftan, dört adet pirinç rahtlı meşin kaplı sandık, iki adet serâser kaplı makas ile dört adet serâser kaftan, iki adet kösele kaplı makas, dört adet içi muşambalı meşin kaplı gırar oluşturmuştur. Bunların dışında Zübeyde Sultan'ın kethüda kadını için birer adet çiçekli Rumî dibaya kaplı semmûr kürk, Rumî diba, mevcuttan bozulan serâsere kaplı semmûr divan kürkü, yafta araları minakarî altın çatma zümrütlü nefes yaftalı çekmece revakı ve iki zümrütlü altın makas hazırlanmıştır (BOA, TS. MA. d, nr. 1109: vr. 59a, 59b).

Zübeyde Sultan'ın çeyizi gibi yaşayacağı sarayın fiziki yapısı hakkında da birtakım bilgilere ulaşılmıştır. Zübeyde Sultan ile Numan Paşa'nın izdivaçlarına karar verilmesiyle çiftin yaşayacakları konakta hazırlıklar başlamış ve burada kullanılacak eşyalar temin edilerek konağın odalarına yerleştirilmiştir. Bu bağlamda çiftin yaşayacağı sarayın en az üç kattan oluştuğu ve çok sayıda odasının bulunduğu anlaşılmaktadır. Orta katın bir kısmında usta odaları ile konakta yaşayan ve muhtemelen hizmetli olarak görev yapan kimselere ait odalar yer almıştır. Hazine mevcudundan temin edilen eşyalar söz konusu sarayın farklı odalarının tefrişinde kullanılmıştır. Harem kısmı olarak zikredilen sarayın üst katında denize nazır büyük başodaya, bunun bitişiğindeki ocaklı yatak odasına, yanındaki küçük sofaya, ocaklı başodaya, bitişiğindeki odaya, divânhaneye, divânhaneye yanındaki odaya, bitişiğindeki küçük odaya, hamamın yanındaki camekân odasına, kafesli kasra/köşke, cihânnümâyâ, ocaklı kâtipli odaya söz konusu eşyaların bir kısmı yerleştirilmiştir. Yine orta katta *horendegân* olarak nitelendirilen kâtipli oda altındaki altı oda ile bahçeye nazır kethüda kadın odasında bu eşyalar kullanılmıştır. Ayrıca selamlık kısmı olarak tertip edilen ocaklı taş odaya (taş mabeyn odasına), paşa odasına/başodaya ve bunun bitişiğindeki küçük odaya da çeşitli eşyalar yerleştirilmiştir. Arşiv vesikalarından öğrenildiği kadarıyla Zübeyde Sultan sarayına getirilen söz konusu eşyaların bir kısmı III. Ahmed döneminde yaptırılan Sadâbâd, Neşatâbâd, Ferahâbâd, Hüsrevâbâd, Hümayunâbâd, Emnâbâd, Çırağan gibi saray ve kasırlardan temin edilmiştir (BOA, TS. MA. d, nr. 1109: vr. 59a, 60b; BOA, TS. MA. e, 130/20; BOA, TS. MA. e, 1100/32: vr. 1; Uluçay, 2001a: 4; Altınay, 2012: 25).

Sarayda farklı malzeme, renk ve işlemlere sahip yastıklar kullanılmıştır. Bunların arasında ikisi yeşil, üçü sarı, dördü kırmızı, yedisi gümüşî merre astarlı zemini beyaz, dördü al, on beşi güvez merre astarlı zemini sarı, dördü güvez, on ikisi kırmızı, on dokuzu sarı merre astarlı telli bir kısmı pesend yapıya doldurulmuş, beşi sarı merre astarlı, sekizi kırmızı bez astarlı sıra küllü olmak üzere seksen üç adet kadife yastık önemli yer tutmuştur. İkisi yeşil renkli dört adet frengî diba baş yastığı, biri süzenî işleme iki adet yemeni yüz yastığı, yedisi kırmızı, on altısı güvez merre astarlı zemini sarı, on biri ise kırmızı merre astarlı zemini beyaz telli kadife olmak üzere otuz dört adet müstamel yastık, altı adet sarı merre astarlı zemini sarı telli kadife şatrancî yastık, on adet siyah kadife üzere sırma işleme yastık, on bir adet zemini sarı telli kadife al astarlı yastık, on iki adet kırmızı bez astarlı zemini beyaz taraklı kadife yastık, on üç adet güvez merre astarlı zemini sarı Rumî diba yastık olmak üzere toplamda doksan iki yastık diğer yastık türlerini oluşturmuştur. Yastıkların dışında altısı küçük ve ikisinin minder yüzü yeni olan kırk altı adet yapıya doldurulmuş beyaz bez minder bulunmuştur. Bunların yanı sıra üçü lacivert, üçü pembe, dördü beyaz, beşi alaca, sekizi mavi, on sekizi yeşil ibrişim saçaklı; birinin rengi okunamayan, dördünün rengi belirtilmeyen, biri güvez, üçü sarı, üçü vişne rengi, dördü pembe, beşi kayısı rengi, beşi beyaz, beşi leylâkî, onu kırmızı; birinin rengi belirtilmeyen, yedisi mavi, onu sarı, on biri beyaz, on ikisi kırmızı bez astarlı olduğu belirtilen üç adet Kıbriskârî, dört adet hatâyî, beş adet Sakızî, yirmi dokuz adet çuka ile iki adet kenarı yeşil kadife sırma işleme olmak üzere toplamda kırk üç adet makad ve iki adet kılbadan saçaklı şatrancî bir bâb köşe makadı sarayda yer almıştır. Biri telli hatâyî, ikisi güvez atlas sırma işleme olmak üzere üç adet duvar perdesi, bir adet telli hatâyî zar perdesi, biri kenef kapısına olmak üzere sekiz adet aba, biri al çuka sırma işleme, biri (okunamadı?) telli yeşil çuka, biri (okunamadı?) telli al çuka, biri (okunamadı?) telli pamuk çuka olmak üzere on iki adet kapı perdesi, iki adet Selanik keçesi, biri sırma işleme, biri (okunamadı?) telli olmak üzere iki adet al çuka ocak yaşmağı, bir

adet güvez atlas sırma işleme cibinlik, iki adet pamukla doldurulmuş köşe şiltesi, seksen dördü beyaz olmak üzere seksen altı top kılıflık bez, iki adet pamukla doldurulmuş beyaz büyük bez şilte, bir adet kenarı ve ortası sırma işleme al saye çuka orta ile bir adet dehlize köhne basma çuka küçük tehallî çiftin yaşayacakları sarayda yer alan eşyalardan olmuştur (BOA, TS. MA. d, nr. 1109: vr. 59a, 60b; BOA, TS. MA. e, 130/20; BOA, TS. MA. e, 1100/32: vr. 1).

Zübeyde Sultan sarayının mefruşatı için tertip edilen ve kullanıldıktan sonra geriye kalan eşyaların da bir kaydı tutulmuştur. Söz konusu eşyalar altmış üç adet kadife yastık, otuz sekiz adet pesend kadife yastık, yirmi iki adet diba ve hatâyî baş yastığı, on beş adet diba yastık, on üç adet basma çuka yastık, beş adet süzeni yüz yastığı, on adet pamukla doldurulmuş yastık kılıfı, yirmi dokuz adet elvan çuka makad, yedi adet Sakızî makad, iki adet Şatrancî şerbab(?) köşe makadı, on adet Mardinkârî perde, dört adet hatâyî perde, altı adet çuka kapı perdesi, iki adet şayak kapı perdesi, iki adet aba kapı perdesi, iki adet Selanik keçesi, bir adet çuka ocak yaşmağı ile altmış dört adet zer-dûz parçadan oluşmuştur. Burada ayrıca on altı ciltten ibaret resimli kitap bulunduğu kayıtlara geçmiştir (BOA, TS. MA. e., 1100/32: vr. 2).

Zübeyde Sultan'ın çeyizinin konağa naklinden bir gün sonra yani 16 Ocak 1749 Perşembe günü gelin alayı için hazırlıklar yapılmıştır. Bu çerçevede sadrazam, şeyhülislam, kapudan paşa, Anadolu ve Rumeli kadiaskerleri, nakibüleşraf, piyade ve süvari ocaklarının zabitleri, serbevvâbân, hâcegân-ı divân ve diğer rical-i bahirülünvan davetli olarak seher vaktinde ihtişamlı kıyafetleriyle Topkapı Sarayı'nda hazır bulunmuşlardır. Ardından devlet erkânının katılımıyla düğün için süslenmiş avludan caddeye hareket eden gelin alayı, sarayın önünden geçerek alayı merakla takip eden halkın arasından Zübeyde Sultan sarayına varmıştır. Düğün eğlencesi âdet olduğu üzere burada birkaç gün daha devam etmiştir (Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi, 1976: I/139; İzzî Süleyman Efendi, 2019: 636). Gelin alayında, hem sultanın arabası hem de alaya katılacak diğer arabalar süslenmiştir (Uluçay, 2012a: 277; Uluçay, 2012d: 291). Bu kapsamda gelin arabasının süslenmesi için arabacıbaşı ağaya 897 sarı ve 3529 beyaz olmak üzere toplamda 4426 adet gümüş ile 32 adet tel hotoz verilmiştir (BOA, TS. MA. d, nr. 3199: vr. 1a; Hammer, 1983: XV/104). Ayrıca düğün töreni esnasında Zübeyde Sultan'ın, hazine mevcudundan darüssaade ağası marifetiyle Numan Paşa'ya giydireceği biri yemeni, diğeri meneviş çuka kaplı olmak üzere iki adet semmür erkân kürk hareme teslim edilmiştir. Düğün vesilesiyle Zübeyde Sultan için yine darüssaade ağası vasıtasıyla Fatiha-i Şerîfe yazılı altın kestirilip altın zincire takılmıştır (BOA, TS. MA. d, nr. 1109: vr. 58b).

4. Zübeyde Sultan'ın Vefatı

Kısa hayatına iki evlilik sığdıran Zübeyde Sultan, 4 Haziran 1756'da hayatının baharında iken hastalık sonucunda 28 yaşında vefat etmiştir. Zübeyde Sultan'ın cenaze namazı Anadolu ve Rumeli kadiaskerleri, darüssaade ağası, sultan kethüdarları ile harem dairesinin teşrifat gereği hazır bulunması gerekli görevlilerinin katılımlarıyla Yeni Cami'de kılınmıştır. Akabinde Zübeyde Sultan, Valide Cami dışında metfun annesi Musliha Hatun'un yakınına defnedilmiştir (Ahmed Vâsif Efendi, 1247: 52; Mehmed Hâkim Efendi, 2019: I/391-393; Şehsuvaroğlu, bty: 206).

Hayır ve hasenat sahibi olarak nam salan Zübeyde Sultan, ihtiyaç sahiplerine karşı cömertliğiyle tanınmıştır. Etrafındaki yetimlere, dul kadınlara, zayıf ve fakirlerden oluşan beş-altı yüz erkeğe ve kadına ramazan ayı başlangıcında zahire, bayramlarda ise harçlık ve kıymetli elbiseler vermesi onun merhametine delil gösterilmiştir. Diğer yandan vefat ettiğinde sandukasında ortaya çıkan kendi el yazısıyla hazırladığı vasiyetnamesinde bütün cariyeye ve kölelerini azat ettiğini belirtep tek tek kaydettiği borçlarının kendi mallarından ödenmesini istemiştir (Ahmed Vâsif Efendi, 1247: 52; Mehmed Hâkim Efendi, 2019: I/392).

Zübeyde Sultan vefat ettiğinde sarayındaki eşyaların bir defteri tutulmuştur. Muhtemeldir ki buradaki eşyaların arasında çeyiz suretiyle saraya getirilenler de bulunmuştur. Söz konusu defterde kayıtlı eşyalar selamlıktaki büyük oda, sofa ve ocaklı mabeyn odası ile haremdeki ocaklı büyük oda, bitişiğindeki küçük oda, divanhane sofası, üst katta bir oda, alt katta küçük oda ve kiler odası içerisinde yer almıştır. Kayda geçen eşyaların arasında sekizi sade, dokuzu doldurulmuş, on dördü beyaz, yirmi altısı normal olmak üzere elli yedi adet kadife ve dokuz adet doldurulmuş sade hatâyî yastık, biri pamuk, beşi yemeni, beşi normal, sekizi elvan olmak üzere on dokuz adet yüz yastığı, ikisi kadife yüzlü olmak üzere on üç adet baş yastığı, dört adet taraklı atlas koltuk yastığı, sekizi doldurulmuş, sekizi normal olmak üzere on altı adet minder, on ikisi çuka ve biri kenarı atlas olmak üzere on üç adet makad, ikisi beyaz, dokuzu normal olmak üzere on bir adet şilte, dokuz adet minder şiltesi, iki adet döşek şiltesi, bir adet beldar yüzlü döşek, üç adet çuka kapı perdesi, dört adet pencere perdesi, bir adet atlas zar perde, bir adet sade hatâyî zar, bir adet sarı çuka ocak yaşmağı, bir adet ihram, bir adet köhne seccade, mevcut olmayıp biri kenarı işleme sade olmak üzere üç adet çarşaf, üç adet sedefkârî iskemle, bir adet yazıcı efendi tarafından alındığı için mevcut olmayan yaldızlı bakır güğüm ile yazıcı efendi hasekisi aldığı için mevcut olmayan bir adet sarı atlas (okunamadı?) bulunduğu kaydedilmiştir. Ayrıca merhume Zübeyde Sultan'ın taşlı mührü bozulduktan sonra burada mevcut olmayan eşyaların da kaydı tutulmuştur. Bu

eşyaların arasında biri yaldızlı olmak üzere beş adet bakır güğüm, biri kenarı işleme olmak üzere üç adet çarşaf, dokuz adet küçük bakır tepsi, otuz dokuz adet küçük ve büyük fağfûrî tabak, sekiz adet fağfûrî kâse, altı adet billur küçük kâse, on dokuz adet çeşitli kaşık, on altı adet kapaklı bakır sahan, altı adet kapaklı bakır tas, iki adet bakır (okunamadı?), altı adet bakır maşrapa, iki adet büyük bakır leğen, iki adet bakır kahve ibriği, altı adet bakır kadayıf tepsi, dört adet bakır tencere, bir adet bakır birun taşı, bir adet bakır süzgeç, bir adet bakır kutu, bir adet bakır tava ile bir adet sarı atlas (okunamadı?) bulunmuştur. Öte yandan Zübeyde Sultan'ın ortada olmayan eşyalarının akıbetinin sorulduğu bakî ustası, *Yazıcı Efendi tarafından bir hasekisi gelip bu eşyaları kaldırıp getirdiler* şeklinde yanıt vermiştir (BOA, TS. MA. e, 120/7).

Zübeyde Sultan'ın vefatının ardından bir kısım eşyası Hazine-i Hümayun'a intikal ettirilmiştir. Konuyla alakalı olarak tutulan defterde üç adet sırma işleme zar perdesi, bir adet güvez atlas üzere sırma işleme cibinlik, iki adet sırma işleme nihali, iki adet yeşil kadife üzere kenarı sırma işleme makad, bir adet sırma işleme ocak yaşmağı, bir adet sırma işleme kapı perdesi, bir adet nakışlı gümüş mangal, iki adet kaval dürbün, bir adet ibriğiyle birlikte yaldızlı kahve askısı ve kutu içerisinde sayısı belirtilmeyen fincan gibi eşyaların Hazine-i Hümayun'da yer aldığı kaydedilmiştir (BOA, TS. MA. e, 117/5: vr. 15)⁸.

Sonuç

Osmanlı hanedan mensuplarının düğünlerini bir örnek üzerinden incelemeyi amaçlayan bu çalışmanın öznesini III. Ahmed'in kızı Zübeyde Sultan oluşturmaktadır. Onun özelinde I. Mahmud'un padişahlığı döneminde gerçekleşen nişan ve nikâh merasimlerinin ele alınması sayesinde hanedan mensuplarının bu özel günlerinin ne gibi hazırlıklara sahne olduğu takip edilmiştir. Zübeyde Sultan'ın ilki Süleyman Paşa ve onun vefatıyla ikincisi Numan Paşa ile olmak üzere yaşadığı her iki evlilik deneyiminde icra edilen törenler incelendiğinde Osmanlı hanedan düğünleri için artık teamül halini almış ve standartlaşmış nişan ve nikâh merasimlerinin bu izdivaç süreçlerinde de gerçekleştiği görülmüştür. Bu bağlamda Zübeyde Sultan, Numan Paşa ile daha uzun süre nikâhlı kalsa da Süleyman Paşa ile izdivacı süreci kaynaklara daha ayrıntılı yansımış dolayısıyla gerçekleşen merasimler hakkında daha geniş bilgilere ulaşılabilmektedir. Nişan merasimlerinin icrası sürecine bakıldığında her iki damadın Zübeyde Sultan'a nişan takımı olarak sundukları eşyaların sayı bakımından kimi farklar bulunsa da birbirine benzediği anlaşılmıştır. Ancak Süleyman Paşa'nın Numan Paşa'dan biraz daha yüksek mehr-i muaccel vermeyi taahhüt ettiği kayıtlara yansımıştır. Diğer taraftan her iki paşa da nikâh sonrası görevlilere hilat giydirip çeşitli hediyeler vermişlerdir.

Zübeyde Sultan'ın maddi dünyasının tanımlanmasına kısmen de olsa imkân veren vesika ve defterler, bir kadın ve erkek için "en mutlu günlerden" biri olarak düşünülen evlilik aşamasında yaşanan heyecanı yansıtmaya bakımından anlamlıdır. Ancak duyguların kaynaklara yansımadaki yetersizlik, belki de bu konudaki mahremiyet, çiftlerin doğrudan duygu dünyalarının görülmesine engel olmaktadır. Dolayısıyla sınırları çizilmiş vesikalar ışığında ancak hanedan düğünleri konusunda yerleşmiş geleneğin gereklerinin ne ölçüde yerine getirildiğini takip etmek mümkün olabilmektedir. Damat adayının seçilmesinden başlayarak nişan hazırlıklarının yapılması, nişan hediyelerinin temini ve karşılıklı olarak teslimi, nikâhın kıyılması, çeyiz ve gelin alaylarının düzenlenmesi, nihayetinde çiftin yaşayacakları konağa yerleşmeleri bu geleneğin birer aşamasını teşkil etmiştir.

Arşiv belgelerinin analizinden anlaşılacağı üzere saray düğünleri sadece malî açıdan dikkat çekmemektedir. Aynı zamanda nişan ve düğün takılarında estetik kaygı taşındığını ve sembollerin saraya layık biçimde organize edilme gerekliliğini de ortaya koymaktadır. Nişan takımlarının gösterişli bir alayla Bâb-ı Âlî'den Topkapı Sarayı'na intikali, burada darüssaade ağası ve şeyhülislamın ön plana çıktığı törenler silsilesi, karşılıklı hediyelerin takdimi, üst düzey görevliler ile törenlerin kusursuz şekilde tamamlanabilmesi için gayret gösteren diğer görevlilere çeşitli hediyelerin sunulması, şeker bahçelerinin ve nahillerin oluşturulması ve gelin arabasının hazırlanışında bu kaygıyı görebilmek mümkündür. Bütün bunlar aslında devlet geleneğinde var olan devletin itibarını yansıtmaya anlayışının birer enstrümanları şeklinde okunabilir. Sonuç olarak genç yaşta vefat eden Zübeyde Sultan'ın hayatının kısa ama önemli bir kesitini teşkil eden nişan ve nikâh merasimlerinin diğer hanedan düğünlerindeki gibi teamüllere uygun yapıldığı anlaşılmıştır.

⁸ Kaydın üzerinde H.1169 [M.1755-1756] yazılıdır.

Kaynaklar**Arşiv Kaynakları**

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Ali Emiri Mahmud I (AE. SMHD. I), 247/20126.

Bab-ı Defteri Başmuhasebe Kalemî Defterleri (D. BŞM. d), 3020.

Bab-ı Defteri Başmuhasebe Kalemî Muhallefat Halifelîği (D. BŞM. MHF), 39/87; 39/106; 39/108.

Cevdet Adliye (C. ADL), 89/5373.

Cevdet Belediye (C. BLD), 93/4610.

Cevdet Dahiliye (C. DH), 109/5443; 111/5509; 246/12262.

Cevdet Saray (C. SM), 24/1226; 138/6943.

Hatt-ı Hümayun (HAT), 228/12742.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri (TS. MA. d), 28; 1109; 3199; 9294.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TS. MA. e), 117/5; 120/7; 130/20; 156/60; 1100/32.

Kitap, Makale ve Süreli Yayınlar

Ahmed Vâsîf Efendi. (1247). Tarih-i Vâsîf, Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâ'ikü'l-Ahbâr. Bulak.

Aktepe, M. (1989). "Ahmed III". TDV İslam Ansiklopedisi. 2, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 34-38.

Akyıldız, A. (2003). Mümin ve Müsrif Bir Padişah Kızı Refia Sultan (3. Baskı). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Altınay, A. R. (2012). Lâle Devri (1718-1730) (2. Baskı). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

And, M. (2020). Kırk Gün Kırk Gece-Osmanlı Düğünleri, Şenlikleri, Geçit Alayları. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Argıt İpşirli, B. (2014). Rabia Gülnuş Emetullah Sultan 1640-1715. İstanbul: Kitap Yayınevi.

Arslan, M. (1999). Türk Edebiyatında Manzum Surnâmeler (Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.

Arslan, M. (2007). "Kültür Tarihimiz Açısından Zengin Bir Kaynak: Sûr-nâmeler". Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, 10 (5), 221-258.

Eroğlu, H. (2004). Osmanlı Devletinde Şehzadelik Kurumu. Ankara: Akçağ Yayınları.

Ertuğ, Z. T. (2010). "Osmanlı İstanbul'unda Merasim ve Teşrifata Dair Kaynaklar". Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, 16 (8), 131-148.

Güler, M. ve Özdamar, R. (2021). "III.Ahmed'in Kızı Saliha Sultan ve Vakıfları". Tarih Dergisi, 75, 117-158.

Hammer-Purgstall, B. J. V. (1983). Osmanlı Devleti Tarihi (1740-1757) (Çev: Vecdi Bürün). 15, İstanbul: Üçdal Neşriyat.

İsmâil Âsım Efendi eş-şehîr bi Küçük Çelebizâde. (1282). Târih-i Çelebizâde Efendi (Tarih-i Râşid Zeyli). İstanbul: Matbaa-i Âmire.

İzzî Süleyman Efendi. (2019). İzzî Tarihi (Haz. Ziya Yılmaz). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.

Kars, R. (2022). "Sultan III.Ahmed'in Kızı Saliha Sultan İle Kaptan-ı Deryâ Nişli Mehmed Paşa'nın Düğün Merasimi". Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi, 24 (9), 391-418.

Mehmed Hâkim Efendi. (2019). Hâkim Efendi Tarihi (Osmanlı Tarihi 1166-1180/1752-1766) (Haz: Tahir Güngör). 1, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.

Mehmed Süreyya. (1308). Sicill-i Osmanî Yâhûd Tezkire-i Meşâhîr-i Osmaniyye. 1, İstanbul: Matbaa-i Âmire.

Mehmed Süreyya. (1311). Sicill-i Osmanî Yâhûd Tezkire-i Meşâhîr-i Osmaniyye. 3, İstanbul: Matbaa-i Âmire.

Mehmed Süreyya. (bty) Sicill-i Osmanî Yâhûd Tezkire-i Meşâhîr-i Osmaniyye. 4, İstanbul: Matbaa-i Âmire.

Özger, Y. (2022). Osmanlı Hanedanında Doğum Günü Törenleri. İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık.

Öztuna, Y. (1989). Devletler ve Hânedanlar Türkiye (1074-1990). 2, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Sakaoğlu, N. (2015). Bu Mülkün Sultanları. İstanbul: Alfa Yayınları.

Sunay, S. (2013). "Tanzimat'ın İlk Saray Düğünü: Sultan II. Mahmud'un Kızı Atiyye Sultan'ın Ahmed Fethi Paşa İle Evlenmesi". Belleten, 278 (77), 119-150.

Sunay, S. (2017). "'Sûr-ı Hümayun' Defterine Göre 19. Yüzyıl Saray Düğünlerine Dair Bir Değerlendirme". Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 38 (20), 327-342.

Sunay, S. (2020). "Bir Sultan İki Merasim: Saliha Sultan'ın Doğumu ve Düğünü". Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi, 44, 139-182.

Şehsuvaroğlu, H. Y. (bty). Asırlar Boyunca İstanbul-Sarayları, Camileri, Abideleri, Çeşmeleri. Cumhuriyet Gazetesi, 206.

- Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi. (1976). *Târîhi Mür'î't-Tevârih I* (Haz. M. Münir Aktepe). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Temel, E. (2022). "Devlet Adamı Olarak Valide Sultanlar". *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 48, 153-169.
- Tuncer, Ş. (2020). "Padişah Kızlarının Küçük Yaşlarda Yaptıkları Şekli Evlilikler: III. Ahmed'in Kızı Fatma Sultan Örneği". *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 43, 67-108.
- Tuncer, Ş. (2023). *Sultan III. Ahmed Günlük Yaşantısı, Yakın Çevresi ve Şahsiyeti*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Uluçay, Ç. (2001a). *Harem II* (4. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Uluçay, M. Ç. (2001b). *Padişahların Kadınları ve Kızları* (4. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Uluçay, M. Ç. (2012a). "Fatma ve Safiye Sultanların Düğünlerine Dair Bir Araştırma". *Sancaktan Saraya-Seçme Yazılar* (Haz. M. Sabri Koz, Haşim Şahin). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 261-278.
- Uluçay, M. Ç. (2012b). "XVIII. Asırda Yapılan Sultan Düğünlerine Umumî Bir Bakış". *Sancaktan Saraya-Seçme Yazılar* (Haz. M. Sabri Koz, Haşim Şahin). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 279-283.
- Uluçay, M. Ç. (2012c). "İstanbul'da XVIII. ve XIX. Asırlarda Sultanların Doğumlarında Yapılan Törenler ve Şenliklere Dair". *Sancaktan Saraya-Seçme Yazılar* (Haz. M. Sabri Koz, Haşim Şahin). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 299-315.
- Uluçay, M. Ç. (2012d). "Beş Yaşında İken Nikâhlanan ve Beşikte Nişanlanan Sultanlar". *Sancaktan Saraya-Seçme Yazılar* (Haz. M. Sabri Koz, Haşim Şahin). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 285-291.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1976). "Nahil ve Nakıl Alayları", *Belleten*, 157 (40), 55-70.
- Uzunçarşılı, İ. H. (2014). *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı* (4. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Yazar Katkıları: *Tek Yazar Fikir - Tasarım Denetleme- ; Kaynaklar- ; Veri Toplanması ve/veya İşlemesi ; Analiz ve/ veya Yorum -; Literatür Taraması ; Yazıyı Yazan ; Eleştirel İnceleme*

Hakem Değerlendirmesi: *Dış bağımsız.*

Çıkar Çatışması: *Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.*

Finansal Destek: *Yazarlar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.*

Etik Kurul Belgesi: -

Author Contributions: *Sole Author Concept -; Design-; Supervision-Resources; Data Collection and/or Processing; Analysis and/or Interpretation; Literature Search-; Writing Manuscript-; Critical Review*

Peer-review: *Externally peer-reviewed.*

Conflict of Interest: *The authors have no conflicts of interest to declare.*

Financial Disclosure: *The authors declared that this study has received no financial support.*

Ethical Committee Approval: -

Osmanlıların Anadolu'dan Rumeli'ye Geçiş Güzergâhında Bir Şehir: XVI. Yüzyılda Lâpseki Vakıfları

A City on the Transition Route of the Ottomans from Anatolia to Rumelia: Lâpseki Foundations in the 16th Century

Musa SEZER¹

(Sorumlu Yazar-Corresponding Author)

¹ Erzurum Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Erzurum Türkiye
musa.sezer@erzurum.edu.tr

Geliş Tarihi/Received: 3.6.2024
Kabul Tarihi/Accepted: 15.1.2025

Atf /Cite this article:

Sezer, M. (2025). Osmanlıların Anadolu'dan Rumeli'ye Geçiş Güzergâhında Bir Şehir: XVI. Yüzyılda Lâpseki Vakıfları. *Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21, 182-201.

This article checked by

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.

Öz

Tarihi MÖ. 7. yüzyıla uzanan Lâpseki köklü bir geçmişe sahiptir. Troas bölgesinde Biga yarımadasının kuzeyinde bir ova ağzında kurulmuştur. Antik dönemde Lampsacus olarak adlandırılan Lâpseki, Roma ve Bizans İmparatorluğu dönemlerinde de önemli bir şehirdi. Anadolu beyliklerinden Karesi Beyliğinin idaresinde XIV. yüzyılın ortalarına kadar yönetilen şehir ve çevresi daha sonra Osmanlı Beyliği tarafından ele geçirilmiştir. Osmanlıların Rumeli yolunda bir geçiş noktası haline gelen Lâpseki, Süleyman Paşa tarafından 1353'te fethedilmiştir. XVI. yüzyılın sonlarına kadar Biga sancağına bağlı bir kaza olma statüsünü sürdürmüştür.

Lâpseki vakıflarını konu edinen bu çalışmada XVI. yüzyıla ait tahrir defterleri esas alınmıştır. Çalışmada Osmanlı Devleti'nin kuruluş ve gelişme coğrafyasında önemli bir şehir olan Lâpseki'ye ait vakıflar ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. Değişik türden olduğu tespit edilen birçok vakfın gelir ve gider durumları üzerinde durulmuştur. İncelenen vakıflar ile Lâpseki'de yetiştirilen ürünler, vakıflara gelir sağlayan yerleşimler ve buralarda yaşayan nüfusun durumu gibi ayrıntılar tetkik edilmiştir. Lâpseki vakıflarının incelenmesi Osmanlı Devleti'nin kuruluşuna etki eden şahsiyetlerin ortaya çıkarılmasına ve tanıtılmasına katkı sağlaması açısından da önem taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Çanakkale, Biga, Lâpseki, Rumeli, Vakıf, Tahrir

Abstract

Lâpseki, whose history dates back to the 7th century BC, has a deep-rooted history. It was established at the mouth of a plain in the north of the Biga peninsula in the Troas region. Lâpseki, called Lampsacus in ancient times, was also an important city during the Roman and Byzantine Empire periods. The city and its surroundings, which were governed by the Karesi Principality, one of the Anatolian principalities, until the mid-14th century, were later captured by the Ottoman Principality. Lâpseki, which became a crossing point on the Ottomans' route to Rumelia, was captured by Süleyman Pasha in 1353. It maintained its status as a district of the Biga sanjak until the end of the 16th century.

In this study, which is about Lâpseki foundations, the 16th century tahrir registers (cadastral record books) are taken as basis. In the study, the foundations of Lâpseki, an important city in the geography of the establishment and development of the Ottoman Empire, were examined in detail. The income and expense situations of many foundations, which were determined to be of different types, were focused on. Details such as the foundations examined and the products grown in Lâpseki, the settlements that provide income to the foundations and the situation of the population living there were examined. Examining the Lâpseki foundations is also important in terms of contributing to the discovery and promotion of the personalities that influenced the establishment of the Ottoman Empire.

Keywords: Çanakkale, Biga, Lâpseki, Rumelia, Foundation, Tahrir

Giriş

MÖ. 7. yüzyılın başlarında Miletos'lular tarafından kurulduğu tahmin edilen Lâpseki'nin adı ilk kez "Pityussa" olarak geçse de zamanla "Lampsacus" adını almıştır (Akgül, 2021: 164). Bu isim Luwi-Pelasg dilinde "boğaz halkının yeri" anlamına gelmekteydi. Diğer taraftan Bithynia-Mysia bölgesinde yaşamış Bebryklerin Kralı Mandros'un kızı Lampsake'nin adının şehre verildiği bildirmektedir (Aksoy, 2020: 1886). Evliya Çelebi ise Lâpseki isminin incire "Lop" denildiğinden ve bölgenin "seki (bayır)" üzerinde incirli bir ormanlıkta bulunmasından dolayı Lopseki'den türediğini ve Lâpseki denildiğini belirtmiştir (Evliya Çelebi, 2010: 404).

Lâpseki MÖ. 6. yüzyılda hayli gelişmiş bir şehir olarak bilinmektedir. Ancak şehrin etrafının surlarla çevrili olmadığı Thokudides'in yapıtından anlaşılmaktadır. Bu nedenle savunmasız kalan Lâpseki işgallere açık halde birçok defa saldırıya uğramıştır (Umar, 1983: 32). Lâpseki, Çanakkale Boğazı kıyısında Biga yarımadasının kuzeyinde bir ova ağzında kurulmuştur. Antik dönemde bölgenin en önemli şehirlerinden olan Lampsacus'un bulunduğu bölgeye Troas denilmekteydi. Lâpseki ise bu şehir üzerine kurulmuş yani Lampsacus'a ait tüm kalıntılar bugün Lâpseki kentinin altında kalmıştır (Koçyiğit ve Esirgemez, 2016: 452-453). Antik Çağ'ın refah içindeki şehirlerinden Lampsacus, zengin maden ocaklarına sahipti ve ayrıca kendi adına altın ve gümüş para basmaktaydı (Akgül, 2021: 164). Roma ve Bizans dönemlerinde de yerleşim yeri ve önemli bir şehir olmuştur (Koçyiğit ve Esirgemez, 2016: 457). Bizans İmparatorluğu döneminde bölgeye 1302 yılında İspanya kralı Ferdinand Dragon tarafından Katalan askerleri gönderilmiş ve bunlar Türkleri bölgeden atmayı amaçlamışlardı. Katalan askerleri Marmara'nın güneyinde gittikleri her yerde büyük çapta tahribata neden oldular. 1304 yılında Karesi Türkleriyle savaşa girişen bu askeri kuvvetler Biga ve Lâpseki'ye de uğramışlardır (Uzunçarşılı, 2008: 130-131; Öden, 1994: 126-128; Ayönü, 2012: 413-414).

XIV. yüzyılın ortalarında Karesi Beyliği'nin tam olarak Osmanlı topraklarına katılmasından sonra Karesi sancağı haline getirilmiş ve idaresi Orhan Bey tarafından oğlu Süleyman Paşa'ya verilmiştir. Orhan Bey'in Karesi'yi ilhak ettiği dönemlerde Bursa-Lâpseki yolu arasında Lâpseki de dâhil olmak üzere bütün sahil ovası Bizans'a aitti. Söz konusu Bursa-Lâpseki sahil yolu Anadolu'dan savaşçı gazi, göçmen ve tüccarların Rumeli'ye geçiş yolu olarak önem kazanmıştır. Süleyman Paşa'nın Rumeli fetihleri esnasında Lâpseki'de yapılan gemiler 1350'lerde Rumeli'ye geçişlerde ve asker taşınmasında önemli kolaylık sağlamıştır (İnalçık, 2007: 378-379). Süleyman Paşa bu arada Kapıdağ, Edincik, Biga ve Lâpseki'yi ele geçirmiştir (Emecen, 2016: 74-75). Sahil şehri Biga¹ ve Lâpseki'nin Gelibolu'ya geçmeden önce 1353'te Süleyman Paşa tarafından fethedilmesiyle (Enverî, 2012: 21) Rumeli'ye geçişlerde önemli bir kazanım elde edilmiştir.

1359'da Rodos, Venedik, Ceneviz ve İngiliz askerlerinden oluşan bir Haçlı ordusu Türkleri Trakya'dan atmayı hedeflemişti. Bizans kuvvetlerinin de katıldığı bu ordu Türklerin Avrupa'ya geçiş iskelesi olan Lâpseki'ye çıkarma yaptı ve kasabayı yaktı. Gemilerine dönerlerken de Türklerin saldırısına uğradılar ve kaçarken çoğu kılıçtan geçirildi (İnalçık, 2007: 382).

Biga, Lâpseki ve çevresi fetret devrinde Yıldırım Bayezid'in oğullarından Mustafa Çelebi (Düzmece) ve onun müttefiki Aydınöğlü Cüneyd Bey'in mücadelelerine de sahne oldu. Lâpseki (Lampsacus), bu dönemde Süleyman Çelebi'nin türlü hediyelerle yanına çektiği Cenevizli bir hanedanın idaresinde bulunmaktaydı (Zinkeisen, I, 2011: 321). Süleyman Çelebi yanına Cüneyd Bey'i de alarak Lâpseki'ye gelmiş ve Gelibolu'da babasının yaptırdığı kalenin karşı sahilinde yer alan Lâpseki'de kendi adına muazzam bir kale inşa ettirmiştir. Bu kalenin mimarı bahsedilen Cenevizli hanedandan *Salağruza de Nergio* adında bir asilzadeydi ve kaleyi iyi bir şekilde yaptı (Dukas, 2020: 71).

Sultan Çelebi Mehmed döneminde 29 Mayıs 1416 tarihinde Venedik donanması ile Osmanlı denizcisi Çalı Bey arasında geçen deniz muharebesinden birkaç gün sonra Çanakkale Boğazına gelen Venedik gemileri bu kaleye ait kuleleri topa tutmuştur. Harap bir hale gelen kuleler muhafız Hamza Bey tarafından tamamen yıkılmıştır (Tekindağ, 1997: 343).

Çalışmaya konu olan Lâpseki, Osmanlı idaresinde Biga sancağının bir kazası idi (Emecen, 1992: 136-137). Biga ise 1353'te Osmanlı idaresine geçtikten sonra Anadolu Eyaleti'ne bağlı bir sancak olarak yönetildi. 1430'larda Osmanlı Devleti'nin Anadolu'da 16 sancağı bulunuyordu. Venedikli Laura Quirini'nin verdiği ve idarî teşkilatı bütünüyle gösteren ilk metinlerden biri olma özelliğine sahip olan listeye göre Menteşe, Saruhan, Aydın, Karesi, Bursa, Bergama ve Kütahya ile birlikte Biga da bir Osmanlı sancağı idi (Emecen, 2016: 110-111, 160-31.dpn.).

II. Bayezid döneminde (1481-1512) yapılan tahrirlerin genel sonuçlarının gösterildiği bir icmal defterde Anadolu eyaletine dâhil 17 sancak bulunmaktaydı. Bunlardan biri de Biga Sancağı idi. Sancağa bağlı Balya, Ezine, Avlonya, Çan, Biga, Çatal-

¹ Süleyman Paşa tarafından fethedilen Biga, daha sonra kim olduğu tam olarak bilinmeyen Melik Nâsır tarafından ele geçirilmişti. I. Murad, karadan ve denizden kuşattığı Biga'yı 1365 yılında fethetti (Emecen, 1992: 136).

bergos ve Lâpseki nahiyeleri kaydedilmişti. Bu idari taksimat XVI. yüzyıl sonlarına kadar bu şekilde devam etmiştir (BOA. MAD.d. 152: 152a-156a; Varlık, 1991: 143). Burada dikkat çeken bir husus da sancağa bağlı en büyük idari birim olan kaza yazılması gerekirken nahie kaydedilmiş olmasıdır. Bilindiği üzere Osmanlı Devleti'nin ilk zamanlarında eyalet, vilâyet, liva, kaza ve nahie tabirleri birbirinin yerine kullanılmaktaydı (Halaçoğlu, 1998: 83). Bu kayıtlarda da aynı durumun söz konusu olduğu ve aslında belirtildiği üzere içlerinde Lâpseki'nin de bulunduğu Biga'ya bağlı nahiyelerin kaza olarak anlaşılması gerektiği görülmektedir. Yine Biga, 933-934/ 1527-1528 yılında ve 940/ 1533-1534 yıllarına doğru 17 sancaktan oluşan Anadolu Eyaleti'ne, Lâpseki ise Biga'ya bağlıydı (Barkan, 1953: 258-14.dpn., 304). XVI. yüzyılın sonlarına doğru Anadolu Eyaleti'ne bağlı sancaklardan Alâiye Kıbrıs Eyaleti'ne; Biga ve Kocaeli sancakları ise ayrı zamanlarda Cezâyir-i Bahr-i Sefid eyaletine tâbi olmuşlardı (Varlık, 1991: 143).

XVII. yüzyılda yazılan Ayn Ali risalesine göre Biga yine Cezâyir eyaletine bağlı bir sancaktı (Ayn Ali Efendi, 2021: 36, 50). XVII. yüzyıl ortalarında bölgeye giden Evliya Çelebi, Biga'nın Kapudan Paşa hükmünde sancakbeyi tarafından yönetildiğini kaydetmiştir (Evliya Çelebi, 2010: 401). Buna göre Biga, bu dönemde de Kapudan Paşa eyaletine bağlı bir sancak idi. Eyaletin merkezi yani Paşa Sancağı Gelibolu idi ve bu özelliğini XIX. yüzyıla kadar sürdürmüştür. Tanzimat'tan sonra sürekli düzenlemelerin yapıldığı eyalette merkez Biga olarak değiştirilmiştir. Biga Sancağı daha sonra Hüdavendigâr'a bağlanmıştır (Şakiroğlu, 1993: 501).

Lâpseki ve Çevresinin Önemi ile Çalışmanın Amacı

Lâpseki'nin Çanakkale Boğazı'ndan Gelibolu'ya geçişlerde bir güzergâh olması önemli birçok etkileşim ve gelişimi de beraberinde getirmiştir. Hem Anadolu'dan Rumeli'ye hem de Rumeli'den Anadolu'ya geçen askeri, ticari ve sivil her türden insanlar bölgenin yapısının değişmesinde ve gelişmesinde etki etmişlerdir. Bu değişim yeni yerleşim yerlerinin kurulması, bölgenin nüfus çekmesi ve iktisadi hareketliliğin yaşanması şeklinde olumlu açılardan meydana geldiği gibi savaş ve eşkıyalık hareketleri gibi olumsuz yönlerde de kendini göstermiştir. Çardak-Gelibolu arasının olduğu gibi Lâpseki-Gelibolu arası da Çanakkale Boğazı'nın en eski geçit güzergâhıdır. Buraların diğer yerlere göre güçlü savunma sistemlerine sahip olması yolcular, tüccarlar ve ordular tarafından tercih edilmiştir. Gelibolu'dan Anadolu yakasına geçişlerde Romalılar, Arap orduları ve Haçlılar Gelibolu-Çardak ve Gelibolu-Lâpseki yolunu kullanmışlardır (Ertaş, 2008: 887).

Lâpseki bulunduğu konum açısından oldukça önemli bir yerde bulunmaktadır. Bu durum geçmişte de kendini göstermekteydi. Ticaret gemilerinin Osmanlı pazarlarına getirdiği mallar buradan geçiş yapmakta ve Çanakkale Boğazı'ndan geçen gemiler sıkı bir denetime tabi tutulmaktaydı. Özellikle satışı yabancılara yasak olan malların denetimine ayrı bir önem verilmekteydi. Sadece yabancı uyruklu gemilere uygulanmayan bu uygulama, Osmanlı gemilerine de uygulanmaktaydı. Transit gemilerin geçişinde ve İstanbul'un iâşesinin temininde özel bir yeri olan boğaz, gemi trafiği açısından da hayli hareketli bir yerdi. Bölgedeki bu ticari hareketlilik korsanların da ilgisini çekmiş olmalı ki, XVII. yüzyılın başlarında Biga Yarımadası kıyılarında ve Bozcaada yakınlarında korsanlar büyük tehlikeler oluşturmaktaydı (Faroqhi, 2011: 120). Lâpseki ve çevresinin bulunduğu konum günümüzde de hâlâ stratejik değerini korumaktadır.

Ömer Lütfi Barkan'ın belirttiği üzere Osmanlı imparatorluk nizamının ilk tipik taslaklarının izlerini Bursa ile Biga bölgesinde ve bu bölgenin vakıfları içinde bulmak mümkündür. Üstelik bu özelliğini uzun süre muhafaza etmiştir. Nitekim Biga ve çevresinin önemi de buradan gelmektedir (Barkan, I, 1980: 611-612). Bir diğer husus da daha önce bahsedildiği üzere Biga ve Lâpseki gibi onun sahil kenarında olan çevresi, Osmanlı kuvvetlerinin Rumeli'ye geçişinde önemli bir güzergâh olmaktaydı.

Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemi sonrası devlet olma ve imparatorluk haline gelmesi yolunda kendisine denizcilik ve Rumeli'ye geçiş güzergâhı gibi konularda önemli bir alt yapı sağlayan Lâpseki, Biga ve çevresi araştırılmaya değer yerlerdir. Osmanlı Devleti'nin sosyal devlet anlayışını ön plana çıkaran vakıfların ilk örneklerinin bu bölgede bulunması ise ayrı bir öneme sahiptir. Biga ve çevresi, bu açıdan nadide bir kurum olan Osmanlı vakıflarının nitelik ve işleyişine dair ilk izleri barındırmaktadır.

Lâpseki ve çevresindeki vakıflara dair tahrir kayıtlarından bu bölgelerde faaliyet gösteren ve Osmanlı Devleti'nin kuruluş aşamasında rol oynayan tarihi şahsiyetlere rastlanmaktadır. Bunlar Sultan Murad Hüdavendigâr, Süleyman Paşa, İshak Bey, Feridun Ahmed Bey gibi önemli devlet adamları olmakla birlikte, bunlardan ziyade adı fazla duyulmamış kimseler de bulunmaktadır. Söz konusu kimseler yaptıkları hayırlar ve inşa ettikleri kurumlar ile bölge halkının ihtiyaçlarını gidererek, sosyal devlet anlayışını memleketin değişik köşelerine taşımışlardır. Ayrıca yaptıkları imar faaliyetleri ve hayırlar ile vakıfların Osmanlı İmparatorluğu'nun genel hayatında bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak işlerlik kazanmasını sağlamışlardır (Barkan, 1942: 354).

Ömer Lütfi Barkan tarafından "Kolonizatör Türk Dervişleri" olarak nitelendirilen şeyh, derviş, ahi, fakih, hoca vb. unvanlı bu

kimseler hâlî ve tenha yerlerde, boş topraklar üzerinde yerleşerek kurdukları zâviyelerle Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarında yayılımın önemli bir faktörü olmuşlardır (Barkan, 1942: 284). Bu kimselerin özeld e bölge halkının yaşamında ve genelde Osmanlının yayılışında büyük yararlılığı görülmüştür. Lâpseki'deki vakıf kayıtlarında ismi geçen kimselerin vakıf kurucuları ya da onların soyundan gelenler olup, bölgenin mamûrlaşmasında rol oynayan şahsiyetler oldukları göze çarpmaktadır.

Lâpseki Vakıfları

Arapça'da durdurmak ve alıkoymak anlamına gelen vakıf kelimesi, Müslümanların sosyal ve iktisadî hayatlarında önemli bir rol oynayan dinî ve sosyal kurumun adıdır. Terim anlamı ise “bir malın sahibi tarafından dinî, içtimaî ve hayrî bir gayeye ebediyen tahsisi” şeklinde tarif edilebilecek hayır müessesesini ifade eder (Yediyıldız, 1986: 153; Günay, 2012: 475). Vakfeden kişi bunu Allah'a yakın olmak gayesiyle yapar. Böylece menkul veya gayrimenkul mülkünü dinî, hayrî ve sosyal bir amaca hizmet etmek üzere sonsuza dek tahsis eder (Yediyıldız, 2003: 9).

Osmanlı Devleti'nden önce de var olan vakıflar ve vakıf anlayışı Osmanlı'da gelişerek çağının zirvesine ulaşmıştır. Vakıflar insanlar arasında renk, dil, din, ırk ayrımı gözetmeksizin topluma sağladığı faydalarla günlük hayatın vazgeçilmezleri arasına girmiştir. Vakıfların insan ve toplum hayatına faydaları azımsanmayacak kadar çoktur. Bunlar dinî, sosyal, iktisadî, eğitim, bayındırlık, sağlık gibi alanlar olarak özetlenebilir. Zengin ile fakir arasındaki açığı mümkün mertebe kapatmaya çalışarak, alan ile veren arasında kurulan köprü ile yardımlaşmaya vesile olunmuştur (Berki, 1965: 12).

Lâpseki ve çevresinin Osmanlı Devleti'nin kuruluşunun gerçekleştiği bölgelere yakınlığı, kuruluş döneminde fethedilen bir bölge olması, bulunduğu coğrafi konumu nedeniyle Rumeli'ye geçişlerin gerçekleştiği ve fetih güzergâhı üzerinde olması gibi nedenlerle vakıfların bu bölgede yoğunluk kazandığı görülmektedir. Bu vakıflar genelde selâtin ve idarecilere ait olanlar ile evlatlık, para, avârız, zâviye, mezrâ ve amme vakıfları çeşitleriyle kendini göstermektedir. Bu ayırım keskin çizgilerle yapılamamakta ve bir vakıf içinde diğer bir vakıf çeşidinin ortaya çıktığı görülmektedir. Mesela para vakıfları incelendiği zaman burada bir miktar paranın mahalle avârızlarına da vakfedildiği görülmektedir. Böylece para vakıflarının dışında bir de avârız vakfı ortaya çıkmaktadır. Diğer bir örnek ise selâtin vakıflarından sayılabilecek bir vakıfta nakit paranın işletilmesiyle para vakfının da olduğu görülmektedir. Bundan dolayı vakıf çeşitleri ve toplam vakıf sayısı farklılık arz edebilmektedir.

Lâpseki'de XVI. yüzyılda tahrir defterlerine göre toplam 26 vakıf tespit edilmektedir. Bunlardan altısı selâtin ve idarecilere ait, dördü evlatlık, ikisi para, biri avârız, dördü zâviye, 10'u mezrâ ve biri amme vakıfları idi. Lâpseki ve Çatal-bergos kazalarındaki sultan vakıflarına bağlı 124 hane ve ümera vakıflarına bağlı 151 hane kaydedilmişti (BOA. TT.d. 59: 4).

1. Sultan Murad Han ve Süleyman Paşa Vakfı

1516 tarihli defterdeki kayıtlara göre Lâpseki'ye bağlı Has ve Çam karyelerinin gelirleri adı geçen vakfa aktarılmaktaydı. Bu tarihte sadece Süleyman Paşa'nın² adı kaydedilmişti. Söz konusu karyelerin gelirleri Lâpseki'de olan cami çalışanlarına ve caminin masraflarına harcanmaktaydı (BOA. TT.d. 59: 306-309 “Vakf-ı Selâtin, merhum Gazi Süleyman Paşa, Lâpseki'de olan camiinin mevâcibâtına ve meremmâtına sarf oluna”). 1530 yılında vakfın adı merhum Gazi Hüdavendigar ve Süleyman Paşa ile birlikte yazılmıştır (BOA. TT.d. 166: 242). Has karyesinin belirtilen iki tarihte de hâsılı 15.325 akçe olarak kaydedilmiştir. 1516 yılında bu karyeye ait hâsıl durumu şu şekildeydi.

Tablo 1: 1516 Yılı Has Köyü Gelirleri (BOA. TT.d. 59: 306-307.)

Gelir Çeşidi	Miktarı		Kıymet (Akçe)	Gelir Çeşidi	Kıymet (Akçe)
	müd	kile			
Hınta	20	-	3.200	Resm-i Bostan	353
Şair	4	19	495	Resm-i Çift	710
Alef	13	5	927	Baha-i Gulam	1.500
Burçak	1	2	110	Resm-i Tapu	216
Erzen	1	13	132	Resm-i Kovan	30
Mercimek	-	4	40	Resm-i Ganem	889
Bakla	-	1	8	Resm-i Arus	90

² Osmanlı Sultanı Orhan Bey'in büyük oğlu (Emecen, 2010: 94).

Nohud	-	3	30	Mukata-i Dalyan Mahi	1.333
Çavdar	-	16	56	Öşr-i Bağçe	265
-	-	-	-	Resm-i Bennak	252
-	-	-	-	Öşr-i Bağ	3.842
-	-	-	-	Bâd-ı hevâ ve beytü'l-mâl ve deştbanî	774
Hâsıl	15.252 akçe				

1516 yılına ait kayıtlar hesaplandığında karyenin hâsılatı 15.252 akçe olarak ortaya çıkmaktadır. Buna göre Has köyünde hinta, bağ, gulam ve dalyandan en fazla gelir elde edilirken, en az gelir bakla, nohut ve kovandan sağlanmaktaydı. Has köyü kayıtlarında dalyan mukataasının bulunması, geçim kaynakları arasında balıkçılığın da olduğunu göstermektedir. Vakfın gelirleri arasında “Baha-i gulam” ın bulunması dikkat çekicidir. Elde edilen bu veri vakıfların köleden elde ettikleri gelirlere örnek olması açısından önemlidir.

Gelirleri yine aynı vakfa aktarılan Çam karyesinin hâsılı ise 1516 ve 1530’da 13.397 akçe idi. 1516’da kaydedilen gelir kalemleri toplamı 7.497 akçe olarak çıkmaktadır. Bu tarihte Çam karyesinin gelirleri şu şekildeydi.

Tablo 2: 1516 Yılı Çam Köyü Gelirleri (BOA. TT.d. 59: 307-309.)

Gelir Çeşidi	Miktarı		Kıymet (Akçe)	Gelir Çeşidi	Kıymet (Akçe)
	müd	kile			
Hinta	14	12	2.336	Asiyâb (kıt’â 5, fi 20)	100
Şair	1,5	-	150	Öşr-i Ketan	6
Alef	11	16	822	Resm-i Bostan	162
Erzen	-	12	42	Resm-i Kovan	6
Burçak	-	13	65	Resm-i Tapu ma baha-i Çiftlik	2.200
Çavdar	-	11	36	Asiyâb (kıt’â 2, fi 15)	30
Mercimek	-	1	10	Resm-i Çift	627
Nohud	-	4	40	Resm-i Bennak	204
Öşr-i Hinta (BOA. TT.d. 59: 309) ³	-	15	120	Öşr-i Bağçe	100
-	-	-	-	Niyabet ve resm-i arus	50
-	-	-	-	Öşr-i Bağ (Mezra-i Kufiler)	391
Hâsıl	7.497 akçe				

1516’da Şayitlü halkının Çam karyesi sınırında tarımla uğraştığı ve 15 kile hintaya 120 akçe öşür verdikleri kaydedilmiştir. Tabloda görülen 391 akçelik bağ öşrü ise, 1516 tarihli defterde alt alta kaydedilmelerinden Kufiler mezrasından elde edilmiş olmalıdır. Çam karyesinin 1516’da kaydedilen 13.397 akçe hâsılı ile defterdeki verilerden toplanarak hesaplanan 7.497 akçe arasında 5.900 akçe fark ortaya çıkmaktadır. Bu durumun neden kaynaklandığını açıklamak mümkün görünmemektedir.

Yukarıda belirtilen karyelerin nüfus durumuna bakılacak olursa Has karyesi 1516 ve 1530’da 54 hane (10 çift, 23 nim çift, 21 bennak), 20 mücerred ve 1 sahib-i berat olarak kaydedilmiştir. Çam karyesi ise aynı tarihlerde 43 hane (11 çift, 14 nim çift, 18 bennak) ve 14 mücerred idi. Çam karyesi nüfusu altına kaydedilen bir nottan burada hariçten bir çiftlik olduğu ve burada ziraat

³ “Mezkûr karyenin sınırında Şayitlü reayası ziraat idüb bir yılda virdükleri” (BOA. TT.d. 59: 309).

ile uğraşan reayanın öşür ve resimlerini verdikleri anlaşılmaktadır (BOA. TT.d. 59: 308).⁴

2. İshak Bey Zâviyesi Vakfı

1516 yılına ait kayda göre bu zâviye İshak Bey evladından ve zâviyenin şeyhlerinden Hamza v. Ali elindeydi. Yapılan ziraattan ve diğer gelirlerden 1516 ve 1530'da 1.791 akçe; 1574'te ise 1.244 akçe hâsılat elde edilmişti. Bu gelir, İshak Bey'in Bergos merkezde yaptırdığı tekkesinde sarf olunmaktaydı (BOA. TT.d. 59: 322; BOA. TT.d. 166: 242; TKG. KK. TT.d. 381: 21a).⁵ Yapılan ziraattan elde edilen gelirler ve diğer gelirler yıllara göre şu şekildeydi.

Tablo 3: 1516 ve 1574 Yılı İshak Bey Zâviyesi Vakfına Ait Gelirler (BOA. TT.d. 59: 322; TKG. KK. TT.d. 381: 21a)

1516				1574			
Gelir Çeşidi	Miktarı		Kıymet (Akçe)	Gelir Çeşidi	Miktarı		Kıymet (Akçe)
	müd	kile			müd	kile	
Hinta	-	50	400	Hinta	-	8	104
Şair	-	33	165	Şair	-	12	84
Alef	-	32	112	Burçak	-	1	8
Nohud	-	22	220	-	-	-	-
	Kıymet (Akçe)				Kıymet (Akçe)		
Öşr-i Palamud	39			Öşr-i Palamud	50		
Resm-i Dükkân	35			İcâre-i Dekâkin	35		
Mukatâ-i Hamam (fi sene)	350			Mukatâ-i Hamam (fi sene)	800		
Resm-i Tapu	220			-	-		
Resm-i Bağçe	250			Resm-i Bağçe	12		
-	-			Hâsıl-ı Bağ	97		
-	-			Resm-i Bostan	24		
-	-			Asiyab (2 bab)	30		
Hâsıl	1.791 akçe			Hâsıl	1.244 akçe		

1516'dan 1574'e kadar zâviye gelirlerinde bir düşüş yaşanmıştı. Bu düşüş özellikle zirai faaliyetlerde görülmektedir. Hamamdan elde edilen gelirden iki katından fazla bir artış görülürken, bahçe gelirlerinde bir düşüş söz konusudur.

1516 ve 1530 yıllarına ait defterlerde bu vakıfla ilgili ayrı bir kayıt söz konusudur. Burada vakfa ait hane (ev) ve zemin satışından nakit 3.200 akçe elde edilmiş ve bu miktar müteveli zimmetindeydi. Adı geçen zâviyenin vakıf olduğuna dair bir de ahkâm bulunmaktaydı (BOA. TT.d. 59: 323; BOA. TT.d. 166: 242).

3. Kızılca Zâviyesi Vakfı

Kızılca Zâviyesi, Taş Ali Mahallesi'ndeydi. Bu zâviye vakfının 1574'te 699 akçe geliri vardı (TKG. KK. TT.d. 381: 21a). Söz konusu hâsılat ise şu kalemlerden oluşmaktaydı.

⁴ "Hariçden bir çiftlik yer vardır, öşür ve resim virürleri" (BOA. TT.d. 59: 308).

⁵ "Vakf-ı Zâviye-i İshak Beg nefsi-i Bergosda bir tekye binâ idüb mahsulü anda sarf olunmuş" (TKG. KK. TT.d. 381: 21a).

Tablo 4: 1574 Yılı Kızılca Zâviyesi Vakfına Ait Gelirler (TKG. KK. TT.d. 381: 21a)

Gelir Çeşidi	Miktarı		Kıymet (Akçe)	Gelir Çeşidi	Kıymet (Akçe)
	müd	kile			
Hınta	1	3	299	Resm-i Bostan	75
Şair	1	8	186	Resm-i Bağçe	22
Alef	-	5	25	-	-
Nohud	-	2	28	-	-
Burçak	-	8	64	-	-
Hâsıl	699 akçe				

1574 yılında Kızılca Zâviyesinin en çok geliri hınta ve şairden sağlanmaktaydı. Gelirinin en az olduğu kalemler ise bahçe resmi ve alef idi.

4. Pîr Hasan Zâviyesi Vakfı

1574 yılında Lâpseki'deki Pir Hasan Zâviyesine ait 288 akçe hâsılât kaydedilmiştir (TKG. KK. TT.d. 381: 21a).

Tablo 5: 1574 Yılı Pir Hasan Zâviyesine Ait Gelirler (TKG. KK. TT.d. 381: 21a)

Gelir Çeşidi	Miktarı		Kıymet (Akçe)	Gelir Çeşidi	Kıymet (Akçe)
	müd	kile			
Hınta	-	16	208	Öşr-i mercimek	2
Şair	-	4	28	Öşr-i çayır	4
Burçak	-	4	32	-	-
Nohud	-	1	14	-	-
Hâsıl	288 akçe				

Bu gelirler arasında en fazla hıntadan, en az mercimek ve çayır öşründen elde edilmekteydi.

5. Haraççı Hamza Mülk Vakfı

“Haraççı” Hamza ismindeki bu kişinin yaptığı işle alakalıdır. Hamza muhtemelen bölgenin vergi toplanmasıyla görevli tahsildarıydı.⁶ 1516 ve 1574 tarihli kayıtlarda ayrıntılı olarak bahsedilen Lâpseki kazasına bağlı Bayramderesi karyesi, Haraççı Hamza'nın kendi mülküydü. Buradan elde edilen gelir, Haraççı Hamza'nın Lâpseki'de yaptırdığı kervansarayın masraflarına harcanmaktaydı (BOA. TT.d. 59: 318; TKG. KK. TT.d. 381: 21a).⁷ Bayramderesi karyesi aslında daha önce Yıldırım Bayezid Han tarafından Yapniç? Bey'e mülk olarak verilmişti, ancak daha sonra oğlu Haraççı Hamza Bali'ye satmıştı. Haraççı Hamza da mülk olarak aldığı Bayramderesi karyesini Lâpseki'de yaptırdığı kervansaraya vakfetmişti. Bayramderesi karyesi halkının daha önceki padişahlar tarafından da verilen hükümleri bulunmaktaydı. Adı geçen köy, derbend yolu üzerinde olduğu için burada yaşayan halk avâızdan muaf idi ve bunun için de bir hüküm-i şerifleri vardı (BOA. TT.d. 59: 319; TKG. KK. TT.d. 381: 21b).⁸

Haraççı Hüseyin adında bir kimse günlük 2 akçe ile koruyup gözetin diye vakfa mütevellî tayin edilmişti. Bir çiftlik yer olan Eğriağaç Çiftliği kervansaray işletmecisine tasarruf etmesi için vakfedilmiş ve kervansarayıcıdan öşür ve resim alınmaması şart

⁶ Örnek için bkz. Musa Sezer, “XVI. Yüzyılda Köstendil İlcası'nda Haraççı Kara Mehmed Vakıfları (Tahrir Defterlerine Göre)”, *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, C.8, Nisan 2017, 230-242.

⁷ “Mülk-i Haraççı Hamza, Lâpseki'de binâ ettiği karbansarayına vakf etmiş. Karye-i Bayramderesi tabi m.” (BOA. TT.d. 59: 318); “Karye-i Bayramderesi tabi Lâpseki, Haraççı Hamza'nın mülki olub Lâpseki'de binâ ettiği karbansarayına vakf etmiş.” (TKG. KK. TT.d. 381: 21a).

⁸ “Zikr olan karye-i bundan öndin? (önceden) merhûm Yıldırım Bayezid Han, Yapniç? Beg'a mülkli virüb sonra mezkûrun oğlu satmış Haraççı Hamza Bali satun alub anda bir karbansaray binâ idüb ana vakf itmiş, selâtin-i mâziyeden ellerinde hükümleri vardır ve mezkûr karye derbend yol üzerinde bendegân olduğu sebebden anda cem' olan halka avâızdan emin olalar deyu hüküm dâhi virilmiş ve pâdişâhımız dâhi mukarrer tutub hüküm-i şerif sadaka olunmuş ...” (TKG. KK. TT.d. 381: 21b).

koşulmuştu. Mütevellî Hüseyin'in ölmesi halinde kadıaskerlerden dört beş kişiye karyenin hâsılından hisse verilmiş ve onlar tarafından tasarruf edilmesi şart edilmişti (BOA. TT.d. 59: 318-319; TKG. KK. TT.d. 381: 21b).⁹ 1516 ve 1574 tarihli kayıtlara göre bazı hükümlere varıldığı anlaşılmaktadır. Bunlar:

1. Adı geçen çiftliğin kervansaraycıya verilmesi,
2. Bayramderesi karyesinin hâsılının kadılıktan emekli olmuş bir ilim ehline verilmesi,
3. Kervansarayın tamire ihtiyaç duyulması hâlinde bu işlerin emekli bir kimse tarafından yürütülmesi,
4. Kadılıktan emekli olmuş bu ilim ehli kişinin vakfın parasından geriye kalanı vakfın sahibinin ruhu için sarf etmesi bildirilmiştir (BOA. TT.d. 59: 319; TKG. KK. TT.d. 381: 21b).¹⁰

1574 tarihli kayıtlara göre bu kişinin kazadan ilim ehlinden olup emekli olan ihtiyar Mevlana Alaaddin'in (TKG. KK. TT.d. 381: 21b)¹¹ olduğu anlaşılmaktadır.

Bayramderesi karyesinin 1516 ve 1530'da 5.366 akçe (BOA. TT.d. 59: 319; BOA. TT.d. 166: 242) ve 1574 yılında 5.363 akçe (TKG. KK. TT.d. 381: 21b) hâsılatı Haraççı Hamza'nın yaptırdığı kervansaraya aktarılmaktaydı. 1516 ve 1574'de karyeye ait hâsılat kalemleri şunlardan oluşuyordu.

Tablo 6: 1516 ve 1574 Yılı Bayramderesi Köyü Gelirleri (BOA. TT.d. 59: 318-319; TKG. KK. TT.d. 381: 21a-21b)

1516			1574				
Gelir Çeşidi	Miktarı		Kıymet (Akçe)	Gelir Çeşidi	Miktarı		Kıymet (Akçe)
	müd	kile			müd	kile	
Hınta	10	10	1.680	Hınta	7	19	2.058
Şair	6	11	655	Şair	4	19	692
Alef	3	12	252	Alef	1	15	175
Burçak	24	-	120	Burçak	-	18	144
Nohud	-	12	120	Nohud	-	5	70
Erzen	-	14	56	Erzen	-	15	120
Çavdar	-	12	42	Çavdar	-	4	32
-	-	-	-	Bakla	2	-	520
	Kıymet (Akçe)			Kıymet (Akçe)			
Resm-i Çift	396			Resm-i Çift	66		
-	-			Resm-i Mücerred	54		
Resm-i Bennak	168			Resm-i Bennak	60		
Öşr-i Bostan	114			Resm-i Bostan	300		
Asiyâb (1 kıt'â, 6 ay yürür)	30			Asiyab-ı âb (1 bab)	30		
-	-			Asiyab (1 bab)	Harab		

⁹ “Bir çiftlik yer vardır ki, Eğriağaç dimekle meşhurdur karbansaraycıya vakfdır kendü tasarruf ider, bedel-i hizmet öşr ve resim virmeye deyu defter-i âtikde kayd olunmuş hâlâ dâhi ber karar-ı sâbık kayd olundu.”, “... ve sâbıka mezkûr Haraççı Hüseyin nam kulun yevmi iki akçe ile mütevellî tayin etmiş ki, görüb ve gözedüb zabt ide ve zikr olan bir çiftlik yeri karbansaraycıya vakf etmiş, öşri ve resmi alınmaya, mezkûr Hüseyin fevt oluncak da kadıaskerler cânibinden dört ve beş kişiye mezkûr karyenin hâsılından hisse tayin eylemiş tasarruf iderlermiş ...” (TKG. KK. TT.d. 381: 21b).

¹⁰ “... Zikr olan hisseler vâki olmak emr olundu. Heman şöyle emr olundu ki; Karbansaraycıya vakf olan çiftlik mukarrer ola ve mezkûr karyenin hâsılı kadılıktan tekâüd etmiş bir ehl-i ilme virile, zikr olan karbansarayın meremmâti vaki oldukça bir mütekâid göre ve gözede, baki hâsılın kendü tasarruf idüb sahib-i vakfın ruhiyçün ve pâdişâhımızın ve dâme düvelin duasına mes'ul ola deyu kayd olunmuş ...” (TKG. KK. TT.d. 381: 21b).

¹¹ “... tahrîr olundukda kazâdan tekaüd ihtiyar imiş Mevlânâ Alaaddin berât-ı pâdişâhî ile mutasarrıf olmağın ...” (TKG. KK. TT.d. 381: 21b).

Öşr-i Bağ	364	Hâsılat-ı Bağ	231
-	-	Resm-i Bağçe	18
Öşr-i Sazlık	235	-	-
Resm-i Kovan	247	-	-
Resm-i Ganem	300	-	-
-	-	Öşr-i Sir ve Piyaz	20
Niyâbet, arus, resm-i tapu, deştbanı	583	Bâd-ı hevâ, resm-i arus, resm-i tapu, deştbanı	385
-	-	Resm-i Çift ez hariç	387
Hâsıl	5.362 akçe	Hâsıl	5.362 akçe

1516 yılında 5.366 olarak kaydedilen gelir kalemleri toplandığında 5.362 çıkmaktadır. 1574 tarihli defterde 5.363 yazılan hâsılat ise 5.362 olarak hesaplanmaktadır.

Bayramderesi karyesinin nüfusu 1516'da 24 hane ve 14 mücerred kaydedilmişti. Ancak bu veriler incelendiğinde 30 hane (5 çift, 10 nim çift, 15 bennak) olduğu anlaşılmaktadır (BOA. TT.d. 59: 318). 1530'da aynı şekilde 24 hane ve 14 mücerred olarak yazılmıştır (BOA. TT.d. 166: 242). 1574 yılında ise toplam 20 nefer kaydedilmiştir. Bunlardan 5'i nim çift, 9'u mücerred, 4'ü bennak, 1'i imam (*Mustafa v. Hamza*) ve 1'i silik olup tespit edilemeyen kişidir (TKG. KK. TT.d. 381: 21a-21b).

6. Özbek Subaşı Evlatlık Vakfı

1516 yılı kayıtlarına göre Lâpseki kazasına bağlı Ak-köy'ün gelirleri Özbek Subaşı vakfına aktarılmaktaydı. Özbek Subaşı'nın oğlu İsmail Bey idi. İsmail Bey'in oğlu Mehmed Bey, onun oğlu Mustafa Bey, onun oğlu Mehmed Bey ve onun oğlu Özbek Bey idi. Özbek Bey için *sahîh evlat* ibaresi bulunmaktaydı. Vakfın tevliyet görevi Özbek Subaşı'nın çocuklarına verilmişti. Ancak tahririn yapıldığı 1516 yılında yapılan açıklamaya göre tevliyet görevi sebepsiz yere başkalarına devredilmişti (BOA. TT.d. 59: 316-317).¹² Bu durum 1574'te yapılan tahrirde de aynen belirtilmişti (TKG. KK. TT.d. 381: 22a). Özbek Subaşı Vakfı'nın evlâdiyyet üzere tasarruf edildiği yani bir evlatlık vakıf olduğu sonucuna varılmaktadır.

Kuyûd-ı Kadîme Arşivi'nde muhafaza edilen 1574 tarihli defterde bu vakfın kayıtlarının eksik olduğu anlaşılmaktadır. Kâtibin defterdeki yazı stili dikkate alındığında "Vakf-ı Özbek Subaşı" başlığının başka bir kimse tarafından sonradan yazıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca başlıktan sonra gelirleri vakfa tahsis edilen Ak-köy karyesinin adı bulunmamaktadır. Vakıf kaydının eksik olduğuna bir diğer delil ise 42 nefer kaydedilen yerde sadece 6 neferin ismi bulunmaktadır. Önceki sayfaya bakıldığında bu vakıfla ilgili olmayan başka bir vakıf kaydının bulunması da sayfa eksikliğinin bir başka göstergesidir (TKG. KK. TT.d. 381: 22a).

Ak-köy gelirlerine bakılacak olursa 1516 ve 1530'da 7.508 akçe olarak kaydedilmişti (BOA. TT.d. 59: 317; BOA. TT.d. 166: 242). 1574 yılında ise Ak-köy'e ait 8.525 akçe gelir kaydedilmişti (TKG. KK. TT.d. 381: 22a). 1516 ve 1574 yıllarında köyün gelir durumu şu şekildeydi.

Tablo 7: 1516 ve 1574 Yılı Ak-köy Karyesi Gelirleri (BOA. TT.d. 59: 316-317; TKG. KK. TT.d. 381: 22a)

1516				1574			
Gelir Çeşidi	Miktarı		Kıymet (Akçe)	Gelir Çeşidi	Miktarı		Kıymet (Akçe)
	müd	kile			müd	kile	
Hınta	24	7	3.776	Hınta	13	12	3.536
Şair	8	17	885	Şair	8	7	1.169

¹² "Mezkûr Özbek subaşının oğlu İsmail Beg, onun oğlu Mehmed Beg onun oğlu Mustafa Beg, Mustafa Beg oğlu Mehmed Beg'dir. Mehmed Begün oğlu Özbek'dir. Mezkûr Özbek sahîh evlâddir. Tevliyet evlâdına vakıftır. Ellerinde selâtin-i mâziyeden ahkâmı vardır ve pâdişâhımızdan dâhi mukarrernâmeleri vardır. Şimdiki hâlde bilâ-sebebe âhire virilmiş." (BOA. TT.d. 59: 316-317).

Alef	8	16	616	Alef	8	1	805
Nohud	-	12	120	Nohud	-	6	84
Burçak	-	24	620	Burçak	1	7	216
Ades	-	6	60	Mercimek	-	4	66
Susam	-	-	25	Susam	-	5	100
-	-	-	-	Bakla	-	10	130
	Kıymet (Akçe)				Kıymet (Akçe)		
Resm-i Çift	957			Resm-i Çift	330		
-	-			Resm-i Mücerred	120		
Resm-i Bennak	108			Resm-i Bennak	48		
Piyaz ve Sir	23			Öşr-i Sir ve Piyaz	13		
Resm-i Bostan	30			Resm-i Bostan	2		
-	-			Nısf-ı Resm-i Ganem	155		
Öşr-i Penbe	178			-	-		
Bağ (25 dönüm, fi 10)	250			Hâsıl-ı Bağ	467		
Resm-i Kovan	80			-	-		
Hâsıl-ı Çayır	190			Çayır-ı Hassa	70		
Hâsıl-ı Diğer Çayır	69			-	-		
Asiyab (11 kıt'â, fi 30)	330			Asiyab (14 bab)	420		
Niyâbet, arus, resm-i tapu, deştbanı	666			Bâd-ı hevâ, resm-i arus, resm-i tapu, deştbanı, yava, kaçgun ve gayrihi	392		
Hâsıl-ı Sazlık	25			-	-		
-	-			Resm-i Çift ez hariç	402		
Hâsıl	9.008 akçe			Hâsıl	8.525 akçe		

1516'da köye ait gelirlerin toplamı defterde 7.508 akçe olarak kaydedilmişti. Ancak tablodaki veriler toplanınca 9.008 akçe olarak çıkmaktadır. 1530'da yine 7.508 akçe olarak yazılan köyün geliri 1574 yılında 8.525 akçe idi. Her iki tarihte de karyeye ait en fazla gelir hımtadan elde edilirken, en az gelir 1516'da soğan ve sarımsaktan 1574'te ise bostan resminden elde edilmekteydi.

Ak-köyün nüfus durumu ise 1516 ve 1530 yıllarında 43 hane, 17 mücerred ve 1 imam iken 1574'te 42 nefer idi (BOA. TT.d. 59: 316-317; BOA. TT.d. 166: 242; TKG. KK. TT.d. 381: 22a).

7. Ulu (Ulugu) Bey Oğlu Ahmed Bey Mülkü Evlathık Vakfı

1516 yılına ait defterden edinilen bilgiye göre Ulu Bey'in oğlu Ahmed'in Lâpseki merkezinde bir çiftliği ve bir bahçesi bulunuyordu. Padişah hükmü ile tasarruf edilen bu mülkler, Ahmed'in oğlu İvaz'ın eline geçmiştir. Bu durum defter-i âtikte de bu şekilde kaydedilmişti. Daha sonra İvaz vefat edince oğlu Hasan ve Hacı Yusuf tasarruf etmeye başlamıştı. Bunlar da vefat edince tahririn yapıldığı 1516'da Hasan'ın oğlu Beglerhan ve Mehmed ile Hacı Yusuf'un oğlu Mustafa ve Ahmed

padişah hükmü ile müştereken tasarruf etmekteydiler.¹³ İncelenen 1516, 1530 ve 1574 tarihli defterlerde bu mülklerin hâsılatı 200 akçe idi (BOA. TT.d. 59: 321; BOA. TT.d. 166: 242; TKG. KK. TT.d. 381: 22a).

1516'daki kayıtların benzerini içeren 1574 yılında farklı olarak Hasan'ın bir de İvaz adında oğlundan bahsedilmektedir (TKG. KK. TT.d. 381: 22a).¹⁴ 1574 yılı tahririne göre İvaz'ın oğlu Mevlana Musa; Yahşi oğlu Mehmed, Musa, Pir Ali ve Ahmed; Mustafa oğlu Ahmed, İbrahim ve Hıdır birlikte tasarruf etmekteydiler. Yeni deftere de bu son şekliyle kaydedildiği anlaşılmaktadır.¹⁵

8. Dükkândar Hamza Mescidi Vakfı

Lâpseki merkezde Yenice Mahallesi'nde Dükkândar Hamza Mescidi bulunmaktaydı. 1574 yılında mescit vakfına ait 8.000 akçe para vardı. Bu miktarın "onu on bir buçuk" ile yani %15 ile işletilmesi öngörülmüştür (TKG. KK. TT.d. 381: 23b). Bu işletim oranı ile kazanç 1.200 akçe olmaktadır. Elde edilen gelirlerden senelik imama 540, müezzine 360 ve tevliyet görevini icra eden Mevlana Sinan'a 60 akçe verilmekteydi. Ayrıca işletilen paranın kârından 300 akçe Yenice Mahallesi'nin avârızına ödenmekteydi (TKG. KK. TT.d. 381: 23b).

9. Yakub Bey İmaret Vakfı

Biça kazasında vakıf köyleri bulunan Yakub Bey'in, Lâpseki kazası dâhilinde de vakıf köyleri vardı. Lâpseki kazasına tabi Çardak, Kalfadız ve Akpınar köyleri adı geçen vakfa aitti ve buralardan elde edilen hâsılat Yakub Bey'in Çardak'ta inşa ettirdiği imaretine harcanmaktaydı (BOA. TT.d. 59: 312-315; BOA. TT.d. 166: 242).¹⁶ Bu köylerden Gelibolu'nun karşısında (75 Numaralı Gelibolu Livâsı Mufassal Tahrîr Defteri, I, 2009: 139; 75 Numaralı Gelibolu Livâsı Mufassal Tahrîr Defteri, II, 2009: 340) Lâpseki'ye yakın bir konumda bulunan Çardak'a ait bir nefsin (merkez) bulunduğu görülmektedir (BOA. TT.d. 166: 242).¹⁷ Buradan Çardak'ın köyden büyük bir yerleşim olduğu anlaşılabilir. Nitekim buradaki imarete birer câmi, medrese, mektep, türbe, zâviye, han, hamam, mahzen, 5 su kuyusu ve evler bulunmaktaydı (Sağır, 2016: 51-55).

Çardak'ta 1516 ve 1530'da 14.113 akçe hâsılat kaydedilmiştir (BOA. TT.d. 59: 312-313; BOA. TT.d. 166: 242). Ayrıntılı gelirlerin verildiği 1516 yılına ait mufassal deftere göre Çardak'ın gelirleri şöyledi.

Tablo 8: 1516 Yılı Çardak Karyesi Gelirleri (BOA. TT.d. 59: 312-313)

Gelir Çeşidi	Miktarı		Kıymet (Akçe)	Gelir Çeşidi	Kıymet (Akçe)
	müd	kile			
Hınta	16	15	2.520	Resm-i Çift	545
Şair	-	13	65	Resm-i Bennak	410
Alef	6	10	455	Resm-i Bostan	148
Erzen	1	-	80	Resm-i Kovan	25
Burçak	-	14	70	Öşr-i Ketan	13
Çavdar	-	4	14	Asiyab (1 kıt'â)	300
Ades	-	1	10	Dekâkin (13 kıt'â)	3.720
Bakla	-	1	8	Niyâbet, arus, resm-i tapu	1.480
-	-	-	-	Öşr-i Bağ	2.555
Hâsıl	12.418 akçe				

¹³ "Ulu Beg oğlu Ahmed'in bir çiftlik yeri ve bir bab bağçesi vardır. Umur Beg defterinde dâhi mukayyedir. Sonra pâdişâhımız dâhi mülkiyet üzere dutub hükm-i hümayûn virmiş, şimdiki halde Ahmed'in oğlu İvaz elindedir. Pâdişâh hükmiyle mülkiyet üzere tasarruf itdirirken berât almış defter-i âtikde şöyle kayıt olmuş. Sonra mezkûr İvaz fevt oluncak oğlu Hasan ve Hacı Yusuf berât-ı şâhiyle mutasarrıflar imiş, mezkûr dâhi fevt olub şimdiki halde Hasan'ın oğlu ve Beglerhan ve Mehmed ve Hacı Hacı Yusuf'un oğlu Mustafa ve Ahmed iştirâk hükm-i şâhiyle mutasarrıflardır. Girü mülkiyet üzere defter-i cedîde kayd olundu. Hâsıl 200" (BOA. TT.d. 59: 321).

¹⁴ "... Hasan'ın oğlu İvaz ve Beglerhan ve Mehmed ve Hacı Yusuf'un oğlu Mustafa ve Ahmed ..." (TKG. KK. TT.d. 381: 22a).

¹⁵ "... Vilayet tahrir olundukda İvaz oğlu Mevlânâ Musa ve Yahşi oğlu Mehmed ve Musa ve Pir Ali ve Ahmed ve Mustafa oğlu Ahmed ve İbrahim ve Hıdır ellerinde bulunub ber vech-i iştirâk mülkiyet üzere mutasarrıflar olmağın defter-i cedîde kayd olundu." (TKG. KK. TT.d. 381: 22a).

¹⁶ "Bu zikr olan karyelerün mahsulâtı Çardak'da binâ etdüğü imâretine sarf olunur ve ellerinde avârız-ı divâniyeden hükm-i şerif ..." (BOA. TT.d. 59: 312-315).

¹⁷ "... mahsulâtı nefsi-i Çardak'da binâ etdüğü imâretine ..." (BOA. TT.d. 166: 242).

Yukarıdaki tabloya göre karyenin gelir toplamı 12.418 akçe idi. Tabloda verilenler haricinde karyede bennak olarak kaydedilen Alagöz Memi isminde bir kişi senelik 400 akçe resm-i zemin vermekteydi (BOA. TT.d. 59: 312). Çardak köyü gelirleri arasında en fazla hinta, en az ise bakla idi.

Söz konusu köyün nüfusuna bakılacak olursa 1516'da 45 hane ve 22 mücerred kaydedilmişti. Bunun içinde 13 çift, 1 nim çift, 43 bennak, 1 imam ve hatip, 12 sahib-i berat ve 4 tane vakıf kulu vardı. 1530'da nüfus durumu 45 hane, 22 mücerred, 1'er imam, hatip ve müezzin, 10 sahib-i berat ve 3 vakıf kulu şeklindeydi.

Vakfa gelir sağlayan bir diğer köy ise Kalfadız idi. 1516 ve 1530'da 3.265 akçe hâsılatı (BOA. TT.d. 59: 314; BOA. TT.d. 166: 242) bulunan köyün 1516'daki gelirleri aşağıdaki gibiydi.

Tablo 9: 1516 Yılı Kalfadız Karyesi Gelirleri (BOA. TT.d. 59: 314)

Gelir Çeşidi	Miktarı		Kıymet (Akçe)	Gelir Çeşidi	Kıymet (Akçe)
	müd	kile			
Hınta	7	19	1.274	Resm-i Çift	264
Şair	5	10	550	Resm-i Bennak	48
Alef	3	2	217	Resm-i Bostan	73
Erzen	-	6	24	Resm-i Kovan	319
Burçak	-	8	40	Öşr-i Çayır	180
Çavdar	-	12	45	Niyâbet, arus, resm-i tapu, desştbani	100
Bakla	-	3	24	Cezerye	100
Ades	-	1	8	-	-
Hâsıl	3.266 akçe				

Yukarıdaki tabloda verilen veriler toplandığında köyün 1516'daki hâsılatı 3.266 akçe çıkmaktadır. Kalfadız köyünde 1516 ve 1530 yıllarında 13 hane, 6 mücerred ve 1 imam yaşamaktaydı. Yine burada da en fazla gelir hintadan, en az ise adesten elde edilmekteydi.

Son olarak Lâpseki'de bu vakfa bağlı Akpınar karyesinden söz edilebilir. 1516 ve 1530 yılına ait defterlerde karye olarak kaydedilen Akpınar, (BOA. TT.d. 59: 315; BOA. TT.d. 166: 242) 1574 yılında İlyas karyesi yakınında gösterilen bir mezraya dönüşmüştür. Nitekim 1574 tarihli defterde kaydedildiğine göre, bu mezra âtik defterde "hâlî" yani boş ve تنها bir karye olarak kaydedilmişti. Şimdiki halde ise mezra olarak kaydedilmişti (TKG. KK. TT.d. 381: 23b).¹⁸

Akpınar karyesinin 1516'da hâsılatı 3.368 akçe idi. 1516 tarihindeki kayda göre 16 yıldan beri boş olan karye, 5 çiftlik yere sahipti ve başka yerlerden gelen kimseler tarafından ziraat ediliyordu. Bu kişiler de yaptıkları ziraat karşılığında öşür ve resimlerini veriyorlardı. Bunların çift resmi 165 akçe idi (BOA. TT.d. 59: 315).¹⁹ Bu tutarın tahrir defterindeki gelir kalemleri arasına yazılmayarak açıklamayla birlikte aşağıya kaydedildiği görülmektedir. Ancak yukarıdaki hâsıl miktarı olan 3.368 akçelik hâsıla eklendiği anlaşılmaktadır. 1530'da ise 165'in 3.368 üzerine eklenerek hâsılın 3.533 akçe olarak yazıldığı anlaşılmaktadır (BOA. TT.d. 166: 242). Muhtemelen bu icmal defterinde âtik defterin iyi incelenmemesinden kaynaklanan bir hata yapılmıştır. 1574'e gelindiğinde ise hâsıl yine 3.368 olarak kaydedilmişti.²⁰

Akpınar'ın gelirleri 1516 ve 1574 yıllarında karşılaştırmalı olarak şu şekildeydi.

¹⁸ "Mezrâ-i Akpınar der nezd-i karye-i İlyas vakf-ı el-merhûm Yakub Beg tabi m. mezrâ-i mezbûre defter-i âtikde hâlî karye kayd olmağın, hâlâ mezrâ kayd olundu, mahsulü Çardak'da binâ itdüğü imaretine sarf olunur." (TKG. KK. TT.d. 381: 23b).

¹⁹ "Mezkûr karye on altı yıldan berü hâlî olub, beş çiftlik yerdir. Haricden ziraat idüb öşrin ve resmini virirler. Resm-i çift 165." (BOA. TT.d. 59: 315).

²⁰ Bizim toplamamıza göre 3.369 çıkmaktadır.

Tablo 10: 1516 ve 1574 Yılı Akpınar Köyüne/Mezrasına Ait Gelirler (BOA. TT.d. 59: 315; TKG. KK. TT.d. 381: 23b)

1516				1574			
Gelir Çeşidi	Miktarı		Kıymet (Akçe)	Gelir Çeşidi	Miktarı		Kıymet (Akçe)
	müd	kile			müd	kile	
Hınta	11	17	1.896	Hınta	6	18	1.794
Şair	6	-	600	Şair	4	13	651
Alef	5	14	399	Alef	4	11	455
Burçak	-	5	25	Burçak	-	6	48
Ades	-	2	20	-	-	-	-
-	-	-	-	Kapluca	-	3	15
-	-	-	-	Mercimek	-	2	28
Kıymet (Akçe)				Kıymet (Akçe)			
Öşr-i Penbe	15			-	-		
Resm-i Bostan	21			Resm-i Bostan	15		
Piyaz ve Sir	23			Öşr-i Sir ve Piyaz	25		
-	-			Öşr-i Cevz	25		
Resm-i Ketan	21			-	-		
Resm-i Tapu	70			Resm-i Tapu	50		
Resm-i Yaylak	15			Resm-i Yaylak	15		
Resm-i Çift	66			-	-		
-	-			Resm-i Zemin ez hariç	248		
Öşr-i Cevz	32			-	-		
Hâsıl	3.203 akçe			Hâsıl	3.369 akçe		

Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere 1516 yılındaki gelir kalemleri toplamı 3.368 olarak kaydedilmişti. Ancak bunlar tek tek toplandığında 3.203 akçe yapmaktadır. Kaydedilen hâsıl miktarına 165 akçe olan çift resminin de dâhil edildiği anlaşılmaktadır.

1516 ve 1530'da karye olarak kaydedilen Akpınar'da 2 çift hane yaşıyordu. 1574'te ise Akpınar mezrasına herhangi bir nüfus kaydedilmemişti. Nitekim burası eski defterde boş olarak belirtilmişti.

10. Sinan Paşa Çiftlik Vakfı

Gelibolu karşısında Has isimindeki karyenin yanında Çeltükçi karyesinin sınırları içinde üç çiftlik yer bulunuyordu. Sınırları belirli olan bu yerler daha önce Yazıcı Bali'nin çiftlik yerleriydi. Yazıcı Bali ölünce de Sinan Paşa burayı satın almış ve gelirlerini Gelibolu'da bulunan tekkesine vakfetmişti (TKG. KK. TT.d. 381: 24a).²¹ 1530 yılında bu üç çiftlik yerin 300 akçe

²¹ "Vakf-ı el-merhûm Sinan Paşa tabi Lâpseki Gelibolu mukabelesinde Has nam karye kurbunda Çeltükçi dimekle maruf hâli ez raiyyet karyenin hududunda dahl üç çiftlik yerdir, haddi ve sınırı malumdur, süvariye öşr ve resim virirler imiş, zikr olan çiftlik sabıka Yazıcı Bali'nin çiftliği imiş. Yazıcı Bali fevt olunca da merhûm Sinan Paşa satın alub mahsulatı Gelibolu'da olan tekyesine sarf oluna deyu tayin eylemiş. Mezkûr karye ketib olundukda üç çiftlik yeri zahir olub haddi ve sınırı malum olub, el'ân üç çift mukarrer yürür mahsulü zikr olan tekyede sarf olunur ..." (TKG. KK. TT.d. 381: 24a).

geliri bulunuyor ve Sinan Paşa'nın Gelibolu'daki tekkesine sarf ediliyordu (BOA. TT.d. 166: 242). 1574'te Çeltükçi karyesinin tımar erleri Abdi, Kasım ve Ali idi. Bunlar ile tekkenin mütevellî ve cabisi tahrir esnasında adı geçen karyede bulunmuşlar, üç çiftlik yerin resim ve öşrü hesap edilmişti. 1574'te yapılan tahrirle Çeltükçi karyesinin yıllık hâsılâtının yine 300 akçe olduğu belirlenmiştir (TKG. KK. TT.d. 381: 24a).²² Bahsedilen üç çiftlik yer, vakfın ortakçıları tarafından ziraat edilmekteydi. 300 akçeden fazla gelir elde edilirse mirîye, daha da artarsa vakıf için sarf edilmekteydi (TKG. KK. TT.d. 381: 24a).²³

11. Feridun Ahmed Bey²⁴ Muallimhanesi Evkâfı

Feridun Ahmed Bey, divân-ı âli kâtiplerinin reisi (TKG. KK. TT.d. 381: 24b),²⁵ yani reisülküttap idi. 1574 tarihli evkâf defterinden Feridun Ahmed Bey'in muallimhane evkâfına birden fazla kaynaktan gelir sağlandığı anlaşılmaktadır.

Bu kaynaklardan birisi, 1516 yılında mülk olan bir çiftlik idi. Söz konusu çiftlik Lâpseki kadısı Muslihiddin ile Hatip Mevlana Sinan arasında tartışmalı bir çiftlikti. Bu tartışmaya ilişkin bir açıklamaya rastlanmamıştır. Ancak Gelibolu kadısı daha önce burasını şer' ile teftiş etmiş ve Mevlana Sinan ile Nefise Hatun'un mülkiyet üzere tasarruf etmesine hükmetmişti. Hatta kadı tarafından kendilerine verilen hücceti de zamanın kadısına ibraz etmişlerdi. Kadı bu hücceti inceleyip resmîliğine kanaat getirince bunların müşterek olarak tasarruf etmelerine karar vermişti. Ayrıca Mevlana Sinan ile Nefise Hatun'un Sultan Mehmet (Fatih) tarafından verilen hükm-i şerifleri ve Sultan Bayezid tarafından verilen mukarrernameleri dahi vardı. Zamanın padişahı Sultan Selim (Yavuz) tarafından da konuya dair hükm-i hümayun verilmişti. 1516 yılında söz konusu çiftlikten hintadan (2 müd, kıymet 320 akçe) ve resm-i zeminden (kıymet 55 akçe) olmak üzere toplam 375 akçe gelir elde edilmekteydi (BOA. TT.d. 59: 320). 1530 yılında da aynı miktar kaydedilmişti (BOA. TT.d. 166: 242).

1574 tarihli kayıtlardan, bahsedilen çiftliğin Lâpseki yakınlarında Oyukbeliği denilen mevkiî altında bulunduğunu öğrenmekteyiz. Burası yine Mevlana Sinan'ın ve Nefise Hatun'un mülkleri olan bir çiftlik yer idi. Padişahlar tarafından verilen izinle nesilden nesile tasarruf edilmekteydi. Ancak soyları tükenip varisleri kalmayınca çiftlik beytü'l-mâle devredilmişti. Feridun Ahmed Bey ise padişahıtan aldığı izinle burayı satın alarak gelirlerini muallimhaneye vakfetmiştir (TKG. KK. TT.d. 381: 24b).²⁶ Feridun Ahmed Bey'in adı geçen çiftliği satın alıp muallimhaneye vakfetmesi 1574 tarihinde kayıtlara geçtiğine göre bu işlemin söz konusu yıldan önce yapıldığını gösterir.

Muallimhane vakfına gelir sağlayan bir diğer kaynak ise Lâpseki yakınında Begınarı'na bitişik Zeynüddin Çiftliği olarak bilinen yer idi. Burası merhum Süleyman Paşa tarafından Hacı Müderris'e verilmiş ve o da kendi mülkü olarak tasarruf etmekteydi. Hacı müderris vefat edince evlatlarından Mevlana Muslihiddin ile kardeşinin oğlu Mevlana Abdullah burayı kendi mülkleri olarak tasarruf etmekteydiler. Bu durum 1516 yılında kaydedilmiş ve defter-i âtikte de bu şekilde yer almaktaydı. Mülkiyet üzere tasarruf edilen çiftliğin senelik hâsılâtı 350 akçe idi (BOA. TT.d. 59: 320). Bu tutar 1530'da yine aynı şekildeydi (BOA. TT.d. 166: 242). 1574 yılına ait defterde bahsi geçen çiftliğin Lâpseki'de yaşayan Hacı Müderris'in mülkü olduğu tekrarlanmaktadır. Nesilden nesile tasarruf edilegelen çiftlik yeri, neslin sona ermesi nedeniyle beytü'l-mâle devredilmişti. Daha sonra burayı satın alan Feridun Ahmed Bey, çiftliğe ait gelirleri muallimhaneye sarf etmişti. 1574 yılında çiftliğin hâsılâtı yine 350 akçe olarak kaydedilmişti (TKG. KK. TT.d. 381: 24b).²⁷

1516 tarihli defterde kaydedilen bir başka gelir kaynağı ise Mevlana Muhyiddin ve evlatlarına ait olan mülk idi. Lâpseki merkezinde 3 müdlük bağ ve 2 adet dükkân Yıldırım Bayezid ve Sultan Çelebi (Çelebi Mehmed) tarafından Mevlana Muhyiddin ve çocuklarına vakfedilmiş ve onlar tarafından tasarruf edilmekteydi. Mevlana Muhyiddin ve oğlu Sinan Çelebi ve hatta Sinan Fakih de vefat edince bahsedilen mülkler onların soyundan gelen bir başka Mevlana Muhyiddin'e verilmişti. Onun da ölümünden sonra kardeşi Muslihiddin ve kendi oğlu Abdullah bu mülkleri müştereken tasarruf etmekteydiler. Bunlardan

²² "... zikr olan üç çiftliğin resmi ve öşri hesap olub, yılda üç yüz akçe olub maktu kayd olunduğu arz olundukda makbul olunub ..." (TKG. KK. TT.d. 381: 24a).

²³ "... zikr olunan üç çiftlik vakfın ortakçıları ziraat ve hırsat idüb, öşr ve resim mukabelesinde sipahiler yılda ber veçhi maktu üç yüz akçe virüb, maada mirine, hâsıl olursa vakf için zabt olunur didüklerine niza' vukû' üzere defter-i cedîde kayd olundu" (TKG. KK. TT.d. 381: 24a).

²⁴ Feridun Ahmed Bey için bkz. (Özcan, 1995: 96-97; Sezer, 2017: 51-52).

²⁵ "Evkâf-ı Muallimhane-i Feridun Ahmed Beg el-mâni reis-i katibân divân-ı âli ..." (TKG. KK. TT.d. 381: 24b).

²⁶ "Lâpseki kurbunda Oyukbeliği altında bir çiftlik yer Mevlânâ Sinan nam kimesne ile Nefise Hatunun mülkleri olub selâtin-i maziyye ahkâmıyla neslen bâde'l-nesl üzere mutasarrıf iken hâlâ evladları munkarız olub vâris-i ma'rûfları kalmayub çiftlik-i mezbur beytü'l-mâlma aid oldukda müşarileyh Feridun Ahmed Beg izn-i sultani ile beytü'l-mâl ehinden işтира idüb mahmiye-i mezbûre binâ eyledüğü muallimhanelerine vakf eyleyüb vakfiyyeti defter-i cedîd-i hakâniye kayd olundu." (TKG. KK. TT.d. 381: 24b).

²⁷ "Lâpseki kurbunda Begınarı'na muttasıl Zeynüddin Çiftliği dimekle meşhur çiftlik şehir karbinde olan ... Hacı Müderris nam kimesnenin mülki olub selâtin-i mâziye ahkâmıyla neslen bâde'l-nesl mülkiyet üzere tasarruf iderler iken evlâdı munkarız olub vâris-i ma'rûfları kalmayub beytü'l-mâle râci' oldukda izn-i pâdişâhî ile müşarileyh Feridun Ahmed Beg satun alub merhûm muallimhaneye vakf eylemeğin defter-i cedîd-i hakâniye kayd olundu." (TKG. KK. TT.d. 381: 24b).

elde edilen gelir bağ öşrü ile birlikte 150 akçe idi (BOA. TT.d. 59: 321).²⁸ Vakfın güneyi Akuce'ye, kuzeyi yeni yola ve batısı Abdurrahman vakfına bitişikti (BOA. TT.d. 59: 321).²⁹ 1516 yılına ait defterde bu vakıfla ilgili Yavuz Sultan Selim tarafından yazdırıldığı anlaşılan bir de nişan bulunmaktadır (BOA. TT.d. 59: 321). 1530 yılına ait defterde 1 kıt'â zemin ve 2 tane dükkân “Zemîn, vakf-ı evlâd Derzi Hasan nefsi-i Lâpseki” şeklinde kaydedilmişti. Lâpseki merkezde Derzi Hasan Bağ denilen yerdeki bağ ve dükkânların geliri yine 150 akçe idi (BOA. TT.d. 166: 242). 1574'te yine 3 müdlük yer ve 2 dükkândan olan taşınmazların Yıldırım Bayezid Han tarafından Mevlana Muhyiddin ve çocuklarına vakfedildiğinden bahsedilmektedir. Önceki padişahlardan alınan izinle evlatlık üzere tasarruf edilegelen bu yerler, Mevlana Muhyiddin'in neslinin tükenmesiyle hazineye devredilmişti. Yine Feridun Ahmed Bey buraları da satın alarak gelirlerini muallimhaneye aktarmıştı (TKG. KK. TT.d. 381: 24b).³⁰

İncelenen evkâf defterinde 1574'te Feridun Bey'in Oyukbeliği ve Zeynüddin Çiftliklerine ait nişanlı bir hududnâmesinin olduğu ve bunun da aynen deftere kaydedildiği görülmektedir (TKG. KK. TT.d. 381: 24b).³¹ Feridun Ahmed Bey muallimhanesine vakfedilen *Oyukdepe nd. Kadıviranı ve Zeynüddin çiftliklerinin sınırları ayrıntılı bir biçimde tespit edilmiş ve tartışmaya mahal vermeyecek şekilde belgelenmiştir* (TKG. KK. TT.d. 381: 24b-25a).

12. Hüsâm Bey Vakfı

Lâpseki'de bulunan Hüsâm Bey vakfının geliri 1516 ve 1530 yılında diğer gelirler ve hamam mukataası toplamı 2.612 akçe kaydedilmiştir. Ancak 1516'da hamam mukataasından alınan 1.700 akçe; hınta ve şairden alınan 160 akçe; zemin mukataasından alınan 8 akçe; ceviz, bağ ve badem öşründen alınan 655 akçe ile toplam 2.523 akçe yapmaktadır. Böylece kaydedilen hâsıl ile defterdeki verilerden toplanarak hesaplanan hâsıl arasında 89 akçelik bir fark çıkmaktadır (BOA. TT.d. 59: 324; BOA. TT.d. 166: 242). 1574 yılında Hüsâm Bey Vakfı'nın Lâpseki'den elde edilen toplam 5.308 akçe geliri bulunuyordu ve bunlar vakfın İstanbul'daki masraflarına harcanmaktaydı. Lâpseki merkezde bulunan hamamın mukataa geliri 5.000; bağ ve bahçe kiralardan 300 ve zemin mukataasından 8 akçe gelir elde edilmekteydi (TKG. KK. TT.d. 381: 23b).³² Aynı defterin bir sonraki kaydından anlaşıldığına göre vakfın 1574'te adı belirtilmeyen bir mezradan sadece 150 akçe geliri vardı. Hamam ve diğer gelirlerden burada bahsedilmemiştir (TKG. KK. TT.d. 381: 24a). 1600 yılına ait İstanbul Vakıfları tahrir defterine göre Hüsâm Bey b. İbrahim vakfı akarlarından olan Lâpseki'deki hamamın senelik geliri 1.000 akçe idi (İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 1009 (1600), 2004: 2).

Lâpseki Mezra Vakıfları

1. Şeyh Mezrası Vakfı

Lâpseki yakınında olan bu mezranın 404 akçe³³ hâsılatı vardı ve bu para Şeyh Mescidi'ne aktarılmaktaydı (TKG. KK. TT.d. 381: 21a).³⁴ Vakfın gelirleri aşağıdaki kalemlerden oluşuyordu.

Tablo 11: 1574 Yılı Şeyh Mezrası Vakfına Ait Gelirler (TKG. KK. TT.d. 381: 21b)

²⁸ “Nefs-i Mezkûr, Derzi Hasan bağı yeri ki, üç müdlük yerdir ve iki aded dükkân vardır. Merhûm Yıldırım Hüdavendigâr ve Sultan Çelebi, Mevlâna Muhyiddin'e ve evlâdına vakf etmiş tasarruf iderler imiş Mevlâna Muhyiddin fevt oluncak oğlu Sinan Çelebi, Sinan Fakih dâhi fevt oluncak Mevlâna Muhyiddin'e virilmiş, Muhyiddin dâhi fevt olub karındaşı Muslihiddin'e ve kendinin oğlu Abdullah'a virilüb iştirâk üzere tasarruf iderler. Elllerinde selâtin-i mâziyeden ahkâmı vardır ve pâdişâhımızdan dâhi mukarrernâmeleri vardır ki, zikr olunur ve arz olundukda vakf-ı evlâd idüğüne mukarrer olundu. Öşr-i Bağ 20 ma hâsıl fi 150.” (BOA. TT.d. 59: 321).

²⁹ “Zikr olan vakfın hadd-i kibliyesi Akuce'ye muttasıl ve hadd-i şimâliyesi yeni tarik-i âma muttasıl ve hadd-i garbiyesi Abdurrahman vakfına muttasıl.” (BOA. TT.d. 59: 321).

³⁰ “Lâpseki'de Derzi Hasan bağı yeri dimekle maruf üç müdlük yeri ve iki aded dükkânı merhûm merhûm Yıldırım Hüdavendigâr, Mevlânâ Muhyiddin nam kimesneye ve evladına vakf idüb selâtin-i maziyye ahkâmıyla vakf-ı evladlık üzere tasarruf iderlerken evlad-ı munkarız olub beytü'l-mâle râci' oldukda müşarileyh Feridun Ahmed Beg izn-i sultanî ile beytü'l-mâl ehlinde iştirâ idüb mezkûr muallimhaneye vakf eylemeğin defter-i cedid-i hakâniye kayd olundu.” (TKG. KK. TT.d. 381: 24b).

³¹ “Müşarileyh Feridun Ahmed Beg zîde-mecdühü elinde olan nişanlı hududnâmesinin defter-i hakâniye kayd olunması nizâ' itdüklere ecilden aynı ile nakl olundu.” (TKG. KK. TT.d. 381: 24b).

³² “Vakf-ı Hüsâm Beg tabi Lâpseki, Mahmiye-i İstanbul'da olan mesarife sarf olunmuş.” (TKG. KK. TT.d. 381: 23b).

³³ Bizim toplamamıza göre 400 çıkmaktadır.

³⁴ “Mezrâ Şeyh Vakfı der nezd-i Lâpseki Şeyh Mescidine vakf imiş.” (TKG. KK. TT.d. 381: 21a).

Gelir Çeşidi	Miktarı		Kıymet (Akçe)	Gelir Çeşidi	Kıymet (Akçe)
	müd	kile			
Hınta	-	13	165	Hâsıl-ı bağ	46
Şair	-	5	35	Resm-i bağçe	16
-	-	-	-	Resm-i bostan	105
-	-	-	-	Resm-i zemin ez hariç	33
Hâsıl	400 akçe				

Şeyh mezrasında en fazla hınta ve bostandan gelir elde edilirken, en az bahçeden elde edilmekteydi.

2. Âşık Hamza Paşa Çiftliği Mezrası Evlatlık Vakfı

1516 senesinde “Mezrâ evlâddır Âşık Paşa bir çiftlikdir tâbi Lâpseki” şeklinde kaydedilen yerin, bir çiftlik yer olan bir mezra olduğu anlaşılıyor. Bu tarihte ve 1530’da 495 akçe hâsılata sahip olan mezranın (BOA. TT.d. 59: 322; BOA. TT.d. 166: 242), 1574’te zahire ve diğer gelirlerden oluşan yine aynı miktar hâsılatı bulunuyordu. Sultan Mehmed Han (muhtemelen Fatih Sultan Mehmed) zamanında Âşık Hamza’ya vakfedilen bu yer, evlatlık vakfı olarak tasarruf edilmekteydi. Âşık Hamza’nın torunlarından Mevlana Musa padişah beratıyla buraya mutasarrıfı (TKG. KK. TT.d. 381: 22a).³⁵

3. Abdurrahman Mezrası Vakfı

1574 yılında Lâpseki’de yer alan Abdurrahman mezrası bir çiftlik yer idi. Önceden beri vakıf üzere tasarruf edilen bu mezranın gelirleri Lâpseki merkezinde Şeyh Mahallesi³⁶ Mescid’inde imam olanlar tarafından tasarruf ediliyordu. 1516’da Yusuf v. Seydi Lütüfî tarafından tasarruf ediliyordu. Bu tarihte ve 1530’da 483 akçe geliri olan mezranın, 1574’teki gelirleri hıntadan (19 kile) 247, şairden (16 kile) 112, aleften (12 kile) 60 ve kaplucadan (13 kile) 65 akçe olmak üzere toplam 484 akçeden oluşuyordu (BOA. TT.d. 59: 323; BOA. TT.d. 166: 243; TKG. KK. TT.d. 381: 23b).³⁷

4. Müezzîn Çiftliği Mezrası Vakfı

Lâpseki nahiyesinde bir çiftlik yer olan bu mezranın 1516 ve 1530’da 488 akçe; 1574’te ise 482 akçe hâsılı vardı (BOA. TT.d. 59: 323; BOA. TT.d. 166: 243; TKG. KK. TT.d. 381: 24a).

5. İvaz-Horandası Mezra Vakfı

Lâpseki nahiyesine bağlı olan mezraya ait 397 akçe hâsılat bulunuyordu (BOA. TT.d. 59: 324; BOA. TT.d. 166: 243; TKG. KK. TT.d. 381: 24a).

6. Kutluca Mezrası Vakfı

Keçilü karyesinde bir çiftlik yer olan bu mezra Abdülkerim ve Piri tarafında tasarruf ediliyordu. Buranın 239 akçe geliri vardı (BOA. TT.d. 59: 322; BOA. TT.d. 166: 242; TKG. KK. TT.d. 381: 24a).

7. Kara Samed Mezrası Vakfı

Lâpseki’de bir çiftlik yer olan mezraya ait 175 akçe hâsılat bulunuyor ve Hacı Sinan tarafından tasarruf ediliyordu (BOA. TT.d. 59: 322; BOA. TT.d. 166: 242; TKG. KK. TT.d. 381: 24a).

8. Gökviran Mezrası Vakfı

1516’da Hızır Baba elinde olan bir çiftlik yerdı ve 251 akçe hâsılatı vardı (BOA. TT.d. 59: 322; BOA. TT.d. 166: 242; TKG. KK. TT.d. 381: 24a).

³⁵ “Mezrâ-i Âşık, der nezd-i Lâpseki tabi m. bir çiftlik yerdir. Merhûm Sultan Mehmed Han Gâzi, mezbûr Âşık Hamza’ya vakf-ı evlâd imiş. Evlâdiyyet üzere tasarruf iderlermiş ellerinde selâtin-i mâziyeden ahkâmı vardı. Bi’l-fiil evlâd ü evlâdın Mevlânâ Musa berat-ı şâhî ile mutasarrıf olub defter-i cedide kayd olundu.” (TKG. KK. TT.d. 381: 22a).

³⁶ 1574 yılına ait tahrir defterinin bir başka cildinde mahallenin diğer adı “Halife” idi. “Mahalle-i Şeyh nâm-ı diğer Halife” (TKG. KK. TT.d. 35: 128a).

³⁷ “Mezrâ-i Abdurrahman tâbi Lâpseki bir çiftlik yerdir, vakf-ı kadim imiş, nefsi Lâpseki’de Şeyh Mahallesi Mescidinde imam olanların vazifeleri olmağla anda imam olanlara hisse vaz’ olundu deyu kayd olunmuş, defter-i âtikde hâlâ dâhi mukayyed olmağla mukarrer kılındı, bi’l-fiil ... Fakih imam olub berat-ı pâdişahî ile mutasarrıfdır.” (TKG. KK. TT.d. 381: 23b).

9. Hacı Halil Mezrası Vakfı

Bu mezra bir çiftlik yer olup, 1516'da Hatice ve Fatıma Hatun tarafından tasarruf ediliyordu. Mezranın geliri 514 akçe idi (BOA. TT.d. 59: 322; BOA. TT.d. 166: 243; TKG. KK. TT.d. 381: 24a).

10. Mezra Vakfı

İsmi kaydedilmeyen mezranın bir çiftlik yer olduğu belirtilmiştir. 1516'da Hubyar elinde bulunan çiftliğin bu tarih ile 1530 ve 1574'te 539 akçe geliri kaydedilmişti (BOA. TT.d. 59: 322; BOA. TT.d. 166: 243; TKG. KK. TT.d. 381: 24a).

11. Ahi Bayezid Mezrası Âmme Vakfı

Ahi Bayezid mezrası bir çiftlik yer olup 1516'da Emrullah adında bir kimsenin elindeydi. 1574'teki kayıttan vakf-ı âmme üzere tasarruf olduğu anlaşılmaktadır. Mezraya ait 129 akçe gelirin olduğu görülmektedir (BOA. TT.d. 59: 322; BOA. TT.d. 166: 243; TKG. KK. TT.d. 381: 24a).

12. Müslüman Halil Çiftliği Mezrası Vakfı

Bir çiftlik olarak kaydedilen mezra, 1516 senesinde Seydi ve Abdurrahman tarafından tasarruf ediliyor ve 585 akçe hâsılatı bulunuyordu. 1530 ve 1574'te hâsılat durumu aynı şekilde kaydedilmiştir (BOA. TT.d. 59: 322; BOA. TT.d. 166: 243; TKG. KK. TT.d. 381: 24a).

13. Halil Fakih Çiftliği Mezrası Evlatlık Vakfı

Bu mezra bir çiftlik yer olup, Gök karyesi sınırında bulunuyordu. 1516'da Evlatlık vakfı olarak Ahmed tarafından tasarruf edilen mezranın 355 akçe hâsılatının olduğu görülmektedir (BOA. TT.d. 59: 322).³⁸ Bu tutar 1530 ve 1574'te de aynı şekildeydi (BOA. TT.d. 59: 322; BOA. TT.d. 166: 242; TKG. KK. TT.d. 381: 24a).

14. Köseler Mezrası Zâviye Vakfı

Mehmed v. Yusuf elinde olan Köseler mezrasından 458 akçe gelir elde edilmekteydi. "Zâviye-i mevrâ-i Köseler" kaydından anlaşıldığına göre bu gelir muhtemelen zâviye vakfına aktarılmaktaydı (BOA. TT.d. 59: 322; BOA. TT.d. 166: 242; TKG. KK. TT.d. 381: 24a).

Sonuç

Miletoslular tarafından kurulan ve uzun bir geçmişe sahip olan Lâpseki'nin adı ilk zamanlar Pityussa geçse de zamanla Antik Çağ'da Lapmsacus olarak bilinmekteydi. Çanakkale Boğazı'nın güneyinde sahil üzerinde Gelibolu'nun karşısında bulunan Lâpseki konum ve stratejik açılarından önemli bir şehirdir.

Osmanlıların Marmara kıyıları ile tanışmalarından sonra onların Rumeli topraklarına geçişlerinde önemli güzergâh noktalarından biri olmuştur. Bu gidiş gelişler Lâpseki ve çevresine olan ilgiyi artırmıştır. Böylece nüfus hareketliliği, yeni yerleşimlerin kurulması, askeri, ticari ve iktisadi gelişmeleri beraberinde getirmiştir. Bu hareketlilik içerisinde Lâpseki ve çevresinde Osmanlı Devleti döneminde vakıf müessesesinin en güzel örnekleri verilmeye başlanmıştır. Kurulan vakıfları genelde selâtin ve idareciler tarafından kurulan vakıflar ile evlatlık, para, avârız, zâviye, mevrâ ve amme vakıfları olduğu anlaşılmaktadır.

XVI. yüzyıl tahrir defterlerinden hareketle Lâpseki'de toplam 26 vakıf tespit edilmiştir. Bunlar arasında bölgenin fethini gerçekleştiren ve imarına katkı sağlayan önemli şahsiyetler de vardır. Bunlardan Süleyman Paşa, Sultan Murad Han, Feridun Ahmed Bey ve diğer devlet adamları ve paşalar zikredilebilir. Lâpseki'de vakıflar sayesinde câmi, medrese, mektep, muallimhane, türbe, zâviye, han, hamam, mahzen, değirmen, su kuyuları, evler, dükkânlar gibi yapılar meydana getirilerek insanlara yaşam alanları oluşturulmuştur. Vakıfların gelir durumuna bakıldığında üretime ve istihdama da katkı sağlandığı anlaşılmaktadır. Bu çalışmada Lâpseki vakıflarına ait gelir ve gider durumlarının tahrir defterleri arasındaki değişimleri, artış ve azalışlar tespit edilmiştir. Vakıfların bağ ve bahçelerden elde edilen ürünlerden, arazi satışlarından, gayrimenkul kiralardan, değirmenlerden, para vakıflarından vs. gelirleri bulunmaktaydı. Bu kaynaklardan elde edilen gelirler ise vakıfların ihtiyaçları ve çalışanların maaşları için sarf edilmekteydi.

³⁸ "Mezkûr vakıf evladdır, selâtin-i mâziyeden ahkâmları vardır." (BOA. TT.d. 59: 322).

Kaynaklar**Arşiv Kaynakları****Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)**

BOA. Tapu Tahrir Defteri (TT.d.): 59, 166.

BOA. Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d.): 152.

Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü (TKG.) Kuyûd-ı Kadîme Arşivi (KK.)

TKG. KK. Tapu Tahrir Defteri (TT.d.): 35, 381.

Yayınlanmış Arşiv Belgeleri

75 Numaralı Gelibolu Livâsı Mufassal Tahrîr Defteri (925/1519), I <Dizin ve Transkripsiyon>, (2009). Haz. Abdullah Sivridağ, Ahmet Özkılınç, Ali Coşkun, Murat Yüzbaşıoğlu, Ankara: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yayınları, Yayın Nu:105.

75 Numaralı Gelibolu Livâsı Mufassal Tahrîr Defteri (925/1519), II <Tıpkıbasım>, (2009). Haz. Abdullah Sivridağ, Ahmet Özkılınç, Ali Coşkun, Murat Yüzbaşıoğlu, Ankara: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yayınları, Yayın Nu:106.

İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 1009 (1600) (2004), Haz. Mehmet Canatar, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları.

Kitap ve Makaleler

Akgül, F. İ. (2021). “Lapseki Çınaraltı Meydanı: Antik Yunan’dan Modern Türkiye’ye Kadına Kapalı Erkeksi Kamusal Alan”, *Liberal Düşünce Dergisi*, 26/24, 163-185.

Aksoy, E. (2020). “Üçüncü Derece Arkeolojik Sit Alanlarını Koruma: Lampsakos Kuzey Nekropol Alanı”, *Kent Araştırmaları Dergisi*, 11/31, 1882-1908.

Ayn Ali Efendi (2021). *Osmanlı Kanunları ve Devlet Teşkilatı*, Haz. Seyit Ali Kahraman, İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

Ayönü, Y. (2012). “Batı Anadolu’daki Türk Yayılışına Karşı Bizans İmparatorluğu’nun Kuman-Alan Topluluklarını Balkanlardan Anadolu’ya Nakletmesi”, *Belleten*, 76/276, 403-418.

Barkan, Ö. L. (1953). “H.933-934 (M.1527-1528) Malî Yılına Ait Bir Bütçe Örneği”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XV/1-4, 251-329.

Barkan, Ö. L. (1942). “Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I-İstila devirlerinin Kolonizatör Türk dervişleri ve zâviyeler”, *Vakıflar Dergisi*, II, 279-386.

Barkan, Ö. L. (1980). *Türkiye’de Toprak Meselesi-Toplu Eserler I*, İstanbul: Gözlem Yayınları.

Berki, A. H. (1965). “Vakıfların Tarihi, Mahiyeti İnkişafı ve Tekâmülü, Cemiyet ve Fertlere Sağladığı Faideler”, *Vakıflar Dergisi*, VI, 9-13.

Dukas (2020). *İstanbul’un Fethi-Dukas Kroniği 1341-1462*, Çev. V. Mirmiroğlu, İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.

Emecen, F. (1992). “Biga”, *TDV. İA.*, 6, 136-137.

Emecen, F. M. (2016). *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası*, İstanbul: Timaş Yayınları.

Emecen, F. (2010). “Süleyman Paşa”, *TDV. İA.*, 38, 94-96.

Enverî (2012). *Düstûrnâme (19-22. Kitaplar)*, Haz. Necdet Öztürk, İstanbul: Çamlıca Yayınları.

Ertaş, M. Y. (2008). “Osmanlı Ordularının Geçiş Güzergahı Olarak Gelibolu”, *Çanakkale Savaşları Tarihi*, 2, Sakarya: Değişim Yayınları, 887-897.

Evliya Çelebi (2010). *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 5. Kitap-1. Cilt, Haz. Seyit Ali Kahraman, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Faroqhi, S. (2011). *Osmanlı’da Kentler ve Kentliler*, Çev. Neyyir Berktaş, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Günay, H. M. (2012). “Vakıf”, *TDV. İA.*, 42, 475-479.

Halaçoğlu, Y. (1998). *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Ankara: TTK. Yayınları.

İnalçık, H. (2007). “Orhan”, *TDV. İA.*, 33, 375-386.

Koçyiğit, O. ve Esirgemez, Ç. (2016). “Lampsacus’da Geç Antik Bir Kırsal Yerleşim ve Şarap Üretim Atölyesi”, *OLBA*, XXIV (Ayrıbasım), Ed. Serra Durugönül, Murat Durukan, Gunnar Brands, Deniz Kaplan, Mersin: Mersin Üniversitesi Kilikia Arkeolojisini Araştırma Merkezi-KAAM Yayınları, 451-477.

- Öden, Z. G. (1994). “Bizans İmparatorluğu’nun Türklere Karşı Alan ve Katalanlar ile İttifakı”, *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, 35, 123-129.
- Özcan, A. (1995). “Feridun Ahmed Bey”, *TDV. İA.*, 12, 396-397.
- Sağır, Y. (2016). “Fatih ve II. Bayezid Ümerâsından Yakub Bey ve Vakıfları”, *Vakıflar Dergisi*, 46 (Aralık), 47-81.
- Sezer, M. (2017). *XVI. yüzyılda Köstendil İlçası*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Sezer, Musa, “XVI. Yüzyılda Köstendil İlçası’nda Haraççı Kara Mehmed Vakıfları (Tahrir Defterlerine Göre)”, *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, C.8, Nisan 2017, 230-242.
- Şakiroğlu, M. H. (1993). “Cezâyir-i Bahr-i Sefid”, *TDV. İA.*, 7, 500-501.
- Tekindağ, Ş. (1997). “Çanakkale-Tarih”, *MEB, İA.*, 3, 340-347.
- Umar, B. (1983). *Troas*, Ak Yayınları.
- Uzunçarşılı, İ. H. (2008). *Osmanlı Tarihi-Anadolu Selçukluları ve Anadolu Beylikleri hakkında bir mukaddime ile Osmanlı Devleti’nin kuruluşundan İstanbul’un fethine kadar*, I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Varlık, M. Ç. (1991). “Anadolu Eyaleti”, *TDV. İA.*, 3, 143-144.
- Yediyıldız, B. (2003). *XVIII. Yüzyılda Türkiye’de Vakıf Müessesesi-Bir Sosyal Tarih İncelemesi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Yediyıldız, B. (1986). “Vakıf”, *İA., MEB.*, 13, 153-172.
- Zinkeisen, J. W. (2011). *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, I, İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

Yazar Katkıları: *Tek Yazar Fikir - Tasarım Denetleme- ; Kaynaklar- ; Veri Toplanması ve/veya İşlemesi ; Analiz ve/ veya Yorum -; Literatür Taraması ; Yazıyı Yazan ; Eleştirel İnceleme*

Hakem Değerlendirmesi: *Dış bağımsız.*

Çıkar Çatışması: *Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.*

Finansal Destek: *Yazarlar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.*

Etik Kurul Belgesi: -

Author Contributions: *Sole Author Concept -; Design-; Supervision-Resources; Data Collection and/or Processing; Analysis and/or Interpretation ; Literature Search-; Writing Manuscript-; Critical Review*

Peer-review: *Externally peer-reviewed.*

Conflict of Interest: *The authors have no conflicts of interest to declare.*

Financial Disclosure: *The authors declared that this study has received no financial support.*

Ethical Committee Approval: -

Evaluation of the Hattuşili-I Testament in the Context of the Threat Concept

I. Hattuşili Vasiyetnamesinin Tehdit Anlayışı Kapsamında Değerlendirilmesi

Serhat USLU¹

(Sorumlu Yazar-Corresponding Author)

Yasin TOPALOĞLU²

¹ Atatürk University, Graduate School of Turkish Research, Erzurum, Türkiye
serhatuslu85@gmail.com

² Department of History, Faculty of Letters, Atatürk University, Erzurum, Türkiye
tyasin@atauni.edu.tr

Geliş Tarihi/Received: 02.09.2024

Kabul Tarihi/Accepted: 12.12.2024

Atf /Cite this article:

Uslu, S. & Topaloğlu, Y. (2025). Evaluation of the Hattuşili-I Testament in the Context of the Threat Concept. *Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21, 202-216.

This article checked by

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.

Abstract

The will of Hittite King Hattuşili I encompass a plethora of information. The course will encompass a wide range of topics that illustrate the complex web of social, and interpersonal relationships among the Hittites. Moreover, this network of relationships incorporates aspects that manifest in diverse conceptions pertaining to existence. The notion of "danger" encompasses conflict, violence, anxiety, dread, risk, and trust. The will addresses the heir apparatus's selection, and upbringing, unstable subordinate societies, rebellions by dynasty members instigated by the populace or their elders, intra-dynastic conflicts, and incompatibilities with Hattuşili, as well as the actions, and penalties enacted by Hattuşili. The will also underscores additional significant matters, including duties to the deities, methods for sustaining physical, and mental well-being, and the potential harm to the integrity of the state, and its populace if Hattuşili's mandates, and prohibitions regarding virtuous, and moral conduct are disregarded, among others. The previously researched themes evidently connect to the discussed subjects.

Keywords: Threat, Fear, Trust, Conflict, Violence

Öz

Hitit Kralı I. Hattuşili'nin vasiyetnamesi içeriği bakımından oldukça zengin bilgiler barındırmaktadır. Vasiyetnamenin, Hititlerin bireysel ve toplumsal anlamda çok yönlü bir ilişki ağını yansıtan birçok konuya temas ettiği görülmektedir. Vasiyetname bu ilişki ağı hayata dair birçok kavramın temsil ettiği unsurları da beraberinde getirmiştir. Bunlar arasında "tehdit" kavramı başta olmak üzere, kaygı, korku, risk, güven, güvenlik gereksinimi, çatışma ve şiddet kavramları gösterilebilir. Velihtin belirlenme ve yetiştirilme problemleri, kargaşaya neden olan tabi toplumlar, halkın veya ileri gelenlerinin kışkırtmasıyla hanedan mensuplarının çıkarttığı veya çıkartmaya çalıştığı isyanlar, hanedan içi olumsuzluklar ve Hattuşili ile uyumsuzlukları ile Hattuşili'nin uyguladığı yaptırım ve tedbirler vasiyetnamenin ihtiva ettiği konulardan arasındadır. Ayrıca Hattuşili'nin; halkın erdemli ve ahlaklı yaşamı için emir ve yasakları, bunlara uyulmadığı takdirde devlet bütünlüğünün ve halkın uğrayabileceği zararlar, tanrılara karşı görevler, zihinsel ve bedensel anlamda sağlıklı bir hayat sürdürülmesi için yapılması gerekenler vasiyetnamenin üzerinde durduğu diğer temel konuları oluştururken, bunların aynı zamanda bahsi geçen kavramlara yönelik birçok temayı da kapsadığı görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tehdit, Korku, Güven, Çatışma, Şiddet

Introduction

Human beings are in a different position among living beings. He is in a constant state of motion with the abilities that make him unique, and unparalleled. Apart from feeding, moving, and sensory abilities that are common with other living things, thinking, and reasoning abilities are the most determining, and important characteristics of human beings. In this way, it has been possible to form, and express coherent, and logical thoughts. Thus, human beings have a different status from other creatures with senses, and perception (Cottingham, 2003: 11-12). Human beings, with their unique abilities, have developed various relationships in their struggle with nature (Ergun, 1995: 12-13). While carrying out activities for this purpose, he has also entered into economic, and political relations with other people. Thus, it has been seen that there is a relationship between production activity, and intellectual, social, and political structure. Therefore, communication, thought, consciousness, and language activities are the result of production (Yaylagül, 2006: 7). It is possible to evaluate this situation as an attempt to find, and prove one's own self in the face of nature. Man is the only being who can obtain data with his consciousness, act on the basis of them, and prove himself. Thus, he was able to be conscious of his own existence (Eyuboğlu, 1991: 6-7). The fact that human beings are conscious of their own existence is a knowledge of their ability to know, to understand, and their thoughts (Collingwood, 1996: 41, 247; Yıldırım, 2020: 2299-2317). Although human nature remains the same, periodic social, and political changes, and the differentiation of traditions have caused people to develop different attitudes towards events. Human beings have developed, and changed themselves according to the conditions, and have produced countless products with their thinking, and reasoning abilities. Among these products, it is also very important that it is an entity that can produce concepts (Çotuksöken, 1998: 12). Concepts can express object-based elements as well as abstract elements. The ability to make connections, and distinctions with time-related concepts is also very valuable. The content of the concepts that take place at every stage of human life is shaped by his/her environment, experiences, and mental structure (Aksan, 2006: 42; Neuman, 2014: 81). Concepts, which occupy such a large place in human life, have been used in other fields in addition to the fields related to them. (Güvenç, 1976: 19-21; Giddens-Sutton, 2018: 11; Marshall, 1999: 395; Kongar, 2011: 19). In the evaluation of the testament of Hattuşili-I within the framework of "threat understanding", the meaning of "threat", and related concepts for the individual, and society should be determined first.

Threat Concept, and Related Concepts

It is also a fact that there are certain elements that distinguish the concepts that emerge within the scope of human behavior. It is necessary to evaluate the concept of threat together with other concepts. Thus, the concept of threat can be evaluated in a much broader, and more comprehensive manner. For this reason, concepts such as "threat", and "anxiety, fear, risk, trust, security, conflict, violence" should also be mentioned. In addition, it should not be ignored that these concepts are much more comprehensive, and are used in many different fields (Turgut, 1996: 233-245).

Threat: As a result of the content, it is seen in different characters depending on different reasons at every stage of life; from daily human relations to state relations in the international arena (Dedeoğlu, 2014: 9-10). This situation has made it difficult to make a common definition. Threat generally manifests itself in three ways: "The first is the risk of losing what is at hand. The second is the risk of not being able to obtain what is in the hands or influence of another actor or actors, and the risk of losing it to another power. The third is global threats that are not caused by any actor, independent of a single actor" (Elmas, 2013: 74). When defining threats, these types of graded threats should be taken as a point of convergence. Because in general terms, all three types of threats are interrelated (Dedeoğlu, 2014: 88).

The purpose of the threat is for one party to change the free preferences of the other party in line with its own will. Thus, the person subjected to the threat is forced to make a choice in line with the will of the threat maker (Tarhan, 2007: 24). Threats are dangerous situations that exist outside the actions, and control of individuals or organizations (Elmas, 2013: 74). Threat is a method of intimidating, and punishing the interlocutor who does not think, and act in the same direction, does not cooperate, does not fulfill his/her wishes. Threat can be coercive or preventive. "Coercive threat" means persuading a person to act or think in a certain way. "Preventive threat" is an attempt to prevent a person's thought or action (Tarhan, 2007: 24).

While a threat can express a real, and concrete danger situation (Elmas, 2013: 74), on the other hand, unreal or unlikely events can also be seen as threats. A danger that may never materialize is considered as real. In this sense, it can be seen as a waste of precautions (Dedeoğlu, 2014: 33). In a way, threat is a concept that expresses a situation *that "can be fought, and preparations can be made against its damages"* (Elmas, 2013: 74). In order to eliminate the threat, it often requires a greater deterrence. This deterrence usually requires the use of violence (Dedeoğlu, 2014: 82). In a way, this situation also reveals the emotional aspect of the threat. In fact, a threat is a situation that damages the inner peace, and sense of security of the exposed party, causing him to worry, and thus affecting his freedom of decision, and behavior (Tarhan, 2007: 24).

Anxiety: Although there is a conceptual distinction between the concept of fear, and the concept of anxiety, in actuality they are closely related concepts (Svendsen, 2017: 49). Anxiety is a perceived but unknown emotion (Morgan, 2011: 208). It also expresses concern about a possible danger in the future (Butcher-Mineka-Hooley, 2011: 330). While anxiety expresses a long

period of time (Cüceloğlu, 2006: 277), it is also a chronic event (Özakkaş, 2014: 10). Anxiety does not have an object towards which it is directed (Svendsen, 2017: 49). In other words, the object of anxiety is nothingness. Anxiety is always present, albeit periodically silent, and hidden (Deren, 1999: 115). The characterization of anxiety as a fear without an object shows that it is essentially an "*internal danger*" (Giddens, 2010: 64).

People's perception of a situation as anxiety depends on the way they perceive it. This is determined by the culture of their environment. Therefore, it is a relative situation which factors will cause anxiety. However, it is possible to generalize about the causes of anxiety. For this, it is necessary to explain some related definitions. The loss of support elements when the individual moves out of his/her environment is called "withdrawal of support". The situation that arises between the idea that is believed, and cared about, and the behavior is defined as "internal contradiction". Not knowing what will happen in the future is considered as "uncertainty" (Cüceloğlu, 2006: 277-278).

The state of conflict seen in the simultaneous occurrence of two or more needs in the individual is also one of the causes of anxiety. This situation causes goal-oriented behaviors to be interrupted or slowed down. The individual creates anxiety by being confronted with the fear of being blocked or hindered. In complex societies, individuals may find themselves in many conflict situations. Frustration is also the source of anger in general. Societies try to suppress this anger while at the same time preventing its expression. Some behavioral systems have become characteristic for reducing anxiety, and dealing with conflicts. These are forgetting, distorting motives, blaming others, finding excuses, fantasy, identification, infantilization, and glorification (Morgan 2011: 209, 214, 303).

The lack of an object of anxiety often causes the individual to be unable to express his/her anxiety. Most of the time, the individual accepts that his/her anxiety is unnecessary. This ambiguity of anxiety makes it important in the context of disturbing emotions. Anxiety should be considered in the context of the individual's overall security system, not only in relation to specific risks or dangers. Anxiety, and fear are separated when the individual perceives a threat to the integrity of the security system. (Geçtan, 1993: 86; Giddens, 2010: 63, 65; Salecl, 2014: 26). Although anxiety is generally negative, it can also be beneficial for humans. Behavioral anxiety can also serve as a strong suggestion to avoid dangerous situations by assuming the role of a harbinger, and a warning. It can contribute to planning, and preparation by informing the individual of the severity, and degree of danger. It is also seen that mild or moderate levels of anxiety contribute to learning, and performance (Butcher-Mineka-Hooley, 2013: 165; Özakkaş, 2014: 9-10).

Fear: It can be defined as the emotion that develops with the perception of an existing danger (Gall, 2012: 8-9). It can also be considered as an alarm response to danger (Butcher-Mineka-Hooley, 2011: 330). In order for fear to be informative, the threat must be taken into account, and in order for it to be taken seriously, it must be realized that it cannot be easily eliminated (Svendsen, 2017: 48). In a way, it has an "acute" character. It is more severe, and short-lived than anxiety (Cüceloğlu, 2006: 277; Özakkaş, 2014: 10).

Since fear always has an object to which it is directed, is used for situations where the cause is known. An object of fear does not always have to be a real object. Sometimes imaginary fears can also occur. When fear reaches its highest level, it freezes a person. This feeling can also be called "fright" or "terror" (Freedman, Sears & Carlsmith, 2003: 78-79; Morgan, 2011: 208; Svendsen, 2017: 48, 50). Therefore, startle, and terror are both types of fear, and are caused by unexpected reasons (Gall, 2012: 9). Fear has positive aspects as well as negative ones. It enables people to avoid threats to their health or interests. The typical behavior of a person in the face of fear is to run away. It is to get as far away from the feared object as possible, to put a barrier between oneself, and the object. Fear contributes to avoiding dangers by making people more prepared (Svendsen, 2017: 31, 42).

Although there are differences between anxiety, and fear, there are also similarities between them. Anxiety, and fear are emotional reactions developed against impending danger (Geçtan, 1993: 86), and contain the idea of possible harm (Svendsen, 2017: 49). However, both anxiety, and fear elicit certain physical symptoms (Geçtan, 1993: 86) psychologists have argued that the physiological formations that occur during fear can also be observed during anxiety. For this reason, psychologists use various biological symptoms such as heartbeat, blood pressure, chemical structure of the blood, breathing, exhalation rate to measure anxiety (Cüceloğlu, 2006: 227).

Risk: Due to its nature, it is used in many different fields. Each field has a definition for the concept of risk from its own perspective. This makes it difficult to make a common definition for the concept of risk. In social sciences, risk can be defined as "*the uncertain consequences of a situation or event to which people attribute value but which is in danger*" (Elmas, 2013: 76). The common aspect of all risk definitions is based on the distinction between reality, and probability. The concept of risk would have no meaning if "*the future was predetermined or independent of human activity*" (Furedi, 2001: 44). An outcome or losses incurred do not eliminates risks. They are based on the transfer of knowable losses of consequences into the future, a general loss of confidence or "*risk multipliers*" within the scope of probability. Risks are inherently related to foresight, to threats that have not yet occurred, but which express a reality in loss (Beck, 2011: 44-45). The meaning of risk is shaped by society's ability to cope with change, and the future. The way risk is perceived is determined by society, and its ideas of the future, and value judgments (Furedi, 2001: 44). Risks are essentially both real, and unreal (Beck, 2011: 45). The fact that probabilities lie at the

basis of risk has led to the inadequacy of definitional measurements as opposed to the predictability, and controllability of threats. In the degree of predictability of threats, it is possible to control, and combat them. While the potential effects of risks can be measured, it is difficult to determine their exact social impact. Risks draw attention to probabilities, and the extent of danger (Elmas, 2013: 77). Risks should not always mean harm. The need to evaluate it together with the possibilities of loss, and gain will contribute to a clear picture of whether it provides profit or loss (Dedeoğlu, 2014: 29). Risk presents a negative situation when it evokes the avoidance of undesired results. However, it can also be considered as a positive situation when it comes to making bold moves against possible future dangers (Giddens & Pierson, 2001: 222).

"Assurance", and "security", concepts that can be mentioned with risk, represent a different dimension of risk. In a way, trust is related to the binding of time, and space. Trust refers to commitment to a person, group or system in the future (Giddens & Pierson, 1998: 101).

Trust, and Safety: In order for an individual to survive in social life, he/she must basically have a sense of trust. Trust acts as a protective armor against risks, and dangers that arise in actions, and interactions in the environment. It is the feeling that individuals resort to in order to sustain their daily lives (Giddens, 2010: 59).

In return for a certain amount of physiological needs of the person, the need for trust manifests itself dominantly (İnanç & Yerlikaya, 2012: 317). The concept of trust brings with it the concept of "security". This concept manifests itself both individually, and socially at every stage of human life. This concept "*protection, and maintenance of existence*" is a phenomenon seen in the form of every behavior (Dedeoğlu, 2014: 27-28). From this perspective, security needs include being free from fear, anxiety, and chaos, safety, stability, protection, and order. The need for security manifests itself more clearly when the individual cannot make future inferences or sees social, and political stability under threat (İnanç & Yerlikaya, 2012: 317; Dedeoğlu, 2014: 27; Kumaş, 2018: 1497 - 1510).

The need for security can have positive or negative effects on the individual. The individual's effort to secure himself/herself through the need for security may also constitute an obstacle in terms of personality development. Full confidence will contribute to higher needs, and the effort to meet them (İnanç & Yerlikaya, 2012: 317). Security refers to the whole of anxiety at various levels for the individual. The safety of his/her relatives, and his/her own life, the safety of his/her property, and the continuity of security reveal the basic anxiety. Accordingly, individuals take a series of measures to address these concerns, and shape their lives accordingly (Dedeoğlu 2014: 27). Individual security situation is a situation seen in social, national, and international institutions, organizations, facts, and events. In the direct relationship between security, and purpose, the change, and development of the purpose manifests itself as an increase or differentiation in the perception of internal, and external threats. This creates new security searches (Dedeoğlu 2014: 35).

Conflict: Although there are differences in definitions in different disciplines, it is possible to define conflict as "*an interactive process that manifests itself in disagreement, and incompatibility within, and between social entities (individual, group, organization)*" (Rahim, 1992: 15, 18). Disagreement, confrontation, disagreement, contradiction are the basic elements of conflict (Koçel, 2011: 646). Conflicts arise due to various reasons. The causes of conflict can be listed as "values, interests, emotions, perceptions, behaviors, hopes, fears, knowledge, belief differences, goals, economic, social, political, and cultural factors, unmet needs, injustice, and inequalities, discrimination, and pressures, lack of dialogue, pursuit of power, and status" (Koçel, 2011, 645; Bağcı, 2013: 22). Although conflict has a negative meaning, this concept also has positive aspects. It contributes to the emergence of creative thoughts by providing focus. It reduces tensions. It can strengthen relationships when the right approach is taken. It helps groups, and organizations to review, and evaluate their goals. It initiates necessary initiatives against injustices (Ceylan & Giray, 2012: 178). Conflicts manifest themselves in a wide variety of ways, ranging from wars between countries, strikes, competition, simple anger, and hatred (Koçel, 2011: 645). It is seen that the actions taken by the society or parts of the society are somehow reciprocated by other parts of the society (Bağcı, 2013: 22).

Violence: As with other concepts, a common definition is not possible as a result of its meaning, and widespread use. However, any act that causes physical, and psychological harm that may pose a threat to another person can be considered as "violence". Violence should not be limited to attacks or threats against the physical integrity of others. It also includes rebellion, and aggression against the social order. The concept of violence, whatever its main characteristics, varies according to time, and society Violence can be seen as individual, and social. Individual, and social turmoil is also the source of aggression, and acts of violence (Köknel, 2000: 20). Disruption of the existing balance, and order refers to turmoil. In environments of violence, "*the inability to predict what will happen*" also creates an environment of insecurity (Michaud, 1991: 11; Ünsal, 1996: 30-31; Williams, 2012: 399-400). The distinction between "individual violence", and "social violence" should also be made. Individual violence can give rise to or represent social violence. However, social violence also feeds individual violence. In this relationship between individuals, and society, small groups play the main role. In this way, the tendency towards violence in society can increase, and become a culture. Violence can manifest itself in two types. In the first, violence manifests itself as a means of expression. Targets are harmed or deterred through violence. In the second, violence is at once individual, and collective. It has the appearance of a goal, like a heroic act that is ignored (Ünsal, 1996: 30; Karagöz, 2011: 14, Kılıç, 2023, 199).

It is necessary to evaluate violence, and the concept of "aggression" together for our purposes. Aggression is one of the basic instincts of living things. In fact, reasonable aggression is necessary for life (Köknel, 2000: 20) Reasonable aggression, and violence for adaptation contribute to the survival or protection of the individual, and society. An example of this can be the individual's or nation's fighting for self-defense against an enemy attack. In war, attacking the enemy, and violence are necessary, and essential for the protection of oneself, and one's country. The individual, his/her relatives or society being exposed to violence or threats of a violent nature, and feeling anxiety indirectly creates mental, and physical effects (Köknel, 2000: 22; Tınaz, 2011: 42)

In order to better understand what the will of Hattušili means in terms of these concepts, it is necessary to give a general information about the situation of the Hittite State in this period. The will was shaped according to the conditions of the period, and the results. According to the current situation, it is possible to consider the events of the period in general in two parts. The first one is the military campaigns carried out to dominate the surrounding political organizations within the scope of external influences. The second one is the rebellions, and internal disturbances involving the members of the dynasty, which also constitute the content of his will, within the scope of internal influences. The most important written documents of the Hattušili Period are the bilingual Akkadian, and Hittite annals, and wills (Collins, 1998: 15-20; Martino, 2006: 37).

Military Campaigns of Hattušili-I

The foundations of the Hittites; who would dominate Anatolia for four hundred years; were laid by Hattušili-I in the capital Hattuša (Sagona & Zimansky, 2015: 230). Although controversial, the reign of Hattušili, the founder of the Hittite State, is approximately between 1650-1620 BC (Ünal, 2002: 66). Annals describing Hattušili's military campaigns, and actions were found in Boğazköy (CTH 4: KBo X I, Alp, 2001: 65-67; CTH 4: KBo X 2; Dinçol, 1982: 29; Bryce, 1983: 50-55). Hittites aimed to expand beyond their borders since their foundation. The main reasons for this can be listed as the idea of creating a great state, the desire to control large territories, and societies, and the goal of economic empowerment. In line with these objectives, Hittites started to pursue a policy of expansion for economic wealth. The Hattušili annals provide information that expeditions were made every year to a different side for booty (Dinçol, 1982: 29; Atila, 2018: 161 - 190; Klinger, 2019: 47-48). The most important of these expeditions are as follows:

Hattušili first organized an expedition to the cities of *Šahuitta* (*Šanauitta* /*Šanahuitta*), and *Zalbar* (*Zalpa*) on the Black Sea coast, from which he obtained large booty. *Šahuitta* was a city that had rebelled before. The direction of Hattušili's first campaign was to prevent a possible rebellion. The control of *Šahuitta* strengthened the Hittite dominance in Anatolia before the Syrian campaign. It is important that the city of *Zalbar* was destroyed, and its gods (god statues) were taken to Hittite temples (CTH 4: KBo X I, Alp, 2001: 65; CTH 4: KBo X 2, Bryce, 1983: 50, 55, 62; Martino, 2006: 38; Brandau & Schickert, 2011: 40; Kılıç, 2021: 329-333).

Hattušili destroyed *Alalah* (*Tell-Açana*) of the Yamhad Kingdom during his Syrian campaign the following year. This city, which dominates the Anatolian-Syrian transportation routes, is an important point for the domination of Northern Syria. He then organized an expedition to *Uršu* (*Urfa?*). *Uršu* was destroyed, and the expedition returned to the center with spoils (CTH 4: KBo X I, Alp, 2001: 65; CTH 4: KBo X 2; Dinçol, 1982: 29; Bryce, 1983: 51; Martino, 2006: 38). The capture of these cities prevented threats from the Hurri lands, and ensured the security of the Northern Syria route. In the following year, Hattušili launched an expedition against *Arzawa* in western Anatolia. While obtaining a booty consisting of herds of cattle from Arzawa, his country was attacked from the Hanigalbat region, probably by the Hurrians. With this attack, all lands except Hattuša were lost. The Hittite-Hurrian struggle continued for a long time after this event (CTH 4: KBo X I, Alp, 2001: 65; CTH 4: KBo X 2, Bryce, 1983: 51; Kinal, 1987: 87; Martino, 2006: 37; Bryce, 2020: 32).

In order to recover, Hattušili first secured the core region in the Halys arc, and then the southern, and southeastern territories. *Ulma* (*Ulamma*) was among the cities destroyed in the region (Brandau & Schickert 2011: 44). The following year, Hattušili organized another expedition to *Šahuitta*, which he had previously taken under his control, and destroyed the city. Thus, the lands that had rebelled against the Hittite authority were once again under his control (CTH 4: KBo X I, Alp, 2001: 65; CTH 4: KBo X 2, Bryce, 1983: 52; Bryce, 2020: 32). The following year Hattušili organized another campaign against the enemy *Alalah*, and destroyed the city (CTH 4: KBo X I, Alp, 2001: 65; CTH 4: KBo X 2, Bryce, 1983: 52). Hattušili's campaigns in Southeastern Anatolia, and Syria continued the following year, and the city of *Haššu* (*Hassuwa*) was destroyed. He brought the spoils, and the gods of the city to his own country. Hittite armies then captured *Hahhu* (*Hahha*) near *Samsat* (CTH 4: KBo X I, Alp, 2001: 66; CTH 4: KBo X 2, Bryce, 1983: 53; Martino, 2006: 39).

It is seen that Hattušili organized a campaign for *Aleppo* during his Syrian campaigns. However, it is stated that Hattušili could not take Aleppo despite destroying it in the agreement made by Šuppiluliuma I, who was to succeed to the throne after Hattušili, with Talmi-Šarruma, the King of Aleppo. Instead, Muršili I realized this goal, and destroyed *Aleppo*, and its kingdom (Akurgal, 2005: 64). Hattušili is thought to have died of an illness during the Aleppo campaign or during the period when his will was written. Muršili I's bilingual Akkadian, and Hittite Aleppo treaty states that an expedition was organized to Aleppo, and Hattušili was avenged. However, the Boğazköy documents indicate that Hattušili had already achieved victory in *Aleppo* (Kinal, 1987: 87).

Image-1 Testament of Hattušili-I

(www.hethport.adwmainz.de/fotarch/mousepic.php?ori=&po=0&si=100&bildnr=BoFN06631&fundnr=VAT%2013064&xy=558a0432a2781c9bc288152f46afc303 (Last Access Date: 19.01. 2023))

Elements of Threat in the Testament of Hattušili-I

The cuneiform document called the Testament of Hattušili was found bilingually in Akkadian, and Hittite in Boğazköy. Although the cause of Hattušili's death is unknown, he dictated his will as a patient in *Kuššara* (Dinçol, 1982: 28; Bryce, 2003: 26). "*Tabarna spoke to the ranks of the army, and the dignitaries: I am sick.*" It can be said that Hattušili, who started his will with the words "*I am sick*", identified the ranks, and dignitaries of the army as his target audience. Because it is seen that these two elements played a major role in the turmoil in the Hittite country. Hattušili's use of the title "*Tabarna*¹", which means ruler or sovereign, at the beginning of his words can also be interpreted as emphasizing his authority, and power. If power is considered as the ability to influence the behavior of others, authority is the right to do so (Heywood, 2015: 52). As a king, Hattušili is the only person who directs Hittite society with his orders, and prohibitions. Perhaps, as a sick king, he must have wanted the state authority, and power to be used for the benefit of the state, and its society even after him with the orders, and prohibitions in his will. Otherwise, it can be said that he continues his threat with the warning of many negative things that will happen to them. "*I have appointed young Labarna for you: He will sit safely on the throne!*" (CTH 6: KUB I 16 =Bo TU 8, KUB XL 65; Sommer & Falkenstein 1938; Beckman, 2000: 79; Alp, 2001: 68). In this sense, Hattušili seems to have determined the successor who would lead the Hittites after him, and wanted to ensure that no harm would come to him. It is clear from his statements that the Hittite state, and society had to deal with some problems. At the root of this situation; it can be said that the rebellions for the throne struggles in which the members of the dynasty were also involved with the provocations of various city peoples, and nobles. Although the content of "rebellion", which manifests itself on the basis of individual, group, society or state, can be defined in different ways, it is possible to state the common aspects of these definitions. Rebellion is a reaction to the destruction or change of the order as a result of dissatisfaction with the order for a purpose. It refers to situations where there is no reconciliation between the rebelling elements, and the elements to which the

¹ Since the controversial first king or nickname of the Hittites was "Labarna", subsequent Hittite kings used it as a title. "Tabarna" meaning "sovereign" was sometimes used for the king as "Labarna" (Akurgal, 2005: 56).

rebellion is directed. Activities aimed at realizing the purpose of rebellion can manifest themselves in forms such as non-submission, disobedience, defiance, protest, taking a stand or defiance. In addition, these activities may also be characterized by conflict, and violence such as breaking the law, violating the law, excessive, and violent behavior (Moore, 2007: 1-2; Conable-Libicki, 2010: 202; Galula, 1964: 4). There is a wide range of content regarding the elements in which rebellion is mentioned in the Testament. These rebellions are threats to the integrity, and security of the Hittite state, and society. The threat, which can manifest itself at every stage of life (Dedeoğlu, 2014: 9-10), was also evident in the life of the Hittite State, and society. Within the current situation, it can also be said that variations of the theme of threat in various forms are dominant throughout the will. It can also be seen that this is especially evident for those who are or could be in the administrative level of the state. It should be taken into account that threat refers to dangerous situations that arise against the will of individuals or institutions, depending on the existence of a counter-actor (Elmas, 2013: 74) Ḫattušili 's threat is one side of the threat, while the elements that cause turmoil through rebellions, and throne fights are the other side. The threat, which can also manifest itself in the form of "the risk of losing what is at hand", may also mean that Ḫattušili may lose these as a result of negative situations that may come to the state, and society (Elmas, 2013: 76; Dedeoğlu, 2014: 88). In this case, it can also be said that Ḫattušili was in a state of "fear", and "anxiety" due to the negativities that could pose a threat to the Hittite State. Considering that fear is the perception of an existing danger whose cause is known or the reaction that can develop in case of a danger, rebellion, and throne struggles are "danger" situations for Ḫattušili (Morgan, 2011: 208; Gall, 2012: 8-9). Considering that anxiety refers to the perceived but unknown possible future dangers, the uncertainty of the future of the Hittite State can be considered as "anxiety" for Ḫattušili (Butcher, Mineka & Hooley, 2011: 330; Morgan, 2011: 208).

"I, the king, had chosen him as my son. I guided, and cared for him constantly. But he showed a youth unworthy of him. He shed no tears. He showed no compassion. He was callous. He was heartless." (CTH 6: KUB I 16 =Bo TU 8, KUB XL 65; Sommer & Falkenstein 1938; Beckman, 2000: 79; Alp, 2001: 68; Yıldırım, 2021: 287-308).

According to the above section of Ḫattušili's will, it is understood that although he provided all kinds of opportunities to his nephew, whom he regarded as his son, his trust in him was shaken. "Trust" assumes a protective mission against risks, and dangers in order for the individual to survive in social life, and in the relationships carried out in the current environment (Giddens, 2010: 59). In order for Ḫattušili to maintain his relations in a healthy way, of course, he must have people around him whom he could trust. According to the will, it can be said that Ḫattušili did not have many people around him whom he could trust.

I, the king, arrested him, and brought him to my court: What is this? No one shall ever again raise his sister's child (as a stepson)! But he did not obey the king. He always took the advice of his mother, that serpent. His brothers, and sisters were always giving him cold words, and he always listened to their words. I, the king, heard, and indeed argued with him" (CTH 6: KUB I 16 =Bo TU 8, KUB XL 65; Sommer & Falkenstein 1938; Beckman, 2000: 79; Alp, 2001: 68).

As it can be understood from these words of Ḫattušili, he summoned his nephew, whom he nominated as the heir apparent, to his side, and in a way held him to account for his negative behavior. The failure of the heir apparent to obey his words can be interpreted as a disregard of his authority. It is also important that the members of the dynasty provoked the heir apparent. Accordingly, it can be observed that there was a "conflict" between Ḫattušili, and the members of the dynasty. Considering that the basic elements of conflict are disagreement, opposition, and antagonism, themes related to Ḫattušili, and the dynasty members can be frequently encountered (Koçel, 2011: 646). It is stated in the later parts of the will that the state of "conflict" would turn into "violence" by involving a wider environment:

"But enough!" (I said). 'He is no longer my son!' Then his mother bellowed like an ox: 'They plucked my calf from my living womb like a cow, and dethroned him. (And now) you will kill him!' But have I, the king, done him any evil? Did I not elevate him to the priesthood? I have always set him apart for goodness, and kindness. Yet he showed no compassion for the king's orders. How then can he show compassion to Ḫattuša by himself?" (CTH 6: KUB I 16 =Bo TU 8, KUB XL 65; Sommer & Falkenstein 1938; Beckman, 2000: 79; Alp, 2001: 68).

The element considered as a "threat" can refer to concrete, and real danger in one aspect, but it can also refer to intangible, and unlikely danger situations (Elmas, 2013: 74; Dedeoğlu, 2014: 33). It can be said that Ḫattušili issued a warning to his nephew, and members of the dynasty, who were a "potential threat" that could create unrest through rebellions against him, and the state. His removal of his nephew from the heirship can be considered as a "precaution" in the sense that the threat could be fought, and prepared for (Elmas, 2013: 74). Ḫattušili 's behavior may also have been considered as a "threat" against his son's life by his sister. As a matter of fact, the sister's words reflected in the will suggest that she was "afraid" or "worried" about such a situation. However, Ḫattušili proved her fears unfounded.

Ḫattušili, and the members of the dynasty were trying to ensure their own interests or to make their views dominant in a "conflict" situation (Koçel, 2011: 646). In fact, it is observed that Ḫattušili acts in the direction of imposing his authority, and power, while the members of the dynasty act in the opposite direction. *"His mother is a serpent. Now (first) he will listen to*

the words of his mother, and his brothers." (CTH 6: KUB I 16 =Bo TU 8, KUB XL 65; Sommer & Falkenstein 1938; Beckman, 2000: 79; Alp, 2001: 68).

Although Ḫattušili seems to have tried to dispose of his nephew in a moderate way, it can also be said that he did not achieve any results. Ḫattušili states that the behavior of Ḫattušili 's sister, and members of his household did not change:

"And he will come near to take revenge! To my soldiers, my dignitaries, and my subjects who surround the king? king, he will swear: 'They will be slain because of the king!' So, he will go on destroying them. He will begin to shed blood, and will have no fear! It will be so that he will approach the citizens of Ḫattuša without looking to take their cattle, and sheep, no matter who (owns) them. I... kept my external enemies..., and my country(?) in peace(?). After that he will not be respected..." (CTH 6: KUB I 16 =Bo TU 8, KUB XL 65; Sommer & Falkenstein 1938; Beckman, 2000: 79; Alp, 2001: 68).

Although Ḫattušili's statements suggest that he was on the "threatened" side, it can also be said that he was on the "threatening" side. Considering that threatening is a method of intimidating, and punishing the addressee when it is against the will of the threatening party, it can be said that the situation of "conflict", and "violence" that the state or society will be exposed to in case of the dauphin's rebellion is expressed in a threatening manner (Tarhan, 2007: 24). With this threatening tone, Ḫattušili may have also wanted to prevent the possibility that the soldiers, nobles, and subjects would support the deposed heir.

"He will no longer go down freely (because he was exiled from Ḫattuša). Now I have given my son Labarna a house, I have given him a lot of arable land, I have given him a lot of sheep. He will continue to eat, and drink (as long as he is full). As long as he shows the best behavior, he will come (to visit Hattusa). But if he starts to make trouble(?) or (spread) any slander or..., he will not be allowed to go out (again), he will stay in his own mansion." (CTH 6: KUB I 16 =Bo TU 8, KUB XL 65; Sommer & Falkenstein 1938; Beckman, 2000: 79-80; Alp, 2001: 68).

If they considered the fight against the threat, and being prepared for destruction as a "threat", it means that they had knowledge, and equipment about the other side (Elmas, 2013: 74). It can be said that Ḫattušili's moderate measures of first warning the deposed dauphin not to rebel gradually became more radical. Indeed, Ḫattušili may be considered to have sufficient knowledge, and equipment to eliminate this threat. It can also be said that Ḫattušili's activities emphasized the "preventive" character of the threat. A preemptive threat is carried out in order to prevent a person's thought or action (Tarhan, 2007: 24). Ḫattušili sent the deposed dauphin, who had the potential to put the state at risk by dragging it into conflict, and violence, into exile to prevent him from causing unrest. With this practice, Ḫattušili not only ensured the security of himself, and his state, but also that of the deposed dauphin. This is evidenced by the fact that he gave him property, land, and land for his survival. It can be said that Ḫattušili "threatened" the deposed crown prince that he would not be allowed to leave the territory allocated to him in case he caused trouble or slandered him.

"Muršili is my son. You must recognize him. You must put him on the throne... In place of the lion, the god will put (another) lion. And when a call for mobilization is made, or perhaps when a rebellion becomes serious, you, my subjects, and nobles, must help my son."

"... (Only) after three years (have passed) will he go on campaign. For the time being, I will make him a valiant king. If (this) is not yet (the case) for the time being, still honor(?) him. He is in the lineage of your ruler. Raise him to be a valiant king. If you take him to fight (with you) when he is still a child, bring him back safe, and sound. Your dynasty will be united like that of the wetna, and this... His subjects are born of one mother." (CTH 6: KUB I 16 =Bo TU 8, KUB XL 65; Sommer & Falkenstein 1938; Beckman, 2000: 80; Alp, 2001: 69).

It is seen that Ḫattušili reported the new heir Muršili ' ' after eliminating the possible rebellion threat of his deposed nephew. Ḫattušili 's expressions towards the young heir can clearly reveal his security. The "need for security" refers to safety, stability, protection, and order, as well as being free from fear, anxiety, and chaos (İnanç & Yerlikaya, 2012: 317; Dedeoğlu, 2014: 27-28). It is only natural that Ḫattušili would want the safety of the young heir to the throne. So much so that if something were to happen to the young heir, the Hittite State after Ḫattušili' could be dragged into an environment of conflict again due to throne fights, and rebellions. It can also be said that Ḫattušili, in a way, took a "risk" by entrusting the young heir Muršili' to his subjects, and nobles, and put Muršili in danger. It can also be said that there is no certainty whether anything will happen to Muršili or not.

"One liver, one set of lungs, and one set of ears are allotted for you all. Do not compete with each other for superiority. Let none of you be the enemy (of another). Let none of you transgress (this) commandment. You must not commit crimes as the cities of Šindhu (Šinahuwa), and Ubariya did. Let slander not find a place among you. If this happens, my son will fulfill my orders against you." (CTH 6: KUB I 16 =Bo TU 8, KUB XL 65; Sommer & Falkenstein 1938; Beckman, 2000: 80; Alp, 2001: 69).

Ḫattušili, after having clearly named Muršili as the heir apparent, laid down his orders that resembled a kind of advice.

Ḫattušili stated that everyone was the same by creation, and no one was superior to anyone else. He ordered that no one should have enmity against each other, and slander should be avoided. Ḫattušili also cited as an example that the cities of *Šindhu* (*Šinahuwa*), and *Ubariya* did not obey these orders, and committed crimes. Ḫattušili; here, it can be said that by addressing his subjects, Ḫattušili also revealed a "threatening" tone that the new heir-apparent would do what was necessary if his orders, and words were not obeyed.

"Let no one think: 'The King does as he pleases in secret: 'Whether it really is so or not, I can prove my innocence.' Such a slander will never be proved true.'" CTH 6: KUB I 16 = Bo TU 8, KUB XL 65; Sommer & Falkenstein 1938; Beckman, 2000: 80; Alp, 2001: 69).

It is seen that Ḫattušili nominated a successor without consulting the Pankuš, which was in the nature of a consultative assembly, although he wanted to be consulted (CTH 6: KUB I 16 =Bo TU 8, KUB XL 65, Kinal, 1953: 23; Sommer & Falkenstein 1938; Beckman, 2000: 81; Alp, 2001: 71). In this sense, Ḫattušili's statements in the text suggest that he went to great lengths to explain, and justify his actions (Bryce, 2005: 90-91). *"Instead, you who now accept my advice, and wisdom, teach my son wisdom."* (CTH 6: KUB I 16 =Bo TU 8, KUB XL 65; Sommer & Falkenstein 1938; Beckman, 2000: 80; Alp, 2001: 69). Ḫattušili then went on to ask that Muršili be trained as a sage like himself because he thought that his wisdom was recognized or seen by his elders. It is seen that Ḫattušili made requests from his subjects who had the potential to drag the country into turmoil. Because their support is necessary in the upbringing of the young heir apparent (Bryce, 2005: 90-91). This situation can again be considered as a "risk" for Muršili's security.

"My son, think about Ḫuzziya's situation: I, the king, have made him lord over the city of Tappaššanda but the people there have taken his attention, and spoken foully to him. Rebel against your father. The great estates of Tappaššanda were not exempted from taxes, and drudgery, but you will grant exemption" (CTH 6: KUB I 16 =Bo TU 8, KUB XL 65; Sommer & Falkenstein 1938; Beckman, 2000: 80; Alp, 2001: 69).

Ḫattušili cited the case of Ḫuzziya, his own son, as an example of the people of the city inciting the members of the dynasty to revolt. Those in the city of *Tappaššanda* tempted Ḫuzziya for their own interests, and incited him to revolt. Ḫattušili considered this situation, which he saw as a danger for his state, and himself, as a "threat", and took measures to eliminate the rebellion. *"Let none of you hinder each other for his own benefit, nor promote each other for his own benefit."* (CTH 6: KUB I 16 = Bo TU 8, KUB XL 65; Sommer & Falkenstein 1938; Beckman, 2000: 80; Alp, 2001: 69). Ḫattušili asked his subjects not to obstruct, and promote each other for the sake of their interests. This is because such activities may bring about greater negativities in the society in terms of conflicts of interest. When this situation is evaluated from the point of view of the state, it can also be considered that it may create risks in terms of ensuring security.

"The elders will not continue to talk to you, the members of the dynasty. My son will not be called... The elders of my son Ḫattuša will not speak to you. Not a Kuššar person, nor a Ḫemuwa person, nor a Tamalikya person, nor a Zalpa person, nor anyone from the general population will speak to you" (CTH 6: KUB I 16 = Bo TU 8, KUB XL 65; Sommer & Falkenstein 1938; Beckman, 2000: 80; Alp, 2001: 69).

Throne disputes involving members of the dynasty, and resulting in rebellions were perhaps considered as one of the biggest factors "threatening" the state. One of the main reasons for the members of the dynasty to enter into rebellion can be shown as the incitement of the nobles, and the people. Ḫattušili forbade Muršili to meet or talk to the members of these groups, in short, to communicate with them in any way. The aim here was to prevent the members of the dynasty from being provoked, and rebelling.

"... I have dethroned King, Ḫuzziya." (CTH 6: KUB I 16 =Bo TU 8, KUB XL 65; Sommer & Falkenstein 1938; Beckman, 2000: 80; Alp, 2001: 69-70). After Ḫattušili eliminated Ḫuzziya's rebellion by deposing him, he dealt with his daughter's rebellion.

"... The people of Ḫattuša became my enemies. They got the attention of my daughter. And ever since she had a son, they were hostile to me, and said to her about it: 'There is no heir to your father's throne. One of the subjects will sit on the throne. One of the subjects will be king.' And moreover, he turned the city of Ḫattuša, and its great families into traitors, so the high nobles, and courtiers became hostile to me. So, he provoked the whole country." (CTH 6: KUB I 16 =Bo TU 8, KUB XL 65; Sommer & Falkenstein 1938; Beckman, 2000: 80; Alp, 2001: 69-70).

In Ḫattuša, the people seduced, and provoked the daughter of Ḫattušili, and caused her to rebel against her father. In doing so, they suggested to her that her father had no heir, and that he had made one of his subjects the heir while a noble like you had a son. It can be said that this attitude of theirs fueled the conflict between the parties. While Ḫattušili's daughter was provoked in this way, it was observed that she herself provoked Ḫattuša, big families, courtiers, and prominent nobles against her father. Thus, the whole state was incited against Ḫattušili.

"Because of his enmity the citizens of Ḫattuša were killed... but these people... he killed. As for the citizens of Ḫattuša: from the person whose ox was taken, from the person whose ram was taken, from the person whose vineyard was taken, and from the person whose field was taken, his threshing floor, and servants(?) were also taken. His oxen, and sheep(?) were killed(?)." (CTH 6: KUB I 16 =Bo TU 8, KUB XL 65; Sommer & Falkenstein 1938; Beckman, 2000: 80; Alp, 2001: 70).

The rebellion of Ḫattušili's daughter brought turmoil in Ḫattuša, and consequently conflict, and violence. The people of Ḫattuša paid for this situation with their lives, and property. In a way, it can be said that this situation damaged the environment of trust", which is necessary for the existence of societies, and individuals in the country (Dedeoğlu, 2014: 27-28).

"Now... both these... subjects of the king... took them..., and the artisans..., and their fields. Do I, the king, know nothing about this...? (CTH 6: KUB I 16 =Bo TU 8, KUB XL 65; Sommer & Falkenstein 1938; Beckman, 2000: 80; Alp, 2001: 70).

It can be said that Ḫattušili was also aware of the fact that these negative situations were the result of her daughter's attitude, and behavior: *"When I heard that you executed the citizens of Ḫattuša, I expected a tear or regret from you for them."* (CTH 6: KUB I 16 =Bo TU 8, KUB XL 65; Sommer & Falkenstein 1938; Beckman, 2000: 80; Alp, 2001: 70). Ḫattušili again took measures in the face of the threat to both himself, and the country. In this sense, he first summoned his daughter to him, and asked her the reasons for bringing the country to such a state. Accordingly, he sought regret in his daughter for these events.

"If I had not expected these things from you, you would have slandered me with your own tongue: 'He drove away your daughter.' I, the king, did nothing to him. Then he said: 'Why did you give me so little?' I, the king, answered: 'If I had not given you a little, if I had given you more cattle, if I had given you more sheep, I would be drinking the blood of the land.'" (CTH 6: KUB I 16 =Bo TU 8, KUB XL 65; Sommer & Falkenstein 1938; Beckman, 2000: 80; Alp, 2001: 70).

He also considered the possibility that his daughter might slander him if he did not expect such a thing from her. However, according to her daughter's testimony, it seems that she engaged in such activities because she was given little property. Perhaps the "conflict" between Ḫattušili's daughter, and himself is based on this reason. Because conflicts of interest are among the many reasons underlying conflict (Bağcı, 2013: 22).

"This girl had disgraced (?) my person (?), and my name, so I, as king, took her from Ḫattuša, and brought her here. Then I exchanged land for land, and cattle for cattle. She rejected her father's promise, and drank the life blood of the citizens of Ḫattuša" (CTH 6: KUB I 16 =Bo TU 8, KUB XL 65; Sommer & Falkenstein 1938; Beckman, 2000: 80-81; Alp, 2001: 70).

It can be said that Ḫattušili emphasized that although Ḫattušili provided all kinds of opportunities to his daughter, the rebellions that broke out in Ḫattuša as a result of her negative behavior caused great harm to the people, which was embarrassing for him.

"He has now been banished from the city. If he had come to my household, he would surely have dispersed my household. If he had come to Ḫattuša once more, he would have revolted. He has been allocated a house(?) in the countryside, where he will stay, eat, and drink." (CTH 6: KUB I 16 =Bo TU 8, KUB XL 65; Sommer & Falkenstein 1938; Beckman, 2000: 80-81; Alp, 2001: 70).

Ḫattušili must have continued to see the possibility of his daughter's starting a second rebellion as a "threat". Taking into account that a threat refers to a state of "danger", and has a "precautionary" aspect it can be said that Ḫattušili was aware of the threat, and took precautions. In this sense, Ḫattušili exiled his daughter from Ḫattuša, and brought her to Kuššara where he dictated this will. It can also be said that Ḫattušili saw his daughter as a "potential threat" to both himself, and his state, and feared that she might cause discord among the dynasty or nobility when she came to his residence. *"You will not harm her in any way. He has harmed me, but I will not harm him in return."* (CTH 6: KUB I 16 =Bo TU 8, KUB XL 65; Sommer & Falkenstein 1938; Beckman, 2000: 81; Alp, 2001: 70). Ḫattušili, referring to the heir Muršili', whom he now considers as his son, did not ask him to harm his daughter, even though she had caused him, and the Hittite society a lot of harm. Even in this case it can be said that Ḫattušili was concerned about her daughter's safety. In this way, Ḫattušili may have prevented Muršili from engaging in a possible act of revenge. *"She would not call me father, so I will not call her daughter."* (CTH 6: KUB I 16 =Bo TU 8, KUB XL 65; Sommer & Falkenstein 1938; Beckman, 2000: 81; Alp, 2001: 70). Nevertheless, it can be seen that the state of "conflict" between Ḫattušili, and his daughter, characterized by "disagreement", and "disagreement", continued (Koçel, 2011: 646).

"No one from my family has ever obeyed my command." (CTH 6: KUB I 16 =Bo TU 8, KUB XL 65; Sommer & Falkenstein 1938; Beckman 2000: 81; Alp 2001: 70). From these statements of Ḫattušili, it can be seen that Ḫattušili in a way reproaches the members of the dynasty for not obeying the orders, and prohibitions of Muršili until he was declared the new heir apparent.

"But you, my son Muršili, must listen to this. Keep your father's words. If you are to keep your father's word, you must eat only bread, and drink only water. When the peak of young adulthood is within you, eat two or three meals a day,

and indulge yourself. But when old age comes, set aside your father's word, and drink to the full" (=Bo TU 8) + KUB XL 65; Sommer & Falkenstein 1938; Beckman, 2000: 81; Alp, 2001: 70).

Ḫattušili then expected Muršili to do what the members of the dynasty did not do, and asked him to strictly follow his orders, and prohibitions, and at the same time to pay attention to them. Ḫattušili can also be said to have given advice that could be beneficial for physical, and mental health.

"You are my foremost subjects. You must keep my words; they are the king's words. You may eat only bread, and drink only water. Then Ḫattuša will stand tall, and my land will be at peace. But if you do not keep the king's word, you will not live long(?), you will perish. Whoever breaks the king's words, he is now... mine... Such a person should not be a high-ranking servant. His throat(?) should be cut." (CTH 6: KUB I 16 =Bo TU 8, KUB XL 65; Sommer & Falkenstein 1938; Beckman, 2000: 81; Alp, 2001: 70-71).

Ḫattušili addressed his subjects, and Muršili, and "threatened" them by telling them to obey his orders, and prohibitions, otherwise bad things might happen. Ḫattušili listed the negative situations that would occur if his orders were not obeyed, and used them as an element of intimidation, and punishment due to the nature of threats against his subjects. On the other hand, it can be said that he tried to increase the impact of his words by citing the events that took place in his grandfather's time.

"Did not his sons set aside the words of my grandfather...? In Šanahuitta my grandfather had proclaimed his son Labarna (heir to the throne). But then his subjects, and the high nobility overturned his words, and put Papahdilmah on the throne. How many years passed, and how many escaped their fate? Where are the households of the high nobles? Have they not perished?" (CTH 6: KUB I 16 = Bo TU 8, KUB XL 65; Sommer & Falkenstein 1938; Beckman, 2000: 81; Alp, 2001: 70-71).

Accordingly, Ḫattušili recalled the events that took place during the reign of his grandfather, and stated that his sons broke his grandfather's promises, and that although he made his son Labarna the heir to the throne in the city of Šanahuitta, his subjects, and notables ignored this, and put Papahdilmah on the throne. He stated that they all perished afterwards. Afterwards, Ḫattušili continues to list his orders, and prohibitions, and continues to use the negative consequences that will occur if they are not followed as a means of "threat".

"You are my subjects; you must keep the words of King Labarna the Great. As long as you keep them, Ḫattuša will stand firm, and you will give peace to your land. You must eat only bread, and drink only water. But if you do not keep them, your land will be controlled by foreigners. Pay close attention to your duties to the gods. Their sacrificial bread, their drink, their stew(?), and their food must always be ready. You, Muršili, must not delay or fall behind in fulfilling them. If you delay them, it will be as bad as before..." (CTH 6: KUB I 16 =Bo TU 8, KUB XL 65; Sommer & Falkenstein 1938; Beckman, 2000: 81; Alp, 2001: 71).

However, it can also be said that Ḫattušili directed his "threatening" tone against Muršili after reminding his subjects of their duties to the gods. So much so that he asked Muršili not to delay, and postpone his orders. Otherwise, he stated that bad situations may occur for the country as in previous times. The picture that emerged can be considered as a method of punishment for both Muršili, and the Hittite people who will be under his rule.

"The great King Labarna spoke to his son Muršili: 'I have given you, my promises. They will read this tablet aloud before you every month. So, you will be able to engrave my words, and wisdom in your heart, and rule my subjects, and the high nobles successfully. If you see any offense in anyone, whether it be a crime before a god or irresponsible words, consult the council. When slandered, consult the same assembly. ' (CTH 6: KUB I 16 =Bo TU 8, KUB XL 65; Sommer & Falkenstein 1938; Beckman, 2000: 81; Alp, 2001: 71).

The importance that Ḫattušili attached to the implementation of his commandments, and prohibitions to ensure the existence, and unity of the Hittite State, and society can be understood from the fact that he wanted Muršili to be constantly reminded of them. It can also be said that Ḫattušili wanted his commandments, and prohibitions to be read in Muršili's presence every month, in a way aiming for him to internalize them. In addition, he ordered that the assembly should be consulted in all possible adverse situations. Although Ḫattušili acted without consulting the assembly in the appointment of Muršili as the heir apparent, his stance on consulting the assembly can be considered that he still gave importance to the assembly in a way. With this attitude, it can be said that Ḫattušili also assigned Muršili the task of joint struggle against threats to protect, and sustain the existence of his state, and society, and to ensure its security.

"The great King Labarna says to Ḫaštayar many times: 'Don't leave me!' The courtiers say to him that the king should not speak to him like that: 'Now he is still consulting the old woman. The King says to them: 'Is he still consulting the Old Woman now? I don't know.' Then the King says to Ḫaštayar: Don't leave me from now on! No! Always consult only me. I will explain my words to you. Wash me properly, hold me in your bosom, and protect me from the earth in your bosom.'" (CTH 6: KUB I 16 =Bo TU 8, KUB XL 65; Sommer & Falkenstein 1938; Beckman, 2000: 81; Alp, 2001: 71).

At the end of his will, Ḫattušili perhaps thought that his life was coming to an end. In this case, even if there was no real threat, Ḫattušili could be said to be in a state of "anxiety", and "fear". This can only be explained by impending death. Even though anxiety refers to a perceived but unexplained fear, and in a sense, nothingness, the uncertainty of the possibility of death, the unknown or nothingness Ḫattušili may have caused Ḫattušili to feel "anxiety" (Deren, 1999: 115; Morgan, 2011: 208). Moreover, the presence of an obvious cause, such as death, can be expressed as a sense of "fear" of a dangerous situation (Morgan, 2011: 208; Gall, 2012: 8-9). Perhaps death will be the biggest, and last danger he/she will be exposed to in his/her life. Although anxiety, and fear can sometimes be seen as prompting the individual to take precautions, and be prepared for the dangers that threaten him/her, this is not the case for death (Özakkaş, 2014: 9-10; Butcher, Hooley & Mineka, 2013: 65; Svendsen, 2017: 42). Because "security" is based on the continuation, and protection of existence (Dedeoğlu, 2014: 27-28). Accordingly, for Ḫattušili, death may also signify the final development of the continuation of his existence. So much so that his taking refuge in Ḫaštayar, and feeling safe with him may be an indication of this situation.

Conclusion

The Testament of the Hittite King I. Ḫattušili can be said to focus on two main issues in general. The first one is the rebellions, and unfavorable situations arising from the struggle for the throne in which the members of the dynasty were involved with the provocation of the people, and nobles. The second one is the introduction of Muršili as the heir, his upbringing, and what he should or should not do to be a good ruler. In addition to these, it can be stated that Ḫattušili's recommendations for living a just, moral, and healthy life in social, and individual terms are among other issues. In fact, the measures taken to overcome the problems caused by grooms joining the Hittite royal family through marriage are also very important.

According to the Testament of Ḫattušili; the rebellions of his grandfather's period were experienced or threatened in his own period. These are the rebellions of his nephew, whom he designated as the heir apparent, and his son, and daughter. According to the text, the rebellions jeopardized the security of the Hittite State, and caused damage to life, and property, leading to conflicts, and violence among the people. Perhaps Ḫattušili perceived the current situation as a "threat", and took various measures to eliminate this threat. First, he deposed his son, and nephew from the crown. He exiled his nephew, son, and daughter from the capital Ḫattuša so that they would not cause such a situation again. Although they were always in a negative attitude, Ḫattušili allocated properties to them to sustain their lives even in exile, and in a way, she also ensured their safety. Here, it is important that Hittite queens always existed as a "threat" element, apart from their periodically controversial increasing, and decreasing roles. As far as we can see, the main reason why queens or women were pushed to the background was that they created negative situations by influencing the kings. Therefore, it can be assumed that Hittite women were at least influential within the dynasty. Their threatening behavior against the state, and the king created "fear", and led to the disappearance of the "atmosphere of trust". Perhaps, among the dynasty members mentioned in Ḫattušili's will, it is the women who harbor the element of threat the most.

Ḫattušili, also considered the negative attitude of the dynasty members towards him as a "threat". As far as the text reveals, the disagreements, disharmony, and antagonisms between him, and the members of the dynasty indicate that there was a conflict between the parties. It can also be said that this conflict may be at the root of the constant rebellion of the dynasty members. Of course, in the emergence of such a conflict situation, the attitudes, and behaviors of the people, notables, and nobles aimed at provoking the members of the dynasty should not be ignored. Leaving the task of the security, and upbringing of the young heir Muršili to those who caused the emergence of this negative situation can be considered as an indication that Ḫattušili took a "risk" in a sense.

It can be said that Ḫattušili was both on the threatened, and the threatening side depending on the situation. In fact, his statement that the necessary sanctions, and penalties will be imposed if various orders are not obeyed for the survival of the Hittite State is an indication of this situation. In a way, it can be said that he strengthened his threat by stating that Muršili would apply these sanctions, and punishments even if he could not apply them himself. It can also be said that Ḫattušili displayed a conciliatory attitude towards the negative attitudes, and behaviors of the members of the dynasty.

Kaynaklar

- Aksan, D. (2006). Anlambilim konuları ve Türkçenin anlambilimi. Engin Yayın Evi.
- Akurgal, E. (2005). Anadolu kültür tarihi. Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu.
- Alp, S. (2001). Hitit çağında Anadolu. Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu.
- Atila, N. (2018). "Hitit Devleti'nde güvenlik algısı". *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 37(64), 161–190.
- Bağcı, H. (2013). "Çatışma yönetimi: Kavramsal ve kuramsal analiz". In N. Akyeşilmen (Ed.), *Barışı konuşmak: Teori ve pratikte çatışma yönetimi* (pp. 1–29). Orta Doğu Teknik Üniversitesi.
- Beck, U. (2011). Risk toplumu (K. Özdoğan & B. Doğan, Trans.). İthaki Publications.
- Beckman, G. (2000). "Bilingual edict of Hattuşili I (2. 15)". In W. W. Hallo & K. L. Younger Jr. (Eds.), *The context of scripture* (Vol. 2, pp. 79–81). Brill.
- Brandau, B., & Schickert, H. (2011). Hititler bilinmeyen bir dünya imparatorluğu (N. Mertoğlu, Çev.). Arkadaş Publishing.
- Bryce, T. (1983). *The major historical text of early Hittite history. Asian Studies Monograph No. 1, University of Queensland.*
- Bryce, T. (2003). Hitit dünyasında yaşam ve toplum (M. Günay, Çev.). Dost Publications.
- Bryce, T. (2005). The kingdom of the Hittites. Oxford University Press.
- Bryce, T. (2020). Hititler: Anadolu savaşçıları (Ü. E. Uysal, Çev.). Kronik Kitap.
- Butcher, J. M., Hooley, J. M., & Mineka, S. (2013). Abnormal psychology. Pearson.
- Butcher, J. M., Mineka, S., & Hooley, M. J. (2011). Anormal psikoloji (O. Gündüz, Trans.). Kaknüs Publications.
- Ceylan, S., & Giray, M. D. (2012). "Örgütlerde çatışma ve çatışma yönetimi". In N. Güngören, B. Ş. Kütük, & R. Coştur (Eds.), *Davranış bilimleri* (pp. 301–320). Siyasal Publications.
- Collingwood, R. G. (1996). Tarih tasarımı (K. Dinçer, Çev.). Gündoğan Publications.
- Collins, B. J. (1998). « Hattuşili I, the Lion King ». *Journal of Cuneiform Studies*, 50(1), 15–20.
- Conable, B., & Libicki, M. C. (2010). How insurgencies end. National Defence Research Institute, Rand Corporation.
- Cottingham, J. (2003). Akılcılık (B. Gözkân, Trans.). Doruk Yayıncılık.
- CTH: Laroche, E. (1971). Catalogue des textes Hittite. Klincksieck.
- Cüceloğlu, D. (2006). İnsan ve davranışı. Remzi Publications.
- Çiğdem, S., & Kılıç, M. (2021). "Hititlerde Bir Psikolojik Savaş Uygulaması: Mağlup Toplumların Tanrı/Tanrıça Heykellerinin Hattuşa'ya Taşınması". In L. G. Gökçek, E. Yıldırım, & O. Pekşen (Eds.), *Anadolu'nun Eski Çağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı* (pp. 325–344). Değişim.
- Çotuksöken, B. (1998). Kavramlara felsefe ile bakmak. İnsancıl Publications.
- Darga, A. M. (2020). Anadolu'da kadın. Yapı Kredi Publications.
- Dedeoğlu, B. (2014). Uluslararası güvenlik ve strateji. Yeni Yüzyıl Publications.
- Deren, S. (1999). "Angst ve ölümlülük". *Doğu-Batı Düşünce Dergisi*, 6(2), 111–126. Doğu-Batı Publications.
- Dinçol, A. M. (1982). "Hititler". In *Anadolu uygarlıkları görsel Anadolu tarihi ansiklopedisi* (Vol. 1, pp. 18–20). Görsel Yayınlar.
- Elmas, S. M. (2013). Modern toplumun güvenlik çıkmazı. Usak Publications.
- Ergun, D. (1995). Sosyoloji ve tarih. İlke Publications.
- Eyuboğlu, İ. Z. (1991). Tarihin ilkeleri. Say Publications.
- Freedman, J. L., Sears, D. O., & Carlsmith, J. M. (2003). Sosyal psikoloji (A. Dönmez, Trans.). İmge Publications.
- Furedi, F. (2001). Korku kültürü (B. Yıldırım, Trans.). Ayrıntı Publications.
- Gall, A. L. (2012). Anksiyete ve kaygı (İ. Yerguz, Trans.). Dost Publications.
- Galula, D. (1964). Counterinsurgency warfare theory, and practice. Frederick A. Praeger.
- Geçtan, E. (1993). İnsan olmak. Remzi Publications.
- Giddens, A. (2010). Modernite ve bireysel kimlik (Ü. Tatlıcan, Trans.). Say Publications.
- Giddens, A., & Pierson, C. (1998). Conversations with Anthony Giddens: Making sense of modernity. Polity Press.
- Giddens, A., & Pierson, C. (2001). Anthony Giddens ile söyleşiler (S. Uyrkulak & M. Sağlam, Trans.). Alfa Publications.
- Giddens, A., & Sutton, P. W. (2018). Sosyolojide temel kavramlar (A. Esgin, Trans.). Phoenix Publishing.
- Güvenç, B. (1976). "Sosyal bilimlerde kavram kargaşası üzerine". In S. Karabaş & Y. Yeşilçay (Eds.), *Türkiye'de toplumsal bilim araştırmalarında yaklaşım ve yöntemler semineri* (pp. 15–29). Ortadoğu Teknik Üniversitesi.
- Heywood, A. (2015). Siyasetin temel kavramları (H. Özler, Trans.). Adres Publications.
- İnanç, B. Y., & Yerlikaya, E. E. (2012). Kişilik kuramları. Pagem Akademi.
- Karagöz, B. (2011). Şiddetin görünüşleri. Divan Kitap.
- Kılıç, M. (2023). Anadolu'da Savaş Stratejileri. Doruk.

- Kınal, F. (1953). Arzava memleketlerinin yeri ve tarihi. Türk Tarih Kurumu.
- Kınal, F. (1987). Eski Anadolu tarihi. Türk Tarih Kurumu.
- Klinger, J. (2019). Hititler (F. G. Gerhold, Trans.). Alfa Basım Yayım Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.
- Koçel, T. (2011). İşletme yöneticiliği. Beta.
- Kongar, E. (2011). Devrim tarihi ve toplumbilimi açısından Atatürk. Remzi Publications.
- Köknel, Ö. (2000). Bireysel ve toplumsal şiddet. Altın Kitaplar Publishing.
- Kumaş, A. (2018). "Hitit hukuki metinlerinde ataerkillik ve anaerkillik ışığında veraset". *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11 (2), 1497–1510.
- Marshall, G. (1999). Sosyoloji sözlüğü (O. Akınhay & D. Kömürçü, Trans.). Bilim ve Sanat Publications.
- Martino, D. S. (2006). Hititler (E. Özbayoğlu, Trans.). Dost Publications.
- Michaud, Y. (1991). Şiddet (C. Muhtaroglu, Trans.). İletişim Publications.
- Moore, R. S. (2007). "The basics of counterinsurgency". *Small Wars Journal*, September 08, 1–24.
- Morgan, C. T. (2011). "Genel uyarılmışlık hâli, duygu ve heyecanlar, farkındalık". In S. Karakaş & R. Eski (Eds.), *Psikolojiye giriş* (S. Karakaş, Çev., pp. 193–220). Akademi Publications.
- Morgan, C. T. (2011). "Kişilik". In S. Karakaş & R. Eski (Eds.), *Psikolojiye giriş* (B. Tegin, Çev., pp. 285–304). Akademi Publications.
- Neuman, W. L. (2014). Toplumsal araştırma yöntemleri: Nitel ve nicel yaklaşımlar I (S. Özge, Çev.). Yayın Odası.
- Özakkaş, T. (2014). Anksiyete bozuklukları ve tedavisi. Psikoterapi Enstitüsü Eğitim.
- Rahim, M. A. (1992). Managing conflict in organization. Praeger Publishers.
- Sagona, A., & Zimansky, P. (2015). Arkeolojik veriler ışığında Türkiye'nin en eski kültürleri MÖ 1.000.000-550 (N. Başgelen, İ. S. Belik, M. Payne, & H. Taşkıran, Trans.). Arkeoloji & Sanat Publications.
- Salecl, R. (2014). Kaygı üzerine (B. E. Aksoy, Trans.). Metis Publications.
- Sommer, F., & Falkenstein, A. (1938). Die hethitisch akkadische Bilingue des Hattuşili I (Labarna II). C. H. Beck.
- Svendsen, L. F. H. S. (2017). Korkunun felsefesi (M. Erşen, Trans.). Redingot Kitap.
- Tarhan, E. Ü. (2007). Yeni Türk Ceza Yasasında tehdit ve hakaret sonuçları. Yetkin Publications.
- Tınaz, P. (2011). İşyerinde psikolojik taciz (mobing). Beta Basım A.Ş.
- Ünal, A. (2002). Hititler devrinde Anadolu I. Arkeoloji & Sanat Publications.
- Ünsal, A. (1996). "Genişletilmiş bir şiddet tipolojisi". *Cogito*, 6 (29–34). Yapı Kredi Publications.
- Williams, R. (2012). Anahtar sözcükler (S. Kılıç, Trans.). İletişim Publications.
- Yaylagül, L. (2006). Kitle iletişim kuramları: Egemen ve eleştirel yaklaşımlar. Dipnot Publications.
- Yıldırım, E. (2020). "Hititlerdeki tahta geçiş sisteminin çağdaşı olan Mısır Krallığı ile kıyaslanması". *History Studies*, 12(5), 2299–2317.
- Yıldırım, E. (2021). "Hitit krallarının inanç yapısındaki yerinin yönetim anlayışına etkisi". In L. G. Gökçek, E. Yıldırım, & O. Pekşen (Eds.), *Anadolu'nun eski çağlarında inanç olgusu ve yönetim anlayışı* (pp. 287–308). Değişim Yayınları.
- Yiğit, T. (1996). "Hitit kral ailesi üyelerinin siyasal etkinlikleri üzerine". *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 18 (29), 233–245.

Yazar Katkıları: Fikir %50-50, Tasarım %50-50, Denetleme- %50-50, Kaynaklar %50-50, Veri Toplanması ve/veya İşlemesi %50-50, Analiz ve/ veya Yorum %50-50, Literatür Taraması %50-50; Yazıyı Yazan %50-50, Eleştirel İnceleme %50-50.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazarlar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Etik Kurul Belgesi: Etik kurul onay belgesi gerektirmemektedir.

Author Contributions: Concept %50-50, Design %50-50, Supervision %50-50, Resources %50-50, Data Collection and/or Processing %50-50, Analysis and/or Interpretation %50-50, Literature Search-%50-50, Writing Manuscript-%50-50, Critical Review %50-50.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The authors declared that this study has received no financial support.

Ethical Committee Approval: Ethics committee approval is not required.

Sibir Hanlığı'nın Ticaret Yolları: Kökenler ve Rotalar *Trade Routes of The Siberian Khanate: Origins and Routes*

Yusuf AKBABA ¹
(Sorumlu Yazar-Corresponding Author)
Yunus ARİFOĞLU ²

¹ Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskişehir-Türkiye, yakbaba@ogu.edu.tr

² Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskişehir-Türkiye, yarifoğlu@ogu.edu.tr

Geliş Tarihi/Received: 14.7.2024
Kabul Tarihi/Accepted: 31.10.2024

Atf /Cite this article:
Akbaba, Y. & Arifoğlu, Y. (2025). Sibir Hanlığı'nın Ticaret Yolları: Kökenler ve Rotalar. *Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21, 217-229.

This article checked by

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.

Öz

Bu çalışma, Sibir Hanlığı topraklarından geçen ticaret yollarını belirlemeyi, Sibir Hanlığı'nın sosyo-ekonomik yapısına dair çalışmalara katkı sağlamak ve ticari ilişkilerini anlamayı kolaylaştırmayı hedeflemektedir. Sibir Hanlığı topraklarından geçen ticaret yollarının geçmişini ve evrimini detaylı bir şekilde ele almaktadır. Çalışmada, bu yolların gelişim sürecini ortaya koymak adına 10. ve 11. yüzyıllardan itibaren Kuzey İpek Yolu'ndaki ticaret rotaları, seyyahların yazdıkları eserler ve arkeolojik bulgular incelenmiştir. Yine bu minvalde Moğol dönemi akınları ve siyasi karışıklıkların ticaret üzerindeki etkileri ele alınmıştır. Altın Orda döneminde ticaretin canlanması, tüccarların ayrıcalıkları ve ticaret yollarının gelişimi de bu açıdan değerlendirilmiştir. 14. yüzyılın ortalarından itibaren, bilhassa Batı Sibirya'dan geçen yolların öneminin, çeşitli siyasi, toplumsal ve ekonomik faktörlerle arttığı, önceki dönemin ticaret politikaları ile yollarının Sibir Hanlığı'na miras kaldığı ve hanlığın kuruluşuyla birlikte ticaret yollarının daha da değer kazandığı sonucuna varılmıştır. Bunların haricinde Batı Sibirya'da, ticaret yolları üzerinde Türk-Tatar şehirlerinin geliştiği görülmüştür. Bu sonuca ulaşmak için döneme ait kaynaklar, kronikler ve arkeolojik bulgular detaylı bir şekilde incelenmiş ve Sibir Hanlığı döneminde Batı Sibirya topraklarından geçen üç ana güzergâh olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kazan Yolu, Çulım, Yavlu Tura, Batı Sibirya, Tagil

Abstract

This study aims to identify and analyze the trade routes passing through the territory of the Siberian Khanate, contributing to understanding its socio-economic structure and trade relations. It examines the history and evolution of trade routes in Western Siberia, focusing on the Northern trade routes from the 10th and 11th centuries. This analysis is conducted through the examination of travelers' writings and archaeological findings. The study also discusses the effects of Mongolian campaigns and political disturbances on trade, the revival of trade during the Golden Horde period, and the privileges of merchants. From the mid-14th century onwards, the importance of these routes increased due to various political, social, and economic factors. The Siberian Khanate inherited the trade policies and routes of the previous period. The trade routes became even more valuable with its establishment, making Siberia the center of Turk-Tatar cities. Sources, chronicles, and archaeological findings of the period were examined to reach this conclusion, identifying three main routes passing through Western Siberia during the Siberian Khanate.

Keywords: Kazan Road, Chulym, Yavlu Tura, Western Siberia, Tagil

Giriş

Ticaretin varlığı şehirler ve devletler oluşmadan önceye kadar uzanır. Philip D. Curtin, *Kültürlerarası Ticaret* eserinde buna işaret eder. Şehir öncesinde ticari faaliyetler, trampaya dayalı ve nispeten daha basit bir alışveriş dönemi olarak nitelendirilebilir. Ticaretin örgütlülüğü ve düzenliliği ise şehirle birlikte gelişmiştir. Bir ticaret düzeninin meydana gelmesi ve ticaret yollarının oluşması, şehrin ve devletin inşasıyla mümkün hale gelmiştir (Curtin, 2008: 87; Mortan ve Küçükerman, 2010: 3-5).

Ticaret, farklı topluluklar arasında köprü kurarak hem kültürel etkileşimlerin hem de ekonomik değişimlerin temelini oluşturmuştur. Ticaretin örgütlü ve düzenli seyri, siyasi varlığın etkisiyle şekillenmiştir. Bu durum iki şekilde izah edilebilir. Birincisi, politik bir yer olan şehrin güvenliğinin temini ve iâşesinin sağlanması, onu idare edenlerin asli görevi olmuştur. Bu hem devletin varlığı hem de toplumun sürekliliği için elzemdir. İhtiyaç duyulan emtia yakın ve uzak yerlerden temin edilmeye çalışılmıştır. İkincisi, saray ve çevresinde biriken artı değer varlığıdır. Giyim-kuşam, beslenme ve mimaride farklarını hissettirmenin arzusu içinde olmuşlardır. Bu iki temel üzerine önce yakın, ardından uzak ticaret yolları oluşmaya başlamıştır (Selen, 1938: 2-4; Curtin, 2008: 76, 79-80, 85).

Sibirya'nın soğuk ve ıssız arazilerinde bile ticaret yolları ve kervanlar, toplumların birbiriyle bağlantı kurmasını ve ticaretin sürekliliğini sağlamıştır. Sibirya'daki ticaret yollarının tarihsel seyrini anlamak için İpek ve Kürk yollarının tarihsel seyrini bilmek gerekir. Zira Uzak Asya'dan Batı'ya uzanan ticaret yollarının başında İpek Yolu gelir. İpek Yolu'nun birkaç güzergâhı mevcuttur. Bunların içerisinde en önemlisi ve ilki Ana/Orta İpek Yolu'dur. Bu yol, Çin'in Şian şehrinde başlamış ve uzun bir süre belki de yegâne faal yol olarak kalmıştır. Roma İmparatorluğu'nun başkentini İstanbul'a taşımasıyla ve Sasanilerle yaşadığı sorunlarla birlikte Kök Türklerin, Doğu Roma'ya temas kurması neticesinde "Kürk" ve "Kehribar" yolu olarak bilinen "Kuzey İpek Yolu" daha faal ve işlek olmaya başlamıştır. Kuzey Yolu, Talas şehrinde ayrılarak Aral Gölü üzerinden Karadeniz'in kuzeyine ve Kırım üzerinden Trabzon'a ve İstanbul'a ulaşmıştır (İbn Hurdazbih, 2008: 35-36; Kudame b. Cafer, 1986: 175; Heyd, 1975: 3, 15-17; Uhlig, 2000: 11-12; Laurence, 2010: 127; Paterson, 2010: 136).

Bahis mevzuu yolun kuzey bağlantısına bakıldığında, Kaşgar'dan gelen yolun Belh'ten geçerek Merv üzerinden Buhara'ya ulaştığı, Talas ve Taşkent'ten gelen yolun ise yine Buhara'ya çıktığı görülmektedir. Buhara, kuzey yolu açısından yolların kesişme noktasında yer almıştır. Bağdat'tan başlayıp Hemedan, Rey güzergâhından Nişabur'a gelen batı rotası da Serahs üzerinden Merv'e ulaşan yol da Buhara'ya varmaktadır (Yakubî, 1992: 273-274; İbn Hurdazbih, 2008: 35, 46; Makdisî, 1992: 119-120, 302). Bu yolu kullananlardan biri olan İbn Fadlan, önce Merv'e, akabinde Buhara'dan İdil Bulgarlarına gitmiştir. Buhara'dan başlayan yol, İbn Fadlan'ın da takip ettiği üzere kuzeye doğru gitmektedir. İbn Fadlan'ın rotasına bakıldığında Ceyhun Nehri kıyısında dizili şehirlerden geçtiği görülmektedir (İbn Fadlan, 2015: 72). Yol, Üstyurt üzerinden İdil ötesindeki bozkırlara, Oğuz ve Başkurt ülkelerinden de Bulgar'a gitmektedir. Bulgar'dan Kuzeybatıya doğru ilerlemekte ve Özi Nehri yolunu kullanarak Kiev'e doğru güneye inmektedir. Bu yol, Moğol hâkimiyetinden önce Kuzey-Güney ticaret ekseninde mühim rol oynamıştır. Ayrıca Vikingler de dahil olmak üzere Baltık ve İskandinav kabilelerinin Hazar'ın kuzeyindeki ülkelerle olan ilişkileri arkeolojik olarak da kanıtlanmıştır (Kalan, 2012: 35). Baltık'ta bulunan Horasan Bölgesi'ne ait 10. yüzyıl sikkeleri de bunu göstermektedir (Kramers, 1934: 34; Miquel, 2014: 121).

Kuzey yolunu canlı tutmak üzere İdil Bulgarları ve Hazar Devleti tarafından Bilyar, Suvar, Osel, Etil, Sarkel, Semender, Belencer gibi şehirler kurulmuştur (Gökçe ve Tombuloğlu, 2018: 76; Koç, 2018: 325, 329-330). Bu dönemde gelişen ticaret Batı Sibirya topraklarını da etkilemiştir. Dönemin önemli kültür bölgelerinden olan ve adını Hakasya'daki Askiz Nehri civarında bulunan kurganlardan alan Askiz Kültürü'ne ait ürünler Batı Sibirya'da da bulunmuştur. Bu dönemde kullanılan yollar, Sibir Hanlığı dönemi yollarına temel teşkil etmiş ve zamanla belirli rotalar ortaya çıkmıştır.

İdil Bulgar Hanlığı'nın yıkılmasından sonra ticaret kısa bir süre sekteye uğrasa da 13. yüzyılın ortalarından itibaren yeniden gelişmeye başlamıştır. Bu noktada, Çingiz Han'ın kurduğu sistemde, toprak kavramını salt maddi manada algılamayan tek bir cihan imparatorluğu anlayışının etkisi görülebilir. Bu amaçta yasaların dışında ticaret yolları da önemli görülmüştür (Bk. Zarakol, 2022: 19, 28, 30). 1250'lerin başında, Moğol akımları sonucu yıkılan Bulgar, Suvar, Savran, Otrar, Cend ve diğer şehirler yeniden inşa edilmiştir (Vorotintsev, 2019: 20-21). Bu dönemde pazarlar, kervansaraylar ve şehir ile ticaret altyapısının diğer unsurları arasındaki iletişim yolları yeniden iyileşmiştir. V. L. Egorov, Özbek Han ve oğlu Canibek Han dönemlerinde hem Doğu hem de Batı ülkeleri arasında çok canlı bir ticaret olduğunu, şehirlerin geliştiğini ve sayılarının arttığını ifade etmiştir (Egorov, 2022: 75). Çingiz Han'ın yönetim anlayışı hanlıklara da sirayet etmiştir. Örneğin Özbek Han döneminde Saray-ı Cedid inşa edilmiş ve ticaret teşvik edilmiştir. Bu dönemde Altın Orda şehirleri Avrupa, Türkistan, Hindistan, Çin, Rusya, Kafkasya ve Yakın Doğu arasında transit ticaretin büyük merkezleri olmuşlardır. Sibirya da gelişen

ticaretten payını almıştır.

14. yüzyılın ortalarından itibaren yaşanan siyasi ve ekonomik faktörler, Altın Orda Devleti'nin parçalanma sürecini başlatmıştır. 15. yüzyılda Çingiz soyundan gelen hanların Saray'dan bağımsızlıklarını alıp Kazan, Kırım, Sibir ve Astarhan Hanlıklarını kurmalarıyla parçalanma hızlanmıştır. Bu süreç sonucunda Kuzey ticaret yollarında güvenlik azalmış ve daha kuzey paralelindeki yolları uluslararası ticaret için geliştirme gereksinimi doğmuştur. Bu yollar büyük ölçüde Sibir Hanlığı topraklarından geçmiştir. Sibir Hanlığı devrinde, Altın Orda Hanlarının ticareti teşvik etme siyaseti sürdürülmüş ve ülkeden geçen ticaret yolları geliştirilmiştir.

Bu çalışmada, Kuzey'de Sibir Hanlığı topraklarından geçen ticaret yollarına temel teşkil eden güzergâhlar ve 15-17. yüzyıllar arasında Sibir Hanlığı ile ilişkili yollar ele alınmıştır. Batı Sibiryâ güzergâhlarının Sibir Hanlığı'nın ekonomik gelişimi için kritik öneme sahip olduğu sonucuna varılmış ve bu yolların kullanımı tarihsel verilerle ortaya konmuştur. Çalışmada tüm bu etkenler ve süreçler sonucunda üç temel güzergâhın ortaya çıktığı öne sürülmüş ve izledikleri rotalar ortaya konmaya çalışılmıştır (Harita için bk. Ek-1 ve Ek-2). Büyük ölçüde Batı Sibiryâ'dan geçen bu yollar, Çin, Hindistan, Rusya ve Avrupa arasında köprü işlevi görerek, Sibir Hanlığı'nı uluslararası ticaretin merkezi haline getirmiştir. Sibir Hanlığı döneminde pazarlar, kervansaraylar ve ticaret altyapısının diğer unsurları iyileştirilmiş, Sibiryâ'nın ticaretteki rolü daha da pekiştirilmiştir.

Sibir Hanlığı'na Miras Kalan Yollar ve Güzergâhlar: 10-14. Yüzyıllar

Kuzey ticaretine dair Arap coğrafyacı İbn Havkal'ın 977'de kaleme aldığı *Sûretü'l-Arz* adlı eseri, dönemin ticaret ağlarını anlamak adına oldukça dikkat çekicidir. Bu eserde İbn Havkal, kunduz derilerinin Ruslar tarafından Kiev tarafındaki nehirlerden getirildiğini ve Rus ticaret gemilerinin sürekli olarak İdil'e geldiğini belirtir (İbn Havkal, 2014: 301). Ayrıca Kama nehri ve kollarından da bahseder. İbn Havkal'ın bahsettiği ticari yollar, Sibir Hanlığı dönemindeki Batı Sibiryâ ticaret yollarının temelini oluşturmuştur. İdil Bulgarları, üç yüzyıldan fazla bir süre boyunca Kama nehri çevresi ve İskandinavya'nın yanı sıra Ural Dağları üzerinden Batı Sibiryâ ile İrtiş çevresine giden yollar vasıtasıyla ticaret yapmışlardır (Koç, 2021: 315). Kiev, bilhassa Özi Nehri üzerinden yapılan ticarete 10. yüzyıldan itibaren kilit rol oynamıştır. Ayrıca Kiev'i Novgorod ve Smolensk gibi şehirler de beslemiş ve Özi Nehri hiç olmadığı kadar önemli hale gelmiştir (Özcan, 2021: 310, 312).

11. yüzyılın İranlı coğrafyacısı Ebu Said Gerdizî'nin eseri, Sibiryâ'daki yollara dair önemli bilgiler içerir. Bu eser, Hazar, Başkurt, Kimek ve Kırgız topraklarından, yani Özi ve İdil nehirleri ile Güney Ural, İrtiş ve Yenisey vadilerinden geçen yolları detaylandırır (Şeşen, 2001: 73-78, 90). Gerdizî, tüm Avrasya yolu boyunca yalnızca Türk halklarından bahsetmektedir. Bu nedenle, Türkçe'nin erken Orta Çağ'dan itibaren Sibiryâ yolunu birleştiren dil olduğu söylenebilir. 11-12. yüzyıllarda, yani Moğol öncesi dönemde, tüm İdil Bulgar ülkesinde görülen Askiz kültürüne ait ürünler de Sibiryâ'daki ticari faaliyetlerin varlığını kanıtlar. Ticaretin varlığını gösteren eserler, ticaret yollarının kesiştiği yerlerde, özellikle Kama ve İdil nehirlerinin kesişim noktalarında, Bulgar'dan Kama, Desna ve Özi nehirleri aracılığıyla Kiev'e giden yolda yoğunlaşmıştır (Kızlasov, 2007: 64). Batı Sibiryâ'da özellikle Çusovaya ve Kungur bölgelerinde Askiz ürünleri bulunmuştur. Avrupa'da bulunan Askiz kültürüne ait birçok ürünün, Batı Sibiryâ, Ural, İdil, Oka, Don, Özi ve Neman'da üretildiği düşünülmektedir (Vorotintsev, 2020: 133). Tüm bu bulgular, kıtalararası ticaret yolunun kuzey güzergâhının işlerliğini açıkça göstermektedir. Ancak 13. yüzyılda, 1236-1242 yılları arasındaki Moğol akınları, İdil Bulgarları ile Rusların pazarlarını birbirine bağlayan kervan ticaretine zarar vermiştir. Dönemin uluslararası ticaret merkezlerinden biri olan Kiev büyük zarar görmüştür (Özcan, 2022: 147; Vorotintsev, 2019: 20).

Kısa süreliğine sekteye uğrayan ticaret, 1240'ların ortalarından itibaren yeniden canlandırılmaya çalışılmıştır. Ermeni tarihçi Genceli Kiragos'a göre, hanlar, beyler ve tüccarlar Batu Han'ın huzuruna gelmeye başlamış ve Batu Han, adaletle hükmederek toprağını ve beyliğini isteyen herkese geçmişteki tasarruflarını geri vererek onlara ayrıcalıklar tanımıştır (Genceli Kiragos, 2018: 116). Bu anlatım, ticareti teşvik etmek adına bilhassa tüccarlara ayrıcalıklar tanındığını göstermektedir. Rus Knezlikleri ile Kırım ve Karadeniz'deki başlıca ticaret merkezlerini bağlayan ana ticaret yolları, yani Moğol öncesi dönemde de var olan Don ve Özi nehir yolları, bu dönemde işlemeye devam etmiştir. Wilhelm von Rubruk'un seyahatnamesinde ticaretin canlılığına dair bilgiler yer alır. Ona göre, Rusya'dan ve Kuzey ülkelerinden gelen tüccarların aldıkları başlıca ürünler pamuklu ve keten kumaşlar, ipek mendiller ve baharatlar iken getirdikleri başlıca ürünler ise kürkler olmuştur (Wilhelm von Rubruk, 2023: 36). Plano Carpinili Johannes'in kervanlara dair gözlemleri de aynı şekilde ticaretin yeniden canlandığını gösterir niteliktedir:

“Ayrıca Kiev'e kadar bizimle gelen ve Tatarların avucunun içine girdiğimizi bilen Bratislava tüccarları ile Tatarlara gitmemizden sonra Kiev'e ulaşan gerek Polonya'dan gerekse de Avusturya'dan daha başka pek çok tüccar da şahittir. Tatar toprakları üzerinden Rusya'ya gelen ve Tatarların topraklarından geri dönüşümüz sırasında Kiev'de bulunan

Constantinopolisli tüccarlar da şahittirler” (Plano Carpinili Johannes, 2022: 134-135).

Altın Orda devrinde tüccarlara yarlıklar vasıtasıyla bir dizi ek ayrıcalık tanınmış, ortaklık (bir ticaret birliğinin üyesi olan tüccarlar) kurumu geliştirilmiş ve Yam adı verilen menziller ile her 30-50 kilometrede bir at değiştirme, dinlenme ve yemek gibi ihtiyaçların karşılandığı kervansaraylar ticaret yollarına yayılmıştır (Kalan, 2014: 53, 57). Elçilik heyetlerinin kullandığı Morin Yam ve tüccarların kullandığı Tergen Yam adlı posta kolları ortaya çıkmıştır (Berber, 2018: 90). Böylece Cuci ulusunun kontrolündeki topraklarda, 1230-40’larda geçici bir düşüş yaşayan ticaret yerleşimleri, yollar ve kervansaraylar gibi unsurlar hızla gelişmeye başlamıştır.

Altın Orda döneminde Cuci ulusu topraklarına gelen seyyahların verdiği bilgilerden, bahsi geçen bölgede ticaretin geliştiği ve bu paydan Sibiryaya topraklarının da nasibini aldığı anlaşılmaktadır. 14. yüzyılda yaşamış Arap seyyah İbn Battuta’nın *er-Rihle* adlı eserinde "karanlıklar ülkesi" olarak bahsettiği Sibiryaya, Bulgar şehrinde girildiğini, sansar kürkü ile samur derisinin buradan Hindistan’a bin dinara satıldığını ve Çinlilerin de bilhassa samur derisini kullandıklarını yazmıştır (Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta Tancî, 2000: 481-482). 14. yüzyılda yaşamış bir diğer Arap tarihçi ve coğrafyacı İbn Fazlullah El-Ömerî’nin verdiği bilgiler de bu açıdan önemlidir. El-Ömerî, *Mesaliki’l Ebsar* adlı eserinde, Bulgar’dan Sibiryaya giden yolda, Afikun adlı bir yerleşimden geçen yolu tasvir etmiştir. Bulgar’dan Kama’nın kuzeyindeki Afikun’a giden yolun, hiç durmadan gidilirse altmış gün, her iki-üç günde bir dinlenmeyle ise yaklaşık üç ay sürmesi gerektiği tahmin edilmektedir (Poluboyarinova, 2006: 328). Afikun’u Sibir/İbir takip etmektedir. Orta çağ kaynaklarında Sibir/İbir olarak karşılaşılan coğrafyanın, adını Sabirlerden aldığı ve Batı Sibiryaya için kullanıldığı düşünülmektedir (Golden, 2011: 181). Sibir’den sonra ise Çulman topraklarına ulaşılmaktadır. Ömerî, Çulman üzerinden Doğu’ya ve Batı’ya giden yolların ulaştıkları yerleri şu şekilde yazmıştır:

“Afikun’dan sonra İbir-Sibir, ondan sonra Culman [Çulman] gelir. Eğer birisi Culman’dan doğu istikametinde ilerlerse Karakurum şehrine vasil olur. Ondan sonra da büyük ilhanın oturduğu Hıta ülkesine gelir ki, burası aynı zamanda Çin’dir. Eğer aynı yolcu batı istikametinde ilerlerse Rus topraklarına, sonra da Frenk ülkesine ve batı denizi sakinlerinin topraklarına ulaşır.” (Şihabeddin b. Fazlullah El-Ömerî, 2014: 124).

Çulman’ın konumu Sibiryaya ticaretinin rotasını anlamak açısından önemlidir. Bu nedenle tartışmalara yol açmıştır. N. A. Tomilov’a göre Çulman ve civarı, Özbek Han zamanında Altın Orda’nın sınırlarına dâhil edilmiştir (Tomilov, 2013: 130). A. M. Belavin ve N. B. Kırilasova “Çulman toprakları”nın Yukarı Kama bölgesinde yer aldığını öne sürmüşlerdir (Belavin ve Kırilasova, 2009: 19). Ancak verilen rota incelendiğinde Yukarı Kama bölgesinde yer alması gereken yerleşim Afikun olmalıdır. Zira el-Ömerî, Afikun’da gecelerin Bulgar’a göre bir saat daha kısa olduğu bilgisini edinmiştir. Bu durumda Afikun, Bulgar’dan daha Kuzey’de bulunmalıdır. Arkeolojik verilere de bakıldığında Afikun’un Yukarı Kama bölgesinde yer alması muhtemeldir (Huzin, 2017: 257; Belavin ve Kırilasova, 2017: 30). Günümüzde eski Bulgar şehri ile Yukarı Kama bölgesi arasında gece-gündüz zamanı hesaplanacak olursa, Yukarı Kama’da gecelerin Bulgar’a göre yaklaşık bir saat daha kısa sürdüğü görülür. Ayrıca Yukarı Kama bölgesinde yer alan Çulman olsaydı tüccarlar Bulgar üzerinden Yukarı Kama’ya oradan da Ufa bozkırlarına inmeleri ve Karakurum’a dek herhangi bir büyük ticaret merkezinde durmadan ilerlemeleri gerekirdi. Bu da ticaret için elverişsiz görünmektedir. M. G. Safargaliyev, “Çulman toprakları”nın Obi ve Yenisey’in yukarısında yer aldığını savunmaktadır (Safargaliyev, 1960: 216). Sibiryaya Voyvodalığı’na dair arşiv malzemelerinde günümüzün Tuva ve Hakasya topraklarında hüküm süren “Çulım Knezlerinden” bahsedilmesi de bu görüşü kuvvetlendirmektedir (Miller, 1937: 315, 412). Dolayısıyla Çulman’ın günümüz Çulım nehri civarında olması daha muhtemeldir. Askiz ürünleri ile dönem seyyah ve coğrafyacılarının anlatımları göz önünde tutulursa, Çusovaya civarından Çulım’a dek ilerleyen bir ticaret yolunun bu dönemde faal olduğu söylenebilir.

14. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ticarete dengeler değişmeye başlamıştır. Kara Veba, 1330’larda İlhanlı Devleti’nde yaşanan iç karışıklıklar, 1351-1368 yılları arasında Yuan İmparatorluğu’ndaki Beyaz Lotus ve Kızıl Türban isyanları, Çağatay ve Cuci uluslarında patlak veren iç savaşlar bu değişime etki etmiş olabilir. Zira bu tüm bu olayların, siyasi istikrarsızlığa neden oldukları için uluslararası ticarete zarar vermeleri kuvvetle muhtemeldir. Durgunluk bilhassa, Kırım ve Azak’taki Ceneviz ve Venedik imalâthaneleri vasıtasıyla gerçekleştirilen kürk ticaretinde görülmüştür. Örneğin 1375’te Kırım ve Azak Denizi üzerinden İtalya’ya 103,2 bin sincap derisi nakledilmiş, ertesi yıl ise sincap ve sansar kürkü ihracatı sadece 4,8 bin adetle sınırlı kalmıştır (Vorotintsev, 2019: 23). Tüm bu etkenler sonucunda Batı Sibiryaya’nın orman-bozkır bölgeleri bilhassa Şiban soyu için önemli hale gelmiştir.

Bahsedilen süreçlerle birlikte diğer ticaret yollarının geçici olarak sekteye uğradığı belirtilmelidir. Emir Timur dönemi tarihçilerinden İbn Arabşah’ın 1435’te tamamladığı *Acâibu’l Makdûr* adlı eserinde yer alan “Harezm’den başlayıp Kırım’a

kadar o kadar halklardan ve insanlardan ne bir yolcu ne de konaklamış bir kimse var” sözlerinden, Trans-Avrasya ticaret güzergâhlarının durgunluğu anlaşılabilir (İbn Arabşah, 2012: 136). Ancak bu durum, Emir Timur sonrasında bahsedilen ticaret yolunun tamamen terk edildiği şeklinde anlaşılmalıdır. Örneğin 16. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Astarhan önemli bir ticaret merkezi olmayı sürdürmüştür. Alman elçisi Adam Oleary’nin gözlemleri de bunu doğrulamaktadır (Ünal, 2008, 245). Dolayısıyla burada vurgulanması gereken, 14. yüzyılın ortalarından itibaren Batı Sibiryâ’daki ticaret yollarının diğer yolların yerini aldığı değil, Trans-Avrasya yollarındaki geçici bir gerileme sonucu Batı Sibiryâ’dan geçen yolların gelişmeye başladığıdır.

Sibir Hanlığı Dönemi’nin Ana Ticaret Güzergâhları

Sibir Hanlığı’nın, Cuci’nin oğlu Şiban’ın soyundan olan Hacı Muhammed Han yahut yine aynı soydan olan İbak Han (1464-1495) tarafından kurulduğu kabul edilmektedir (Acar, 2021: 311; Acar 2016: 391; Kemaloğlu, 2019: 505). Tarihsel sürece bakılacak olursa, Ötemiş Hacı’nın *Cengiznâme*’sine göre Deşt-i Kıpçak, Çingiz Han’ın en büyük oğlu Cuci’ye kalmıştır. (Çingiz-nâmeler ve onların ortaya çıkış süreci hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Çelikbilek, 2023). O öldükten sonra oğlu Şiban’a “çelik eşikli boz orda” kalmıştır (Ötemiş Hacı, 2018: 32). *Tevarih-i Güzide-Nusretname*’ye göre Şiban’a “Tag’da Çölet, Çerkes’te Kara Ulak, Kırkyer, Yangı Kent, Köydey” tümenleri verilmiştir (Tevârih-i Güzide-Nusret-Nâme, 2022: 280). Ebu’l Gazi Bahadır Han’ın *Şecere-i Türk* adlı eserinde ise Şiban’ın yurtları şu şekilde açıklanmıştır:

“Ol seferden geri döndükten sonra Cuçi Han'ın büyük oğlu Orda -lakabı İçen- "Bu seferde işi sen bitirdin." diyerek kardeşi Şeyban Han'a ödül olarak on beş bin hanelik bir el verdi. Babasının yerinde oturan küçük ağabeyi Sayın Han da ona ödül olarak o seferde fethedilen Küril yurdunu verdi. Ata elinden dört eli -Koşçı ve Nayman ve Karlık ve Buyrak- ona el olarak verdi. Ta ki: "Oturduğun yurt ağabeyim İçen ile benim aramızda bulunsun. Yay mevsiminde İrgiz Suyu ve Or ve İlk ve Ural Dağı' na kadar Yayık'ın doğu tarafları sana yaylak olsun. Kış olunca Arakum, Karakum ve Sır Suyu'nun kıyısında, Çu Suyu ile Sarı Su'yun aşağı boyları sana kışlak olsun." dedi. Şeyban Han Küril yurduna bir oğlunu, iyi beğlerini ve elleri ile bir arada gönderdi. Ta kuşaktan kuşağa Şeyban Han adı geçen bu yurtlarda yazın ve kışın oturdu.” (Ebu’l Gazi Bahadır Han, 2020: 134).

1242-1243’te Güney Urallar ve İrtiş’e dek Batı Sibiryâ bozkırlarını Şiban miras almıştır (Kostyukov, 2009: 240; Maslyukenko ve Ryabinina, 2017: 196). Bu bölgelerde ticaret işlemeye devam etmiştir. Bazı tarihçilere göre Şiban soyunun ilk hâkimiyet alanına Moğol İmparatorluğu’nun Batı sınırları, Macaristan da dâhildir (Trepavlov, 1993: 92). 14. yüzyılın ortalarından itibaren daha önce bahsedilen genel siyasi durum, hastalıklar ve iklim şartları Şiban soyu için Batı Sibiryâ’nın bozkır ve orman-bozkır bölgelerini daha elverişli yerler haline getirmiş olmalıdır.

Şiban ulusunun ekonomik ve siyasi istikrarını büyük oranda Çimgi Tura ve çevresinin gelişmesi sağlamıştır. Palmalı Yahudi haritacı Abraham Cresques’e atfedilen ve 1375’te hazırlanan Katalan Atlası’nda şehirlere ve ticarete dair detaylar görülebilir. Bilhassa 2000’li yıllardan itibaren yapılan çalışmalarda bu atlasta Çimgi Tura şehrinin de yer aldığı zikredilmektedir. Örneğin İ. V. Belic, Atlasta, Singui adıyla bahsedilen yerin Çimgi [Tura] olabileceği ifade etmiştir (Belic, 2007: 152). Ancak atlasta Singui’nin batısında Camull adında bir yer vardır. Burası Kumul ilidir ve Kumul ilinin, Çimgi Tura’dan Doğu’da olduğu bilinmektedir. Atlasın yapısından dolayı (bölgede yer alan isimleri okumak için atlası ters çevirmek icap ediyor) Belic yanlış yahut Cresques yönleri yanlış vermiş olmalıdır. Atlasta Çimgi Tura yer almasa da Sibir adına “Sebur” şeklinde rastlanmaktadır. Altın Orda bayrağı altında, bir nehir kıyısında yer aldığı resmedilen “Sebur” adlı bu şehir, İrtiş üzerinde yer alan İsker (Sibir, Kaşlık) olabilir (gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b55002481n/f11.item.zoom). Şehirlerin hemen yakınlarından kervanların geçtiği resmedilmiştir. Atlastaki bu çizim, İsker’in Muhammed Taybuga’dan çok daha önce var ve adının da İske Ur (eski kale) olduğu görüşünü destekler (Atlasi, 1911: 10-11). Bunun dışında Reşidüddin Fazlullah’ın *Camii’ t Tevarih* adlı eserinde İbir-Sibir, İbn Arabşah’ın *Acâibu’l Makdûr* adlı eserinde de İybir (İbir) adı geçmektedir (Raşid-ad-din, 1952: 73; İbn Arabşah, 2012: 135). Kaynaklarda resmedilen ve anlatılan şehirler hangileri olursa olsun Batı Sibiryâ’da 14. yüzyılın sonlarına doğru ticari faaliyetin yoğun olduğu anlaşılmaktadır.

Bölgede ticaretin canlanması açısından önemli bir gelişme, Mesud bin Osman Kuhistanî’nin 1540’ta tamamladığı *Tarih-i Ebu’l Hayr Hanî*’den öğrenilmektedir. Esere göre Ebu’l Hayr Han (1428/1429-1468) henüz 17 yaşındayken, 1428 yahut 1429 yıllarında Batı Sibiryâ’da bulunan Çimgi Tura şehrini teslim almış ve merkez yapmıştır. Eserinde Rusça tercümesinde şehrin adı Tara olarak verilse de tarihsel sürece bakıldığında Tura/Çimgi Tura olmalıdır (Mesud b. Osman Kuhistanî, 1969: 144; İshakov, 2006: 56). Böylece Hanlığın idari merkezi, yolların kavşak noktasında konumlanmış ve Güney yolunun denetimine de imkân sağlamıştır. Ebu’l Hayr Han, Çimgi Tura merkezli Hanlığını, İdil’den çıkıp Ufa bozkırları üzerinden Tura’ya giden enlemesine yolun, Türkistan’dan Sibiryâ’ya giden İrtiş yoluyla kesişim noktasında kurmuştur (Matveyev ve Tataurov, 2011:

95). Ticaret rotalarında yukarıda bahsedilen yollar miras alınmıştır. Çimgi Tura'nın Batı Sibirya'da kurulan en büyük Türk-Tatar şehirlerinden biri olduğu kabul edilmektedir. Ebu'l Hayr Han, 1446'da Hanlığın merkezini Sugnak'a (Sıgnak) taşıdıktan sonra da Çimgi Tura, Batı Sibirya'dan geçen transit ticarete öneme sahip olmaya devam etmiştir. İbak Han, Cuci ulusundan atalarının politikasını devam ettirerek yerel tüccarları iç ve dış ticarete desteklemiş ve Çimgi Tura şehrini kalkındırmıştır (Matveyev, 2018: 172). Sibir Hanlığı'nın kurucusu kabul edilen İbak Han (1468-1495) ile Moskova Devleti'nin Knezi III. İvan arasında ticaretle ilgili yazışmalar yapılmış olması ticarete verilen önemi göstermektedir (Ahmedov, 1965: 60).

Sibir Hanlığı dönemi ticaret yollarının başlıca güzergâhlarına geçmeden önce Sibir Hanlığı'nın hâkim olduğu toprakları yaklaşık olarak vermek gerekmektedir. Sibir Hanlığı üzerine çalışmalar yapmış olan V. İ. Sobolev'e göre Sibir Hanlığı'nın toprakları yaklaşık olarak şu şekildedir:

“Sibirya topraklarının başlıca unsurunu Batı Sibirya'nın Türkçe konuşan halkı, Batı Sibirya Tatarları oluşturuyordu [...] Sibirya'nın Türk dilli halkının yaşadığı toprakların batıdaki sınırları İset nehrinin yukarı kesimleri, Pışma, Nitsa nehri boyunca ilerliyor ve Tura ile Tagil nehirlerinin kesişim noktasına dek gidiyordu. Ayrıca, yerleşim bölgeleri, Tavda ve Konda nehirlerinin orta yolu boyunca, ikincisinin İrtiş ile birleştiği yere kadar nehir havzasını içeriyordu. İrtiş hattında Tatar yerleşimleri taşkın yataklarını da kapsıyor olabilir [...] Sibirya yurduna dâhil halkların yerleşim hattının doğusunda, Tara, Om, Çulım, Kargat havzalarında ve en büyüğü Çanı olan bir göller sisteminde Baraba Tatarları yaşıyordu. Burada sınır Obi nehrinin orta bölümüne dek gidiyordu. Sibirya yurdu, İrtiş'in güneyindeki, Küçüm sonrası Oyratların nüfuz etmiş olduğu toprakları da kapsıyordu [...] Güneyde, Tobol ve İşim'in yukarı kesimlerinde Sibirya yurdu, 15. yüzyıldan itibaren, göçerlerinin İrtiş'in üst kesiminden Turgay bozkırına dek yayıldığı Kazak cüzleriyle sınırlıydı.” (Sobolev, 2008: 226).

Daha önceki dönemlerde kullanılan yolları da miras alan Sibir Hanlığı'nda gelişmiş bir yol ağı ortaya çıkmıştır. Yollar salt ticari değil askeri amaçlarla da kullanılmıştır. Bu yollardan ilki Viçegda ya da Kama'dan Vişera'ya, oradan da Velsa ve Lozva üzerinden Tavda'ya, ardından Tobol üzerinden İsker'e; ikincisi Silva ve Çusovaya nehri boyunca ilerleyerek Urallar ve Tagil'e, oradan da Çimgi Tura'ya; üçüncüsü ise Kama nehri boyunca ilerleyerek Ufa bozkırlarına ve oradan da İset'in üst kesimlerine, sonra da Çimgi Tura ve Yavlu Tura'ya giden Kazan yoludur (Maslyujenko ve Samigulov, 2016: 260; Maslyujenko ve Ryabinina, 2017: 196).

Sibirya yolları üzerine çalışmalar yapmış olan S. V. Bahruşin'e göre yukarıda bahsedilen ilk yol Solikamsk'tan başlayıp Vişera suyuyla Çerdin'i geçerek, Kama üzerinden Lozva nehrine, Lozva Nehrinden önce Tavda, ardından Tobol sonra da İrtiş ve Obi nehirlerine dek doğuya gitmek için kullanılmıştır (Bahruşin, 1955: 94). Perm'in 1472'de Moskova Knezliği tarafından ele geçirilmesinden sonra, bu yolun askeri amaçlarla da kullanıldığı bilinmektedir. 16. yüzyılın başında yazılan Ustyug Kroniği'nde verilen bilgilere göre, İbak Han'ın Altın Orda Hanı Ahmed ile yaptığı savaşta, III. İvan İbak Han'ı desteklemiş ve ona bu yolla birlik göndermiştir.

1481'de Ahmed Han'ın ölümüyle sonuçlanan savaştan evvel III. İvan tarafından gönderilen Andrey Minşev, Sibir Hanlığı ordusu ile birleşmek için Çerdin ve Kama üzerinden ilerlemiş ve Perm civarında “Tümen Tatarları” ile yağma yapmıştır (Ustyujskiy Letopisny Svod, 1950: 94). Yine aynı kroniğe göre 1483'te Moskova Knezliği hizmetinde çalışan İvan İvanoviç Travin (Saltık Travin) Vogullar üzerine sefer düzenlerken “Tavda nehriyle Tümen'i geçerek Sibirya topraklarına”, “Sibirya'dan da İrtiş boyunca savaşarak Obi'ye” gitmiştir (Ustyujskiy Letopisny Svod, 1950: 94). Çerdin'dan geçen Kama yolu Viçegda ile Peçora'yı kısa yoldan birbirine bağlaması bakımından avantaj sağlamıştır. Ancak Sibir Hanlığı ile ticaret yapan tüccarların yolculuklarının süresini önemli ölçüde artırdığı için pek tercih edilmediği söylenebilir.

İkinci yol detaylı olarak açıklanacak olursa, Çusovaya Nehri boyunca ilerleyerek ona dökülen Serebyanika koluna, Serebyanika'dan Tagil geçidine, Tagil'den de Tura nehrine gittiği söylenebilir. Bu yolu, Kazan Tatarları, Çimgi Tura ile iletişim kurmada kullanmışlardır. Bunun haricinde 16. yüzyıl boyunca Ural ötesinde yaşayan halkların da bu yolla Moskova devletinin sınırlarına akınlar düzenlediği düşünülmektedir (Bahruşin, 1955: 95). Ruslar bu yolu Sibirya halklarıyla ticari ilişkiler yürütmek için kullanmışlardır. Bu yolda siyasi ve ticari rekabet olduğu söylenebilir. Örneğin Nikovskaya kroniğinde yer alan bilgiye göre 1475'te “Kazan Tatarları Kama'da, Ustyug'dan Tümen'e ticarete giden 40 kişiyi öldürmüşlerdir” (Polnoe Sobranie Russkih Letopisey, 1901: 158). Stroganov kroniğinin Spasskiy nüshasına göre ise 1573'te “Mametkul, Yakovlev ve Grigoryev Stroganov kasabalarına ve Büyük Perm'e gitmesi gereken yolları kontrol etmek için mirza ve oğlanlarını Çusovaya Nehri'ne toplamıştır” (Sibirskiya Letopisi, 1907: 6; Sibir Hanlığı Kronikleri II, 2020: 47-48). Ancak 1552'de Kazan'ın Ruslar tarafından işgal edilmesi sonrasında Çusovaya yolunun denetimi Ruslara geçmiştir. Tatar kökenli Stroganov ailesine verilen imtiyazlar sayesinde Moskova'nın Silva ve Çusovaya civarındaki hâkimiyet alanı giderek genişlemiştir (Bahruşin, 1955: 96; Sever, 2021: 95). 1636'da Tobolsk'ta Savva Yesipov tarafından yazıldığı düşünülen Yesipov kroniğinden bu yola dair veriler

elde edilebilir. Zira kroniğin ana kaynakları arasında Tobolsk başpiskoposu görevine getirilen Kipriyan'ın, Yermak'ın yanında savaşanlarla görüşüp aldığı notlar da vardır (Özkan, 2019: 201). Yesipov kroniğinin Pogodin nüshasından Kozak çetelerinin başı olan Yermak'ın 1581'de yağma seferinde, Kama, Çusovaya, Serebyanika, Tagil, Tura ve ardından Tobol üzerinden İsker'e ilerlediği anlaşılmaktadır (Sibirskiya Letopisi, 1907: 276; Karakulak, 2019: 279; Sibir Hanlığı Kronikleri I, 2020: 53). Üçüncü yol, doğrudan Kazan'a ulaşmak için kullanıldığından "Kazan Yolu" yahut "Eski Kazan Yolu" olarak adlandırılmıştır (Baruşin, 1955: 93). Kazan'ın kapılarında birinin adının "Tümen" olması da bu yol ile kurulan sıkı ticari ve diplomatik ilişkiyi gösterir (Tomilov, 2013: 131). Bu yol, S. U. Remezov'un üç oğluyla birlikte 1701'de tamamladığı *Çertejnaya Kniga Sibiri* adlı eserinde de yer alır (Sibir Hanlığı Kronikleri III, 2020: 15; daha detaylı bilgi için bk. Sever, 2019). Eserdeki çizimlerde dallara ayrılmış ve kesişen yol ağlarıyla birlikte Tura nehrinin güneyinden ilerleyen bir yol şeklinde çizilmiştir (Remezov, 1701: 12;). Yol, Çimgi Tura üzerinden İsker şehri ve İrtiş boyunca ilerlemiş, Baraba vasıtasıyla Doğu'da Kalmuk topraklarına ve Çin'e ulaşmıştır.

Kazan yolu, tüccarların İdil ve Batı Ural'dan Sibiryaya, Türkistan ve Çin'e zaman kaybetmeden ulaşmasını sağlamıştır. İkinci güzergâhtan yaklaşık üç kat daha kısa olduğu tahmin edilmektedir (Maslyujenko ve Ryabinina, 2017: 197). Bu ticaret yolunun Batı Sibirya'daki gelişmiş merkezleri, İsker, Çimgi Tura, Kızıl Tura ve Yavlu Tura şehirleridir. Bu şehirlerin nehir kenarlarında kurulması sadece su ihtiyacıyla açıklanamaz. Ticaret yolları açısından nehirlerin önemi bilinmektedir ve bu şehirlerin tamamının ticaret güzergâhları üzerinde kurulmaları tesadüf olmamalıdır. Yavlu Tura şehrinin olduğu bölgede, 2016 ve 2019 yıllarında, İbak Han dönemine ait sikkeler de bulunmuştur (Reva, 2020: 35). Güzergâh boyunca yer alan şehirler, hem uluslararası ticareti kolaylaştırmak önemli geçiş noktaları olmuşlar hem de Sibiryadan giden ticaret mallarının önemli tedarikçileri olarak hizmet vermişlerdir.

Yesipov kroniğinin Siçevskiy nüshasına göre, 1495'te, Taybuga soyundan gelen Ader'in oğlu Muhammed Taybuga, tahtı gasp ettiğini düşündüğü İbak Han'a karşı bir isyan başlatıp Çimgi Tura (kronikte Çingiden) şehrini ele geçirmiş, ardından yeni merkez olarak İsker'i (kronikte Sibir) belirlemiştir (Sibirskiya Letopisi, 1907: 115). İktidarı ele geçirdikten sonra Muhammed Taybuga, İsker şehrini bir ticaret merkezi olarak geliştirmiştir. Arkeolojik veriler de ticaretin bu dönemde İsker şehrinde geliştiğini göstermektedir. Yapılan kazılarda ele geçen Çin porselenleri Arap sikkeleri, Buhara menşeli firuze ve topaz taşları ile terazi ve ağırlıklar bu açıdan mühim buluntulardır (Levaşyova, 1950: 345-346; Zıkov, Kosintsev ve Trepavlov, 2017: 275).

Şiban soyundan gelen Murtaza Han'ın oğlu Küçüm, 1563'te Taybugalara karşı Nogaylarla iş birliği yaparak Han olmuştur (Ebu'l Gazi Bahadır Han, 2000: 132; Nebolsin, 1846: 36). Küçüm Han başkentini taşınmasını tercih etmeyip önceden var olan ulaşım altyapısını kullanmıştır. Yol ağı genişleyerek İrtiş ve Obi'nin kuzey bölgelerine, güneydoğu Baraba bozkırlarına ve Ural'ın güneyinde yer alan güneybatı bozkırlarına kadar uzanmıştır. Küçüm Han, sınırlar boyunca müstahkem askeri karakollar inşa etmeye, vergilendirme çerçevesini kapsamlı bir şekilde yeniden yapılandırmaya ve nehirlerin ve diğer yolların geçişini kolaylaştırmak için yöntemler geliştirmeye devam etmiştir (Matveyev ve Tataurov, 2010: 62). Tüm bunlardan dolayı bazı tarihçiler onu, "erken modern dönemin hırslı hükümdarları" arasında saymaktadırlar (Monahan, 2016: 77).

Küçüm Han döneminde Kazan yolunun askeri amaçlarla kullanıldığı da bilinmektedir. Örneğin 1594'te Kazan'dan Küçüm Han'a karşı takviye kuvvetler bu yolla gönderilmiştir (İofa, 1951: 81). Ayrıca Çimgi Tura'nın konumu sayesinde bu yol, Buhara ve Ürgençli tüccarlarca da kullanılmıştır (Buhara'dan gelen tüccarların Küçüm Han döneminde yaşadıkları ile ilgili bk. Sever, 2024: 115). Yolun ticari açıdan etkinliğini, Kızıl Tura şehrinin yer aldığı düşünülen İşim nehri ağzında bulunan çok sayıda Türkistan kökenli eşya da kanıtlamaktadır (Tataurov, 2017: 357). Dolayısıyla Doğu-Batı dışında Kuzey-Güney yönündeki ticaretin de faal olduğu söylenebilir. Ruslarla yapılan savaşlar ve Küçüm Han'ın ölümü ile Sibiryadaki Rus işgali Kazan yolunun işleyişini de değiştirmiştir. Ruslar tarafından ticari ve idari ilişkiler için neredeyse hiç kullanılmamıştır (İofa, 1951: 81). 1598'de Verhoturye şehri inşa edilmiş ve ticaretin yeni merkezi burası olmaya başlamıştır. 17. yüzyılda Solikamsk ve Verhoturye, Ural şehirleri arasındaki ilişkilerde başlıca rolü oynamıştır. 18. yüzyılda bir süre Verhoturye haricindeki yollarla Sibiryaya gidiş ve geliş yasaklanmış, 19. yüzyıldan itibaren ise Rusya'dan Sibiryaya giden demiryolu aşamalı biçimde geliştirilmiştir (Bahruşin, 1955: 110; Sever, 2022: 898-899).

Sonuç

Kuzey Yolu, erken orta çağdan itibaren önemli bir ekonomik ağ oluşturmuş ve bölgenin hem iktisadi hem de kültürel etkileşimine katkıda bulunmuştur. 10. ve 11. yüzyıllarda İbn Havkal ve Ebu Said Gerdizî gibi Arap ve Fars coğrafyacıların eserlerinde bahsedilen ticaret yollarında, bilhassa İdil Bulgarları ile İskandinav tüccarları arasındaki alışveriş etkili olmuştur. Bu ticareten Batı Sibiryaya da payı almış ve bu coğrafyadan geçen yolların temelleri atılmıştır.

11. ve 12. yüzyıllarda Moğol öncesi dönemde, İdil Bulgarları ile Sibiryadaki ticaret ilişkileri canlılığını sürdürmüştür.

Özellikle Askiz kültürüne dair buluntuların, seyyahların anlattıklarını doğrulaması Çusovaya civarından Çulım'a dek ilerleyen bir ticaret yolunun bu dönemlerde faal olduğunu kanıtlamaktadır. 13. yüzyıldaki Moğol akınları, bu ticaret ağlarına zarar verse de Çingiz Han'ın imparatorluk anlayışında ticaretin tuttuğu mühim yer, ticaret yeniden canlanmasını sağlamıştır. Altın Orda döneminde Hanların bu yöndeki teşvikleri, bölgedeki ekonomik dinamikleri güçlü tutmuştur. İbn Battuta, İbn Fazlullah el-Ömerî, Wilhelm von Rubruk ve Plano Carpinili Johannes'in eserleri, Sibirya'nın 13. ve 14. yüzyılda da ticaret açısından mühim bir bölge olmayı sürdürdüğünü ortaya koymaktadır.

Altın Orda'nın çöküş süreci, iç karışıklıklar, salgın hastalık gibi nedenlerle ticaret Batı Sibirya'daki yollara kaymış ve burada şehirler ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla Sibir Hanlığı döneminden evvel Batı Sibirya'dan geçen ticaret yolları daha da gelişmiş ve örgütlü bir hal almıştır. Sibir Hanlığı topraklarından geçen başlıca üç güzergâh tespit edilmiştir. Rusların en erken kullanmaya başladığı ilkinde Çerdin ve Lozva, Yermak'ın da seferinde kullandığı ikincisinde Çusovaya ve Tagil geçidi, üçüncüsünde ise Ufa bozkırları ve Tura nehri başlıca rol oynamıştır. Bilhassa üçüncü güzergâh üzerinde gelişen Çimgi Tura, İsker, Kızıl Tura ve Yavlu Tura gibi başlıca ticaret yerleşimleri, Sibirya'nın ekonomik kalbi haline gelmiş, tüccarların ve kervanların uğrak noktası olmuştur. Kroniklerin yanı sıra İbak Han dönemine ait sikkeler ile Buhara ve Çin gibi ülkelerden gelen ürünler bunu doğrulamaktadır. Altın Orda'nın sunduğu ticari ayrıcalık politikasının devam ettirilmesi ve tesis edilen kervansarayların miras alınıp geliştirilmesi ticaretin hızla gelişmesine katkıda bulunmuştur. Ancak üç rota da Rus işgalleri sonucunda ticari önemini yitirmiş ve ticaret bilinçli olarak başka güzergâhlara kaydırılmıştır.

Tüm bu tarihî süreçler, Sibirya'nın geniş ticaret ağının nasıl şekillendiğini ve geliştiğini ortaya koymaktadır. Bölgedeki ticaret yolları sadece ekonomik faaliyetleri değil, aynı zamanda kültürel ve siyasi etkileşimleri de yönlendirmiştir. Sonuç olarak Sibir Hanlığı döneminde Batı Sibirya'dan geçen ticaret yolları hem bölgeyi iktisadi olarak canlandırmış hem de Batı Sibirya'nın uluslararası ticaret ağlarındaki stratejik konumu sayesinde bölgeyi önemli bir ticaret merkezi haline getirmiştir.

Kaynaklar

- Acar, S. (2016). “Sibir Hanlığı”. Hayrunnisa Alan ve İlyas Kemaloğlu (Ed), Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 388-406.
- Acar, S. (2021). “Altın Orda'nın Mirasçıları: Türk-Tatar Hanlıkları”. Ahmet Kanlıdere ve İlyas Kemaloğlu (Ed), Ötüken'den Kırım'a Türk Dünyası Kültür Tarihi. İstanbul 2021, 310-317.
- Ahmed b. Ebi Yakub b. Ca'fer b. Veheb el-Yakubi. (1992). Tarihu'l-Yakubi. Beyrut: Dâru Sadır.
- Ahmedov, B. A. (1965). Gosudarstvo Koçevih Uzbekov. Moskva: Nauka.
- Bahruşin, S. V. (1955). Nauçnie Trudı III, Moskva: İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR.
- Belavin, A. M. ve Krilasova N. B. (2017). “Novıe Materialı Raskopok Rojdestvenskogo Kompleksa V Permskogo Kraja”. Arheologiya Yevraziyskih Stepey, 1, 30-38.
- Belavin, A. M. ve Krilasova, N. B. (2009). “Osnovnie İtogi İzuçeniya Rojdestvenskogo Arheologičeskogo Kompleksa (Gorod Afikula) v Permskom Krae”. Nauçnyy Tatarstan, 2, 6-20.
- Beliç, İ. V. (2007). “K Etimologii Semantike i İstorii Proishojdeniya Srednevekovogo İmeni g. Tyumeni”, Vestnik Arheologii Antropologii i Etnografii, 7, 143-157.
- Berber, O. (2018). “13. Yüzyılda Moğolların Diplomasi Anlayışı Üzerine Bazı Notlar”. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 19/2, 83-102.
- Curtin, P. D. (2008). Kültürlerarası Ticaret (Çev.: Şaban Bıyıklı). İstanbul: Küre Yayınları.
- Çeliklebilek, A. (2023). “Çingiz-Nameilerin Ortaya Çıkışı ve Türk Moğol Tarihi Açısından Önemi”. Kürşat Yıldırım (Ed.), Tarihte Türkler ve Moğollar.
- Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed Makdisî. (1992). Ahsenu't-Tekâsım fi Marifeti'l-Ekâlim (Haz.: Fuat Sezgin), Frankfurt: Tarihu'l-Ulumu'l-Arabiye. İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları.
- Ebu Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî. (2000). İbn Battûta Seyahatnamesi I. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Ebu'l Gazi Bahadır Han (2020). Şecere-i Türk Türk'ün Soy Ağacı (Çev.: Arif Acaloğlu). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Egorov, V. L. (2022). Altın Orda'nın Tarihi Coğrafyası (XIII-XIV. Asırlar) (Çev.: Alihan Büyükçolak), İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Genceli Kiragos. (2018). Moğol İstilasası (1220-1265), İstanbul: Post Yayınları
- Golden, P. B. (2011). “Sibir” (Çev.: Serkan Acar). Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, 11/1, 181-184.
- Gökçe, M. ve Tombuloğlu, T. (2018). “Kuzey İpek Yolu'nda Bir Hazar Başkenti: İtil”, Necmi Uyanık, Şafak Ünüvar, Tugay Arat ve Ceyhan Kılınç (Ed), II. International Congress on Cultural Heritage and Tourism, Konya: Eğitim Yayınevi 74-85.
- Hadi Atlasi. (1911). Sibir Tarihi. Kazan: Elektro-Tipografiya Umid
- Heyd, W. (1975). Yakın-Doğu Ticaret Tarihi (Çev.: Enver Ziya Karal). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b55002481n/f11.item.zoom> (31. 05. 2024).
- Huzin, F. Ş. (1999) “K Voprosu o Vozniknionii Kazani Kak Adnogo iz Tsentrov Mejdunarodnoy Torgovli na Sredney Volge (Konets X-Naçalo XIII. vv.)”. Slavyane Finno-Uğrı Skandinavı Voljskie Bulgarı, Sankt-Peterburg: Vesti, 254-263.
- İbn Arabşah. (2012), Acâibu'l Makdûr (Çev.: Ahsen Batur). İstanbul: Selenge Yayınları.
- İbn Fadlan. (2015). İbn Fadlan Seyahatnamesi (Çev.: Razaman Şeşen). İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- İbn Havkal. (2014). 10. Asırda İslam Coğrafyası (Çev.: Ramazan Şeşen), İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- İbn Hurdazbih. (2008). Yollar ve Ülkeler Kitabı. İstanbul, Kitabevi Yayınları.
- İofa, L. E. (1951). Goroda Urala. Moskva: Gosudarstvennoe İzdatelstvo Geografiçeskoy Literaturı.
- İshakov, D. (2006). Vvedenie v İstoriyu Sibirskogo Hanstva. Kazan: , İnstitut İstorii im. Ş. Mercani.
- Kalan, E. (2012). Ulus Cuçi (Zolotaya Orda) i Stranı Vostoka Torgovo-Ekonomiçeskie Vzaimootnoşeniya vo Vtoroy Polovine XIII-XIV vv. Kazan: İnstitut İstorii im. Ş. Mercani.
- Kalan, E. (2014). “XIII-XIV. Yüzyıllarda Kuzey İpek Yolu ve Altın Orda Hanları'nın Ticaret Politikaları”. Avrasya Etüdleri, 45/1, 43-62.
- Karakulak, M. (2019). “Haydut ve Devlet: Yermak'ın Batı Sibiryaya Seferi”, Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı, 27, 273-296.
- Kemaloğlu, İ. (2019). “Sibir Hanlığı”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 505-506.

- Kızılasov, İ. (2007). “Velikiy Sibirskiy Put v Sudbe Rossii”, Srednevekovaya Arhologiya Yevraziyskih Stepey, Kazan: İnstitut İstorii AN RT.
- Koç, D. (2018) “İtil Bulgarları”. Osman Karatay ve Serkan Acar (Ed), Doğu Avrupa Türk Tarihi. İstanbul: Kitabevi, 295-333.
- Koç, D. (2021). İdil Bulgarları, İstanbul: Selenge Yayınları.
- Kostyukov, V. (2009). “Ulus Şibana”. İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremen v Semi Tomah III. Kazan: İzdatelstvo RuhİL.
- Kramer, J. H. (1934). İslam Medeniyeti Tarihinde Coğrafya ve Ticaret (Çev.: Ömer Rıza). İstanbul: Asarı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı.
- Kudame b. Cafer. (1986). Kitabu'l-Haraç ve Sinaatu'l Kitâbe (Haz.: Fuat Sezgin). Frankfurt: Arabisch-Islamischen Wissenschaften.
- Laurence, R. (2010). “Roma Dönemi İtalya'sında Kara Taşımacılığı: Malîyetler, Pratikler ve Ekonomi”. Helen Parkins ve Christopher Smith (Ed), Ticaret, Tüccarlar ve Antik Kent (Çev.: Ömür Harmanşah). İstanbul: Homer Kitabevi, s. 120-135.
- Levaşeva, V. P. (1950). “O Gorodişah Sibirskogo Yurta”. Sovyetskaya Arheologiya, XIII, 341-350.
- Maslyujenko, D. N. ve Ryabinina, Ye. A. (2017). “Torgovie Voennie i Diplomatiçeskie Dorogi Tyumenskogo i Sibirskogo Hanstva: Zapadnoe Napravlenie”. Mejdu Vostokom i Zapadom: Dvijenie Kultur, Tehnologiy i İmperiy. Vladivostok: Dalnauka, 195-198.
- Maslyujenko, D. N. ve Samigulov G. (2016). “Zemli Priuralya v Sostave Tyumenskogo i Sibirskogo Hanstv”. İstoriya Tatar Zapadnogo Priuralya T. 1. Kazan: İnstitut İstorii im. Ş. Mercani, 250-263.
- Matveyev, A. V. ve Tataurov, S. F. (2010). “Karta Sibirskogo Hanstva: Političeskoje, Ekonomičeskoje i Etničeskoje Napolnenie”. Srednevekovie Tyurko-Tatarskie Gasudarstva, 2, 57-64.
- Matveyev, A. V. ve Tataurov, S. F. (2011). “Puti Soobşeniya Sibirskih Hanstv”. Vestnik Omskogo Universiteta, 3, 95-101.
- Matveyeva, N. P. (2018). “Stoliçnie Tsentri”, Tyumenskoe i Sibirskoe Hanstva, Kazan: İzdatelstvo Kazanskogo Federalnogo Universiteta, 172-176.
- Mesud b. Osman Kuhistanî. (1969). “Ta'rih-i Abu-l Hayr-Hani”. S. K. İbragimov, N. N. Mingulov, K. A. Pişulina, V. P. Yudin (Ed), Materialı po İstorii Kazahskih Hanstv XV-XVIII Vekov İzvleçeceniya iz Persidskih i Tyurkskih Soçineniy. Alma-Ata: Nauka Kazahskoy SSR.
- Miller, G. F. (1937). İstoriya Sibiri I. Moskva-Leningrad: İzdatelstvo Akademii Nauk.
- Miquel, A. (2003). Arap Coğrafyacılarının Gözünden 1000 Yılında İslam Dünyası ve Yabancı Diyarlar (Çev.: Ali Berktaş). İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Monahan, E. (2016). *The Merchants of Siberia*. Ithaca: Cornell University Press.
- Mortan, K. ve Küçükerman Ö. (2010). Çarşı, Pazar, Ticaret ve Kapalı Çarşı. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Nebolsin, P. İ. (1846). Pokorenie Sibiri, Sankt Peterburg: İzdatelstvo Glazunovai Komp.
- Ötemiş Hacı. (2018). Çengiz-Nâme (Haz.: İlyas Kemaloğlu). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Özcan, A. T. (2021). *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya*, İstanbul: Kronik Kitap.
- Özcan, A. T. (2022). Moğol-Rus İlişkileri (1223-1341), İstanbul: Ötüken Neşriyat
- Özkan, M. (2019). “Sibir Hanlığı Tarihine Dair Bir Kaynak İncelemesi: Yesipov Kroniği”, Mehmet Alpargu, Fatih Ünal, Murat Özkan, Mesut Karakulak (Ed), Genel Türk Tarihi Kaynakları Ordu Çalıştayı Bildirileri. Ordu: Kütür Yayınları, 197-209.
- Paterson, J. (2010). “Roma Dünyasında Ticaret ve Tüccarlar: Ölçek, Yapı ve Örgütlenme”, Helen Parkins ve Christopher Smith (Ed), Ticaret, Tüccarlar ve Antik Kent (Çev.: Ömür Harmanşah). İstanbul: Homer Kitabevi, 36-151.
- Plano Carpinili Johannes. (2022). Tatarlar Olarak Andığımız Moğolların Tarihi Bir Papalık Elçisinin Seyahat ve Gözlemleri 1245-1247 (Çev. Altay Tayfun Özcan). İstanbul: Kronik Kitap.
- Polnoe Sobranie Russkih Letopisey T. 12. (1901). Tipografiya İ. N. Skorohodova, Sankt Peterburg.
- Poluboyarinova, M. (2006). “Put iz Bulgara v Kiev Torgovie Svyazi s Kievskoy Rusyu i Drevnerusskimi Knyjestvami”. İstoriya Tatar s Drevneyşih Vremen v Semi Tomah II, Kazan: İzdatelstvo RuhİL, 316-326.
- Raşid-ad-din. (1952). Sbornik Letopisey. T. 1, Kn. 1, Moskva-Leningrad: İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR.
- Remezov, S. U. (1701). *Çertejnaya Kniga Sibiri*, Tobolsk.
- Reva, R. Yu. “O Nahodkah Monet İbrahima v Tyumenskoy Oblasti”, İstoriya Ekonomika i Kultura Srednevekovih Tyurko-Tatarskih Gosudarstv Zapadnoy Sibiri. Kurgan: İzdatelstvo Kurganskogo Gosudarstvennogo Universiteta, 33-39.
- Safargaliyev, M. G. (1960). Raspad Zolotoy Ordu. Saransk: Mordovskoe Knijnoe İzdatelstvo.

- Selen, H. S. (1938). Ticaret Tarihi, İstanbul: Devlet Basımevi.
- Sever, Z. (2019). “Semen Ulyanoviç Remezov’un Sibiryaya Atlası (Çertejnaya Kniga Sibiri)”. Mehmet Alpargu, Fatih Ünal, Murat Özkan, Mesut Karakulak (Ed), Genel Türk Tarihi Kaynakları Ordu Çalıştayı Bildirileri. Ordu: Kütür Yayınları, 283-293.
- Sever, Z. (2021). “Sibiryaya’da Ruslar: Rus İşgalinin Katalizörü olarak Stroganov Ailesi”. Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 8 (1), 91-109.
- Sever, Z. (2024). Stroganov Ailesi ve Sibiryaya’da Rus Hâkimiyeti. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Sever, Z. (2022). “Sibiryaya’ya Örülen Ağlar: Sibiryaya Demiryollarının Kuruluşu”. Uğur Akbulut, Mehmet Akif Gözitok, Samet Baytar ve Anıl Yasin Oğuz (Ed), I. Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu (Yol) Bildiriler Kitabı. Erzurum: ETÜ Yayınevi, 896-904.
- Sibir Hanlığı Kronikleri I Yesipov Kroniği (Çev.: Fatih Ünal., Murat Özkan, Mesut Karakulak, Zafer Sever ve Harun Arslantürk). (2020). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Sibir Hanlığı Kronikleri II Stroganov Kroniği (Çev.: Fatih Ünal., Murat Özkan, Mesut Karakulak, Zafer Sever ve Harun Arslantürk). (2020). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Sibir Hanlığı Kronikleri III Remezov Kroniği (Çev.: Fatih Ünal., Murat Özkan, Mesut Karakulak, Zafer Sever ve Harun Arslantürk). (2020). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Sibirskiya Letopisi. (1907). Sankt Peterburg: Tipografiya İ. N. Skorohodova.
- Sobolev, V. İ. (2008). Etnografo-Arheologičeskie Kompleksi T. 10 İstoriya Sibirskih Hanstv (Po Arheologičeskim Materialam). Novosibirsk: Nauka.
- Şeşen, R. (2021). İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, Ankar: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Şihabeddin b. Fazlullah El-Ömeri (2014). Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım (Çev.: Ahsen Batur). İstanbul: Selenge Yayınları
- Tataurov, S. F. (2017). “Arheologičeskie Pamyatniki Sibirskih Hanstv Poisk Markerov, Gosudarstvennosti”. Zolotoordinskoe Obozrenie, 5 (2), 352-362.
- Tevârih-i Güzîde-Nusret-Nâme (Haz.: Harun Kaya). (2022). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Tomilov, N. A. (2013). Batı Sibiryaya Türkleri (Çev. Ahsen Batur). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Topsakal, İ. (2017). Sibiryaya Tarihi Başlangıçtan 1917’ye Kadar, İstanbul: Ötüken Neşriyat
- Trepavlov, V. V. (1993). Gosudarstvenniy Stroy Mongolskoy İmperii XIII v. Moskva: Nauka.
- Uhlig, H. (2000). İpek Yolu (Çev.: Alev Kırım). İstanbul: Okyanus Yayınları.
- Ustyujskiy Letopisniy Svod (Arhangelogorodskii Letopisets) (Red. Ksenia Serbina). (1950). Moskva-Leningrad: İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR.
- Ünal, F. (2008). “Geçmişten Günümüze As-Tarhan (Astrahan/Hacı Tarhan)”. Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 38, 227-252.
- Vorotintsev, L. V. (2019). “Severnny Transkontinentalniy Torgoviy Put v Monholskuyu Epohu(XIII-XV vv.)”. Vestnik Tomskogo Gosudarstvennogo Universiteta. İstoriya, 62 (s. 19-26.
- Vorotintsev, L. V. (2020). “Russkie Zemli v Sisteme Torgovih Kommunikatsiy Tatarskogo Mira”, Oazısı Şyolkovogo Puti: İstoričeskie İstoki İntegratsionnih Protsessov c Yevrazii, Moskva-Kazan: İnstytut İstorii İm. Ş. Mercani, 117-142.
- Wilhelm von Rubruk, Moğolların Büyük Hanı’na Seyahat 13. Yüzyılda İstanbul’dan Karakurum’a Yolculuk (Çev.: Ergin Ayan). İstanbul: Kronik Kitap.
- Zarakol, A. (2022). Before the West The Rise and Fall of Eastern World Orders. Cambridge: Cambridge University Press.
- Zıkov, A. P., Kosintsev P. A. ve Trepavlov, V. V. (2017). Gorod Sibir-Gorodişe İsker. Moskva: Nauka.

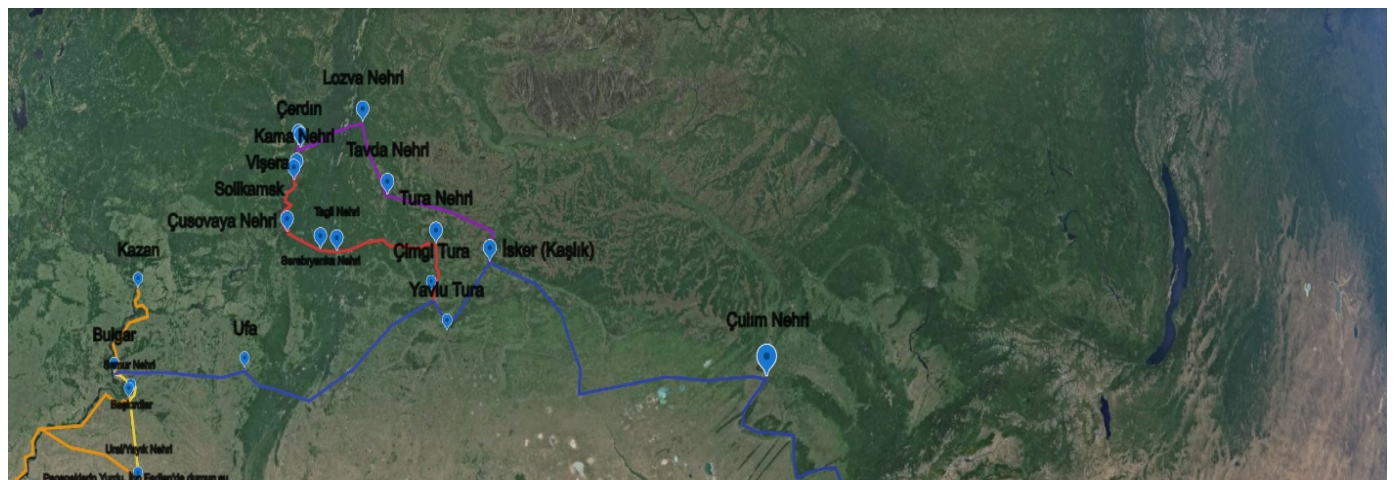
EKLER

Ek 1. İpek Yolu Güzergâhları ve Kuzey Ticaret Yolu

earth.google.com/web/data=MkEKpwo9CiExaGJUMWt2RnJNaEZkbE9XZmxCT25zcUd5QWhHTlcyGYSFgoUMDgxRkQ3RDIFQjMxMUQ0MDNGNTUgAUICCAKBKwiG5NJVEAE

Ek 2. Sibir Hanlığı Döneminde Batı Sibirya'dan Doğu'ya Giden Yollar

earth.google.com/web/data=MkEKpwo9CiExaGJUMWt2RnJNaEZkbE9XZmxCT25zcUd5QWhHTlcyGYSFgoUMDgxRkQ3RDIFQjMxMUQ0MDNGNTUgAUICCAKBKwiG5NJVEAE

Yazar Katkıları: Fikir-%50-50; Tasarım-%50-50; Denetleme-%60-40; Kaynaklar-%60-40; Veri Toplanması ve/veya İşlemesi%50-50; Analiz ve/ veya Yorum-%60-40; Literatür Taraması-%60-40; Yazıyı Yazan-%70-30; Eleştirel İnceleme-%70-30.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Bu çalışma Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından SBA-2023-2698 no'lu proje kapsamında desteklenmiştir.

Etik Kurul Belgesi: -

Author Contributions: Concept-50-50%; Design-50-50%; Supervision-60-40%; Resources-60-40%; Data Collection and/or Processing-50-50%; Analysis and/or Interpretation-60-40%; Literature Search-60-40%; Writing Manuscript-70-30%; Critical Review-70-30%.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: This study was supported by Eskişehir Osmangazi University Scientific Research Projects Coordination Unit within the scope of the project numbered SBA-2023-2698.

Ethical Committee Approval: -

Antik Lampsakos Şehrinin Tarihî ve Kültürel Gelişimi

Historical and Cultural Development of the Ancient City of Lampsacos

Eda DURMUŞ¹

(Sorumlu Yazar-Corresponding Author)

¹ Bağımsız Araştırmacı, Dr. Ankara-Türkiye, edadurmus06@hotmail.com

Geliş Tarihi/Received: 30.9.2024
Kabul Tarihi/Accepted: 24.11.2024

Atf /Cite this article:

Durmuş, E. (2025). Antik Lampsakos Şehrinin Tarihi ve Kültürel Gelişimi. *Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21, 230-210.

This article checked by

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Öz

Lampsakos şehrinin kurulduğu coğrafya tarihi ve kültürel gelişimine büyük ölçüde etki etmiştir. Lampsakos şehri Troas bölgesinde Gelibolu Yarımadası'nın karşısında kurulmuştu. Doğuda Parion ve batıda Abydos şehirleri ile komşu idi. Lampsakos şehri MÖ 654/653 yıllarında kurulmuştur. Bu şehir de Abarnos, Abydos, Parion, Perkote ve Priapos şehirleri gibi İon kolonileri arasında sayılmaktadır. Şehrin kuruluşundan itibaren ilk yüzyılı bilinmemektedir. Daha sonraki tarihi Türk dönemine kadar bilinmektedir. Lampsakos şehri ekonomik açıdan iyi durumdaydı. Şehirde altın madeni ocakları bulunuyordu. Burada çıkarılan altınlar işlenmekteydi. Çok fazla altın üretimi Lampsakos'un önemini ortaya çıkarmıştı. Lampsakos'ta elektron ve altın sikkeler basılmıştı. Lampsakos deniz ticaretinde de önemli bir yer tutuyordu. Yol güzergâhında stratejik bir yerde iyi bir limana sahipti ve bu yüzden deniz ticaretinden fazla pay alıyordu. Lampsakos'ta balıkçılık yapılıyordu. Şehirde bağcılık yapılmakta ve şarap üretilmekteydi. Bundan başka zeytin yetiştirilmekte ve zeytinyağı üretilmekteydi. Arkeolojik çalışmaların sınırlı olması nedeniyle şehrin tarihine dair birçok bilgiye antik kaynak ve yüzey araştırmaları aracılığıyla ulaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Lampsakos, Tarih, Kültür, Altın Madeni, Deniz Ticareti

Abstract

The geography in which the city of Lampsakos was founded greatly influenced its historical and cultural development. Located in the Troas region, across from the Gallipoli Peninsula, the city bordered the cities of Parion to the east and Abydos to the west. Lampsakos was established around 654/653 BCE and is considered one of the Ionian colonies, alongside cities such as Abarnos, Abydos, Parion, Perkote, and Priapos. The first century of its history is unknown, while its later history is well-documented up to the Turkish period. Economically, Lampsakos was prosperous, particularly due to its gold mines. The gold extracted from these mines was processed and used to mint electrum and gold coins. The abundant production of gold contributed significantly to the city's importance. Additionally, Lampsakos played a key role in maritime trade, owing to its strategic location and excellent harbor, allowing it to benefit greatly from sea trade. The city also engaged in fishing, viticulture, and olive cultivation, producing both wine and olive oil. Due to limited archaeological research, much of the city's history is reconstructed through ancient sources and surface surveys.

Keywords: Lampsakos, History, Culture, Gold Mine, Maritime Trade

Giriş

Antik şehirlerin tarihî ve kültürel gelişimleri buldukları kültür coğrafyasıyla bağlantılı olmuştur. Ege Denizi'nin doğu kıyısındaki şehirlerin oluşum ve gelişimleri de bu çerçevede değerlendirilebilir. Bu çevrede şehirlerin kuruluşu genel olarak bir köyün büyümesi ve gelişmesi sonucunda olmuştur. Şehirlerin kuruluşuna göçler de etki etmiştir. Bu bağlamda Tunç Çağı sonundaki istilâ ve kaynaşmalar sonucunda Ege adalarına ve Batı Anadolu kıyılarına yapılan göçler ve yerleşmeler olmuştur. Bundan başka MÖ 8-6. yüzyıllarda Akdeniz, Kuzey Ege ve Karadeniz'e yönelen göçler ve yerleşmelerden de söz edilebilir (Akarca, 1987: 20-21).

Çanakkale Boğazı'nda Lampsakos şehrinin de kuruluşu ve gelişiminin bu göç ve kolonizasyon hareketiyle bağlantılı olduğu ortaya çıkmıştır. Marmara Denizi ve Karadeniz kıyılarında bu şekilde birçok koloni şehri kurulmuştur. Koloni şehirlerinin önemli bir kısmı Miletoslular tarafından kurulmasına rağmen, Lampsakos şehrinin kurucularının Kolophonlular olduğu belirtilmiştir (Mansel, 2020: 177).

Lampsakos'un coğrafi konumu, yeraltı ve yerüstü kaynakları burada yaşayan halkın sosyal, siyasi, iktisadi ve dini hayatına büyük ölçüde etki etmiştir. Dolayısıyla şehrin tarihî ve kültürel gelişimi bu şartlara uygun bir şekilde oluşmuştur. Bu bağlamda şehrin adı, yeri, kuruluşu, siyasi tarihi, ekonomik ve kültürel yapısı üzerinde durabiliriz.

1.Şehrin Adı, Yeri, Kuruluşu ve Kuruluş Efsanesi

1.1.Şehrin Adı

Şehrin Lampsakos adını almadan önceki adının Pityousa (Pityusa) olduğu bilinmektedir. Phokaiialıların yöreye gelmeleriyle, Trak Bebrykoslar Pityousa şehrinde bulunuyorlardı. Buraya efsaneye göre Phokaia sömürgesi olarak kral Mandros'un kızı Lampsake'nin adı verildi. Bundan sonra Lampsakos olarak anılmaya başlandı. Lamsacum, Lapsaco, Lipso ve Lampsico olarak da adı geçen Lampsakos şehri kral Mandros'un kızı Lampsake'den almış olduğu adını devam ettirdi (Bürchner, 1924: 590-591). Bu ad günümüze kadar ulaşarak, antik Lampsakos şehri Lapseki oldu.

1.2. Şehrin Yeri ve Arazisi

Lampsakos şehri Troad (Troas) bölgesinde Hellespontus'ta propontisin daraldığı yerde Gelibolu Yarımadasının karşısında bulunmaktaydı. En önemli komşuları ise batıda Abydos ve doğuda Parion'du. Lampsakos arazisi sahil boyunca batıya doğru fazla uzanmamaktaydı. Burada şehir aşağı yukarı on iki kilometre uzaklıkta bulunan Perkote kentiyle sınırlanmaktaydı. Şehir doğuya doğru daha fazla genişlemekteydi. Bunun sebebi şehrin aşağı yukarı on iki kilometre kuzeydoğusunda Paisos şehrinin bulunması ve bu aradaki arazinin Lampsakos şehrine ait olmasıydı. Lampsakos'un arazisi doğrudan doğruya Parion şehrini sınırlamaktaydı. Lampsakos arazisinin içinde bir kulak oluşturan ve günümüzde Çardak Burnu olarak anılan Abarnis tepeleri bulunmaktaydı. Lampsakos'un yanında özellikle arazilerinin şehre ait olup olmadığı belli olmayan Myrmissos ve İolkos bulunuyordu (Frisch, 1978: 105-106). Lampsakos'tan Antandros'a çekilen bir çizgi Troad bölgesinin doğu sınırını oluşturmaktaydı (Ruge, 1939: 530).

1.3.Şehrin Kuruluşu ve Kuruluş Efsanesi

Lampsakos şehri MÖ 654/653 yıllarında kurulmuştur (Frisch, 1978: 107). Bu şehir de Abarnos, Abydos, Parion, Perkote ve Priapos şehirleri gibi İon kolonileri arasında sayılmaktadır (Ruge, 1939: 84). Strabon, Lampsakos'u Milet kolonisi, buna karşılık Charon ve Phokaia kolonisi olarak bildirmektedir (Meyer, 1877: 84). Strabon'un Lampsakos'u bir Milet kolonisi olarak bildirmesi bir ehemmiyet arz etmemektedir. Bulunmuş olan bazı sikkelerden Lampsakos'un Phokaia kolonisi olduğu görülmektedir. Lampsakoslular, Massaliothların kardeşleri olarak gösteriliyor. Phokaia Massalia'nın bir kuruluşudur. Heraion ayı adı Magnesia am Maender ve Tenos'un yanında yalnız Lampsakos ve Phokaia için ispat edilmiştir. Buna göre Strabon'un Lampsakos'un bir Milet kuruluşu olduğunu bildirmesi yanlıştır (Frisch, 1978: 107).

Bu şehrin kuruluşu üzerine bir efsane bulunmaktadır. Efsanede zamanında Pityusa (Pityeia) olarak adlandırılan şehirde Bebrykos kralı Mandros'un kızı Lampsake'nin oturduğu belirtilmektedir. Phokaiialılar komşularıyla savaşta ona yardım yapmışlardı. Bunun üzerine Phokaiialılara koloniler ve hemşehrilik verildi. Bu durum Bebrykosları kıskançlığa sevk etti ve onlar Mandros'un bulunmamasıyla Phokaiialıları öldürmek istemişlerdi (Ganschinitz, 1924: 588). Fakat kralın kızı Phokaiialıları kurtarmış, bunun için de onlar şehri aldıktan sonra Lampsake'ye bir tanrıça gibi tapmışlar ve adını vermişlerdir (Erhat, 1978: 208).

2. Şehrin Siyasi Tarihi

2.1. Kuruluşundan Roma Dönemi'ne Kadar Lampsakos

Şehrin kurulduğu tarihten, yani MÖ 654/653 yılından sonraki ilk yüzyılı bilinmemektedir. Anadolu'da Lydia hâkimiyetiyle birlikte şehrin de Lydia'nın nüfuz alanında kaldığı bilinmektedir. Lampsakos'un Lydia nüfuz alanı içinde kalması MÖ 6. yüzyılın ortalarında Lydia kralı Kroisos zamanında olmuştur (Frisch, 1978: 111). Bunu Lydia kralı Kroisos'un isteği üzerine Miltiades'i salıvermeleri göstermektedir (Herodotos, VI, 37). Fakat Lydia hâkimiyeti fazla sürmedi. Lydia kralı Kroisos, Pers hâkimiyeti altında bulunan Kapadokya'ya girdi. Pers kralı Kyros, Kroisos'u Kapadokya'dan çıkardı ve Lydialıların izleyerek başkent Sardes kapılarına dayandı. Onları orada büyük bir yenilgiye uğrattı. Sardes kısa bir kuşatmadan sonra zapt edildi ve bu suretle Batı Anadolu'da Pers hâkimiyeti başladı (Mansel, 2020: 265). Bunun üzerine hemen Lampsakos muhtemelen Kyros'un başkumandanı Harpagos tarafından ele geçirildi ve bununla ilk defa Pers hâkimiyeti altında kaldı (Frisch, 1978: 112). Yine Pers kralı Dareios MÖ 513 yılında İstanbul Boğazı'ndan ilerlemeye başladı ve Tuna'nın ötesinde oturan İskitlerin ya da Dareios'un mezar yazıtında bildirdiği gibi deniz ötesindeki Sakaların üzerine yürüdü (Mansel, 2020: 267). Bu sırada Lampsakos tyranı Hippoklüs, Dareios'un hayatını kurtarmak için Dareios'un İskitlere seferi sırasında Tuna köprüsünün yıkılmasını önlemiştir. Böylece kral Dareios'un yanında Lampsakos'un itibarı artmıştır. Aynı yıl, yani MÖ 513 yılında ilk defa Atina'yla bağlantı sağlandı. Atina'lı tyran Hippias, hâkimiyetini tehlikede görünce, Lampsakos üzerine seçimini yaptı. Pers kralıyla bağlantı kuruldu. Köprü'nün yıkılmasının önlenmesinden bu yana Dareios'un yanında itibarı artan Lampsakos tyranı Hippoklos'un oğlu Aiantides'le kızı Archedike'yi evlendirdi. Atina'nın Lampsakos'la bağlantısı ise para basımıyla ortaya çıkmaktadır. Atina sikkelerinin üzerinde çifte kadın başının Lampsakos tipinde resmedilmesi denenmiştir. Ayrıca Lampsakos sikkesi üzerinde Atina'nın sembolü zeytin dalı bulunmaktadır (Frisch, 1978: 113).

Lampsakos ve Pers sarayı arasındaki iyi münasebetler İon ayaklanmasından (MÖ 500-494) kısa bir süre sonra bozuldu. Şehir ayaklanmaya katıldı (Frisch, 1978: 114). Dareios'un ordu kumandanlarından Daurises tarafından diğer kentlerle birlikte fethedildi (Herodotos, V, 117). Direniş sırasında İon Birliği'nin sikke sisteminde görülen kanatlı at tipiyle Lampsakos'a tahsis edilmiş olan elektron staterler görülmektedir (Regling, 1924: 589). Fakat Lampsakos'un Daurises'e çok az direniş göstermesinden şehrin baskıyla direnişe katılmış olduğu manası çıkarılmaktadır (Frisch, 1978: 114).

Lampsakos'un MÖ 478/477 yıllarında oluşturulan ilk Attik-Delos Deniz Birliği'nin kurucu üyesi olduğu şüpheli bulunmaktadır. Vergi listelerine göre şehrin bilinen ilk kaydı MÖ 451/450 yıllarındadır. Sık sık Atina'dan kaçan Themistokles kral Artaxerxes'in himayesine sığınmış ve geçimi için birçok Yunan şehirden gıda maddesi almıştır (Frisch, 1978: 115). Artaxerxes, Themistokles'e Myos'u kendisinin balık ihtiyacını ve Lampsakos'u şarap ihtiyacını sağlaması için vermiştir (Strabon, XIV, 1.110).

Anadolu'nun bazı Yunan şehirlerinin Pers kralı tarafından bağımsız yapılmasıyla Atina'ya bağlandı. Şehri MÖ 453/452 yıllarından MÖ 429/428 yıllarına kadar tribut listelerinde bulabiliyoruz. Fakat Peloponnes Savaşı'nın sonuna doğru şehir kurtuluşunu taraf değiştirmede gördü ve bu defa Perslerle müttefik Spartalılardan ayrıldı. Atina strateji Thrasyllos MÖ 409 yılında Lampsakos'a geldi ve orada Alkibiades'in donanmasına rastladı. Her iki donanma birleştiler, kışı şehirde geçirdiler ve onu tahkim ettiler. MÖ 405 yılında Lampsakos'u fethetmeye Spartalı Amiral Lysandros gelmiştir ve Alkibiades'in uyarılarına rağmen, karşısında bulunan Aigospotamoi yanında meydan muharebesini kazanmıştır. Meydan muharebesinden sonra Lampsakos Sparta donanmasının istinat noktası olmuştur (Frisch, 1978: 117-118).

Spartalı Klearchos muhtemelen MÖ 403 yılında Lampsakos'ta kalmıştır. Xenophon'da Lampsakos'ta bulunmuştur. MÖ 398 yılında Spartalı Başkomutan Derkylides, Bithynia'ya bir sefer düzenlemiştir. Askerî harekâtın tamamlanmasından sonra Derkylides, Lampsakos'a yürümüştür. Sparta kralı Agesilaos bir hileyle askerlerinin Lampsakos'u tahrip etmesine engel olmuştur. Lampsakosluların hür doğmuş savaş esirlerini maden ocaklarında çalışmaya zorlamalarına askerler çok kızmışlardı. Agesilaos, Sparta-Pers savaşları (MÖ 397-394) sırasında iki defa Pharnabazos'un straplılığında bulunmuştur. Buna göre Lampsakos, Peloponnes Savaşı'nın (MÖ 404) sonundan takriben MÖ 4. yüzyılın ilk onluğunun ortalarına kadar Sparta hâkimiyetinde bulundu. Knidos yakınında (MÖ 394) Sparta bozgunundan sonra şehrin hangi tarafa bağlanmış olduğunu tespit etmek için hiçbir ipucuna sahip değiliz (Frisch, 1978: 121).

MÖ 386 yılında Kral Barışı olarak bilinen bir antlaşma yapıldı. Barış şartlarına göre Batı Anadolu şehirleriyle birlikte Lampsakos da Perslere bırakıldı. MÖ 378/377 yıllarında, yani birinci Deniz Birliği'nin kuruluşundan tam yüzyıl sonra ikinci Attik-Delos Deniz Birliği kuruldu (Mansel, 2020: 404). Lampsakos bu ikinci birliğin üye şehirleri arasında meydana çıkmadı. Lampsakos, Dardanos'tan Tenis'e kadar Aiolis'i yönetimine almış olan Daskyleion satrabı Pharnabazos'a ve sonra onu takip eden Ariobarzanes'e aitti. Ariobarzanes bütün Hellespontos bölgesini hyparchı Abydoslu Philiskos'a bıraktı. Philiskos

acımasız yönetiminden dolayı iki Lampsakoslu tarafından öldürülmüştür. Bu hadisenin Ariobarnes'in (takriben MÖ 362) hâkimiyetinin sonundan önce vuku bulup bulmadığı bilinmemektedir. Ariobarzanes'in (MÖ 362) hâkimiyetinin bitmesinden sonra Lampsakos'a hangi strapın geldiği belli değildir (Frisch, 1978: 123).

Kral barışıyla şehir ismen İran'a yaklaşmasına rağmen, yavaş yavaş Atina'ya yönelmiştir. Lampsakos ve Atina arasında uzlaşmaya rağmen, burası Atinalı başkomutan Chares tarafından güç kullanılarak ele geçirilmiştir. Paralı askerlerine ödeme yapabilmek için Pers kralından ayrılan satrap Artabazos'a Chares yardım edince müttefikler savaşı (MÖ 357-355) vuku buldu. Chares daha sonra Lampsakos üzerindeki hâkimiyetini Memnon'a karşı kaybetti. Memnon'un şehri Chares'ten zorla aldığı ve İskender'in gelişine kadar elinde bulundurduğu tahmin edilmektedir (Frisch, 1978: 125-127). İskender, MÖ 334 yılı ilkbaharında öncü kuvvetlerinin Çanakkale Boğazı'nın Anadolu kıyısında kurmuş oldukları köprübaşı sayesinde kayıp vermeksizin Anadolu'ya ayak bastı ve diğer Anadolu şehirleriyle birlikte Lampsakos'u da hâkimiyeti altına aldı (Mansel, 2020: 455).

Hellespontos Phrygiası ve bununla Lampsakos İskender'in Granikos Meydan Muharebesi'nden sonra Kalas'a daha sonra Demorchos'a bırakılmıştır. İskender'in ölümünden sonra buralara sahip olmak için Diadochlar büyük mücadeleler etmişlerdir. Hellespontos ilk defa Leonatas'a, sonra MÖ 321 yılından sonra Arriados'a verilmiştir (Frisch, 1978: 130). Daha sonra Lysimachos, ordusuyla Hellespontos'u aşarak Küçük Asya'ya gelmiştir. Bu sırada hemen kendi tarafına geçen Lampsakos ile Parion'a bağımsızlıklarını vermiştir. Yunanistan'da Demetrios, Kassandros'a karşı önemli başarılar elde etmişti fakat babasının onu acele olarak çağırması üzerine Kassandrosla bir antlaşma yaparak ordusuyla Küçük Asya'da Efesos surları önüne geldi. Kenti ele geçirerek, oraya kendi askerlerini yerleştirdi. Sonra Hellespontos'ta Lampsakos ve Parium'u zapt etti (Özsait, 1982: 346).

Lysimachos'tan sonra Lampsakos diğer Troad şehirleri gibi uzun süre daimî Seleukos hâkimiyetinde kalmıştır. I. Attalos'un Antiochos Hierax'a karşı başarılı mücadelesinin sonucunda Batı Anadolu Bergamalılarının hâkimiyeti altına girmiştir (Bickermann, 1932: 285). MÖ 197 yılında Suriye kralı Antiochos, batıya doğru harekete geçti. Bergama Devleti ittifak halinde olan Smyrna ve Lampsakos gibi bazı şehirlere istiklallerine riayet vaadiyle ittifak teklifleri yaptı (Demircioğlu, 1987: 323). Bergama'nın hâkimiyeti altında şehrin otonomluğu Roma ve Antiochos arasında (MÖ 188) Apameia barışıyla onaylandı. Hellespontos Phrygiası II. Eumenes'e bırakıldı, tuhaf bir şekilde Lampsakos özellikle Romalıların barış şartlarını belirttikleri şehirlere dâhil edildi, üç şehir kesin Antiochos'a karşı savunmaya koyuldu.

2.2. Roma Dönemi'nden Türk Dönemi'ne Kadar Lampsakos

Lampsakos MÖ 133 yılında Asya eyaletinin kuruluşuna kadar Bergama hâkimiyeti altındaydı (Frisch, 1978: 135). MÖ 133 yılında vasiyet yoluyla Anadolu toprakları Romalıların eline geçti (Brandis, 1896: 1568). Verres, Nikomedes yolu üzerindeki Lampsakos'a meskenini MÖ 80/79 yılında taşıdı. Verres, Mithridates zamanında Roma hâkimiyetine karşı artan direniş ve memnuniyetsizlikle Lampsakoslular şiddetli tepkilerini bildirdiler. Mithridates, Roma'ya karşı üçüncü savaşında (MÖ 74-64) Lampsakos ve Parion şehirlerini tarafına çekmiştir (Frisch, 1978: 136-138). Kısa bir süre Lampsakos Caesar tarafından Roma kolonisi yapılmıştır (Özsait, 1982: 369). Muhtemelen MÖ 42-41 yıllarında Lampsakos ve Parion kardeş koloniler olmuşlardır. Verres zamanından beri zorla alınamayan şehrin cazibesini birçok İtalic'in gelmiş olması göstermektedir. Kolonistleri MÖ 35 yılında görüyoruz fakat koloni Hadrian tarafından yenilenmiş olan Parion kolonisinin aksine hemen terkedilmiştir. Büyük Pompey'in oğlu Sextus Pompeius MÖ 35 yılında Asya'ya geldi ve Lampsakos'u alarak, orada yaşayan İtalicleri yüksek ücretle askere almaya muktedir oldu. Akrippa takriben MÖ 16 yılında Augustus tarafından temsilci olarak imparatorluğun doğu eyaletlerine gönderildi. Bütün Yunan şehirleri için iyi bir kimse değildi. Lampsakos'tan Lysipp'in kıymetli bir heykelini beraberinde götürdü. Augustus dönemine kadar Lampsakos bayındır bir şehir olarak kaldı fakat 1. yüzyıldan 3. yüzyıla kadar hemen hiçbir şey bilinmemektedir. İmparatorluk dönemi sikke basımı Augustus'tan Gallienus'a kadar (MS 253-268) devam ediyor (Frisch, 1978: 139).

Bir Hristiyan birliğinin ilk zikrine Lampsakos'ta Decius'un yönetimi zamanında (MS 249-251) rastlanmaktadır. Dördüncü yüzyılın ortasına kadar eski tapınaklar durdu, bunlar metropolit Parthenios (ölümü MS 365) tarafından II. Constantius'a (MS 324-361) talimatla yıktırıldı. Şehir nihayet ara sıra Bizans kaynaklarında Makedonya Sinot Meclisi taraftarları MS 365 yılında Lampsakos'ta bir Lampsakoslunun iştiraki Makedonya taraftarlarının Sinot Meclisi MS 383 İstanbul'da, Lampsakoslu piskopos Daniel'in iştiraki Kalhedon'dan ruhaniler meclisinde MS 451, Hierobes'in Aynekdomos açıklaması ve Georgios Akropolitas'ın haçlılar seferinde zikrediliyor (Frisch, 1978: 140-141). Constantinus, Porphyrogenetosla Troas'ın birçok şehri, Adramytion, Assos, Gargara, Antandros, Alexandria Troas, İlion, Dardanos, Abydos, Lampsakos piskoposluk olmuşlardır hatta Parion başpiskoposluk olmuştur (Meyer, 1877: 97). Türk hâkimiyetinde Lampsakos uzun süre büyük bir

şehir olarak görülmemektedir. Bursa ve İznik'te olduğu gibi ehemmiyetli camiler ve büyük Türk yapıları 19. yüzyılın sonlarına doğru henüz yapılmamıştır (Meyer, 1877: 97).

3. Şehrin Ekonomik Durumu

3.1. Altın Madeni Ocakları

Lampsakosluların hür doğmuş savaş tutuklularını işçi olarak maden ocaklarına yerleştirdikleri ve çalıştırdıkları bilinmektedir. Maden ocakları özellikle Atina'da olduğu gibi zengin aileler tarafından devletin sağladığı öncelikle kiralanmıştır. Altın madeni ocaklarının bulunduğu bu şehirden çıkarılmış olan bu altınlar işlenerek çok çeşitli hediyeler yapılmıştır. MÖ 170 yılında Roma'ya sevk edilen seksen pfund (1 pfund yaklaşık 500 gram) ağırlığında altın çelenk göndermişlerdir (Frisch, 1978: 114). Çok fazla altın üretimi Lampsakos'un ehemmiyetini ortaya çıkarmıştır. Bununla beraber elektron ve altından sikkeler basılmıştır (Regling, 1924: 590).

3.2. Deniz Ticareti

Lampsakos'un deniz ticareti için Hellespontos'un önemli ve müşkülütlü bir su yolunda limanının olması mühimdi. Şehrin dal budak salmış ticaret bağlantıları Lampsakos Xenci ve Proxenci vasıtasıyla bir dizi Yunan şehriyle bariz bir şekilde olmuştur. Bankacılığa aşağı yukarı MÖ 390-370 yılları arasında muvaffak olan yalnız Atinalı büyük banker Pasion Lampsakos'ta birçok Xenci'ye sahipti. Muhtemelen Lampsakos'a Pontos'la ticaretten (hububat, balık vb.) kazancın bir kısmı düşüyordu. Özellikle Ege'nin ticaret merkezi Delos ve Ege şehirlerinin en zenginlerinden biri olan Chios'la bağlantıları karakteristiktir (Frisch, 1978: 146).

3.3. Balıkçılık

Lampsakos'ta balıkçılığın yapıldığı, özellikle uskumru ve ton balığı bilinmektedir. Ton balığı yakalama MS 4. yüzyılda önemli bir rol oynamaktaydı. Balıkçılar hiçbir şehrin halkının olmadığı kadar küçük sahillerde balık yakalamaktaydılar (Frisch, 1978: 147).

3.4. Bağcılık

Lampsakos'ta şarabın üretildiği bilinmektedir (Strabon, XIV, 1.10). Bu, bağcılığın yapıldığını göstermektedir. Kaynaklarda da Lampsakos'ta bağcılık yapıldığından bahsedilmektedir. Bağcılığın yanında zeytin ağaçları da önemli bir yer tutmaktaydı ve bununla bağlantılı olarak zeytinyağı da elde edilmekteydi (Frisch, 1978: 147).

4. Şehrin Kültürel Durumu

Şehirde henüz yeterli arkeolojik kazılar yapılmadığından bilgilerimiz antik kaynak ve yüzey araştırmalarına dayanmaktadır. Çok sayıda sikke üzerinde Lampsakos'un arması kanatlı denizatının ön kısmı görülmektedir. Bu sikkeler elektron ve altından yapılmışlardır (Regling, 1924: 589-590). Bu kanatlı denizati muhtemelen Lampsakosluların deniz yolculuğu teşebbüs ruhu için sembol olarak anlaşılmalıydı. Lampsakos'un görünüşe göre Lysipp'in atölyesinin bulunduğu tek Anadolu şehri olması vakası da karakteristiktir (Frisch, 1978: 142).

Muvaffak olunan ekonomik şartlar ve bununla bağlantılı manevi ortam şüphesiz şehrin kültürel seviyesini de yükseltmiştir. Anaxagoras gibi çok önemli filozof ve bundan sonra Epikürlerin her defasında Lampsakos'u birçok yıl mesken seçtikleri ve ünlü üniversite şehrini yaptıklarına rastlanılmaktadır. 5. yüzyıl için tribut listelerine sahip oluyoruz. Lampsakos, Hellespontos sahasında Byzans'tan sonra 12 Talentlik fazla tributla geliyordu. Listeye göre Byzans 15 Talent ve 4300 Drahme, Lampsakos 12 Talent, Kyzikos 9 Talent, Abydos 4 Talent, Parion 1/3 Talent, Sigeion 1/6 Talent ödüyordu. MÖ 440/439 yılında büyük İon şehirleri Milet ve Ephesos yalnız 5 ya da 6 Talent ödüyorlardı (Frisch, 1978: 142).

Lampsakos Nekropolünde çok sayıda mezar ve lahit bulunmuştur. Surların bir kısmı korunmuştur (Büchner, 1924: 591). Özellikle Nekropol araştırmaları şehrin tarih ve kültürüne ışık tutacak mahiyettedir. Şehirde yaşamış kişiler ve dönemleri hakkında bilgi sahibi olmak mümkün olabilecektir. Son dönem çalışmaları bu kapsamda düşünülebilir.

Sonuç

Lampsakos şehrinin tarihî ve kültürel gelişiminde coğrafi konumu etkili olmuştur. Denizyolu üzerinde stratejik bir yerde limanının bulunması şehrin önemini daha da artırmıştır. Kolonizasyon hareketlerinden Lampsakos şehri de nasibini almıştır. Şehrin hem deniz hem de karadan ulaşılır olması gelişimine etki etmiştir. Özellikle kolonizasyon hareketleri sonucunda şehrin nüfusu artmış ve gelişmeye başlamıştır.

Şehirde altın madeni ocakları bulunması ve buradan altın üretimi şehrin zenginliğini artırmıştır. Özellikle elektron ve altın sikkeler şehirde basılmıştır. Şehrin deniz kıyısında bulunması balıkçılık yapılmasına, özellikle uskumru ve ton balığı

avlanmasına neden olmuştur. Ayrıca şehrin arazisinde zeytin ağaçları yetiştiğinden, zeytinyağı üretimi de gerçekleştirilmiştir. Şehrin deniz ticaretinden de pay alması ekonomik yönden zenginliğine neden olmuştur.

Kaynaklar

- Akarca, Aşkıldil, (1987). Şehir ve Savunması, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Bickermann, Elias, (1932). "Rom und Lampsakos", *Philologus*, LXXXVII/3, s. 277- 279.
- Bürchner, Ludwig, (1924). "Lampsakos", *Paulys Real En cyclopaedie der Classischen Altertumswissenschaft*, XII, 1, s. 590-592.
- Demircioğlu, Halil, (1987). Roma Tarihi, I. Cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Erhat, Azra, (1978). Mitoloji Sözlüğü, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Frisch, Peter, (1978). Die Inschriften von Lampsakos, Kommission für die Archaeologische Erforschung Kleinasiens bei der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Institut für Altertumskunde der Universität Köln, Bonn: Rudolf Habel Verlag.
- Ganschietz, Richard, (1924). "Lamsake", *Paulys Real Encyclopaedie der Classischen Altertumswissenschaft*, XII, 1, s. 588.
- Herodotos, Herodot Tarihi, (1991). (Çev. Müntekim Ökmen), İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Mansel, Arif Müfid, (2020). Ege ve Yunan Tarihi, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Meyer, Eduard, (1877). Geschichte von Troas, Leipzig: Verlag von Wilhelm Engelmann.
- Özsait, Mehmet, (1982). "Anadolu'da Hellenistik Dönem", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, 2, İstanbul: Görsel Yayınları, s. 333-378.
- Regling, Kurt, (1924). "Lampsakaner", *Paulys Real Encyclopaedie der Classischen Altertumswissenschaft*, XII, 1, s. 589-590.
- Ruge, Walther, (1939), "Troas", *Paulys Real Encyclopaedie der Classischen Altertumswissenschaft*, VIIA, 1, s. 525-584.
- Strabon, (1969). *The Geography of Strabo*, Vol. VI, (trans. Horace Leonard Jones), London, Cambridge, Massachusetts: The Loeb Classical Library.

Yazar Katkıları: *Tek Yazar Fikir - Tasarım Denetleme- ; Kaynaklar- ; Veri Toplanması ve/veya İşlemesi ; Analiz ve/ veya Yorum -; Literatür Taraması ; Yazıyı Yazan ; Eleştirel İnceleme*

Hakem Değerlendirmesi: *Dış bağımsız.*

Çıkar Çatışması: *Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.*

Finansal Destek: *Yazarlar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.*

Etik Kurul Belgesi: -

Author Contributions: *Sole Author Concept -; Design-; Supervision-Resources; Data Collection and/or Processing; Analysis and/or Interpretation ; Literature Search-; Writing Manuscript-; Critical Review*

Peer-review: *Externally peer-reviewed.*

Conflict of Interest: *The authors have no conflicts of interest to declare.*

Financial Disclosure: *The authors declared that this study has received no financial support.*

Ethical Committee Approval: -